ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XIV. Dizi — Sa. 7

XVI. YÜZYILDA HARPUT SANCAĞI (1518 - 1566)

Yrd. Doç. Dr. MEHMET ALİ ÜNAL

İsmail Aytaç

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA
1989

İsmail [illegible]AÇ
Kitaplığı

İsmail AYTAÇ
Kitaplığı

ISBN 975-16-0130-4

İsmail AYTAÇ
Kitaplığı

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR XI
ÖNSÖZ ..... XIII-XIV
YAZARIN ÖNSÖZÜ ..... XV-XVI
GİRİŞ 1-27

A — KAYNAKLAR 2-10
1 - Arşiv Vesikaları 2-9
a - Harput Sancağı Tahrirleri ve Tahrir Defterleri 2-8
— 1518(924) Yılı Tahriri 3-5
— 1523(928-929) Yılı Tahriri 5-6
— 1540-41 Yılı Tahriri 6
— 1566(974) Yılı Tahriri 6-8
b - Timar Tevcih ve Ruznamçe Defterleri 8-9
— 1557-58(965) Tarihli Timar Ruznamçe Defteri 8
— 1558-59(966) Tarihli Timar Ruznamçe Defteri 8
— 1559-60(967) Tarihli Mufassal Defter 8
— 1574-75(982) Tarihli Timar Tevcih Defteri 9
c - Mühimme Defterleri 9
d - Harput Şer'iyye Sicilleri 9
2 - Basılı Eserler 9-10
a - Nureddin Ardıçoğlu, Harput Tarihi, İstanbul 1964 9-10
b - Nuraddin Ardıçoğlu, Harput Hükümdarı Balak Gazi, Ankara 1966 10
c - Nureddin Ardıçoğlu, "Harput Artukoğulları'na Ait Kitabeler, Türkiyat Mecmuası, IV, (1939), s. 41-48. 10
d - İshak Sunguroğlu, Harput Yollarında, I-IV, İstanbul 1958 10

B — OSMANLI ÖNCESİ HARPUT 11-27
1 - "Harput" İsminin Menşei ve Yazılışları 11-12
2 - Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Harput 12-23

a - Türk Hâkimiyetinden Önceki Devir 12-14
b - Harput ve Çevresinin Türkler Tarafından Fethi 14-23
— Çubukoğulları Devri 15
— Artuklar Devri 15-19
— Selçuklu ve Moğollar Devri 19-21
— Dulkadiroğulları Devri 21-22
— Akkoyunlar Devri 22-23
— Safeviler Devri 23
3 - Harput'un Osmanlı Hâkimiyetine Geçici 23-27

II. BÖLÜM

İDARİ YAPI 29-54
A — GENEL OLARAK "SANCAK" 29-31
B — HARPUT SANCAĞI 31-41
a - Çoğrafî Konumu 31-32
b - Tarihî Gelişimi 32-33
c - İdarî Durumu 33-34
d - İdarî Taksimat 34-41
1 - 1518 Tahririne Göre İdarî Taksimat 35-37
2 - 1523-1566 Tahrirlerine Göre İdarî Taksimat 37-41
C — SANCAK İDARESİ 41-50
1 - Harput Sancakbeyi 42-46
2 - Alaybeyi 46-47
3 - Çeribaşı 47
4 - Dizdar 47-48
5 - Kale Kethüdası ve Kaledeki Diğer Görevliler 48
6 - Kaüle Muhafızları (Müstahfızân ve Azebân) 48-49
7 - Şehir Kethüdası 49-50
D — KAZA İDARESİ 50-54
1 - Kadı 51-54

II. BÖLÜM

YERLEŞME VE NÜFUS 55-89

A — ŞEHİR NÜFUSU 56-65
1 - Müslim Nüfus 56-60
2 - Gayrimüslim Nüfus 60-64

B — KÖYLERDEKİ NÜFUS 64-85
1 - Müslim Nüfus 67-69
2 - Gayrimüslim Nüfus 69-85

C — AŞİRETLER VE CEMAATLER 85-87
1 - Parçekânlu Cemâati 86
2 - Herdi Cemâati 86
3 - Şahaplu Cemâati 86
4 - Zeyve Cemâati 87
5 - İskânlu Cemâati 87

III. BÖLÜM

İKTİSADİ YAPI 88-95

A — TOPRAK (TAKSİMAT VE TASARRUF ŞEKLİ) 89-100
a - Çiftlik 89-92
b - Mezrealar 92-100
c - Hassa Çiftlikler 100

B — ZİRAİ ÜRETİM 100-117
a - Hububat Üretimi 101-102
1 - Buğday (Hınta) 101
2 - Arpa' (Şa'ir) 101
3 - Darı (Dıhn) 101-102
4 - Mercimek (Ades) 102
b - Pamuk (Penbe) 102
c - Bağcılık 103
d - Meyve Üretimi 103-117

C — VERGİLER 117-154
a - Öşür 119-128
1 - Hububat Öşrü 120-121
2 - Pamuk Öşrü 121-122
3 - Bostan ve Meyve Öşrü 122
4 - Şıra Öşrü ve Bağ Resmi 122-123
5 - Bal Öşrü (Resm-i Asel) 123-128
b - Şahsa Bağlı Vergiler 128-136
1 - Çift Resmi 128-130

2 - Bennâk Resmi 130-131
3 - Mücerred Resmi 131
4 - İspenç Resmi 132-133
5 - Cizye 133-134
6 - Âdet-i Irgadiye 134-136
7 - Âdet-i Hime 136
8 - Âdet-i Alef 136
9 - Âdet-i İdiye 136
10 - Resm-i Nayibcelik 136
c - Hayvancılıkla İlgili Vergiler 137-139
1- Âdet-i Ağnam 137
2 - Yaylak ve Kışlak Resmi 137-139
3 - Resmi-i Mevâşi 139
d - Maktu' Vergiler ve Mukataalar 138-1w37
— Maktu Vergiler 139-142
1 - Resm-i Asiyab 139-140
2 - Resm-i Bezirhane 141
— Mukâtaalar 142-147
1 - Boyahâne Mukâtaası 143-144
2 - Kirişhane Mukataası 144
3 - Darphane Mukataası 144-145
4 - Tabakhane Mukataası 145
5 - Mumhane Mukataası 145
6 - İhtisâb Mukataası 146-147
e - Arızi Vergiler 147-152
1 - Bâd-ı hevâ ve Niyâbet 149
2 - Âdet-i Deştbânî 149
3 - Cürüm ve Cinayet Resimleri 149-150
4 - Resm-i Arûs 150-151
5 - Tapu Resmi 151
6 - Resm-i Zemin 152
f - Ticarî Faaliyetlerin Vergilendirilmesi 152-154
1 - Bâc-ı Übûr 152-154
2 - Tamga-i Siyah ve Kara Tamga 154

D — TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE NARH FİYATLARI 154-167
E — SANCAK GELİRİNİN BÖLÜŞÜMÜ (Haslar, Zeâmetler, Timarlar) 167-191
a - Hâslar 167-178
1 - Padişah Haslara 167-173
2 - Harput Sancakbeyi Hasları 173-178
3 - Eğil Sancakbeyi Hasları 178
b - Zeametler 178-180
c - Timarlar 180-191
1 - Harput Sancağındaki Timarların Durumu 181-183
2 - Harput Sancağı Timar Beyleri 183-191
F — TAHRİRLERE GÖRE SANCAK GELİRİ 191-195

IV. BÖLÜM
XVI. YÜZYILDA HARPUT ŞEHRİ 196-225

A — KALE 196-198
B — MAHALLELER 198-204
a - Müslüman Mahalleleri 198-203
— 1518 Tahririne Göre 198-200
1 - Kaya Mahallesi 198-199
2 - Hoca Hasan Mahallesi 199
3 - Aşçı Mahallesi 199
4 - Börekçi Pîr Mehmed Mahallesi 199
5 - Kadı Kayası Mahallesi 199
6 - Medrese-i Hümmâm Mahallesi 199-200
7 - Hanke Mahallesi 200
8 - Mescid-i Cuma Mahallesi 200
9 - Hacı Satılmış Mahallesi 200
— 1523 ve 1566 Tahrirlerine Göre Mahaller 200-203
1 - Saray Hatun Mahallesi 200
2 - Mescid-i Muzafferüddin Mahallesi 200
3 - Câmi-i Kebir Mahallesi 201
4 - Mescid-i Ortak Mahallesi 201
5 - Mescid-i Atîk ve Cedid Mahalleleri 201
6 - Molla Seydi Ahmed Mahallesi 201

7 - Zahiriye Mahallesi 201-202
8 - Mescid-i Ahi Musa Mahallesi 202
9 - Mescid-i Müderris Mahallesi 202
10 - Arslaniye Mahallesi 202
11 - Mescid-i Alaca Mahallesi 202
12 - Mescid-i Ahmed Bey Mahallesi 202
13 - Hoca(Hasan) Mahallesi 203
b - Gayrimüslim Mahalleleri 203
1 - Sunabud Mahallesi 203
2 - Norsis Mahallesi 203
3 - Gürcü Bey Mahallesi 203
4 - Şehroz Mahallesi 205-222

C – DİNİ VE SOSYAL YAPILAR 205-222
Vakıf Eserler 205-221
a - Câmiler ve Meşcidler 208-213
1 - Ulu Câmi 208-209
2 - Saray Hatun (Câmii 209
3 - Arslaniye (Esediye) Câmii 290-210
4 - Kale Camii 210
5 - Ağa (Pervane) Câmii 210-211
6 - Muzafferüddin (Kara Sufi) Mescidi 211
7 - Ortak Mescidi 211
8 - Meydan Mescidi 211
9 - Zahiriye Câmii 212
10 - Ahi Musa Mescidi 212
11 - Müderris Mehmed Mescidi 212
12 - Ahmed Bey Mescidi 213
14 - Peygamber (Nebi Aleyhisselam) Mescidi 213
b - Medreseler 231-217
1 - Arslaniye (Esediye) Medresesi 213-215
2 - Zahiriye Medresesi 215-216
3 - Molla Ahmed Peykericî 216-217
c - Zâviyeler 217-220
1 - Molla Ahmed Peykericî Zâviyesi 217-218
2 - Hâcı Bey Zâviyesi 218

3 - Mansuriye Zâviyesi 218-219
4 - Derviş Beyazid Zâviyesi 219
5 - Şeyh Şâdi Zâviyesi 219
6 - Seyyid Kasım Zâviyesi 219
7 - Ankuzu Baba Zâviyesi 219-220
8 - Şeyh-i Kâinat (Fatih Ahmed Baba) Zâviyesi 220
9 - Nazar Baba Zâviyesi 220
d - Hamamlar 220-221
e - Çadşı ve Pazarlar (Suk-ı Sultanı) 221
f - Bedesten 221
g - Darphane 222

D – ŞEHİRDEKİ SOSYAL VE İKTİDASÎ HAYAT 222-225

SONUÇ 227-231
BİBLİYOGRAFYA 241-244
EKLER 245-256
EK I 1518 Tarihli Kanunnâmesi 245-246
EK II 1518 Tarihli Ebutahrir Nâhiyesi Kanunnâmesi 246-247
EK III Tarihli Nahiyesi Kanunnâmesi 247-
EK IV 1566 Tarihli Harput Kanunnâmesi 248-250
EK V 1518 Tarihli Harput Kanunnâmesinin fotokopisi 251
EK VI 1518 Tarihli Kanunnâmesinin fotokopisi 252
EK VII 1523 Tarihli Ebutahir Kanunnâmesinin fotokopisi 253
EK VIII 1566 Tarihli Harput Kanunnamesinin fotokopisi 254
EK IX XVI. Yüzyılda Harput Şehrine ait kroki 255
DİZİN 257-276

KISALTMALAR

BA : Başbakanlık Arşivi.
Bkz, bkz : Bakınız.
BTTD : Belgelerle Türk Tarihi Dergisi.
Çev. : Çeviren
DTCFD : Dil ve Tarih Çoğrafya Fakültesi Dergisi.
EI² : Encyclopedia of Islam, 2. baskı.
Harput Şer. Sic. : Harput Şer'iyye Sicili.
İA : İslam Ansiklopedisi.
İ. Ü. İFM : İstanbul Üniversitesi, İktisad Fak. Mecmuası.
KPT : Kepeci Tasnifi.
MM : Maliyeden Müdevver Defterler tasnifi.
Mühimme : Mühimme Defteri.
TD : Tapu Defteri.
TKGMA : Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi.
TM : Türkiyat Mecmuası
VD : Vakıflar Dergisi
Yay. : Yayımlayan.

ÖNSÖZ

Doğu Anadolu'nun tarihi üzerindeki çalışmalar oldukça eskiye dayanır. Özellikle XIX. yüzyılda Rus ve Avrupalı araştırıcılar tarafından yapılan çalışmalar zikredilmeye değer. Ne var ki, bu çalışmaların çoğu temelde emperyalist gayeler için yapılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak ve Doğu Anadolu'ya sahip olmak isteyen emperyalist devletler, bölgenin etnik, coğrafî, sosyal ve ekonomik yapısı üzerinde birçok araştırma ve incelemeler yaptırmışlardır. Onların bu çalışmaları yapmaktaki esas gayesi, bölgenin Türkiye'den koparılmasına zemin hazırlayacak istismar vasıtaları bulmaktır.

Bu sebeple, önceden belirlenmiş hedeflere ulaşmak maksadından dolayı, bu eserlerin ekserisi Doğu Anadolu'nun tarihî geçmişini objektif olarak yansıtmaktan uzaktır. Siyasî, sosyal ve ekonomik bakımdan birçok konuları ele alan bu eserler bazı gerçeklerin ustalıkla çarpıtılmasıyla meydana getirilmiş olduklarından son derece olumsuz sonuçlar doğurmuşlardır. İyi niyetli bazı araştırmacılar yeterli araştırma yapılmadan ve peşin hükümle kaleme alınmış bu eserlerdeki fikir ve görüşleri tekrar etmek zorunda kalmışlar ve birçok hatalara düşmüşlerdir.

Ne yazık ki, uzun süre, gerçekleri objektif olarak yansıtan ve güvenilir kaynaklara dayanan eserler ortaya konamamıştır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi, Osmanlı devrine ait arşivlerden istifade etmekte geç kalınması, diğeri ise Doğu Anadolu üzerindeki araştırmalara gereken ilginin gösterilmemiş olmasıdır.

Bu açıdan bakıldığında son yıllarda Doğu Anadolu üzerindeki yapılan çalışmaların ve ortaya konan eserlerin alaka sahiplerini sevindirecek bir hızla her geçen gün arttığı gözlenmektedir. Bu meyânda Doğu Anadolu'nun Osmanlı hakimiyeti altına girdikten sonraki döneminde Harput Sancağı'nın idarî, iktisadî, sosyal ve demografik yönlerden incelenmesini gaye edinen bu çalışma Doğu Anadolu tarihinin ortaya konması yolunda atılmış önemli bir adımı teşkil etmektedir.

Danışmanlığı tarafımdan yürütülen bir doktora çalışması olan bu araştırma, değerli talebem Dr. Mehmet Ali ÜNAL'ın konuyla ilgili arşiv belgeleri üzerinde titizlikle yürüttüğü bir çalışmanın mahsulüdür. Araştırıcının bu belgeleri değerlendirmesi, yorumlaması ve problemleri ortaya koyması açısından gayet başarılı olduğu okuyucunun gözünden de kaçmayacağı kanaatindeyiz. Öte yandan, araştırmanın temel kaynakları arasında bulunan Tahrir Defterleri başta olmak üzere Mühimme Defterleri, Muhasebe Defterleri, Timar Tevcih Defterleri, Şer'iyye Sicilleri vs. gibi arşiv belgelerinde yer alan nüfus, üretim, vergi ve timar düzeni ile ilgili kayıtların tablolar halinde ifade edilmesi ve demografik yapıya ait sonuçların hari-

taya dökülmesi esere ayrı bir kıymet kazandırmaktadır. Bu gibi araştırmaların artması halinde XVI. yüzyıldan günümüze kadar Doğu Anadolu'nun sosyal ve ekonomik yapısı, yerleşim düzeni ve nüfusla ilgili meselelerinin müşahhas bir şekilde gözler önüne serilebileceği anlaşılmaktadır.

Bu bakımdan değerli talebem Dr. Mehmet Ali ÜNAL'ı bu güzel araştırmasından dolayı tebrik ederken çalışmalarının da devamını dilerim.

Prof. Dr. BAYRAM KODAMAN

SAMSUN 1987

YAZARIN ÖNSÖZÜ

Son yıllarda Osmanlı dönemi Türk tarihi üzerindeki çalışmaların Osmanlı teşkilatının temel idarî birimi olan sancaklar üzerinde yoğunlaştığı gözlenmektedir. Bu açıdan Osmanlı araştırmalarının derinlik kazandığını söyleyebiliriz. Çünkü siyasî tarihin dışındaki sosyal ve iktisadî tarihin ağırlık noktasını sancaklar teşkil etmekte, temel idarî birim olmaları hasebiyle de devlet teşkilatının küçük bir örneğini oluşturmaktadır. Devlet idaresine dair tecrübe sahibi olması istenen şehzadelerin, XVI. yüzyılın sonlarına kadar devam eden teamüle göre, bazı sancaklarda staj görmelerinin en büyük sebebi de muhakkak ki, budur.

Çalışmamız, Diyarbekir eyâletine tâbi, Doğu Anadolu'nun mühim sancaklarından olan Harput Sancağı'nın 1518-1566 yılları arasındaki fizikî, demografik, idarî ve iktisadî yapısını ortaya koymak gâyesi taşımaktadır. Sancaklar hakkında bilgi veren kaynaklar, o çağın hususi maksatlarına uygun olarak tanzim edilmiş olduklarından bize, arzu ettiğimiz her bilgiyi sunmasalar da, yukarıda zikrettiğimiz hususlarla ilgili istidlallerde bulunmamızı mümkün kılmaktadır. Bu konuda eksikliği hissedilen en büyük unsur, var olduğu bilinen bir kısım vesikaların muhtelif sebeplerle kaybolmuş olması veya arşivlerimizin istenilen seviyede tasnif edilememesinden dolayı istifade olunamayışıdır.

Araştırmamızın zaman bakımından sınırını Harput Sancağı'na ait ilk ve son tahrirler belirlemektedir. Buna göre, Osmanlı hâkimiyetinin kuruluşundan yaklaşık iki buçuk yıl sonra tamamlanmış olan 6 Eylül 1518 (gurre-i Ramazan 924) tarihli ilk tahrir ile 18 Ağustos 1566 (gurre-i Safer 974) tarihinde tamamlanmış olan son tahrir arasındaki 48 yıllık devre araştırma konumuz içersindedir. Mekân bakımından ise, Harput Sancağı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki *yurtluk-ocaklık* ve *hükümet* tabir edilen bazı imtiyazlı sancakların bulunduğu bölgede, Yukarı Fırat havzasında yer almaktadır. Fakat onlardan farklı olarak klâsik Osmanlı sancakları statüsündedir.

Araştırmamızla Harput Sancağı'nın XVI. yüzyıldaki durumunu vesikaların elverdiği ölçüde aydınlatmaya çalıştık.

Çalışmamla ilgili olarak, ilk başta, konu ile alakalı vesikaların fotokopilerinin temininde önemli imkanlar sağlayan; çalışmalarımı yerinde tenkid ve ikazlarıyla yönlendiren hocam Prof. Dr. Bayram KODAMAN'a, müsveddeleri okumak zahmetine katlanarak haklı ve yapıcı tenkidleriyle yardımcı olan arkadaşlarım Dr.

Mustafa ÖZTÜRK ve Dr. Rıfat ÖZDEMİR'e, haritaların çizilmesinde büyük yardımlarını gördüğüm Dr. Sadeddin TONBUL'a ve yine çalışmamın müsveddelerini gözden geçirerek tavsiyelerde bulunan Doç. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ'a ayrı ayrı teşekkür ederim.

Dr. Mehmet Ali Ünal

ELÂZIĞ 1986

GİRİŞ

Türk tarihinin en uzun ve en mükemmel devrini teşkil eden Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihine karşı olan ilgi her geçen gün artmakta ve çalışmalar hızla ilerlemektedir. Bunun en mühim sebepleri arasında, İmparatorluğun idarî teşkilatının mükemmelliği, çağını aşan bir devlet telâkkisine sahip oluşu, çok çeşitli kültürleri, ırkları, dinleri ve mezhepleri bir çatı altında huzur ve sükun içersinde yaşatması ve toplumlar arasındaki problemlere orijinal çözümler getirmesi sayılabilir. Ayrıca araştırıcıların kaynak sıkıntısını ortadan kaldıran bu devre ait arşiv malzemesinin bolluğu da dikkat çekicidir. Fakat bugüne kadar yapılan çalışmalar 600 yıllık imparatorluk ömrü ve arşiv malzemesinin zenginliği ile mütenasip değildir. Çünkü istifadeye hazır vesikalar, mevcudun küçük bir yüzdesini teşkil etmektedir. Buna rağmen gerek Türkiye'deki ve gerekse Türkiye dışındaki gelişmeler ümit vericidir; Osmanlı tarihi araştırmaları geniş boyutlar kazanmaktadır. Bunun sonucu olarak İmparatorluğun siyasî, iktisadî ve içtimaî bünyesi ile müesseseleri ve bu müesseselerin fonksiyonları üzerindeki çalışmalar da gittikçe gelişmekte ve genişlemektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun merkez teşkilatının ortaya konması çalışmaları yanında, taşra teşkilatının temel idarî birimi olan *sancaklar* konusunda da yoğun bir araştırma faaliyeti sürdürülmektedir. Bu çalışmalar ilerledikçe İmparatorluğun bütününe şâmil tarihinin iktisadî, içtimaî ve siyasî cihetlerden ortaya konması daha da kolaylaşacaktır. Gelecekte bütün sancak ve eyaletler üzerindeki çalışmalar sonuçlandığı zaman, İmparatorluğun umumi tarihinin bir sentezini yapacak tarihçiler ve fikir adamları da muhakkak ki çıkacaktır.

Bugüne kadar sancak birimi üzerinde bir takım çalışmalar tamamlanmış, bir kısmı üzerinde de çalışmalar devam etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyeti altında kalan ve timar sisteminin tatbik edildiği sahalarda, idarî, askerî, ziraî ve mâlî birçok hususların tesbit ve teşkili için geniş tahrirlerin yapıldığı malûmdur. Bu tahrirlerde umumiyetle sancak birimi esas alınmıştır. Bundan dolayı, sancakların tarihinin muhtelif yönlerden ortaya konmasında *Tapu Tahrir Defterleri*'nin ehemmiyeti pek büyüktür. Timar sisteminin uygulandığı Anadolu, Rumeli ve Suriye'nin birçok kısımlarının XV., XVI. ve XVII. yüzyıllardaki içtimaî, iktisadî ve demografik vaziyeti hakkında bu defterlerde bulunan bilgiler paha biçilmez değerdedir. Öte yandan herhangi bir sancağa ait müteselsil birkaç *Tahrir Defteri*'nin mevcut olması, o sancaktaki meydana gelen değişme ve gelişmeleri takip etmek açısından ayrı bir kıymeti hâizdir.

Bu meyânda, Harput Sancağı'na ait dört tahrirden üçüne ait defterin mevcut oluşu, araştırma konumuza dahil olan 1518-1566 yılları arasındaki dönem için ol-

dukça müsbet bir keyfiyettir. Nitekim araştırma konumuzun sınırını da ilk ve son tahrirler oluşturmaktadır.

Diğer taraftan Harput ve çevresinin XVI. ve XVII. yüzyıllara ait tarihinin incelenmesiyle, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun tarihinin ortaya konmasına katkıda bulunulacağı gibi, millî tarihimizin araştırılması çalışmalarına da hizmet edilmiş olacaktır.

Ayrıca, XIX. yüzyıldan günümüze uzanan Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile ilgili meselelerin kaynağını bölgede Osmanlı hâkimiyetinin tesis ve teşkil olunduğu XVI. yüzyılda aramak gerekmektedir. Bölgenin etnik ve kültürel yapısının art niyetli bazı merkezlerce istismara müsait olduğundan dolayı, araştırma yapmak sakıncalı olur şeklindeki kanaatin tamamiyle hatalı olduğu görüşündeyiz. Bilakis XVI. ve XVII. yüzyıllarda, bölgenin tarihi üzerinde yoğunlaştırılacak ilmî, objektif ve ciddi araştırmaların bunun aksinin vârid olduğunu tebarüz ettireceğini zannediyoruz. Öte yandan bu yöndeki çalışmaların XIX. yüzyılda zuhur eden birçok meseleye de ışık tutacağı şüphesizdir. Ayrıca sözkonusu çalışmaların Türk kültür hayatına büyük katkıları olacağı izahtan varestedir. Bu konudaki temel problemin Türk kültürünün kökenlerinin araştırılması ve meçhul kalmış birçok hususun açığa çıkarılması olduğunu düşünüyoruz. Kanaatimizce insanımızdaki şahsiyet boşluğu bu şekilde doldurulabilir.

A — KAYNAKLAR

1 — Arşiv Vesikaları

XVI. Yüzyılda Harput Sancağı konusunda temel kaynaklarımızı arşiv vesikaları teşkil etmektedir. Zaten bunun dışında Harput'la ilgili vesikalar son derece azdır. Arşiv vesikaları da genelde, Başbakanlık Arşivi, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi ile Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivleri'nde bulunmaktadır. Bunlar; *Tapu Tahrir Defteri, Tımar Ruznâmçe Defteri, Timar ve Zeâmet Tevcih Defteri ve Muhimme Defterleri*'ndeki Harput'la ilgili hükümler ve vakıflarla ilgili müteferrik vesikalardır. Ayrıca *Cizye, Mukata'a, Ahkâm* ve *Avârız* defterleri gibi diğer bazı arşiv vesikaları da konumuz açısından ehemmiyet taşımaktadır. Bunlar sırasıyla aşağıda ele alınmıştır.

a — *Harput Sancağı Tahrirleri ve Tahrir Defterleri*

Osmanlı İmparatorluğu'nda, yeni fethedilen memleketlerin umûmi vaziyeti, önceki Türk-İslam devletlerinden intikal eden usûl ve kâidelere göre uygulanacak idarî teşkilat esasları dahilinde tesbit edilirdi ki, bu işleme *tahrir* denirdi[1]. Tahrir sırasında köy, mezrea gibi yerleşim merkezleri, tarım alanları, yaylak ve kışlaklar belirlenerek hukukî statüleri tesbit edilirdi. Ayrıca köy ve mezrealarda yaşıyan halkın durumu da gözden geçirilir; vergi mükellefi aile veya fertlerin isimleri, tasarruf edecekleri arazinin miktarı ile vergiden muâf olanlar tek tek kaydedilirdi. Diğer taraf-

[1] Ö. L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İÜİFM*, c. 2, (1940-41) s. 28 vd.

tan köylünün elde ettiği mahsuller ve bu mahsullerden ne nisbette vergi alınacağı ayrı ayrı yazılırdı [2]. Hatta söz konusu köy ve mezreaların vergi gelirini tasarruf eden dirlik sahiplerinin de adları kaydedilirdi.

Yeni bir padişahın tahta çıkması veya umûmi olarak meydana gelen bir takım değişikliklerden dolayı, fetihten hemen sonra yapılmış olan ilk tahriri müteakip yeni bir tahrir daha yapılırdı. Bu durumda ilk tahririn sonuçlarını ihtiva eden deftere "*Defter-i Atîk*", yeni yapılana ise "*Defter-i Cedîd*" adı verilirdi. Şayet üçüncü bir tahrir sözkonusu olursa, o zaman ilk tahrire ait deftere "*Defter-i Köhne*", ikincisine "*Defter-i Atîk*" ve sonuncusuna da "*Defter-i Cedîd* denirdi[3].

Tahrir işlemini yürütenlere "*Tahrir Emini*", "*Mübaşir*", "*İl-yazıcısı*", "*Muharrir*" gibi isimler verilmekteydi. Tahrir işlemini, yani "*Emânet*"i, üzerine alan "*Tahrir Emini*" nin yanında ayrıca "*Kâtipler*" de resmen tayin edilirlerdi[4]. Bu kişiler, rüşvet ve iltimas gibi yolsuzluklara meydan verilmemesi için, her yönüyle mükemmel bir şahsiyete sahip, dürüst, âdil, dindâr ve tahrir tekniğini iyi bilenler arasından seçilirdi. Bunları vilâyet ve sancak kadıları murakabe ederlerdi[5].

— 1518 (924) Yılı Tahriri (TD 64):

1516 yılı ilkbaharında Osmanlı kuvvetlerince fethedilen Harput Sancağı'nın tahririne fetihten hemen sonra başlanmış olmalıdır. Aşağı yukarı 2,5 yıl sürdüğü anlaşılan tahrir işlemi 1518 Eylül'ü (gurre-i Ramazan 924) başlarında tamamlanmıştır. Başbakanlık Arşivi'nde, Tapu Tahrir Defterleri Tasnifinde 64 numarada kayıtlı *Mufassal Tahrir Defteri* bütün Diyarbekir eyâletine şâmil olan bu tahririn sonuçlarını ihtiva etmektedir.

Defterin 603-604. sayfalarında yer alan *Harput Sancağı Kanunnâmesi*'nin başındaki kayıttan tahririn Diyarbekir Beylerbeyisi ve Âmid Kâdısı ile vilâyet ileri gelenleri tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır[6].

Defterin birçok sayfasına tahririn tamamlandığı tarih olan "*gurre-i Ramazan 924*" tarihi konulmuştur. Diyarbekir eyâletine bağlı sancakları ihtiva eden bu defterin 603-670. sayfaları arası bütünüyle Harput Sancağı'na aittir. 603-604. sayfalarda yukarıda belirtildiği gibi, *Harput Sancağı Kanunnâmesi* yer almaktadır[7]. TD 64'den

[2] Daha geniş bilgi için bkz. Barkan, "Tahrir Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma", *IV. TTK. Ankara 10-14 Kasım 1948,* Ankara 1952, s. 290-294.

[3] H. İnalcık, *H. 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid,* Ankara 1954, Giriş, s. XV.

[4] İnalcık, *aynı eser,* Giriş, s. XVII; vd.

[5] İnalcık, *aynı eser,* Giriş, s. XIX; BA, *TD* 64, s. 603.

[6] *TD* 64, s. 603; 1540 tarihli Diyarbekir Vilayetine ait Mufassal Defterden TD 64'ün *Ali Çelebi* tarafından düzenlendiğini öğrenmekteyiz. Bkz. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları: Kanunlar,* İstanbul 1943, s. 131; Ayrıca, N. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı,* İstanbul 1969, s. 36, not 1.

[7] *Harput Livâsı Kanunnâmesi* (bkz. Ek 1) daha önce bazı yazarlar tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Barkan, *Kanunlar,* s. 165; İ. Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* I, İstanbul 1958, s. 158.

birçok tarihçi faydalanmış; birçok kitap ve makalenin ana kaynağını teşkil etmiştir[8].

TD 64'ün 661. sayfasında Harput'a tâbi *Ebutâhir* nâhiyesi kanunnâmesi yer almaktadır. Biri dışında tamamiyle müslüman köylerden müteşekkil bu nâhiyeden alınan vergi ve resimler, sancağın diğer kısımlarına göre farklılık gösterdiğinden dolayı ayrı bir kanunnâme tertibine ihtiyaç duyulmuş olmalıdır. İlgili bölümlerde anlatılacağı üzere *Ebutâhir* nâhiyesinden alınan vergilerde nisbet ve çeşitlilik bakımından bâriz farklar mevcuttur.

Öte yandan *Ekler* kısmında yer alan gerek Harput ve gerekse *Ebûtâhir* kanunnâmelerinde diğer birçok Doğu ve Güneydoğu Anadolu sancaklarında olduğu gibi Akkoyunlu hükümdarı *Uzun Hasan Bey*'e ait kanunlar pek az değişikliklerle ibka edilmiştir[9].

1518 tarihli bu ilk tahrire ait defterde vergi kalemlerini ve "*"hâsılar"ı* gösteren rakamlar hemen tamamiyle divan rakamlarıdır; metin ise siyakattır.

Defterde önce padişah ve sancakbeyine ait haslar, sonra timarlar yer almaktadır. Timar sahiplerinin isimleri zikredildikten sonra tasarruf ettikleri dirliklerin içinde kalan köy ve mezreaların isimleri, vergi mükelleflerinin isimleri, vergiye tâbi mahsuller ve miktarları ile ne kadarının vergi olarak tahsil edildiği ve akça olarak değerleri kaydedilmiştir. Son olarak her timarın "*hâsıl*" ı yazıldıktan sonra "*gurre-i Ramazan 924*" tarihi zikredilmiştir.

Harput şehrinde ise, müslüman halk 9, gayrimüslim halk da 4 mahalle halinde kaydedildikten sonra şehir halkından alınan *Bâd-ı hevâ, Resm-i İspenç* ve *Resm-i mücerred* gibi vergilerle, mahsulâttan alınan *öşür* bedelleri yazılmıştır.

Harput Sancağı'ndaki vakıflar hakkında ise, sadece vakfa ait *Mâlikâne hissesi*'nin hangi köyün gelirinden alındığı ve kaç akça olduğu kaydedildikten sonra, hangi vakfa ait olduğu belirtilmiş fakat, 1523 tarihli *İcmâl Defter*'de olduğu gibi vakıf gelirlerinin nelerden müteşekkil olduğu ve nerelere sarfedildiği hakkında bilgi verilmemiştir.

[8] Bkz. N. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı,* istanbul, 1969; M. Mehdi İlhan, "1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Âmid Sancağında Timar Dağılımı", *Tarih Enstitüsü Dergisi,* sayı 12, (1981-82), s. 85-100; aynı yazar, *The 1518 Ottoman Cadastral Survey of the Sancak of Amid,* The University of Manchester, Ph. D Thesis, 1977; M. Fahrettin Kırzıoğlu, defterin Harput'a ait kısmı hakkında kısaca bilgi vermiştir. Bkz. "450 Yıl Önceki Harput ve Mahalleleri ile Nâhiyeleri", *Yeni Fırat Dergisi,* c. I, (1963), sayı 17, s. 17-18; Heath Lowry, "The Ottoman Liva kanunnames Contained in the Defter-i Hakani", *Osmanlı Araştırmaları,* c. II, İstanbul, 1981, s. 43-74. Ayrıca, Tahrir Defterlerinden istifade edilerek yapılmış araştırmalar hakkında bkz. Attila Çetin, *Başbakanlık Arşivi Klavuzu,* İstanbul 1979, s. 110-111.

[9] Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *Türkiye'de Toprak Meselesi,* Ankara 1980, s. 564.

Her tahrire ait bir *Mufassal* ve bir *İcmâl* defterin tertip olunduğu malumdur. Dolayısıyla 1518 yılı tahririne ait bir *İcmâl Defter*'in de olması gerektiği âşikârdır. Fakat bugüne kadar böyle bir deftere rastlanmamıştır.

— 1523 (928-29) Yılı Tahriri (TD 998):

İlk tahririn üzerinden henüz daha 5 yıl geçmeden yapılan bu tahrir, muhtemelen *Kanunî Sultan Süleyman*'ın İmparatorluğu yeni baştan tahrir ettirmek politikasının icabı yapılmış olmalıdır. Çünkü *Kanunî*'nin tahta geçer geçmez imparatorluğun tamamına şâmil bir tahrir yaptırdığı bilinmektedir[10]. Sözkonusu bu umumi tahririn 1522-23 (928-29) yıllarında tamamlanmış olduğu ifade edilmiştir[11].

İşte imparatorluğun umumi tahriri çerçevesinde 1523 yılında bitirilmiş olan ve Diyarbekir, Zulkadriye, Şam, Halep vs. vilâyetlere bağlı sancak ve nâhiyelerin tahriratını hâvi bir *İcmâl Defter* bulunmaktadır. Başbakanlık Arşivi,Tapu Tahrir Defterleri Tasnifinde 998 numarada kayıtlı olan bu defterin ne yazık ki hiçbir yerinde tahririn tamamlandığı tarihle ilgili herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Arşiv Kataloğunda ay ve gün belirtilmeden 933 hicrî tarihi verilmiştir. *Ömer Lütfi Barkan,* TD 998'de yer alan birçok sancak ve nâhiyeye ait kanunnâmeleri yayınlarken defterin tarihi konusunda bilgi vermemiş, sadece *Kanunî* dönemine ait olduğunu kaydetmiştir[12]. *Nejat Göyünç* ise, bir derkenara istinaden TD 998'in tarihini 13 Nisan 1526 (gurre-i Receb 932) olarak kabul etmiş[13]; ancak, kendisiyle yaptığımız görüşmede, bunun defter üzerinde sonraki yıllarda yapılmış bir işleme ait tarih olduğunu, gerçek tarihin ise 1523 olduğunu ifade etmişlerdir. *Heath Lowry,* TD 998'in tarihini 1525 olarak vermektedir[14]. Son olarak *Suraiya Faroqhi,* TD 998'i 1522-23 tarihli olduğunu kaydetmektedir[15]. Biz de defterin 1522-23 yıllarına ait olduğu kanaatindeyiz. Çünkü incelemelerimiz sırasında ilk tahrire ait TD 64'ün gerçek durumu yansıtmadığından dolayı veya 1518 yılında tamamlanan tahrir sırasında *re'âyâ* lehinde davranılmadığından dolayı ilk tahririn üzerinden birkaç yıl geçmeden ikinci bir tahrire başlandığı sonucuna vardık. Gerçekten 1518 ve 1523 yıllarına ait iki *Tahrir Defteri*'nin vergi *hâsılları*'ı, nüfus ve benzeri verilerinin mukayesesi halinde dikkati çekici tutarsızlıklarla karşılaşılmaktadır. Meselâ 1518 tahririne nazaran 1523 yılında nüfus yüzde yüzün üzerinde bir artış gösterdiği halde köylerin vergi *hâsılları*'nda düşüşler meydana gelmiştir. Halbuki nüfusun artması vergi mükellefi sayısında bir artışı gerektireceğinden normalde vergilerin de yükselmesi gerekirdi. Ayrıca nüfusun bu derece yüksek bir nisbette artışının da anormal olduğu meydandadır.Bu husus III. Bölüm'ün sonunda "*Tahrirlere Göre Sancak Geliri*" kısmında etraflıca ele alınmıştır.

[10] Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *TM* c. X, s. 11.

[11] H. İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten,* c. XXIII/92, (1959) s. 579, not: 17.

[12] Barkan, Kanunlar, s. 154, 161, 169.

[13] Göyünç, *Mardin Sancağı,* s. 36, not: 2.

[14] H. Lowry, "The Ottoman Liva Kanunnames Contained in the Defter-i Hakani", *Osmanlı Araştırmaları,* II, s. 43-74.

[15] S. Faroqhi, "A map of Anatolian Friday Mosques (1520-1535)", *Osmanlı Araştırmaları,* IV, (1984), s. 162, not: 4.

TD 998'de, bir *İcmâl Defter* olması hasebiyle sadece köy ve mezreaların isimleri, *hâsılat*'ı ile *hâne* ve *mücerredler* toplamı, vergiden muâf olan *imâm, müezzin, hatip sâdât* ve benzeri zümrelerin miktarı belirtilmiştir. Fakat, vergi mükellefi cemâatler ve bağlı oldukları *Ağalar*'ın adları kaydedildiği halde timar ve zeâmet sahiplerinin isimleri yazılmamıştır. Yalnızca timar ve zeâmetlere ayrılan veya sancakbeyi ve padişah hasları içersinde kalan köyler ve mezrealar belirtilmiştir.

Defterde, Harput'a tâbi *Ebûtâhir Nâhiyesi Kanunnâmesi, Çermik Livâsı Kanunnâmesi*'yle birlikte verildiği halde *Harput Kanunnâmesi* yer almamaktadır. Bunun sebebi *Harput Kanunnâmesi*'nin muhtemelen aynı defterin bugün elimizde bulunmayan *Mufassal*'ında yer almış olmasıdır. Her defterin mutlaka bir *Mufassal*'ının bulunduğu malûmdur [16].

Defterin 179-193. sayfaları Harput Sancağı'na ayrılmıştır. Son kısımda Harput Sancağı dahilindeki vakıflar, bu vakıflara ait gelirlerin nerelerden teşkil olunduğu ve nerelere sarfolunduğu tek tek kaydedilmiştir. Buradan bu dönemdeki vakıflarla ilgili son derece geniş bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Son sayfada Harput Sancağı'na ait bir hülâsa yer almaktadır. Burada sancakta ne miktar *sipahi, muâf, medrese, câmi, zâviye, kadı, sancakbeyi, ümera-i aşâir* vs. bulunduğu kaydedilmiştir.

— 1540-41 Yılı Tahriri (?):

Bu yıllarda Diyarbekir eyâletine tâbi bütün sancaklarda tahrir yapılmışsa da Harput Sancağı'na ait defteri bütün araştırmalarımıza rağmen bulmak mümkün olmamıştır. Diyarbekir eyâletinin birçok sancak ve nâhiyesi, 947 (1540) yılı tahrir sonuçlarını ihtiva eden TD 200'de yer almışsa da, Harput ve Çemişkezek gibi bazı sancakların bu defterde olmadığı görülür. Çemişkezek Sancağı'nın 1541 yılına ait *Mufassal Tahrir Defteri* Başbakanlık Arşivi'nde Tapu-Tahrir Defterleri Tasnifinde 213 numarada kayıtlıdır. Muhtemelen Harput Sancağı da, Çemişkezek Sancağı gibi, ayrıca tahrir edilmiş ve başka bir defter halinde tertip edilmiş olmalıdır. Çünkü 1540'lı yıllarda Harput Sancağı'nda da tahrir yapıldığını bazı *Timar Ruznamçe* ve *Timar Tevcih Defterleri*'nden öğrenebiliyoruz [17].

— 1566 (974) Yılı Tahriri (TD 106, TD 332, TD 552)

TD 106

Tapu ve kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde 106 numarada kayıtlı *Mufassal Tahrir Defteri*'ne göre 1566 (974) yılında Diyarbekir eyâletine

[16] İnalcık, *Sûret-i Defter-i....*, Giriş, s. XXI. not: 98.

[17] Başbakanlık Arşivi'nde *TD* 310, *TD* 313; *MM* 15580 ve *MM* 29 numaralarda kayıtlı defterler birer *Timar Ruznamçe* ve *Timar Tevcih Defteri* olup, iki tahrir arasında meydana gelen değişikliklerden dolayı, müteferrik olarak tevcih edilen dirliklerin kimlere tevcihedildiği ve hangi sancağın hangi köy ve mezreaları olduğu *hâsılları* ile birlikte kaydedilmiştir. Adı geçen bu defterlerin birçok sayfaları Harput Sancağı'ndaki değişiklikleri ihtiva etmektedir. Harput'un birçok köy ve mezrealarının *hâsılat*'ını 1540'larda yapılmış olması gereken tahrirdeki şekliyle bulmak mümkündür. Çünkü iki tahrir arasında meydana gelen dirlik tevcihleri sırasında köy ve mezreaların gelirlerinde herhangi bir değişiklik olmamaktadır.

tâbi sancaklarda ve bu meyânda Harput Sancağı'nda da tahrir yapılmıştır. Adı geçen defterin 67-209. sayfaları tamamiyle Harput Sancağı'na aittir.

TD 106'nın 67/a-b sayfalarında *Harput Sancağı Kanunnâmesi* yer almaktadır. Kanunnâmeden sonra Harput'a tâbi nâhiyelerin hangi sayfalarda bulunduğunu gösteren bir fihrist ile sancaktaki *mirlivâ, züemâ* ve *sipahiyân* ve *cebelüyân* adedini; toplam sancak hâsılatını ve bu hâsılatın ne şekilde taksim olunduğunu gösteren bir *icmâl* yer almaktadır [18].

1566 tarihli bu defter şekil ve muhteva itibariyle 1518 tarihli TD 64'ten pek farklı değildir. Sadece vergi kalemlerinde bazı değişiklikler göze çarpmaktadır. Meselâ 1518 tarihli defterde tarım ürünlerinin miktarı, birim fiatı ve vergi olarak alınan miktar ile bu miktarın fiatı ayrı ayrı kaydedildiği halde, TD 106'da sadece vergiye esas kısım ve kaç akça ettiği yazılmıştır. Ayrıca TD 64'te köy ve mezrea isimlerinden önce bunları tasarruf eden zeâmet ve timar sahiplerinin isimleri yazıldığı halde TD 106'da bunlar yer almamıştır. Bu tür teferruata müteallik farklılıklar dışında her iki defterin de tertip tarzı hemen hemen aynıdır.

TD 332

Yukarıda zikredilen 1566 tarihli *Mufassal Defter*'in yine Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 332 numarada kayıtlı bir de *icmâl*'i bulunmaktadır. Harput Sancağı'nın son tahririne ait olan bu *İcmâl Defter*'in XIX. yüzyılın ortalarına kadar kullanıldığını ve *Defter-i Hakanî*'de muhafaza edilen nüsha olduğunu eklenen bazı sayfalardan ve derkenarlardan anlamak mümkün olmaktadır [19].

TD 332'de sırasıyla dirlik sahiplerinin adları, tasarruf ettikleri köy ve mezreaların isimleri, *hâsılat*'ı ve dirlik sahiplerinin hisseleri kaydedilmiştir.

TD 552 (1566 Tarihli Evkaf Tahrir Defteri)

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, 552 numarada kayıtlı olan bu defter Diyarbekir eyaletine tâbi sancak ve kazâlardaki vakıfları muhtevi bir *Evkaf Tahrir Defteri*'dir. TD 106'daki verilerle olan benzerliğine bakılırsa her üç defterin de aynı tahrir sonuçlarını ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Sonradan Diyarbekir eyâleti dahilindeki vakıflar ayrı bir defter halinde tanzim edilmiş olmalıdır. Çünkü TD 106'daki vakıflara ait bilgiler TD 552'de de yer almaktadır.

Defterde her sancağın vakıfları isimleri, gelirleri ve harcama kalemleri tek tek kaydedilmiştir. Defterin 45-47. sayfaları Harput Sancağı'ndaki vakıflara ayrılmıştır. Bu defter de TD 332 gibi XIX. yüzyılın ortalarına kadar kullanılmaya devam etmiştir.

[18] TKGMA, *TD* 106, s. 68/a.

[19] Tahrir defterleri, timar ve arazi anlaşmazlıkları konusunda sık sık başvurulan kaynaklar olmuştur. Bu tür ihtilaflarda daima *İcmâl Defter*'e müracaat edilmektedir. Gerek Mufassal ve gerekse İcmâl Defterler'den birisi Defterhânede birisi de Eyalet merkezinde muhafaza edilmektedir. Bkz. İnalcık, *Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid,* Giriş s. XXI.

İnceleme konumuz olan 1518-1566 yılları arasındaki Harput Sancağı'na ait en geniş bilgileri bilhassa TD 64 ile TD 106'da bulmaktayız. Gerçekten 1518 tarihli ilk tahrire ait *Mufassal Defter* pek az süre yürürlükte kalmış olmasına rağmen Harput Sancağı'na dair oldukça geniş bilgileri ihtiva etmektedir. 1566 tarihli *Mufassal Defter* ise, Osmanlı hâkimiyeti altında iken Harput Sancağı'nda ne gibi değişme ve gelişmeler vukubulduğunu göstermesi açısından ehemmiyet taşımaktadır. 1523 yılına ait *Mufassal Defter*'in bulunmayışı yüzünden birçok konudaki mukayeseyi 1518 ile 1566 yılları için yapmak zorunda kaldık. Şayet 1523 yılı tahririne ait *Mufassal Defter* elde olsaydı bilhassa üretim ve vergilerle ilgili mukayeselerin daha sıhhatli olacağı şüphesizdi.

Öte yandan 1540'lı yıllarda yapılmış olan tahrire ait ne *İcmâl* ve ne de *Mufassal* hiçbir defterin mevcut olmayışı konunun bütünlüğü ve sancaktaki değişmelerin çizdiği grafiğin ortaya konması bakımından büyük bir eksiklik meydana getirmektedir. Çünkü Osmanlı hâkimiyeti öncesine ait birçok âdet ve kanunların bu tahrirde ortadan kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Meselâ 1566 tarihli *Harput Kanunnâmesi*'ndeki birçok hükmün 1540 tarihli kanunnâme ile aynı olduğu adı geçen kanunnâmede yer alan "*ber-karâr-i sâbık mukarrer kılındı*" şeklindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır.

b — *Timar Tevcih ve Ruznamçe Defterleri*

Timar ve Zeâmet Tevcih Defterleri ile *Timar Ruznamçe Defterleri, Tahrir Defterleri* kadar önemli olmamakla beraber, iki tahrir arasındaki değişmeleri takip etmek açısından faydalı oldukları görülmektedir. Ayrıca 1540'lı yıllardaki Harput Sancağı'nın tahririne ait defterin bugün mevcut olmaması sebebiyle 1523 ile 1566 yılları arasındaki *Tevcih* ve *Ruznamçe Defterleri*'nin önemi pek büyüktür. Ne yazık ki, bu tarihler arasındaki sözkonusu defterlerin sayısı pek mahduttur. Bunlar sırasıyla aşağıda verilmiştir:

— 1557-58 (965) Tarihli Timar Ruznamçe Defteri (TD 310)

Diyarbekir eyaletinde tevcih olunan timarları hâvi bu defterin sadece 6, 23, 25, 29, 32, 37, 38, 44, 56, 58 ve 59. sayfalarında Harput Sancağı'nda tevcih olunan timarlara ait bilgiler bulunmaktadır. bu bilgilerden 1540'lı yıllara ait tahrirde belirlenen bazı köy ve mezreaların *hâsılat*'ını ve sancakbeyi gelirlerini öğrenmek mümkün olmaktadır.

— 1558-59 (966) Tarihli Timar Ruznamçe Defteri (TD 313)

Doğu Anadolu'daki bazı eyaletlere tâbi sancaklardaki timar ve zeâmetlerin tevcihine dair bilgilerin yer aldığı bu defterin 283-362. sayfaları arası Diyarbekir eyaletine aittir. 287, 295, 298, 307, 341 ve 342. sayfalarında Harput'taki timar ve zeâmetler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu defter de TD 310 gibi bazı köy ve mezreaların *hâsılat*'ını belirlememizde yararlı oldu.

— 1559-60 (967) Tarihli Mufassal Defter (MM 29):

Başbakanlık Arşivi'nde, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifinde 29 numarada kayıtlı bu defter Rum, Halep, Zulkadriye, Diyarbekir, Van, Bağdat vs. vilâyetlerdeki beylerbeyilerinden, tahrir kâtiplerinden gelen bazı tezkereleri, ruznamçeleri ihtiva etmektedir. Defterin 228-229. sayfaları Harput Sancağı'na aittir. Bu defterden de yine bazı köy ve mezrea *hâsılat*'ını ve timar sahiplerinin kimliğini öğrenebiliyoruz.

— 1574-75 (982) Tarihli Timar Tevcih Defteri (KPT 309)

Başbakanlık Arşivi'nde, Kâmil Kepeci Tasnifinde, 309 numarada kayıtlı bu defter 10 sayfadan ibaret olup, tamamiyle Harput Sancağı'na ait timar tevcihlerini ve değişmeleri ihtiva etmektedir. 1566 yılından sonra meydana gelen değişmeleri takip etmek açısından önemlidir.

Bunların dışında, konumuzun zaman bakımından ilerisinde olmakla beraber, Harput Sancağı'na dair bilgiler bulunan diğer bazı *Timar Tevcih Defterleri*'nden de istifade etmek yoluna gittik. Bunların kodlarını ve tarihlerini vermekle iktifa ediyoruz: MM 15580 (1001-1007) *Züemâ ve Timar Defteri,* MM 32 (1017) *Timar ve Zeâmet Tevcih Defteri,* MM 17669 (1015-1017) *Timar ve Zeâmet Tevcih Defteri,* MM 7287 (1019-1020) *Muhasebe Defteri,* MM 3038 (1056) *Avârız Tahrir Defteri,* MM 3260 (1020) *Ahkâm Defteri.*

c — *Mühimme Defterleri*

Divân-ı hümâyûn'da her türlü devlet işlerine dair sâdır olan hüküm ve fermanların kayıtlarını ihtiva eden bu defterlerin tamamı 263 adettir. Araştırmalarımız sırasında 1553 ait ilk defterden başlayarak XVI. asrın sonlarına kadarki hüküm ve ferman kayıtlarını ihtiva eden 75 *Mühimme Defteri*'ni tek tek tarayarak Harput Sancakbeyi'ne, kâdıya ve sair görevlilere gönderilmiş olan hükümlerle, çevre sancaklara ve Diyarbekir Beylerbeyisine gönderilmiş olan hükümlerin tamamını gözden geçirme fırsatı bulduk. Bilhassa idarî yapı ve sancak idaresi hususunda bu defterlerdeki bilgiler hayli önemlidir.

d — *Harput Şer'iyye Sicilleri*

İncelediğimiz döneme ait olmamakla beraber *Harput Şer'iyye Sicilleri*'nden de istifade etmek imkanı bulduk. Bunlardan en eskisi h. 1034 tarihlidir ve bilhassa Harput ve Çevresinin XVII. yüzyıldaki durumu konusunda son derece önemli vesikalardır. İncelediğimiz dönemden hemen hemen yüz sene sonrasına ait olsa da yer yer faydalanma yoluna gittik ve gerçekten birçok hususu, eksiklerimizi tamamlama imkanı bulduk.

2 — *Basılı Eserler*

a — Nureddin Ardıçoğlu, *Harput Tarihi,* İstanbul, 1964.

Harput'un Osmanlı öncesi tarihi üzerinde yapılmış en ciddi çalışma sayılabilir. İlk Çağdan başlayarak, Osmanlılar tarafından fethine kadar Harput'un siyasî ta-

rihi birçok yerli ve yabancı kaynaklara müracaat edilerek yazılmış olan bu eserde ne yazık ki dipnot kullanılmamış, istifade edilen eserler kitabın sonunda topluca verilmiştir.

b — Nureddin Ardıçoğlu, *Harput Hükümdarı Balak Gazi,* Ankara 1966.

Harput'un Artuklular devrindeki durumunu ve bilhassa adından anlaşılacağı üzere Belek Gâzi'nin[20] faaliyetlerini ortaya koyan bu eser de Osmanlı öncesi Harput ve çevresi tarihi konusunda oldukça güzel bir eserdir. Fakat yazar bu eserinde de dipnot kullanmamış, önceki eserinde olduğu gibi, faydalandığı eserleri topluca kitabın sonuna eklemiştir.

c — Nureddin Ardıçoğlu, "Harput Artukoğullarına Ait Kitabeler", *Türkiyat Mecmuası,* IV, (1939), s. 41-48.

Yazar bu makalesinde Harput Kalesi'ndeki kitabeleri gerçekten büyük bir gayret göstererek okumuş ve incelemiştir ki, Artuklu dönemi Harput tarihi için önemlidir.

d — İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* I-IV, İstanbul, 1958.

Harput ve çevresi tarihi üzerinde oldukça zengin malzeme bulunan bu kitap, merhum yazarın amatörce bir ruhla, kaleme aldığı, Harput'a olan sevgisinden doğan güzel bir eserdir. Fakat daha çok Harput'un XIX. ve XX. yüzyıldaki tarihi üzerinde yoğunlaşmıştır. Harput'un ilk ve orta çağlardaki tarihi geniş bir şekilde anlatıldığı halde, Osmanlı devri üzerinde çok az durulmuştur. Bunda yazarın Osmanlı arşivlerinde rastladığı vesikaları yeterince değerlendirememiş olması rol oynamıştır.

Eserin birinci cildinde yer alan XVI. ve XVII. yüzyıldaki Harput tarihine ait bahislerde bir kısım arşiv vesikalarından istifade edilmeye çalışıldığı halde oldukça eksik ve yer yer yanlışlarla dolu sonuçlara ulaşılmıştır. Meselâ yazar TD 64'deki *Harput Kanunnâmesi*'den bahsettiği ve fotokopisini verdiği halde, *Tahrir Defteri*'ndeki Harput Sancağı'na ait diğer verileri hiç kullanmadığı görülmektedir. Yine TD 998'i de gördüğü anlaşılan yazar onu III. Murad dönemine ait bir defter zannetmiş ve sadece defterde yer alan Harput'taki mahalle isimlerini vermekle iktifa etmiştir.

Öte yandan halk arasındaki bir takım efsaneleri ve rivayetleri de toplayan yazar, bunları hiçbir tenkid süzgeçinden geçirmeden, gerçekmiş gibi vererek birçok hataya düşmüştür. Ancak, eserde kültür tarihi, folklor ve etnografya ile ilgili geniş malumat bulunmaktadır. Ayrıca Harput'ta yetişmiş birçok önemli şahsiyetin de monografisi yer almıştır.

[20] Doğrusunun "Belek" şeklinde olması icabeder. Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul, 1971, s. 140, 152, 153.

İslam ... AÇ Kitaplığı

B — OSMANLI ÖNCESİ HARPUT

I — *"Harput"* İsminin Menşei ve Yazılışları

"Harput" isminin menşei konusunda muhtelif rivayetler mevcuttur. Yunan Coğrafyacısı Strabo *"Sophene"*[21] bölgesinde bulunan *"Karkathiokerta"* ve *"Arsamosata"* adlı iki şehirden bahsetmektedir ki, bunlardan birincisiyle Harput'un kastedildiği ve *"Harput"* adının menşeinin bu *"Karkathiokerta"* olduğu ileri sürülmüştür[22]. Fakat bu iddia kesin bir hüküm taşımamaktadır. Çünkü Harput ve çevresi hakkındaki kesin bilgiler, miladî IV. yüzyılda başlamaktadır. Nitekim bu yüzyılda, İranlılar tarafından zabtedildiğinden bahisle Harput'a, *"Ziata Castellum"* denildiği görülmektedir. Arapça'ya bu tabir *"Hısn-ı Ziyâd"* şeklinde geçmiştir. *"Ziata"*nın Arap has ismine izafetle *"Ziyâd"*, kale demek olan *"Castellum"* un da Arapça'daki *"Hısn"* kelimesiyle karşılanarak *"Ziyâd Kalesi"* anlamında tercüme edildiği anlaşılmaktadır[23]. Bu son tabirden Evliya Çelebi de bahseder[24]. Öte yandan Süryanice'de *"Ziyât"* ve *"Hisnâ de Zâid"* tabirlerine rastlandığı ifade edilmektedir[25]. Bazı Arap coğrafyacıları, *"Hısn-ı Ziyâd"* adının kale için kullanıldığını, şehre *"Hartabird"* denildiğini kaydetmektedirler[26].

"Harput" kelimesinin menşeinin Ermenice'den geldiği de ileri sürülmüştür. *"Bert"* hecesinin *hisâr* mânâsına geldiği, *"Har"* ın da *taş* veya *kaya* demek olduğu nazar-ı itibara alınarak kelimeye *"Taş Kale"* mânâsının verildiği görülmektedir[27]. Ancak, bu iddianın aksine *"Harput"* adının Urartu ve Hurriler'e dayandığı *"Harput"* veya *"Harbert"* şeklindeki yazılışın son hecesi olan*"pert"* veya *"bert"* ekinin Urartu dilinde şehir anlamına gelen *"gert"* ekinin bir varyantı olduğu da ileri sürülmüş ve son hecesi *"gert"* ekiyle biten *Malazgert, Mazgert* gibi şehirler buna örnek gösterilmiştir[28].

[21] N. Ardıçoğlu, *Harput Tarihi,* İstanbul 1964, s. 9; Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri,* Ankara 1959, s. 129.

[22] N. Ardıçoğlu, *aynı eser,* s. 12.

[23] Besim Darkot, "Harput", *İA* V, s.296; Ardıçoğlu, s. 23.

[24] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* III, İstanbul 1314, s. 217, Evliya Çelebi Harput için *"Âl-i Osman Defterhânesinde Hısn-ı Ziyâd ülkesi diye tahrir olunmuştur"* demektedir. Fakat bu doğru olmasa gerektir. İncelediğimiz Harput Sancağı'na ait Tahrir Defterleri'nin hiç birisinde böyle bir kayda rastlanmamaktadır.

[25] J. H. Kramers, "Kharput", *EI²*, s. 915.

[26] Yakut ve El-Dımaşkî'den naklen B. Darkot, "Harput", *İA,* s. 296, Ş. Sami, *Kamûsü'l-Âlâm,* III, s. 2032.

[27] B. Darkot, aynı yer; Ş. Sami, aynı yer; Kramers, ilk hecenin mânâsının tam olarak bilinmediğini kaydediyor, EI², III, s 915; E. Çelebi, *"Harput"* ismi hakkında, kelimenin *"Hâr"* hecesinin çeşitli dillerdeki mânâsından hareketle, aslı esası olmayan izahlarda bulunur; *"...bazı millet Mesih-i Hımara tapdıklarından lisân-ı Acem'de bu şehrin ismi (Dâr-ı Harpût) dur. Diğer bir kavle göre burada Havariyûn'a sâye salmış bir dikenli söğüd ağacı var imiş anın için (Hârbîd) dimişler, bazılar arazisi diken yetişdirdiğinden (Hârbird) ya'ni diken getirici dirler....*", Bkz. *Seyahatnâme,* III, s. 217.

[28] (Yazarı Yazılmamış), "Harput Adı", *Yeni Fırat,* yıl 3, sayı 25 (1965), s. 14-16; Adı geçen yazıda, *"Harput"* ismi hakkında diğer bazı rivayetlerden de sözedilmekle beraber Evliya Çelebi'deki gibi efsanevî mahiyette olduklarından nazar-ı itibara almıyoruz.

Diğer taraftan bütün bunların hilafına, Asur devrine ait çivi yazılı tabletlerde geçen "*karpata*" ile Harput kastedildiği ileri sürülmüştür[29]. Bizans kaynaklarında da buna yakın olarak "*Kharpote*" şeklinde geçen kelime[30], Frank tarihçileri tarafından "*Quartapiert*" olarak kaydedilmiştir[31].

Osmanlı devrine ait belgelerde ise, "*Harput*" kelimesinin değişik şekillerde yazıldığı müşahede olunmaktadır. Bazen bir defterde iki değişik şekilde yazıldığı dahi görülmektedir. Arapça'da geçen "*Hartabird*" şekline de rastlanmakla beraber[32], umumiyetle en sık rastlanan şekil "*Harpurt*"[33] veya "*Harpurd*" biçiminde olanıdır[34].

XVII. ve XVIII. yüzyıla ait birçok vesikada ise, "*Harprt*"[35], şeklinde kaydedildiği görülmektedir. Hatta XVII. yüzyılda "*Harbût*" veya "*Hârbût*"[36] şekline de tesadüf olunmaktadir ki, birinci şekle *Evliya Çelebi*'de de rastlamaktayız[37].

Halk arasındaki söylenişinde ise, daha XVII. yüzyılda bugün olduğu gibi, "*Harput*", şeklinde "*r*" harfi telaffuz edilmeden söylendiği Avârız vergisine itiraz eden bir köylünün arzuhalinden anlaşılmaktadır[38]. XIX. yüzyılda ise, "*r*" harfinin resmî yazışma ve vesikalarda da ortadan kalktığı tahmin olunmaktadır[39].

2 — Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Harput

a — *Türk Hâkimiyetinden Önceki Devir*

Harput ve çevresinin en eski çağlardan beri meskûn durumda olduğu, son yıllarda Yukarı ve Aşağı Fırat havzalarında yapılan arkeolojik kazılardan anlaşılmıştır[40].Ayrıca, henüz hiçbir çalışma yapılmamış birçok höyük, düz iskân yerleri ve tabii mağaralar da bulunmaktadır.

[29] Emin Bilgiç, "Anadolu'nun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler", *Belleten,* X/39, (1946), s. 402; İ. Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* I, İstanbul 1958, s. 45.

[30] E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı,* (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s. 73-74. Ardıçoğlu, *aynı eser,* s. 36.

[31] N. Ardıçoğlu, aynı eser, s. 36.

[32] BA, *Mühimme* 53, s. 211, (خرتابرت)

[33] (خرپورت), *TD* 64, s. 603; *TD* 998. s. 122, *TD* 332, s. 28/a; *MM* 3260, s. 74; *TD* 939, s. 43, 46.

[34] (خرپورد), *TD* 64, s. 626; *TD* 106, s. 67/a.

[35] (خرپورت), *TD* 64, s. 627; *TD* 310, s. 23, 29, 37; *MM* 7287, s. 7; *KPT* 309, s. 1-10; *MM* 3260, s. 103, 104, 123; *MM* 3038, s. 3-39; *TD* 764, s. 5; *Ali Emirî,* Murad III, s. 164; Murad IV, s. 161, Kanuni, s. 131; *MM* 51, s. 26; *MM* 4663, s. 118; *TD* 313, s. 287, 295; *KPT.* 487, s. 1; *KPT* 3374, s. 14; *MM* 29, s. 228/a-b; *Mühimme* 44, s. 132; *Mühimme* 10,s. 287; *Mühimme* 19, s. 328; *Mühimme* 25, s. 276.

[36] *Harput Şer'iyye Sicili,* No: 324, s. 242, (خربوط).

[37] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme,* III, s. 217 (خربوط).

[38] BA, *Ali Emiri,* İbrahim 577, (خربوط)

[39] *1298 Tarihli Ma'mûretü'l-Aziz Sâlnâmesi,* s. 56; ayrıca "Harput" kelimesinin menşei hususunda yukarıda zikredilen rivâyetler için bkz. *1312 Tarihli Ma'mûretü'l-Aziz Sâlnâmesi,* s. 200.

M. Ö. III. ve IV. bin yıllarında bölgede "*Subarlar*" ın yaşadıkları ve *Fırat* isminin bunlar tarafından verildiği ileri sürülmüştür[41]. Subarlar'ın Hurriler'le aynı kökten geldikleri ve yeryüzünde madeni ilk işleyen kavim oldukları bilinmektedir. Hatta işlenen madenlerin Mezopotamya'ya da ihraç edildiği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı bilginler, Mezopotamya'da gelişen kültürlerin kökenini burada aramanın daha doğru olacağı kanaatindedirler[42].

Hititler çağında, Harput ve çevresinde "*İşuwa*" dendiği bilinmektedir. Bu, Hurri ülkesinin kuzey bölgesine verilen bir ad olduğu gibi, aynı zamanda burada kurulan ve Hititler'e tâbi olan krallığın da adıdır. Sözkonusu bu krallığın merkezinin Asur çivi yazılı tabletlerine göre "*Karpata*", yani bugünkü Harput olduğu tahmin edilmektedir[43].

Öte yandan M. Ö. VIII. ve IX. yüzyıllarda Doğu Anadolu'nun mühim bir kısmını hâkimiyetleri altına almış olan Urartular'ın, Harput mıntıkasına "*Supani*" ismini verdikleri, Palu kalesinde bulunan *Kral Menua*'ya (M. Ö. 805-790) ait bir kitabeden anlaşılmaktadır[44].

M. S. I. yüzyıldan III. yüzyıla kadar Harput ve çevresi zaman zaman Romalılar'ın askerî ve siyasî nüfuzu altında kalmış ve daha sonra da tamamiyle Roma İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur. Fakat bugün Roma devrine ait birkaç kitabeden başka herhangi bir kültür unsuruna rastlanmamıştır[45].

Roma hâkimiyeti altında iken, Harput'un Roma-İran mücadeleleri sırasında zaman zaman el değiştirdiği görülmektedir[46].

Miladî III. yüzyılda İmparator Diocletianus zamanından itibaren Harput ve çevresi tamamiyle Roma İmparatorluğu'na ilhak edilmişse de, IV. yüzyılda Bizans-İran mücadeleleri esnasında "*Ziata Castellum*" adlı bir kalenin İranlılar tarafından zabt edildiği anlatılmaktadır ki, sözkonusu bu kalenin Harput kalesi olduğu anlaşılmaktadır[47].

Bizans hâkimiyeti altında bulunduğu IV. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar, "*Ziata Castellum*"un, yani Harput Kalesinin bölgede müstahkem bir mevki olarak ehem-

[40] İ. K. Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları,* Ankara, 1971, s. 13-16.

[41] H. Z. Koşay, *Keban Projesi Pulur kazısı 1968-70,* Ankara, 1976, s. 35.

[42] Koşay, aynı yer.

[43] Emin Bilgiç, "aynı makale", s. 402; İ. Sunguroğlu, *aynı eser* s. 45.

[44] N. Ardıçoğlu, "Harput Artukoğullarına Ait Kitabeler", *TM,* VI, (1939), S. 44; H. Hauptmann, "Norşuntepe Kazısı 1969", *Keban Projesi Çalışmaları 1969,* Ankara 1971, s. 78.

[45] N. Ardıçoğlu, *Harput Tarihi,* s. 15.

[46] N. Ardıçoğlu, *aynı eser,* s. 16.

[47] Ammianus Marcellinus, XIX, 6, I'den naklen B. Darkot, "Harput", *İA,* V, s. 296; Kramers, "Kharput", *EI²*, s. 915.

miyetini koruduğuna şüphe yoktur. X. yüzyılda ise Harput ve çevresi *Mezopotamya Temi'ne* dahildi ve bir kısım topraklarına "*Hanzit*" deniyordu[48].

VII. yüzyılda Hz. Ömer zamanında Irak ve Suriye'yi ele geçiren Arap orduları Harput ve çevresini zabtetmişlerdir. Erzurum-Malatya ve Tarsus'a kadar uzanan hattın, uzun süre Araplar'la Bizans arasında "*Sugur*" tabir edilen "*uç bölgesi*" teşkil ettiği dikkate alınırsa, Harput'un X. yüzyılın ortalarına, yani Hamdanoğulları'nın sükûtuna kadar müslümanların elinde kaldığı anlaşılır[49].

Fakat hicretin ilk üç yüzyılında Harput'tan hiç bahsedilmediği görülmektedir. Bu süre zarfında hudut bölgesinde kalan Harput'un, elden ele geçmiş olması muhtemeldir[50].

X. yüzyılda *Aduddevle* tarafından El-Cezire'den sürülen Hamdanî *Ebu Talip*'in, Bizans'a tâbi olan kayınbiraderinin bulunduğu "*Hısn-ı Ziyâd*" da, onun desteği ile tutunmuş olduğundan bahsedilmektedir[51]. Fakat *Ebu Talip,* Harput'ta fazla kalmamış, bir süre sonra Suriye'ye geçmişse de *Aduddevle* tarafından yakalanarak öldürülmüştür. Hamdanîler'in bu son hükümdarının da ortadan kalkmasıyla Bizans'a karşı uzun yıllar cihâd mücadelesini yürütmüş olan Hamdanîler'in hâkimiyeti nihayet bulmuştur[52].

Türk fethi arefesinde Harput, İmparator *Romanos Le Kapen* zamanında teşkil edilmiş olan ve yukarı Fırat'ın suladığı bir kısım arazi ile Murat suyunun kolları sahasını kaplayan *Mezopotamya Temi* içersinde yer alıyordu[53].

b — *Harput ve Çevresinin Türkler Tarafından Fethi*

Malazgirt savaşından önce Azerbaycan, Ahlat ve Halep mıntıkalarında karargâh kurmuş olan Türkmenler'in Anadolu'nun muhtelif bölgelerine tevcih ettikleri akınlar sırasında Harput ve çevresine de uğradıklarından şüphe edilemez. Fakat bununla ilgili malûmat yoktur.

Malazgirt zaferinden sonra, Anadolu'nun birçok bölgesi Türkmenler ve Selçuklu şehzadelerinin yönettiği ordular tarafından zabtedildiği zaman Harput ve çevresinde *Philaretos (Filaret) Brakhamios* adlı bir Ermeni asıllı sergerde, meydana gelen siyasî otorite boşluğundan istifade ederek hâkimiyet kurmuştur. *Filaret*'in Bizans'ın içine düştüğü karışıklıklardan ve henüz Türk hâkimiyetinin bölgede tesis

[48] E. Honigmann, *aynı eser,* s. 68 ve harita IV. 1518 tarihli Tahrîr Defterinde aynı adı taşıyan bir köy mevcuttur. Bkz. *Tablo 41.*

[49] Ardıçoğlu, aynı eser, s. 23 vd; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* (Çev. F. Işıltan), Ankara, 1981, s. 265 vd.

[50] B. Darkot, "Harput", s. 297; Kramers, s. 915.

[51] İbnü'l-Esir, VIII, s. 508-510'dan naklen Kramers, s. 915; Darkot, s. 297; Honigmann, s. 151.

[52] Ardıçoğlu, *aynı eser,* s. 31.

[53] M: Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri,* İstanbul, 1944, s. 32-33.

edilememiş olmasından faydalanarak Harput'tan Çukurova'ya kadar uzanan bir beylik kurduğu anlaşılmaktadır. Fakat *Filaret*'in hâkimiyeti uzun sürmemiştir. Zulmü ile şöhret bulmuş olan bu Ermeni, beyliğini devam ettirmek için *Melikşah*'ın huzuruna çıkarak İslâmiyeti kabul ettiğini bildirmişse de, 1079 yılında Maraş'da ölümü ile kurduğu beylik de ortadan kalkmıştır[54].

— *Çubukoğulları Devri*

Bu sıralarda Türkmenler kitleler halinde Harput ve çevresine yerleşmeye başlamışlardır. Bu Türkmen guruplarından birisinin reisi olan *Emir Çubuk,* Harput'u *Filaret*'in elinden almış ve hâkimiyetini Palu, Çemişkezek ve Arapkir taraflarına kadar genişleterek kendi adıyla anılan bir beylik kurmuştur[55].

Çubuk Bey ve Türkmenlerinin Harput ve çevresinin Türkleşmesinde son derece mühim rol oynadıkları âşikârdır. Ancak onun faaliyetleri hakkında bilgiler pek azdır.

Çubuk Bey'den sonra yerine oğlu *Mehmed Bey* geçmiştir. *Mehmed Bey*'in ne zaman babasının yerine geçtiği bilinmemekle beraber, 1113 yılına kadar Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na ve zaman zaman Anadolu Selçukluları'na tâbi olarak hâkimiyet sürdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Büyük Selçuklu Sultanı *Mehmed Tapar,* imparatorluğun idaresini tamamen ele geçirmek için 1105 yılında Meyyafârikin'e hareket edince, kendisine tâbi bütün Doğu Anadolu beyleriyle beraber *Çubuk oğlu Mehmed Bey*'in de yanında bulunduğu görülmektedir.

1107 yılında ise Doğu'ya yürüyen Anadolu Selçuklu Sultanı *I. Kılıç Arslan,* Doğu Anadolu'daki bütün beyleri itaate davet ettiği zaman, itaat eden beyler arasında *Mehmed Bey*'in de bulunduğu bilinmektedir[56].

— *Artuklular Devri*

Çubuk oğlu Mehmed Bey'in Harput ve çevresindeki hâkimiyetine 1113 yılında Artuklu *Belek Gâzi* tarafından son verilmiştir. Bu sıralarda *Mehmed Bey*'in vefat ettiği ve yerine adı bilinmeyen oğlunun geçmiş olduğu rivayet edilmektedir[57].

Artuklu *Ilgazi*'nin yeğeni ve kardeşi *Behrâm*'ın oğlu olan *Belek,* Artuklular arasında parlamış ve amcası ile birçok gâzâlara iştirak ederek kahramanlıklar göstermiştir. 1094 yılında Suriye Selçuklu hükümdarı *Tutuş, Emir Bozan*'ı öldürdükten sonra, ona ait olan Urfa havalisindeki şehirleri maiyyetindeki beylere tevcih ederken Suruc'u da *Belek*'e vermiştir. Fakat bir süre sonra *Belek* Suruc'u kaybetmiştir [58]. Haçlılar karşısında ittifak da bozulunca *Belek,* Harput ve çevresini kendisine yeni hâkimiyet sahası olarak seçmiştir [59].

[54] Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul, 1971, s. 68-71.

[55] M. Halil Yınanç, *aynı eser,* s. 125, yazar *Emir Çubuk*'a bağlı bu Türkmenler'in bir ara bu bölgede bulunmuş olan *Germiyanlılar* olabileceğini kaydetmektedir.

[56] Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,* İstanbul, 1973, Giriş IX, s. 146-147.

[57] N. Ardıçoğlu, *Harput Hükümdarı Balak Gazi,* s. 6.

[58] M. H. Yınanç, "Belek", *İA,* II, s. 468 vd.

[59] O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 152.

Belek Gâzî'nin hayatı, destan kahramanlarının hayatına benzemektedir. Onda İslâm'ın "*gâzî*" liği yanında Orta Asya Türk kahramanlığını sembolize eden "*Alp*" karakteri daha ağır basmaktadır[60]. Denilebilir ki, o bu yönüyle *Celaleddin Harizmşah*'a benzemektedir [61].

Hâkimiyetini Harput ve Palu çevresine yayan *Belek,* o sırada, oğlu *Tuğrul Arslan* nâmına Malatya'da hüküm süren *I. Kılıç Arslan*'ın karısıyla da evlenerek Malatya'yı da topraklarına katmıştır [62]. Daha sonra Mengücekler'e ait olan Dersim ve çevresini işgal etmişse de, amcası *İlgazi* ile Haçlılar'a karşı cihâda gittiği sırada *Mengücek oğlu İshak,* 1118 senesinde buraları geri almıştır. Fakat *Belek,* ertesi yıl, Kemah'a kadar Mengücek ilini istilâ etmiş ve mukavemet edemeyeceğini anlayan *Mengücekli İshak,* Trabzon Dükası *Konstantin Gabras* ile ittifak yapmıştır. *Gabras*'la daimî olarak cihâd halinde bulunan Danişmendli *Emir Gâzi* de bu durumda derhal *Belek*'le birleşmiştir. Karşılıklı iki müttefik kuvvetin 1120 yılında yaptıkları savaşta *Konstantin Gabras* ve *Melik İshak* mağlub ve esir olmuşlardır [63].

Belek'in şöhretini sağlayan en mühim faaliyetleri Haçlılar'a karşı kazandığı zaferleridir. Üstün bir muharip olan *Belek,* birkaç yıl içinde Kudüs Kralı, Urfa Kontu ve sâir Haçlı ileri gelenlerini mağlub ve birçoğunu esir etmiştir. Onun bilhassa, Urfa Kontu *Josselin de Courtenay* ve Birecik Senyörü *Galeran de Puiset*'le beraber birçok Haçlı şövalyesini esir edip Harput Kalesi'ne hapsetmesi şöhretini daha da arttırmıştır.

Hâkimiyetini kısa zamanda Harput'tan Halep'e ve Mardin'e kadar genişleterek Artuklu birliğini kurmuştur.

1123 yılı baharında Kudüs *Kralı Baudouin,* esir Urfa Kontunu ve diğer şövalyeleri kurtarmak için büyük bir ordu ile Harput üzerine sefere çıkmıştır. Bu sırada Gerger Kalesi'ni muhasara etmekle meşgul olan *Belek,* bunu haber alınca derhal muhasarayı kaldırarak Haçlı kuvvetlerini karşılamaya çıkmış ve Samsad yakınlarında karargâh kurmaya hazırlanan Kral *Baudouin*'in ordusunu ani bir baskınla perişan ettiği gibi, *Baudouin*'i de esir almıştır [64].

Esirler beraberinde olduğu halde Gerger Kalesi'ni tekrar muhasara ve feth eden *Belek, Baudouin*'i de Urfa Kontunun yanına hapsettikten sonra Antakya istikametine sefere çıkmıştır. Fakat yolda, bir baskın sonucu hapisteki esirlerin kurtulduklarını ve kalenin gayrimüslim unsurlarca ele geçirildiğini öğrenmiştir. Bu du-

[60] "Alp" tipi ve karakteri hakkında bkz. M. Fuad Köprülü, "Alp", *İA,* I, s. 379-384: "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti", *MTM,* II, (1331), s. 193-232.

[61] Aydın Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşah ve Zamanı,* Ankara 1977, s. 84.

[62] M. H. Yınanç, "Belek", *İA,* II, s. 469.

[63] O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri.....,* s. 151.

[64] N. Ardıçoğlu, *Harput Tarihi,* s. 39-40; *Harput Hükümdarı Balak Gâzi,* s. 26-28; Bu zafer üzerine Büyük Selçuklu *Sultanı Mahmûd, Belek*'e Halep emaretinin menşurunu göndermiş ve Franklar ile mücadelede İslâm ordularına serdâr tayin etmiştir. Bkz. M. H. Yınanç, "Belek", *İA,* II, s. 470.

rumda Harput ve çevresindeki Türkler kaleyi derhal kuşatmışlardır. Bunu öğrenen *Belek,* süratle geri dönmüş ve kaleyi tekrar zabtetmiştir. Fakat bu aradaUrfa Kontunun kaçmış olduğu anlaşılmıştır.

Ertesi yıl Suriye üzerine sefere çıkan *Belek,* Menbic Kalesi'nin muhasara hazırlıklarını teftiş ederken kaleden atılan bir okla vurulup şehid olmuştur(1124) [65].

Belek'in ölümü ile Artuklu birliği de dağılmıştır. Yerine vasiyet ettiği *İlgazi*'nin oğlu *Timurtaş,* yerini dolduracak kudrette çıkmamıştır. *Timurtaş*[66], *Belek*'in cenazesini defn ettikten sonra Mardin'e dönerken, kardeşi *Süleyman* da gidip, *Belek*'in beylik bölgesi olan Harput ve Palu çevresine hâkim olmuştur. Ancak *Süleyman*'ın bir müddet sonra ölümü üzerine bu bölge Artuklular'ın Hısn-ı Keyfâ kolundan *Muineddin Sokman*'ın oğlu *Dâvud*'un eline geçmiştir. Fakat *Belek*'in hatunu ve Malatya Sultanı *Tuğrul Arslan*'ın annesi de bu mirasta hakkı olduğunu ileri sürerek *Dâvud*'la bozuşmuştur. Aralarında 1125 yılında vukubulan savaşta Selçuklular galip gelmişse de Arap Emiri *Sadaka* onları barıştırmıştır.

Dâvud'un, umumiyetle Hısn-ı Keyfâ'da oturduğu, Harput'u ikinci bir merkez ittihaz ettiği anlaşılmaktadır. O ölünce yerine oğlu *Fahreddin Kara Arslan* geçmiştir. *Kara Arslan,* Harput ve Palu çevresini babasının mülkü olarak tevârüs etmiş, *Dâvud*'un diğer oğlu *Arslan Doğmuş* ise Mazgird Kalesi'ne sahip olmuştur [67].

Fahreddin Kara Arslan (1148-1174), Anadolu'daki en eski câmilerden biri olan Harput Ulu Câmiini inşa ittirmiş ve câmi kitabesine göre şehir halkına vergi muâfiyeti koymuştur [68].

Kara Arslan, Âmid muhasarasıyla meşgul olduğu bir sırada (1163), Danişmendli *Yağı-basan,* Harput ve Çemişkezek bölgelerini istilâ edip kadın-erkek bütün halkını ve hayvanları Kemah'a sürmüş götürmüştür. Fakat ertesi sene *Kara Arslan* ile *Necmeddin Alpı* ve Erzen hâkimi *Devletşah,* 1164 yılında Mengücekli topraklarını geçerek buna karşılık vermişlerdir [69].

Fahreddin Kara Arslan'dan sonra yerine oğlu *Nureddin Mehmed* geçmiştir. *Kara Arslan*'ın diğer oğlu *İmadeddin Ebubekir* ise, Palu Beyi idi. Bu sıralarda *Salâhaddin Eyyubî,* kuzey Irak ve Doğu Anadolu üzerine seferler yapmaktaydı. Doğu Anado-

[65] *Belek*'in nâşı Halep'te İbrahim Peygamber makamı önünde defn edilmiş ve daha sonra üzerine türbe yapılmıştır. Bkz. M. H. Yınanç, "Belek", *İA,* II, s. 472. İbrahim Artuk, "Artukoğlu Emir Balak ve Mezarı", *Belleten,* XI/41, (1947), s. 127-135.

[66] *Timurtaş, Belek*'in ölümünden 4 ay sonra Harput ve Palu kalelerinde hapis tutulan Frank reislerini 100 bin dinar karışılığında Haçlılar'a iade edilmiştir. O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri....,* s. 154.

[67] Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri.....,* s. 151.

[68] Bkz. Câmiler ve Mescidler kısmı.

[69] O. Turan, *aynı eser,* s. 61.

lu'nun birçok hükümdarları gibi, *Nureddin Mehmed*'in de Eyyubîler'e tâbi olduğu görülmektedir [70].

Salâhaddin'in Mûsul seferine *Nureddin Mehmed* hastalığı sebebiyle katılamamış, yerine kardeşi *İmadeddin Ebubekir*'i göndermiştir. Fakat Mûsul muhasarası sırasında *Nureddin Mehmed*'in öldüğü haberi gelince *İmâdeddin,* kardeşinin yerine geçmek için *Salâhaddin Eyyubî*'den Hısn-ı Keyfâ'ya gitmek için izin isteyerek ayrılmışsa da yolda Artuklu tahtına kardeşinin oğlu *Kutbeddin Sokman*'ın geçtiğini öğrenmiştir. Bunun üzerine *İmâeddin Ebubekir* de Harput üzerine yürüyerek şehre yerleşip istiklâlini ilân etmiş ve adına para bastırmıştır [71].

İmâdeddin Ebubekir, 1204'te ölünce Eyyubîler'den *Melik Âdil*'in dostu ve müttefiki bulunan *Nâsıreddin Mahmûd,* onun yardımı ile Harput'u alıp tekrar Hısn-ı Keyfâ'ya bağlamak istemişse de. *İmâdeddin*'in oğlu *Nizameddin İbrahim,* önce Selçuklu Sultanı *II. Süleyman* ve sonra da *I. Gıyaseddin Keyhüsrev*'in himayesini istemiş, bunun üzerine *Keyhüsrev,* ona 6 bin süvari gönderdiği gibi, kendisine tâbi Sumeysat hâkimi Eyyubî hükümdarı *Melik Afdal*'ı da Harput müdafaasına göndermiştir. Bu gelişmelerden sonra *Mahmûd,* Âmid'e dönmeye mecbur olmuştur [72].

Esasen gerek Hısn-ı Keyfâ ve gerekse Harput Artuklular'ı siyasî varlıklarını sürdürmek için Eyyubîler'le Selçuklular arasındaki nüfuz mücadelesinden ve rekabetten azami derecede faydalanmaya çalışıyorlar ve şartlara göre hareket ederek hangi taraf üstünse onun tâbiyetini kabul ediyorlardı [73].

Nizameddin İbrahim, Nâsıreddin Mahmûd'un muhasarasından kurtulduktan sonra Harput Kalesi'nde tamirat yaptırmıştır; bu tamirata ait kitabeler neşredilmiştir [74].

İbrahim'in ne zaman öldüğü bilinmemektedir. Fakat kendisine iki oğlundan *İzzeddin Ahmed*'in halef olduğu malûmdur. *İzzeddin*'in zamanı hakkında ise bilgi pek azdır [75]. Onun da Selçuklular'ı metbu tanıdığı tahmin olunabilir.

Bu arada Yassıçemen savaşı öncesi Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren *Celâleddin Hârizmşah,* Selçuklular'ın Erzurum kolu hâkimi *Cihaşah*'ı tâbiyeti altına almış ve ona birçok hediyeler ve hilatlar tevcih ettiği gibi, Harput'a bağlı Kiğı ve Hurşin

[70] Türkiye Selçuklu Sultanı *II. Kılıç Arslan,* kızını *Nureddin Mehmed*'e vermiş ve çeyiz olarak da Malatya civarındaki Hanzit'i ve bazı yerleri bırakmıştır. Fakat *Nureddin* bir şarkıcıya âşık olup karısına kötü muâmele edince *Kılıç Arslan,* damadı üzerine yaptığı seferde (1181) Harput ve havalisini almışsa da, bu arada *Nureddin*'in *Salâhaddin Eyyubi*'den yardım istemesi Selçuklular'la Eyyubiler arasında ihtilaf çıkmasına yol açmıştır. Ancak daha sonra *Kılıç Arslan* ile *Salâhaddin* anlaşmışlardır. Bkz. O. Turan, *aynı eser,* s. 168.

[71] N. Ardıçoğlu, *Harput Tarihi,* s. 47.

[72] M. Fuâd Köprülü, "Artuk Oğulları", *İA,* I, s. 619.

[73] Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey,* London 1968, s. 132.

[74] N. Ardıçoğlu, "Harput Artuklular'ına Ait Kitabeler", *TM,* VI, (1939), s. 41-48.

[75] N. Ardıçoğlu, *Harput Tarihi,* s. 52-53.

(?) nâhiyetlerini de bir "*Tevkî*"(fermân) ile *Cihanşah*'a vermiştir [76]. *Celâleddin,* Yassıçemen savaşını kaybettikten sonra ise önce Harput'a kaçmış, daha sonra Ahlat üzerinden Azerbaycan'a gitmiştir [77].

İzzeddin Ahmed'den sonra kardeşi *Hızır*'ın oğlu *Nureddin Artukşah*'ın Harput hükümdarı olduğu zikredilmektedir ki, bu zâtın son Artuklu hükümdarı olduğu anlaşılmaktadır. Onun zamanında Selçuklular Harput'u ele geçirerek Artuklu hâkimiyetine son vermişlerdir.

— *Selçuklu ve Moğollar Devri*

Selçuklular ile Eyyubîler arasındaki siyasî mücadelenin ateşlendiği bir sırada, Harput hükümdarının, Eyyubîler'e temayül göstermesi ve *Melik Kâmil* ile *Alâeddin Keykubad* arasındaki savaşta da Eyyubîler saflarında yer alması üzerine *Keykubâd,* Harput'taki Artuklu hâkimiyetine son vermiştir. Harput önlerinde Selçuklu kuvvetleri ile Eyyubî kuvvetleri karşılamışlar ve Eyyubî ordusu mağlub olmuştur. Mağlub olan Eyyubî kuvvetleri Harput Kalesi'ne sığınmışlar fakat *Alâeddin Keykubâd,* Malatya'dan gelerek kaleyi bizzat muhasara etmiştir. Harput ve Eyyubî kuvvetleri, kaleyi bir süre savunmuşlarsa da, daha fazla direnmenin faydasız olduğunu görerek teslim olmuşlardır(1234)[78].

Harput hükümdarının canına dokunulmadığı gibi, bir süre "*melik*" unvanıyle Harput'un yönetimi de kendisine bırakılmıştır. Fakat zamanla Selçuklu hâkimiyetine karşı isyan belirtileri gösterince Harput derhal merkeze bağlanmış ve bir "*subaşı*" nın idaresine bırakılmıştır[79].

Son Harput hükümdarının Batı Anadolu'da bir timar aldığı veya Antalya'ya sürülerek bir süre sonra öldürüldüğü rivayet edilmektedir. Ancak bir diğer rivayete göre o, Akşehir'e sürülmüştür[80].

Artuklu hâkimiyeti sona erdikten sonra Harput'un, Sinop, Amasya, Kayseri, Malatya ve Erzurum gibi geniş vilâyetlerin çevrelediği "*Dânişmendiye Vilâyeti*" içersinde yer aldığı görülmektedir [81].

Selçuklu hâkimiyeti altında iken Harput'tan, Harzemli askerlerle ilgili bir meseleden dolayı bahsedildiği görülmektedir. *Celâleddin*'in ölümünden sonra Selçuklu hizmetine girmiş olan Harzemli askerler ve komutanları *Alâeddin Keykubâd* tarafından iyi kabul görmüşlerse de, *II. Gıyaseddin Keyhüsrev* zamanında Harzemliler'e kötü gözle bakılmaya başlanmıştır.

[76] O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri....., s. 26; Bu durumda Harput'un bir süre *Celâleddin Hârizmşah*'ın hâkimiyeti altında kaldığı anlaşılıyor. Bkz. Kramers, "Kharput", s. 915.

[77] O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 372.

[78] N. Ardıçoğlu, *Harput Tarihi,* s. 57.

[79] Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* I, İstanbul, 1974, s. 89.

[80] N. Ardıçoğlu, *aynı eser,* s. 58.

[81] M. Akdağ, *aynı eser,* s. 83.

Harzemli askerler, komutanlarından *Kayırhan*'ın *II. Gıyaseddin Keyhüsrev* tarafından tutuklanması ve müteakiben ölümü üzerine, Selçuklu ülkesini terketmeye karar vermişler ve Elbistan-Malatya ve Harput üzerinden güneye doğru kaçmaya ve geçtikleri yerleri yağmalamaya başlamışlardır. Bir süre sonra yaptığı hatayı anlayan *Gıyaseddin,* Harzemliler'in geri döndürülmesi için emir vermiştir. Harzemliler Fırat'ı geçtikleri sırada Malatya Serleşkeri *Mübârezeddin Ertokuş* ve Harput Subaşısı *Seyfeddin Bayram* tarafından karşılanmışlar ve durdurulmaya çalışılmışlardır. İki taraf arasında müzakereler yapılırken Subaşı *Seyfeddin Bayram*'ın asabî mizaçlı oluşu yüzünden anlaşma sağlanamamış ve vukubulan muharebede *Seyfettin Bayram* öldüğü gibi, *Mübârezeddin Ertokuş* da esir düşmüştür[82].

1243 yılındaki Kösedağ savaşından sonra Selçuklu Sultanlığı Moğol tahakkümü altına düşünce Harput ve çevresi de Moğol nüfuzu altına girmiştir. Daha önce de *Celâleddin Hârizmşah*'ı takip eden Moğollar, 1231 yılında Doğu Anadolu'nun birçok şehir ve kasabaları meyânında Harput ve çevresini de yağmalamışlardır.

1257'de *II. İzzeddin Keykâvus,* doğu hudutlarını Moğollar'a karşı tahkim etmek maksadıyla Türkmenlerden, Kürtlerden ve Araplardan asker toplamaya başlamıştır. Bu sırada Hakkâri hâkimi *Şerafeddin Ahmed* ve Musullu *Şerafeddin Mehmed b. Şeyhi Adi* isminde iki Kürt reisi gelip hizmetlerini arzetmişlerdir. *Keykâvus* da mükafat olarak *Şerafeddin Ahmed*'e Malatya'yı, *Şerafeddin Mehmed*'e de Harput'u vermişse de gerek Malatyalılar ve gerekse Harputlular şehirlerini bunlara teslim etmemişlerdir. Daha sonra da Moğol kumandanlarından *Engurek Noyin* tarafından her ikisi de öldürülmüşlerdir[83].

Öte yandan Moğol tahakkümü sırasında Erzincan Metropoliti *Mashasya,* Moğollar'ı Selçuklular aleyhine kışkırtmıştır. *Marhasya,* Erzincan'ı Selçuklular'dan ayırıp, müstakil hareket etmek niyetindedir. 1261'de Selçuklu Emiri *Yavtaş,* papazın hareketine mâni olmak ve vergi almak isterken Moğol elçileri gelip, bu müdahaleyi önlemiş ve vergileri kendileri almışlardır. *Marhasya,* daha sonra *Abaga Han*'ın himayesini elde ederek Erzincan'ın kendisine verilmesini ve 500 süvari beslemesine müsaade edilmesini istemiştir. Bunun üzerine Selçuklular onu, çiftçileri papaz gösterip *harâc* ve *cizye*'den muâf tuttuğu için *Han*'a şikayet etmişlerdir. Türkler'e çok kötülükleri dokunan *Marhasya* nihayet *Muineddin Pervâne*'nin gizli emri ile 1277 yılında Harput Beyi *Hüsameddin Baycar* tarafından 30 papaz ile birlikte öldürülmüştür. Aslen Harzemli ümerâsından olan *Baycar* da olaydan sonra derhal Mısır'a kaçmıştır [84].

Selçuklu devletinin çökmesi üzerine Harput, XIV. yüzyılın ortalarına kadar doğrudan doğruya İlhanlı Devletinin hâkimiyetinde kalmış; Moğol Genel Valileri ülkeyi yönetmişlerdir.

[82] O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 408; N. Ardıçoğlu, *aynı eser,* s. 62.

[83] N. Ardıçoğlu, *aynı eser,* s. 63.

[84] O. Turan, *Selçuklu Zamanında Türkiye,* s. 538 vd.

Daha XIII. yüzyılın sonlarına doğru henüz İlhanlı Devletinin hâkimiyeti devam ettiği sırada, Anadolu'nun muhtelif yörelerinde Türkmen Beyleri'nin reisliğinde bir takım siyasî teşkilatlanmaların başladığı ve Moğol zulmünden bıkmış olan halkın bu başkaldırmaları hararetle desteklediği malûmdur. İlhanlı merkezî otoritesi XIV. yüzyılın ilk yarısında zayıflamaya yüz tutunca Sivas-Kayseri civarında Ertana ve yerine Kadı Burhaneddin Devleti, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin temayüz etmeye başladığı görülür. Bu dönemde Harput ve çevresi Dulkadiroğulları, Timur, Akkoyunlu ve Karakoyunlu ve Kadı Burhaneddin Devletleri arasında mücadele sahası olmuş ve sık sık el değiştirmiştir.

— *Dulkadiroğulları Devri*

XIV. yüzyılın ortalarına doğru Harput ve çevresi, Memlûk Devletinin yüksek hâkimiyeti altında Maraş ve Elbistan taraflarında teşekkül etmiş olan Dulkadiroğulları Beyliği'nin hudutları içersine girmiştir(1339)[85].

Dulkadirliler'in ilk hükümet reisi *Zeyneddin Karaca Bey*'in, Memlûklerce Kâhire'de asılmasından sonra, yine Memlûkler tarafından Elbistan Valiliği'ne tayin edilen *Karaca Bey*'in oğlu *Halil Bey,* beyliğin sınırlarını kısa sürede Maraş, Malatya, Harput, Behisni ve Âmid çevrelerine kadar genişlettiği gibi, metbuu olan Memlûkler'le çatışmaktan da çekinmemiş ve üzerine gönderilen iki orduyu bozguna uğratmıştır.

Bunun üzerine Dulkadiroğulları meselesini kesin bir surette çözümlemeye karar veren Memlûkler'in sevkettiği yeni bir ordu, *Halil Bey*'i Harput Kalesi'ne çekilmeye mecbur etmiştir. Öte yandan Memlûklar aile arasına da tefrika sokmuşlar; *Halil Bey*'in kardeşi *İbrahim Bey*'i elde ederek *Halil Bey*'i öldürtmüşlerdir[86]. Bundan bir süre önce; 1367 yıllarında ise *Halil* ve *İbrahim Beyler*'in Harput Kalesi'ni Memlûkler'e karşı üç ay savundukları ve netice alamayan Memlûk ordusunun geri dönmesine rağmen Dulkadirliler'in aman diledikleri rivayet edilir. Çünkü bu muhasaradan üç yıl sonra, 1369-70 yıllarında Harput Kalesi'nin geniş ölçüde *İbrahim* ve *Halil Beyler* tarafında tamir ettirildiği görülmektedir[87]. Ayrıca oldukça karışık olan bu dönemde, Harput'un bir ara Sivas hükümdarı *Kadı Burhaneddin*'in eline geçtiği ve 1397'ya doğru Akkoyunlular'a karşı mücadelesi sırasında *Kadı Burhaneddin*'in bir ara Harput'a sığındığından da bahsedilmektedir[88].

Öte yandan *Halil Bey*'den sonra yerine geçen kardeşi *Sarımüddin İbrahim Bey*'in hangi tarihten itibaren Harput Bey'i olduğunu tesbit edemiyoruz. [89]. Memlûkler'e

[85] İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri,* Ankara 1984, s. 169.

[86] Uzunçarşılı, *aynı eser,* s. 170.

[87] N. Ardıçoğlu, *aynı eser,* s. 67-68.

[88] B. Darkot, s. 297; kramers, s. 915.

[89] Bu arada hangi boya mensup oldukları bilinmeyen fakat İlhanlı hükümdarı *Harbende*'nin adını almış olan Harbende Oğulları'nın *Kalkaşandî*'nin bir kaydına göre, kısa bir süre için Malatya

tâbi olan *İbrahim Bey* hakkında başkaca bilgi de edinilememektedir. Sadece oğlu *Nâsıreddin Bey*'den sonra Dulkadir Beyliği'nin Malatya Valisi olan diğer oğlu *Süleyman Bey*'e verildiğini öğreniyouruz. 1454'te vefat eden *Süleyman Bey*'in yerine de oğlu *Melik Arslan,* Dulkadir Beyi olmuşsa da artık beylikte zaafiyet görülmeye başlanmıştır[90].

— *Akkoyunlular Devri*

Bu sıralarda Diyarbekir ve çevresinde kurulmuş olan Akkoyunlu Devleti de genişlemeye başlamıştır. Bu devletin başında bulunan *Kara Yülük Osman Bey* Harput'u Dulkadiroğulları'nın elinden almıştır[91]. Gerçekten 1438 yılında Karakoyunlu Beyi'nin Akkoyunlu şehzadelerinden *Kara Yülük*'ün yeğeni *Kılıç Arslan* ve kardeşlerinden *Pîr Hüseyin* ve *İskender* ile beraber *Kara Yülük Osman Bey*'in oğlu *Ali Bey*'in elinde bulunan Harput'u muhasara ettikleri fakat kalenin muhafızı olan *Pehlivan Seyyidi Ali*'nin beklenmeyen bir mukavemet göstermesi üzerine müttefiklerin muvaffak olamadıkları rivayet edilmektedir[92]. Ancak Akkoyunlular'ın bu hâkimiyeti kısa sürmüş olmalıdır. Çünkü bir başka kaynakta Harput'u *Uzun Hasan Bey*'in Dulkadiroğulları'nın zaafiyetinden faydalanarak ancak 1465 yılında zabtettiği anlatılmaktadır[93].

Akkoyunlu hâkimiyeti altında Harput ve çevresi 40 yıldan fazla kalmıştır. Bu süre içersinde Akkoyunlular'ın en mühim merkezlerinden birini teşkil etmiştir. XV. yüzyılda, Harput'u ziyaret etmiş olan İtalyan Seyyahı *Barbaro,* Harput Kalesi'nin gayet müstahkem olduğundan ve *Uzun Hasan Bey*'in karısı ve Trabzon Rum İmparatorunun kızı *Despina Hatun*'un da kalabalık bir maiyetle Harput'ta oturduğundan bahsetmektedir [94]

Uzun Hasan Bey'in ve torunu *Rüstem Han*'ın Harput'ta para bastırdıkları da bilinmektedir. Nitekim *Uzun Hasan* zamanında mevcudiyeti malûm olan Darbhâne'nin Osmanlılar zamanında da kullanıldığını görüyoruz[95]. Ayrıca *Uzun Hasan Bey* zamanında Harput Kalesi'nin de tamir ettirildiği bilinmektedir[96].

bölgesinde yurt tutmuş olan *Hüsameddin* adlı bir bey'in reisliğinde Harput'a hâkim oldukları tahmin olunmaktadır (Bkz. F. Sümer, *Oğuzlar,* İstanbul, 1980, s. 166, 606). Öte yandan XV. yüzyılın başlarında Anadolu'yu istilâ etmiş olan *Timur,* Ankara savaşı sonrasında dönerken kaleyi teslim almıştır ki, bundan Harput ve çevresinin bir süre *Timur*'un elinde kaldığı anlaşılır (Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* III, s. 217). Fakat XV. yüzyılın ortalarında Harput'un hâlâ Dulkadiroğulları'nın elinde olduğu sâbittir.

[90] Uzunçarşılı, s. 172.

[91] M. Halil Yınanç, "Akkoyunlular", *İA,* I, s. 258.

[92] Ebubekir Tahranî'nin *Kitâb-ı Diyarbekriyâ*'sından (s. I, s. 126-128) naklen F. Sümer, *Karakoyunlular,* I, Ankara 1967, s. 139.

[93] *Ahsenü't-tevârîh*'ten naklen N. Ardıçoğlu, s. 71-72.

[94] J. Barbaro, *Viagge,* Venedik 1545'ten naklen Ardıçoğlu, *Harput Tarihi,* s. 72-73; Darkot, s. 297.

[95] Bkz. XVI. Yüzyılda Harput Şehri, Darbhâne kısmı.

[96] N. Ardıçoğlu, s. 73.

Öte yandan Harput'taki Sarây (Sârâ) Hatun Câminin de *Uzun Hasan Bey*'in annesi *Saray Hatun* tarafından yaptırıldığı rivayet edilir[97].

— *Safevîler Devri*

Harput 1507 yılında, Osmanlı ve Memlûk devletlerinin gafletlerinden faydalanarak Doğu Anadolu'da faaliyetlerini genişletmiş olan *Şah İsmail* tarafından zabtedilmiştir. *II. Bayezid*'den izin alarak Osmanlı topraklarından geçen *Şah İsmail,* Elbistan üzerine yürüyerek Dulkadirli *Alâüd-devle Bey*'i yenmiş ve ülkesini yağmalamıştır. *Alâüd-devle,* Osmanlı ve Memlûk devletlerinin yardımlarını istemişse de karşılık görmemiştir. Kışın yaklaşması üzerine Dulkadirli ülkesini terkeden *Şah İsmail,* dönüşte Akkoyunlular'ın elinde bulunan Harput'u almıştır. Bu arada Diyarbekir Hâkimi Musullu *Emir Beğ* de *Şah İsmail*'in hizmetine girmiştir[98]. Safevî hâkimiyeti Harput'ta 1516 yılına kadar sürmüştür.

3 — Harput'un Osmanlı Hâkimiyetine Geçişi

Osmanlılar'ın Doğu Anadolu ile ilgilenmeleri, XIV. yüzyılın sonlarına kadar uzanır. Osmanlı Devleti'nin, *Yıldırım Bayezid* zamanında birdenbire bir *imparatorluk* denemesine girdiği sıralarda[99], Anadolu'daki bütün beyliklerin teker teker ortadan kaldırılmasını müteakip, *Kadı Burhaneddin*'in ölümü üzerine Sivas ve çevresinde Akkoyunlu *Kara Yüklük Osman Bey*'in hâkim olmasının sözkonusu olduğu esnâda, Sivas'a müdahale edilerek Osmanlı hâkimiyetinin Fırat'a dayandırıldığı bilinmektedir[100]. Fakat doğuya doğru yönelen bu ilerleme, Ankara bozgunu yüzünden kesintiye uğradığı gibi, beyliklerin *Timur* tarafından yeniden ihyâ edilmesi, Osmanlılar'ın Batı Anadolu üzerindeki hâkimiyetlerini bile sarsmıştır. Nitekim Karamanoğulları'nın ortadan kalkmasına, yani XV. yüzyılın sonlarına kadar doğu ile ilgilenmek pek mümkün olamamıştı. Karamanoğulları'nın sükûtu Osmanlılar'ı Memlûkler'le komşu yapmıştı. Ancak, arada Dulkadiroğulları ve Ramazanoğulları gibi Türkmen beylikleri tampon vazifesi görüyorlardı.

Kuzeyde ise, Otlukbeli zaferi ile Akkoyunlular'ın Anadolu içlerinde daha fazla ilerlemesine mâni olunduysa da Osmanlı hâkimiyeti Fırat'ın ötesine geçemedi.

II. Bayezid zamanında, umumiyetle iç meselelerle meşgûl olunması, devletin gerek batıda ve gerekse doğuda ilerlemesini inkıtaya uğrattığı gibi, güneyde Memlûkler'le yapılan savaşlardan da Osmanlılar zararlı çıkmışlardır.

Öte yandan İran'da güçlü bir devlet kurmuş olan *Şah İsmail, II. Bayezid* zamanında devletin içine düştüğü ataletten faydalanarak, Doğu Anadolu'yu topraklarına

[97] Bkz. Câmiler ve Mescidler kısmı.

[98] F. Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü,* Ankara 1976, s. 29 vd.

[99] Bu hususta bkz. Paul Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zabtına (1402-1455)", (Çev. H. İnalcık), *Belleten,* VII/27, (1943), s. 557-589.

[100] İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* I, Ankara 1972, s. 298.

katmış ve Anadolu'nun dört bir tarafına gönderdiği Şiî propagandacılar vasıtasiyle, yer yer isyanlar çıkarmaya da muvaffak olmuştu. Öyle ki, zamanla Anadolu'daki göçebe zümrelerin, Şiî propagandasının kesifliği yüzünden devlet için büyük bir tehlike unsuru haline geldiği bilinmektedir.

Şah İsmail'in Anadolu üzerindeki faaliyet ve niyetlerini daha şehzadeliği sırasında farkeden *Yavuz Sultan Selim,* babasının yerine ordunun desteği ile tahta oturunca, ilk olarak İran tehlikesini bertaraf etme yolunu tutmuştur.

Sultan Selim'in, kardeşleriyle arasındaki taht mücadelesini kazandıktan sonra 1514 yılında İran üzerine çıktığı seferde, büyük meşakkatlere ve yeniçerilerin muhalefetlerine rağmen Çaldıran'da *Şah İsmail* kuvvetlerini büyük bir mağlubiyete uğratması[101], Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı hâkimiyetine geçişini temin etmiştir.

Fakat bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesinde en mühim rolü, ünlü bilgin *İdris-i Bitlisî* oynamıştır.

İdris-i Bitlisî [102], Yavuz'un İran seferi sırasında yanında, orduda bulunuyordu. *Sultan Selim,* onu, Çaldıran zaferinden sonra, halkı Safevî hâkimiyetine karşı ayaklandırıp, Osmanlı'ya katılmalarını sağlaması için Doğu Anadolu'ya göndermişti[103].

İdris-i Bitlisî, derhal harekete geçerek Urmiye civarındaki yerli hâkimleri ve Kürd aşiretlerini Osmanlı Devleti lehine kazanmayı başarmıştır[104]. Ayrıca yine onun gayreti ile Diyarbekir bölgesindeki Safevîler'i ortadan kaldırmak için, Hısn-ı Keyfâ hakimi *Melik Halil Eyyubî,* Bitlis hâkimi *Emir Şerafeddin,* Hizan hâkimi *Emir Dâvud,* Sason hâkimi *Ali Bey,* Namran hâkimi *Abdal Bey* ve Kürd emirlerinden toplam yirmi beş kişi, Osmanlı hâkimiyetine girmeyi kabul etmişler ve Muş sahrasında toplanarak harekete geçmişlerdir[105].

Ne var ki, Safevîler, Çaldıran mağlubiyetine rağmen Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki hâkimiyetlerini sürdürmek arzusundadırlar. Bunun için *Şah İsmail,* Çaldıran muharebesinde ölen komutanı *Ustaclu Mehmed Han*'ın kardeşi *Karahan*'ı, Urfa hâkimi *Durmuş Bey* ile birlikte Diyarbekir'i zabtetmesi için görevlendirmiş; ayrıca Mardin, Hısn-ı Keyfâ, Harput ve Ergani'de bulunan *Şah*'a bağlı kuvvetlere de *Karahan*'a katılmalarını emretmiştir. Nitekim *Karahan*'ın, derhal harekete geçerek 5000 kişilik bir kuvvetle Diyarbekir'i muhasara ettiğini görüyoruz. Bunun üzerine, Şiîler'den nefret ettiklerinden dolayı Safevî hâkimiyetine karşı çıkan Diyarbekir halkı[106] da, *İdris-i Bitlisî* vasıtası ile *Yavuz Sultan Selim*'den yardım istemişlerdir.

[101] C. Şehabettin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim'in İranSeferi", *Tarih Dergisi,* XVII, (1968), s. 49-78.

[102] Cl. Huart, "İdris-i Bitlisî", *İA,* V, s. 936.

[103] *İdris-i Bitlisî*'nin bölgedeki faaliyetleri için bkz. Nazmi Sevgen, "Kürtler III", *BTTD,* sayı 7 (1968), s. 57-61; N. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı,* s. 15.

[104] Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevârîh,* II, İstanbul 1279, s. 304.

[105] N. Göyünç, *aynı eser,* s. 16-17.

[106] M. H. Yınanç, "Diyarbekir", *İA,* III, s. 623.

Diyarbekir'deki mahsurlara yardım için gönderilen *Dergâh-ı Âlî* müteferrikalarından *Yiğit Ahmed,* Amasya'dan Diyarbekir önlerine gelerek, muhasara hatlarını yarıp, şehre girmeyi başarmıştır. Fakat *Yavuz Sultan Selim*'in bu sırada Dulkadiroğulları üzerine sefere çıkmış olması mahsurların yardım taleblerinin yerine getirilmesini geciktirmiş ve bu yüzden Safevîler'in Diyarbekir muhasarası bir yıl kadar sürmüştür.

Nihayet yine *İdris-i Bitlisî*'nin tavsiyesi üzerine *Yavuz Selim* tarafından Bayburt Beyi *Bıyıklı Mehmed Paşa* Diyarbekir bölgesi komutanlığına getirildiği gibi, *Rûmiye-i Sugra*[107] Beylerbeyisi *Şâdi Paşa*'nın 5 sancakbeyi ile birlikte ona katılması emredilmiştir. Öte yandan *İdris,* Doğu Anadolu'daki birçok Kürd emirlerini de ayaklandırmayı başarmıştır. Osmanlı kuvvetleri birleşip Diyarbekir'e yaklaştıkları zaman, bunlara karşı duramayacağını anlayan *Karahan,* muhasarayı kaldırarak Mardin istikametinde uzaklaşmak zorunda kalmıştır.

Osmanlı kuvvetleri Diyarbekir'e girdikleri gibi, bir ara Mardin'i de ele geçirmişlerse de *Bıyıklı Mehmed Paşa* ile *Şâdi Paşa* arasında ihtilaf çıkması[108] ve *Şâdi Paşa*'nın padişahın kendisine Diyarbekir hududunu geçmemelerine dair emir verdiğini bahane ederek Mardin'den ayrılıp 50 bin asker ve altı sancakbeyi ile Amasya istikametinde uzaklaşması, *Bıyıklı Mehmed Paşa*'nın da Âmid'e geri dönmesine ve Mardin'in tekrar Safevîler'in eline geçmesine yol açmıştır[109].

Bu duruma hiddetlenen *Yavuz Sultan Selim, Şâdi Paşa*'yı ve onunla birlikte hareket eden sancakbeylerini cezalandırdığı gibi, Diyarbekir'deki kuvvetlerin takviyesi için Karaman Beylerbeyisi *Hüsrev Paşa*'ya bütün Karaman sipahileriyle beraber gitmesini emretmiştir. Ayrıca Rumeli Kethüdâsı *Mehmed Çelebi*'ye 400 yiğit yazıp gitmesi buyrulmuş; *erbâb-ı timar*dan 500 kişinin ve *Ulûfeciler*'in başı *İshak Ağa*'nın Diyarbekir'e gönderilmesine karar verilmiştir. Bunların yanında Anadolu sipahilerinin ve subaşılarının da *Hüsrev Paşa* ile birlikte gönderildikleri görülmektedir ki, bunların her biri altışar bin kişi olup, ayrıca bin tüfenk-endâz yeniçeri, sipahi ve silahdar bölükleri ağaları; *Sinan* ve *Bâli Ağalar,* 5 bin kişilik bir kuvvetle 1516 ilk baharında Diyarbekir'de bulunmak üzere yola çıkarılmışlardır[110].

İşte Diyarbekir'e doğru yola çıkan bu kuvvetler, yol güzergâhında bulunan, fakat hâlâ İran kuvvetlerinin elinde olan Harput'u muhasara etmeye karar vermişlerdir. Harput'un çevresi daha önce *Çerkes Hüseyin Bey* tarafından zabtedilmiş olduğundan yeniçeriler, sipahiler ve *Çerkes Hüseyin Bey*'in kuvvetleri meyânında, Kemâh hâkimi *Karaçin-zâde Ahmed Bey*[111] de, Harput Kalesi'nin alınması için büyük gayret

[107] Hoca Sadeddin, *aynı eser,* s. 313; M. Tayyib Gökbilgin, "XV. ve XVI. Asırlarında Rum Eyaleti", *VD,* VI, (1965), s. 51.

[108] Hoca Sadeddin, *aynı eser,* s. 311, N. Göyünç, *aynı eser,* s. 20.

[109] H. Sadeddin, *aynı eser,* s. 313; N. Göyünç, *aynı eser,* s. 20-21.

[110] Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* IV. s. 164.

[111] Daha sonra Maraş Beylerbeyisi olan *Karaçinoğlu Ahmed Bey* (Paşa), h. 930'da vefat etmiştir. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî,* I, İstanbul 1308, s. 196.

göstererek üç günde "*bâru-şikenlik ve düşmen-efkenlik idüb tüfenk ve dilîrâne cenk ile*" kaleyi fethetmeyi başarmışlardır[112].

Harput'un fethi 1516 baharında 26 Mart 1516 (21 Safer 922) tarihinde gerçekleşmiştir[113]. Fakat her nedense, şimdiye kadar konuyla ilgili eserlerde yanlış olarak Harput'un 1515 yılı baharında fethedildiği kaydedilmiştir. Osmanlı tarihçileri, *Hoca Sadeddin Efendi*'nin ifadelerini çok defa aynen iktibas etmişlerdir[114]. Günümüz tarihçileri de ısrarla 1515 baharını tekrar edip durmuşlardır[115].

Halbuki, Karaman Beylerbeyisi *Hüsrev Paşa*'nın komutasında Diyarbekir'e yardıma giden kuvvetlerin 1515 Kasım - Aralık aylarında yola çıktığı sabit olduğu gibi[116], *Şâdi Paşa*'nın da 1515 Ekim'inde Mardin'in Osmanlı kuvvetlerince zabtedilmesi akabinde emrindeki kuvvetlerle Amasya'ya doğru çekip gittiği de bilinmektedir. Bunun üzerine gönderilen *Hüsrev Paşa* kuvvetlerinin ve Harput'un fethine katılan *Sinan* ve *Bâli Ağalar*'a bağlı kuvvetlerin 1515 baharında Harput'tan geçemeyecekleri âşikârdır. Nitekim *Silahşor* da[117], Sipahioğlanları Ağası *Sinan* ve Silâhdarlar Ağası *Bâli Ağalar*'ın 19 Şubat 1516 (15 Muharrem 922) tarihinde Diyarbekir'e gitmek üzere yola çıktıklarını belirtmektedir. Ayrıca *Hammer* de doğru olarak 1516 baharının ilk günlerinde *Hüsrev Paşa*'nın 20.000 kişilik bir kuvvetle yardıma gittiğini kaydetmektedir[118].

Netice olarak Harput'un çevresi 1515 yılı içersinde *Çerkes Hüseyin Bey*[119] tarafından zabtedilmişse de, Harput Kalesi, *Hüseyin Bey*'in muhasarasına mukavemet etmiştir.

Yukarıda belirtildiği gibi, ancak 1516 baharında Diyarbekir'e yardıma giden yeniçeri ve sipahilerin; bilhassa Kemah hâkimi *Karaçinoğlu Ahmed Bey*'in teşviki ile

[112] H. Sadeddin, *aynı eser,* s. 313; Solak-zâde, *Tarih,* İstanbul 1298, s. 382; *Hayrullah Efendi* bizzat *Hüsrev Paşa*'nın eyalet askeri ile Harput Kalesini aldığını kaydediyor. Bkz. *Hayrullah Efendi Tarihi,* X, s. 52.

[113] Feridun Bey, *Münşe'atü's-Selâtîn,* I, s. 423, 430.

[114] Solak-zâde, *aynı eser,* s. 382; Masatoğlu Hüseyin, *Destân-ı Hazret-i Sultan Selim,* h. 117 tarihli yazma'dan naklen N. Sevgen, *Anadolu Kaleleri,* Ankara 1959, s. 131.

[115] 1312 Tarihli *Ma'mûretü'l-Aziz Salnâmesi,* s. 200; N. Göyünç, *aynı eser,* s. 21; Ardıçoğlu, *aynı eser,* s. 75; Kramers, s. 915; Darkot,s. 297; İ. Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* I, s. 151.

[116] N. Göyünç, *aynı eser,* s. 20-21; Hoca Sadeddin, *aynı eser,* s. 313.

[117] Silahşor, "Feth-nâme-i Diyâr-ı Arap" (yay. Selahattin Tansel), *Tarih Vesikaları,* Yeni Seri I, (1958), s. 296 vd.

[118] Hammer, *aynı eser,* s. 164.

[119] *Çerkes Hüseyin Bey*'e bu hizmetlerinden dolayı Harput Sancakbeyliği tevcih edildiği anlaşılmaktadır. Güneydoğu Anadolu'nun Safevî kuvvetlerinden temizlenmesi için savaşan beyler arasında görülen *Hüseyin Bey*'in Sancakbeyliği çok kısa sürmüştür. Dede-Kargın muharebesinden hemen önce, 1516 Nisan'ı ortalarında, yani Harput Kalesi'nin fethi üzerinden henüz bir ay geçmeden *Hüseyin Bey*'in, *Bıyıklı Mehmed Paşa*'nın Safevî kuvvetlerini mağlub etmek maksadıyla düzenlediği hatalı bir askerî harekât sonunda emrindeki bin civarındaki kuvvetlerle beraber şehid olduğunu görüyoruz. Bkz. Hoca Sadeddin, *aynı eser,* s. 315; Hammer, s. 165-166; N. Göyünç, *Mardin Sancağı,* s. 24.

kalenin fethine girişilmiştir. Oldukça müstahkem olan Harput Kalesi'nin üç günde zabtedilmesi de hakikaten büyük başarıdır[120].

Bunda rol oynayan faktörleri ne yazık ki, tesbit edemiyoruz. Kalede bulunan Safevî kuvvetlerinin miktarı hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığımız gibi, fetihten sonra ne oldukları hakkında da malûmat verilmemektedir. Zorla fethedildiğinden dolayı ele geçenlerin ortadan kaldırılmış olmaları da muhtemeldir.

Bu hadiseden sonra Harput Sancağı, yukarıda belirtildiği üzere önce *Çerkes Hüseyin Bey*'e onun şehid olması üzerine de yine bölgenin fethine katılmış olan *Çavuş Ahmed Bey*'e tevcih edilmiştir. *Çavuş Ahmed Bey*'in 1518 tarihli *Tahrir Defteri*'ne göre 400 bin akçalık haslar tasarruf ettiği görülmektedir[121].

[120] Harput Kalesi için bkz. bölüm IV.

[121] Bkz. Sancakbeyi hasları kısmı.

I. BÖLÜM

İDARİ YAPI

A — GENEL OLARAK "SANCAK"

Osmanlı İmparatorluğu, idarî bakımdan üst birim olarak eyaletlere ayrılmıştır. Bunların sayısı Rumeli'nin fethine kadar bir, Rumeli'nin fethinden sonra ise iki idi. XVI. yüzyıldan itibaren eyalet sayısında imparatorluğun geniş sahalara yayılmasına paralel olarak büyük artışlar meydana gelmiş ve yüzyılın sonlarına doğru sayısı 30'u geçmişti.

Eyaletler ise, Osmanlı idarî sisteminin temel birimi olan *sancaklar*'dan müteşekkildi. Eyalet yönetiminin başında bulunan *beylerbeyi,* esasen *Paşa Sancağı* tabir edilen eyalet merkezinde oturur ve umumiyetle onun gelirini tasarruf ederdi. XIV. yüzyıl boyunca merkez dışındaki taşra teşkilatının kumandanı durumunda olan *beylerbeyi*'nin, belli bir bölge ile doğrudan bir alâkası yoktur[122]. Fakat XV. yüzyılın ortalarından itibaren *beylerbeyi,* bulunduğu bölgelerdeki bütün işlerde padişahın temsilcisi durumuna gelmiştir. *Beylerbeylik Divânı*'nda, askerî zümrenin meselelerini halletmek, bölgede asayişi sağlamak, timarlı sipahilerin atanmaları, terakkileri ve muayyen bir miktara kadar tevcih muamelelerini yürütmek *beylerbeyi*'nin görev ve yetkileri arasındaydı[123].

İdarî bakımdan eyalet, bir sancaklar *federasyonu* özelliği taşıyordu. Sancak ise, idarî bakımdan devletin temel yapısını teşkil ediyordu[124]. Mamafih devlet, bazı aşiret ve oymak beylerini dahi birer idarî birim kabul etmişse de, ülkenin ve devlet teşkilatının düzenlenmesinde, muayyen bir coğrafî bölgeyi kaplayan sancaklara ve onların yönetimine hususi bir ehemmiyet vermiştir. *Divân-ı hümâyûn*'dan çıkan hükümlerin esas itibariyle sancakbeylerine hitaben yazılmış olması ve şehzadelerin devlet idaresini öğrenmek için sancaklarda bir nevi staj görmeleri bunu gösterir.Ayrıca devletin vergi hâsılâtını belirlemek, asker temin etmek ve *re'âyâ*'nın toprak tasarrufunu düzene sokmak maksadıyla yapılan tahrirlerde de sancak birimi esas alınmıştır.

[122] Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi,* İstanbul 1978, s. 27.

[123] H. İnalcık, "Eyalet", *EI²*, II, s. 740.

[124] M. Kunt, *aynı eser,* s. 15.

Sancak, esas itibariyle *tuğ* ve *davul* ile beraber zikredilen hükümdarın hâkimiyet sembollerinden birisidir[125]. Hükümdar adına onun temsilcisi durumunda olan askerî komutanlar; sancakbeyi ve beylerbeyiler de sancak taşıyabilirler. İşte bu yüzden, başlangıçta, savaşlarda komutanlarca taşınan ve hükümdar tarafından verilmiş ve onun hâkimiyetini simgeleyen bir alâmet olan sancak, sonradan coğrafî ve idarî bakımdan muayyen bir bölgeyi ifade eder hâle gelmiştir[126]. Muhtemelen bu durum XVI. yüzyıldan sonra vukubulmuş olmalıdır. Çünkü XVI. yüzyılda dahi sancak tabiri *kumanda* ve *idare* mânâlarının dışında *çingâne sancağı, voynugân sancağı* gibi belirli zümreleri ifade için kullanılmaya devam etmiştir[127].

Öte yandan sancakların teşekkülünde coğrafî, etnik ve tarihî şartların rolü de büyük olmuştur. Umumiyetle muayyen bir zamanda, belli komutanlar eliyle fethedilmiş olduklarından Osmanlı idaresinin toleransı sayesinde bir takım mahallî özelliklerine dokunulmamıştır. Bu yüzden bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde imparatorluğun diğer sahalarında görülmeyen imtiyazlı statülere sahip sancaklar ortaya çıkmıştır.

Bu arada sancakların arazi bakımından büyüklükleri de bölgenin jeopolitik, etnik ve coğrafî şartlarına göre değişebilmektedir. Meselâ Anadolu eyaletine bağlı sancaklar, daha geniş oldukları halde Diyarbekir eyaletine tâbi bazı sancaklar bugünkü bir ilçe büyüklüğündedir. Bu durum bilhassa *yurtluk-ocaklık* ve *hükümet* sancaklar için geçerlidir[128]. Nitekim bugün buralar birer ilçe merkezidirler. Bunun sebebi muhtemelen merkezî otoritenin, belirli bir sülalenin hükmünde olan bu imtiyazlı sancakların küçük birimler halinde kalmasını sağlamak ve dolayısıyla merkezî otorite ile çelişen kuvvetli feodal güçlerin meydana gelmesini önlemek arzusudur[129].

Devlet, sadece bir eyalete bağlı sancaklar arasında da eskiden beri câri olan örf, âdetler; coğrafî, etnik, sosyal, dinî, iktisadî ve benzeri farklılıkları nazar-ı itibara alarak bölge ve toplulukların özelliklerine göre ayrı ayrı *kanunnâmeler* [130] tertip etmek yoluna gitmiştir. Bunları yaparken devletin umumi ve temel prensibi, daima *şer'î* ve *örfî* kültürün öngördüğü *adalet*'in sağlanması olmuştur. Bu yöndeki bütün faaliyetin yegâne gâyesi, adalet içerisinde olan bir dünya idealini gerçekleştirmektir. Nitekim bu husus hükümdara, devlet yönetimi konusunda tavsiye ve nasihatlerde bulunan bütün *siyasetnâme* ve *nasihatnâme* türü eserlerde yeterince işlenmiştir. Ayrıca ülkenin karışıklık içerisine düştüğü devirlerde, bütün imparatorluğa şâmil

[125] Aydın Taneri, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilatı,* Ankara 1978, s. 224.

[126] J. Deny, "Sancak", *İA,* X, s. 188; "Sandjak", *EI²,* s. 149.

[127] M. Kunt, *aynı eser,* s. 16.

[128] Bkz. İdarî Yapı kısmı.

[129] Bu hususta geniş bilgi için bkz. Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler", *Belleten,* XXVIII/152, (1974), s. 657-708.

[130] Ö.L. Barkan, "Kanunnâme", *İA,* VI, s. 194.

olmak üzere neşredilen *adâletnâme* [131] denilen umumi fermanlarda ana tema daima *adalet* olmuştur.

Bu yüzden devlet, imparatorluğun her tarafında tek bir sistemi yürürlüğe koyarak bölgeler arasında eskiden beri sürüp gelen farklılıkları ortadan kaldırmak istememiştir. Çünkü bu şekilde davranışın adaletli olmayacağı düşünülmüştür. Avrupa ile Osmanlı'yı ayıran en önemli fark da budur. Osmanlı'nın bu zihniyeti, başlangıçta onun gücü olmuşsa da, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Batı'nın güçlenmesi ve milliyet fikrinin ortaya çıkması ile zaafı olmuştur. Kısaca, Osmanlı'yı imparatorluk yapan ve imparatorluğu yıkan bu anlayış olmuştur denilebilir.

B — HARPUT SANCAĞI

a — Coğrafî Konumu

Harput Sancağı, Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı *Fırat* bölümünde yer alır. Bugünkü idarî bölümleme bakımından bütünüyle Elazığ İli sınırları içerisinde kalan sancak toprakları, yaklaşık 3200 km²'lik bir alanı kaplar.Bugün bu alanın büyük kısmı merkez ilçe sınırları içerisinde kalmakla beraber, Sivrice ve Keban ilçelerine tâbi bazı köy ve mezra'aların da Harput Sancağı dahilinde yer aldığı görülmektedir.

Sancağın alanı, kuzey ve kuzeydoğudan bugün *Keban Baraj Gölü* içerisinde kalan *Murat* nehri vadisi, güneyden Güneydoğu Toroslar'ın kuzey uzantıları, güneybatıdan *Fırat* nehri vadisi, batıdan ise *Bulutlu Dağı, Hasan Dağı* ve *Piran Dağları*'ndan geçen bir hatla çevrilidir.

Bütünüyle *Güneydoğu Toroslar* kıvrım kuşağı içerisinde yer alan bu bölge, ana hatlarıyla güneybatı-kuzeydoğu yönünde uzanan ve yer yer düzenli sıralar oluşturan dağlarla bu dağlar arasında yerleşmiş aynı doğrultudaki ovalardan müteşekkildir. Güneyde, oldukça sıkışık bir şekilde uzanan dağlar, vadiler tarafından fazla parçalanmış bir görünüm arzetmekte ve umumi olarak 2000 m'nin üzerinde bir yükselti göstermektedir. *Hazar Gölü* (Gölcük) ve *Behrimâz ovası,* bu dağlık kütle içerisinde yerleşmiş çukurluklar olarak dikkati çeker. Bu dağlık kütlenin kuzeyinde Doğu Anadolu'nun önemli ovalarından biri olan *Uluova* uzanır. Daha küçük ölçüdeki bugünkü Elazığ şehrinin de yer aldığı 1020 m yükseklikteki *Elazığ ovası* ile yüksekliği 900-1000 m arasında değişen *Uluova*'nın kuzeyinde,güneybatı-kuzeydoğu istikametinde uzanan Harput dağlık kütlesi bulunur. Bu dağlık kütle ile *Uluova* arasında ortalama 300-350 m'lik bir yükselti farkı bulunmaktadır. Harput dağlık kütlesi güneyden kuzeye doğru gidildikçe yükselti artar. Daha kuzeyde ise, âdeta basamaklı bir şekilde *Murat nehri* vadisine inilir.

Harput şehrinin batı ve güneybatı istikametinde ise bölgenin ikinci önemli ovası olan *Kuzova* yer alır. Güneydeki *Bulutlu Dağı*'ndan kuzeye doğru eğimli olan *Kuzova*'nın güneyindeki ortalama yüksekliği 1100-1200 m civarında olduğu halde kuzeye doğru çıkıldıkça 950-1000 m'lere düşer. *Kuzova*'nın batısındaki *Hasandağı* ve *Piran Dağları,* alanı çevreleyen tabii bir sınır teşkil eder.

[131] H. İnalcık, "Adaletnâmeler", *Belgeler,* II/3-4, (1967), s. 49-145.

Gerek *Kuzova* ve gerekse *Uluova,* bölgedeki yerleşme ve tarımla ilgili faaliyetlerin önem kazandığı alanlardır. Sancağın çevresini kuşatan *Murat* ve *Fırat* nehirleri, bölge için hayat kaynağı durumundadır. Ayrıca, ikinci derecede olmakla beraber, *Uluova*'daki *Haringet* ve *Kuzova*'daki *Sarını* (Cip) çayı ile diğer bazı küçük akarsular bölgedeki sulama faaliyetlerine büyük katkıda bulunur[132].

b — *Tarihî Gelişimi*

Harput Sancağı'nın teşekkülünde rol oynayan iki önemli unsur, coğrafî konum ve tarihî şartlardır. Önceki bahislerde görüldüğü üzere, Çubukoğulları devrinden başlayarak Artuklu, Selçuklu, Akkoyunlu vs. devirlerinde kuzeyde *Murat* suyu ve güneyde *Fırat* nehri ve batıdaki *Bulutlu Dağı* ile çevrili saha coğrafî zaruretlerden dolayı daima idarî bir bütün teşkil etmiştir. Meselâ Artuklu ve Selçuklu devirlerinde Harput, Palu ve Malatya ve sâir çevre vilayetler tek bir idarî birim altında toplanmışsa da, bu merkezlerin, herbirinin etraflarını çevreleyen arazilerle birlikte idarî bütünlüklerini korudukları görülmektedir. Çünkü bu vilayetler esas itibariyle savunmaya elverişli bir kale etrafında teşekkül etmiş şehirlerden müteşekkildir.Her şehir ve kale binlerce yıllık bir maziye sahiptir. Osmanlı idaresi, yüzyıllardır sürüp gelen tarihî seyir içerisinde teşekkül etmiş olan statüyü pek az değişikliklerle yerinde bırakmıştır.

Bu meyânda Osmanlı hâkimiyeti altına girdiği zaman *Harput Sancağı* olarak belirlenen coğrafî saha da çok eskiden beri, Harput şehri merkez olmak üzere bir *vilâyet* hâlinde tebarüz etmiş bulunuyordu. Harput'un bir şehir ve merkez olarak ortaya çıkışında öncelikle eski ve orta çağlar için zaruri olan *savunma* rol oynamıştır. Hakikaten Harput, yukarıda çizilen saha içerisinde savunmaya oldukça elverişli bir mevkide kurulmuştur[133].

Öte yandan Harput'un gelişmesinin önemli sebeplerinden birisi, eski çağlardan beri mühim ticaret yolları üzerinde bulunmasıdır. Bunlardan en ehemmiyetlisi *Basra-Bağdat-Musul-Diyarbekir-Ergani-Harput* yoluyla *Malatya-Sivas-Ankara...* hattını takip edenidir. Bir diğeri ise, Çapakçur (Bingöl) üzerinden Van'a ulaşan yoldur. Bu yolların XVI. yüzyılda bölge için hâlâ önemli bir zenginlik kaynağı olduğunu *Tahrir Defterleri*'ndeki *bâc* ve *tamga* gibi adlar altında, gelip geçen kervanlardan alınan vergilerin yüksek oluşundan anlamaktayız[134].

Ayrıca İstanbul'dan Diyarbekir'e ve Basra'ya ulaşan en müsait yolun da Harput'tan geçmesi, Harput Sancağının sosyal ve iktisadî hayatında mühim rol oynamıştır. Osmanlı-İran savaşları esnasında Diyarbekir eyaleti ordunun daima toplanma ve kışlama merkezi olmuştur. Böyle zamanlarda ordunun çeşitli ihtiyaçları için sık sık Harput Sancağı Beyi ve Kadısına müracaat edildiği XVII. yüzyıldaki sicil-

[132] *Kuzova-Hasandağı Çevresinin Fizikî Coğrafyası,* Elazığ 1985 (Basılmamış doktora tezi) adlı bir araştırma yapmış olan arkadaşım Dr. Sadeddin Tonbul'a bu hususdaki yardımları için müteşekkirim.

[133] Bkz. İV. Bölümü, Harput Şehri.

[134] Bkz. III. Bölüm, İktisadî Yapı.

lerden anlaşılmaktadır[135]. Hatta bazı durumlarda Harput'un da İran seferleri için bir toplanma ve kışlak merkezi olarak seçildiği görülmektedir[136].

XIX. yüzyılın sonlarında tertip edilmiş Salnâmelerde bugünkü Elazığ İlinin bulunduğu yer olan Ma'mûretü'l-Aziz'in Bağdad caddesi üzerinde kurulduğu belirtilmektedir[137].

c — *İdari Durumu*

İdarî bakımdan Harput, Osmanlı hâkimiyetine katıldığı 1516 yılından itibaren XIX. yüzyılın sonlarına kadar Diyarbekir eyaletine tâbi bir sancak olarak kalmıştır. Diyarbekir eyaletine tâbi bir kısım sancaklar, bütün XVI. ve XVII. yüzyıllar boyunca *"yurtluk-ocaklık"* veya *"hükümet"* statüsü[138] altında *"mülkiyet üzere"* tasarruf edildiği halde, Harput daima, klâsik bir Osmanlı sancağı olmak özelliğini korumuştur. Ancak Harput'un çevresi *"hükümet"* ve *"yurtluk-ocaklık"* sancaklarla çevrilmiştir. Bunlar, güneydeki Eğil ve Çermik, kuzeyindeki Pertek ve Sağman ile doğudaki Palu sancaklarıdır. Kuzeydeki Çemişgezek Sancağı da başlangıçta *"mülkiyet üzere"* tevcih edilmişse de, bazı sebeplerden dolayı imtiyazlı statüsü kaldırılarak, klâsik Osmanlı sancağı haline getirilmiştir[139].

Bu sancaklarda, daha Osmanlı hâkimiyetinden önce güçlü bir aşirete dayanan bazı sülaleler irsen hükmedegelmişlerdir. Osmanlı idaresi, bölgenin fethi sırasındaki *"itâat ve hizmetleri"* karşılığında sancakları eski sahiplerine tevcih etmiştir. Bu sancakların hâkimleri ancak ihanetleri halinde azledilebilmekte, yerine muhakkak surette akrabalarından birisi tayin edilmektedir[140]. Çünkü ellerine bütün sancağın mülkiyetinin soylarına ait olduğunu belirten *"temlik-nâme"* verilmiştir[141]. Fakat tayin edilen kişilerin aşiret tarafından da benimsenmesi gerekmektedir[142].

[135] Bkz. Meselâ *Harput Şer'iyye Sicili* No: 384, s. 239, (9 Receb 1046) tarihli hüküm.

[136] BA, *Ali Emiri,* Kanuni 131.

[137] 1312 Tarihli *Ma'mûretü'l-Aziz Salnâmesi,* s. 202.

[138] *"Yurtluk-ocaklık"* sancak ile *"hükümet"* sancak arasındaki tek fark, birincisinde tahrir yapıldığı halde, ikincisinde yapılmamış olmasıdır. Bzk. Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan,* İstanbul 1280, s. 29-30. Ayrıca, Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler", *Belleten,* XXVIII/152, (1974), s. 657-708., Mehmet Ali Ünal, "XVI. ve XVII. yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tabi Sancakların İdarı Statüleri", *Ziya Gökalp Dergisi,* sayı 44 (Aralık 1986) s. 31-40.

[139] Çemişgezek Sancağı, Çaldıran zaferini müteakip *Pîr Hüseyin Bey*'e tevcih edilmişse de, babası ve Çemişgezek'in eski hakimi olan *Hâcı Rüstem Bey*'in Çaldıran savaşında Şah İsmail ordusu saflarında, Osmanlılar'a karşı savaşmış olması sebebiyle (Nitekim *Hâcı Rüstem Bey,* daha sonra Yavuz Sultan Selim'e itaatini arzetmişse de, iki yüzlülüğünden dolayı yanında bulunan 150 adamiyle birlikte katledilmiştir. Hoca Sadeddin, *Tacü't-tevârih,* II, s. 288) evladlarına mülk olarak intikal ettirilmemiş, sadece sancak dahilindeki bazı zeâmetler mülkiyet üzere tasarruf edilmesi için tevcih edilmiştir. Bkz. *TD* 213, s. 9-10. 1566 yılında sonra ise Çemişkezek Sancağı, *Mazgirt, Sağman, Pertek,* ve *Çemişkezek* sancağı olarak dört sancağa ayrılarak tekrar *Pir Hüseyin Bey* oğullarına tevcih edilmiştir. *TD* 332.

[140] *Mühimme* 46, s. 271.

[141] İlk defa Yavuz Selim zamanında verildiği anlaşılan bu *"temlik-nâme"* ler her padişah döneminde yenilenmiştir. İ. Şahin, "Timar Sistemi Hakkında Bir Risale", *Tarih Dergisi,* sayı 32 (1979), s. 915 vd.

Harput Sancağı'nın *"yurtluk-ocaklık" veya hükümet"* olarak tevcih edilmemesinin sebebi ise, Osmanlı öncesinde de tek bir sülalenin elinde bulunmayışı ve kuvvetli bir aşiret yapısının mevcut olmayışıdır. Harput'taki aşiretler, birinci bölümde anlatıldığı üzere, birkaç küçük cemâatten müteşekkildir.

Bununla beraber Harput Sancağı'nın 28 Şubat 1600 (13 Şubat 1008) tarihli bir *Timar Tevcih Defteri*'ne göre, evvelce İran ümerâsından olup, Osmanlı'ya iltica etmiş olan *Murad Han Bey*'e *"kayd-ı hayat"* şartı ile verildiği görülmektedir. *Murad Han Bey, Şah oğlu Haydar Mirza*'yı sulh için İstanbul'a götüren Erdebil Valisi *Mehdi Kulu Han*'ın kardeşidir[143].Osmanlı hizmetine girildikten sonra, Revân'a tâbi bir kalenin 200 bin akça hasları ile komutanlığına tayin edilmiştir. Fakat Tebriz muhafızı *Vezir Hasan Paşa*'nın *"haddi zâtında emekdârdır"* diye bildirmesi üzerine 30 bin akçalık zeâmet verilerek emekli edilmiştir.Ancak Şah tarafından elçilikle gelen *Mehdi Kulu Han*'ın ricası üzerine, *"mezîd-i inâyetden"* 7 Eylül 1599 (1008 Safer'inin 16. günü) tarihinden geçerli olmak üzere Harput Sancağı *"kayd-ı hayat şartı ile"* kendisine tevcih edilmiştir. Ayrıca *"terakkileri"* ve *"istihkakı"* 260 bin akça olduğu halde 335.390 akça tutarındaki Harput Sancağı'nın *"İcmâllü hâsları"* na tasarruf etmesine izin verilmiştir[144].

Buna benzer bir olay da Şubat sonu 1632 (Evâil-i Ramazan 1041)'de geçmiştir. Evvelce İran Ümerâsından olan *Haydar Bey, "Kızılbaştan rûgerdan olub"* Osmanlı Devleti hizmetine geçince kendisine Harput Sancağı tevcih olunmuştur. Ancak bu defa *"kayd-ı hayat şartı"* bulunmamaktadır[145].

d — *İdarî Taksimatı*

İdarî taksimat deyince akla, nâhiyeler ve köyler gelmektedir. Bunun için önce *nâhiye* kavramının ifade ettiği mânâlar üzerinde kısaca durmak gerekmektedir.

Nâhiye kavramı, Osmanlı idarî sistemi içerisinde çok değişik mânâlarda kullanılmıştır. *Cihet, yön, taraf, bölge* ve *vilâyet* anlamlarında kullanıldığı gibi, *"en küçük idarî ünite"* olarak, *"daimî ve sınırlanmış bir bölge"* yi ifade ettiği de olmuştur[146]. Tanzimat'tan sonra, kazâ'dan daha küçük bir idarî birim olarak teşkil olunan nâhiyenin evvelce mevcut olmadığı[147] ileri sürülmüşse de, bunun doğru olmadığı tebarüz ettirilmiştir[148].Kelime, XV. yüzyılda bir *livâ* (sancak)'nın muayyen bir şehir veya büyükçe meskûn bir yer ile bunların etrafındaki bölgeleri işaret eden *divan, cemâ'at*

[142] *Mühimme* 5, s. 282.

[143] *Özdemiroğlu* ve *Ferhad Paşa*'nın İran'a karşı kazandıkları zaferler sonunda İran Şahı Abbas, savaşa son vermek istediği zaman biraderi *Hamza Mirza*'nın oğlu *Haydar Mirza*'yı *Mehdi Kulu Han*'la beraber İstanbul'a göndermiş ve bunun üzerine İran'la harbe son veren 31 Mart 1590 antlaşması imzalanmıştır. Bkz. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* III, 1. Kısım, Ankara 1973, s. 63.

[144] *MM* 15580, s. 110.

[145] *Harput Şer. Sic,* No: 181, s. 144, h. 2., Söz konusu hükümde Harput Sancağı'nın Kendisinden alınıp başkasına tevcih edileceği endişesine kapılan Haydar Bey'e Divân-ı Hümâyun tarafından müsterih olması bildirilmektedir.

[146] N. Göyünç, *XVI. Yüzyılında Mardin Sancağı,* s. 38, not: 12.

ve *vilâyet* tabirleri yerine veya müteradifi olarak da kullanılmıştır. Meselâ, 1455 yılı tahrirlerinde Tokat, Sivas, Zile ve Artukâbâd ve Turhal, birer *nâhiye* olarak gösterildiği gibi, Kazâbâd, Tokat nâhiyesine bağlı bir *divan* Hafik ise, Sivas nahiyesine bağlı bir *vilâyet* olarak tahrir edilmiştir[149].

Yine XV. yüzyılda *nâhiye*'nin tek başına kullanıldığı zaman birkaç *divan* veya *bölük*'ten oluşan bir bölgeyi ifade ettiği gibi, bazı durumlarda tek bir *divan* veya *bölük*'ten müteşekkil bir *nâiblik* bölgesine de delâlet etmiş olabileceği veyahut da *"idarî bir bölgeyi belirlemek için tabii çevreden hareketle ortaya konulmuş bir tabir olduğu"* ileri sürülmüştür[150].

Harput Sancağı'nda da *nâhiye,* coğrafî farklılıkların belirlediği muayyen bir bölgeyi ifade için kullanıldığı gibi;idarî bir terim olarak kullanıldığında da sözkonusu bölgelerdeki köy ve mezrealar grubu anlatılmak istenmiştir. Nitekim nâhiyelerin bir kısmının belirli bir merkezi bulunmadığı gibi, bir idarecisi de mevcut değildir. Bu meyanda *Ebûtâhir, Gölcük-i Ulyâ* ve *Gölcük-i Süflâ* nâhiyeleri dışındaki nâhiyelerin bir merkez kasabaları yoktur. *Uluâbâd, Kuzâbâd* ve *Hersini* nâhiyeleri aynı adla anılan ova ve bölgelerin kapladığı alanı ifade etmektedirler.

Tahrir Defterlerinde veya *Timar Tevcih Defterleri*'nde sipahilerin tasarruf ettikleri köy ve mezrealar kaydedilirken mutlaka hangi nâhiyeye bağlı oldukları belirtilmektedir. Fakat her tahrirde, nâhiyelerde veya nâhiye ile kasdedilen bölgelerde bir takım değişiklikler meydana geldiği müşahede edilmektedir. Tablo 41, 42 ve 43'ün incelemesi halinde bu durum anlaşılabilir.

1 — 1518 Tahririne Göre İdarî Taksimat

1518 tahririne göre Harput Sancağı; *Harput* nâhiyesi, *Ebûtâhir* nâhiyesi, *Gölcük-i Ulyâ* nâhiyesi, *Gölcük-i Süflâ* nâhiyesi, *Hersini* nâhiyesi olmak üzere 5 nâhiyeye ayrılmıştır.

— Harput Nâhiyesi

1518 yılında sancağın en geniş nâhiyesi olduğu görülen bu nâhiyeye bağlı köy sayısı diğer bütün nâhiyelere bağlı köy sayısından fazladır. Diğer nâhiyelere tâbi köy sayısı toplam 64 olduğu halde Harput nâhiyesine bağlı 103 köy bulunduğu görülmektedir (Tablo 41). Nâhiyenin kapladığı alan hemen hemen bugünkü Elazığ İli'nin merkez ilçe sınırlarına eşittir. (Harita 1).

— Ebutâhir Nâhiyesi

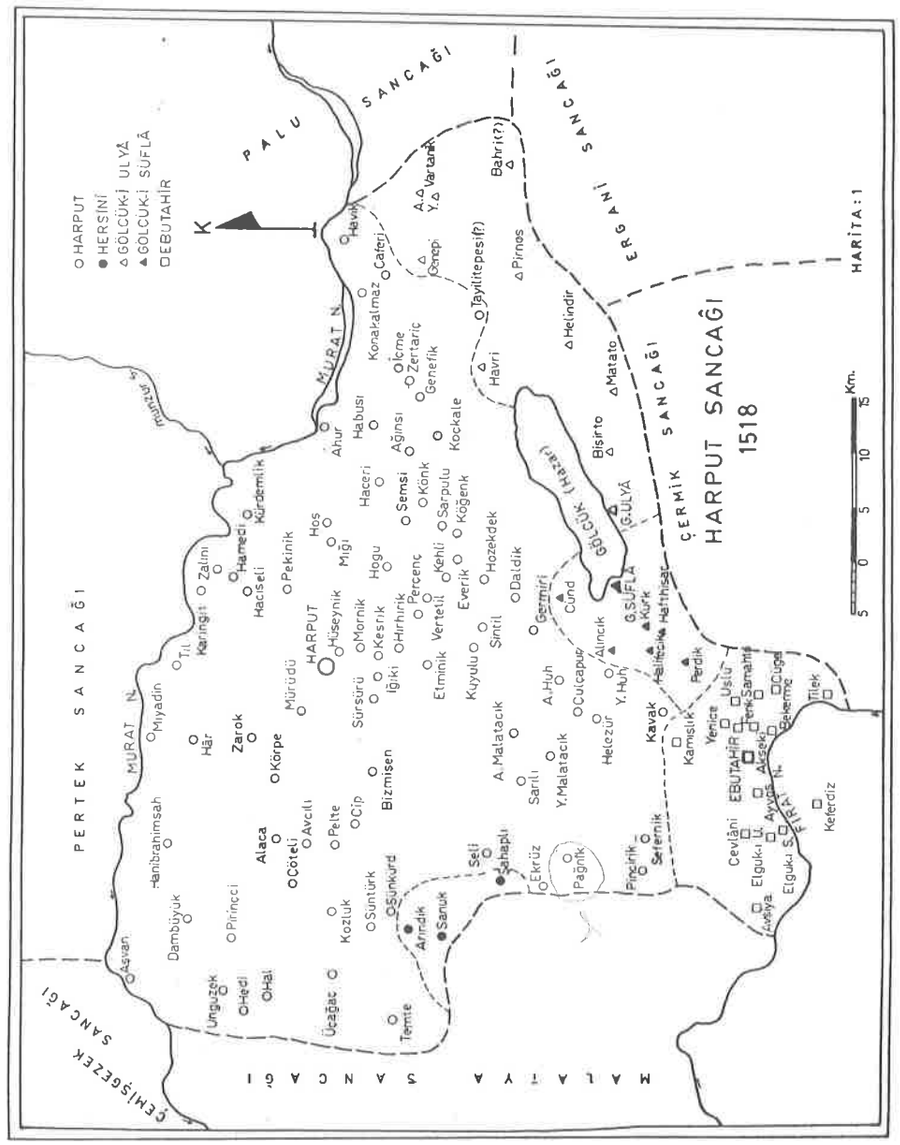
Sancağın güneyinde, Fırat nehri ile Hazar Gölü arasında bulunan *Ebutâhir* nâhiyesi, (Harita 1) merkeze olan uzaklığı, coğrafî bakımdan farklılığı sebebiyle, Harput Sancağı içerisinde ayrı bir statüye sahiptir. Arazi yapısının dağlık ve hububat

[147] M. Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *DTCFD,* XIII, (1955), s. 48.

[148] N. Göyünç, aynı yer.

[149] M. Tayyib Gökbilgin, "Nâhiye", *İA,* IX, s. 37.

[150] B. Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi,* Ankara 1985, s. 44.



ekimine pek elverişli olmayışı, halkının çoğunluğunun-bir karye dışında- tamamen müslüman oluşu gibi sebepleri dikkate almış olan Akkoyunlu hâkimlerinin idârî prensiplerine sadık kalan Osmanlı idaresi, *Ebutâhir* nâhiyesi için Harput Sancağı Kanunnâmesinden ayrı olarak bir kanunnâme vazetmiştir (Bkz. Ek 2-3) Bu Kanunnâmeye göre Ebutâhir nâhiyesine tâbi köyler halkından alınan vergi ve resimler çeşitlilik ve nisbet bakımından sancağın diğer nâhiyelerinde tatbik edilen usûlden farklılık göstermektedir. Vergiler ve Üretim bahislerinde açıklanacağı üzere *öşür* nisbeti ve diğer bazı hususlardaki farklar uzun süre geçerli olmuştur. Öte yandan *Ebutâhir* nâhiyesine tâbi 25 köy bulunduğu görülmektedir. (Tablo 41).

— Gölcük-i Süflâ Nâhiyesi

Eski adı *"Gölcük"* olan bugünkü Hazar Gölü'nün güneybatı çevresinde teşkil edilmiştir.Küçük bir alanı kaplayan nâhiyeye bağlı 10 köy bulunduğu görülmektedir (Tablo 41). Nâhiye merkezi bugünkü Sivrice ilçesinin bulunduğu yer civarında idi (Harita 1). Nâhiyenin kuzeyinde *Harput* nâhiyesi, batısında *Ebutâhir* nâhiyesi, doğusunda *Gölcük-i Ulyâ* nâhiyesi ve güneyinde Çermik Sancağı bulunuyordu (Harita 1).

— Gölcük-i Ulyâ Nâhiyesi

Hazar Gölü'nün güney ve doğu kıyılarında bulunan bu nâhiye, güneyde Çermik Sancağı, güneydoğuda ise Ergani Sancağı ile hemhudud idi (Harita 1). 1518 tahririne göre nâhiyeye bağlı 21 köy bulunuyordu.

— Hersini Nâhiyesi

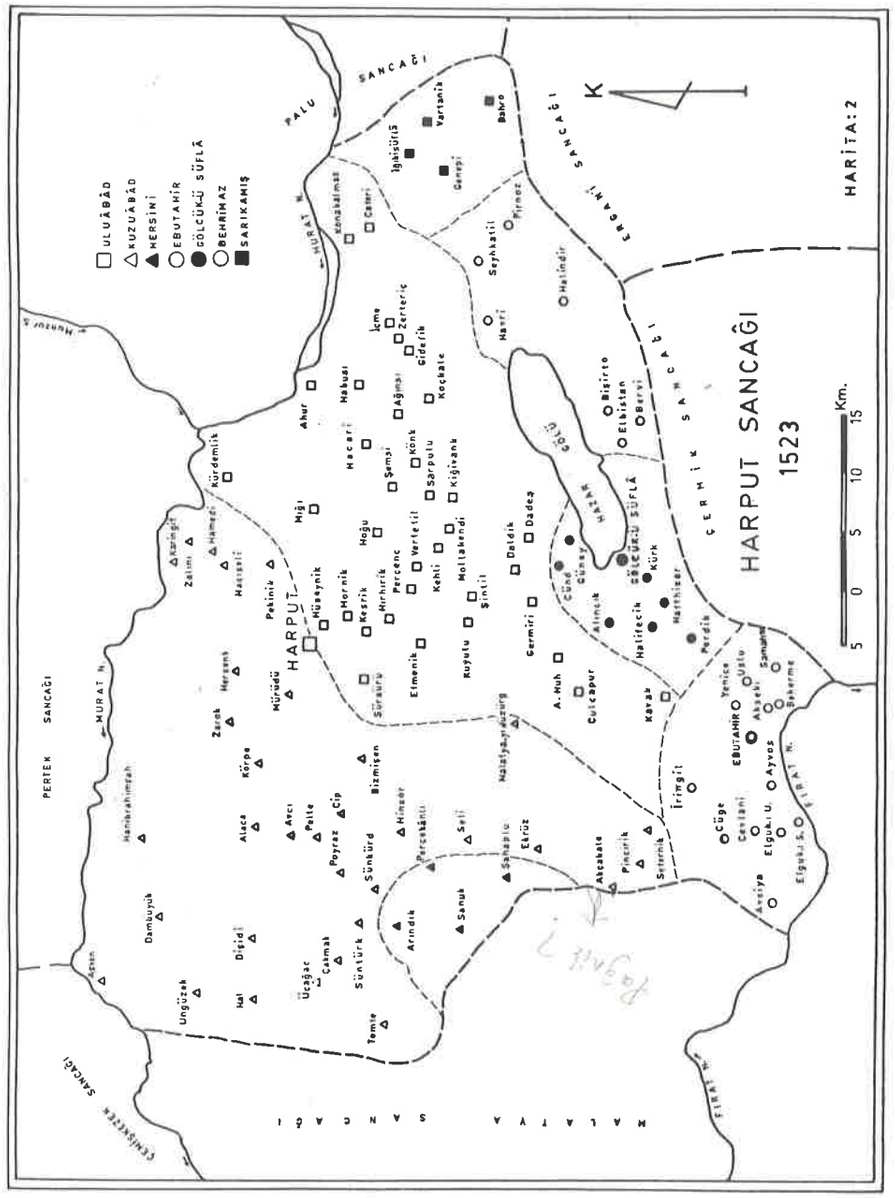
Bugün merkez ilçe ile Baskil ilçesi sınırları arasındaki dağlık alanda bulunan bu nâhiye, her biri ayrı bir aşiret tarafından iskân edilmiş 7 köyden müteşekkildi (Harita 1).

2 — *1523 ve 1566 Tahrirlerine Göre İdarî Taksimat*

1523 yılında Harput Sancağı 1518 tahririne nazaran bazı değişikliklere uğramıştır. Nâhiye sayısı 5'den 7'ye çıkmıştır. Fakat 1566 tahririnde 1523'teki göre büyük bir değişiklik sözkonusu değildir.Her iki tahrirde de yer alan nâhiyeler şunlardır: *Kuzâbâd, Uluâbâd, Ebutâhir, Hersini, Behrimaz, Sarıkamış, Gölcük-i Süfla* (Gölcük).

— Kuzâbâd Nâhiyesi.

İlk tahrirde Harput nâhiyesi adı altında ifade edilen toprakların iki ayrı nâhiye haline getirilmesi ile meydana gelmiştir. Buna göre Sancağın kuzey ve kuzeybatı tarafları *Kuzâbâd,* doğu ve güneydoğu tarafları ise *Uluâbâd* olmak üzere iki ayrı nâhiye haline getirilmiştir. (Harita 2). 1523 tahririne göre nâhiyeye tabi 58 köy bulunmaktadır (Tablo 42). 1566 tahririnde de nâhiyenin statüsünde herhangi bir değişiklik olmamıştır (Harita 3). Fakat nâhiyeye bağlı köy sayısı 67'ye yükselmiştir (Tablo 43).



— Uluâbâd Nâhiyesi

Bu nâhiye de yukarıda bahsedildiği üzere 1523 tahririnde, *Harput* nâhiyesinin iki ayrı nâhiye haline getirilmesiyle meydana gelmiştir. Sancağın en önemli ovalarından olan bugünkü Uluova ve çevresini kaplayan nâhiyeye bağlı 1523'te 56, 1566'da 60 köy bulunduğu görülmektedir (Tablo 42-43). 1566 tahririnde de nâhiyenin durumunda bir değişiklik olmamıştır (Harita 2 ve 3).

— Ebutâhir Nâhiyesi

Önceki sayfalarda anlatıldığı üzere, ayrı bir kanunnâmesi bulunan *Ebutâhir* nâhiyesinin statüsünde 1518'e nazaran 1523 tahririnde herhangi bir değişiklik olmamış fakat 1518 tarihli kanunnâme'ye göre 1523 tarihli *Ebutâhir* kanunnâmesinde önemli bazı değişmeler meydana gelmiştir. Bunlara ilerideki sayfalarda yer yer temas edileceği gibi, Ekler kısmında yer alan kanunnâme metinlerinden de bu değişiklikler takip edilebilir (Bkz. Ek 2 ve 3). 1523 ve 1566 tahrirlerinde nâhiyeye bağlı köy sayılarında pek değişiklik olmamış (Tablo 42-43) ancak 1566 tahririnde *Ebutâhir* kanunnâmesi lağvedilerek, bütün sancak genelinde Harput Sancağı Kanunnâmesi yürürlüğe konmuştur. *Ebutâhir*'le ilgili kısımda sadece zeminin *çift*'e elverişli olmadığından dolayı *resm-i çift* yerine *resm-i zemin* kaydedildiği balirtilmekle yetinilmiştir [151]. Sancak merkezine en uzak nâhiye olan *Ebutâhir* nâhiyesi (Bkz. Harita 2-3)'nin geliri ise *Eğil* veya *Çermik* Sancakbeylerinin tasarrufuna verilmiştir.

— Gölcük-i Süflâ Nâhiyesi (Gölcük)

Gölcük-i Süflâ nâhiyesi, 1523 tahririnde 1518'deki özelliklerini korumuştur (Harita 2). Fakat 1566 tahririnde nâhiye sadece *Gölcük* nâhiyesi adı altında zikredilmiştir (Tablo 43). Bunun sebebi de *Gölcük-i Ulyâ* nâhiyesinin 1523 tahririnde kaldırılarak yerine *Behrimaz* nâhiyesinin kurulmuş olmasıdır. Nâhiyenin statüsünde ve sınırlarında ise bir değişiklik olmamıştır. Yine ayrı nâhiye olarak Gölcük-i Ulyâ nâhiyesine bağlı 1523 tahririne göre sadece 2 köy bulunduğu görülmektedir (Tablo 42).

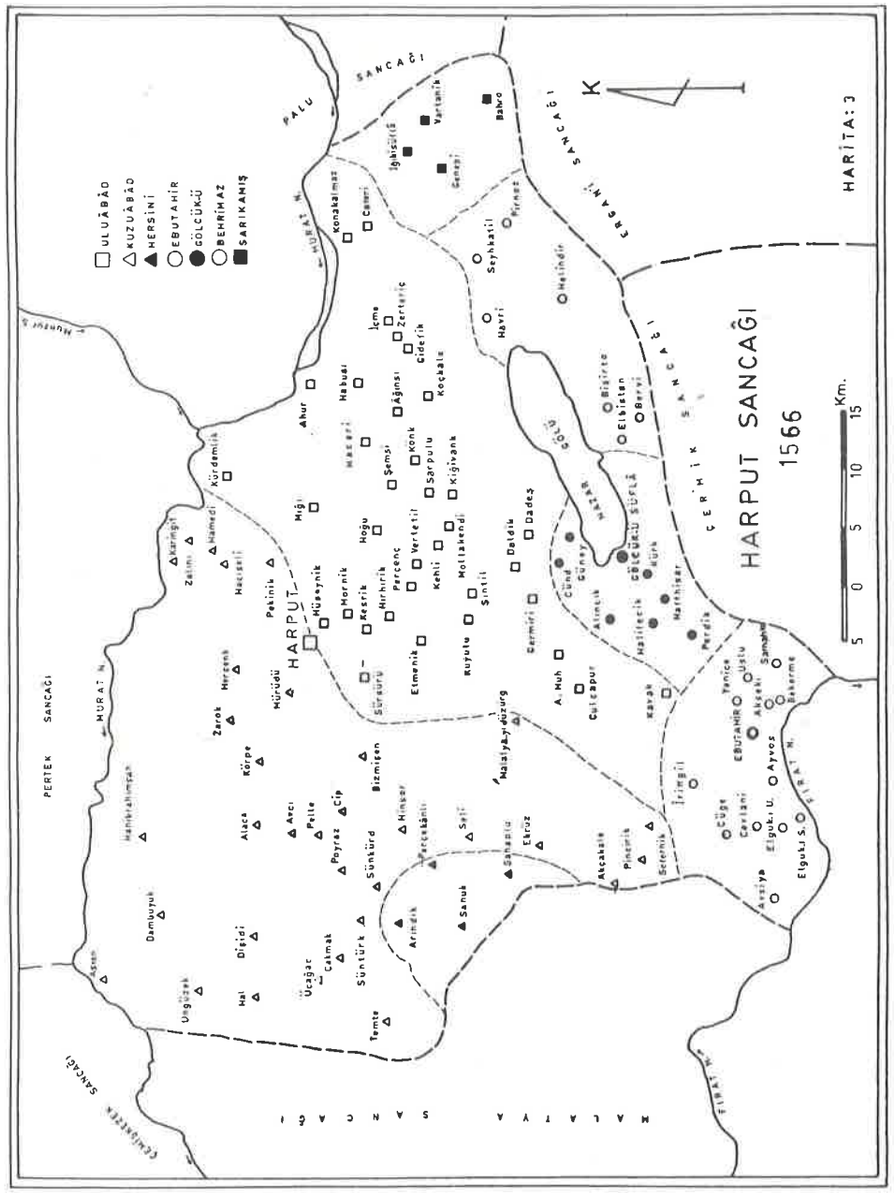
— Behrimaz Nâhiyesi

Hazar Gölü'nün güneyinde yer alan bu nâhiye, 1518 tahririndeki *Gölcük-i Ulyâ* nâhiyesinin kapladığı alanda kurulmuştur. Ancak *Gölcük-i Ulyâ* nâhiyesinin bir kısım toprakları yine 1523'te ihdas edilmiş olan *Sarıkamış* nâhiyesi sınırları içerisinde kaldığından *Behrimâz* nâhiyesi genişlik bakımından *Gölcük-i Ulyâ* nâhiyesinin altında kalmıştır (Harita 2 ve 3). Nahiyeye bağlı 1523 yılında 13, 1566 tahririne göre ise 17 köy olduğu görülmektedir (Tablo 42-43).

— Sarıkamış Nâhiyesi

Bu nâhiye de *Behrimaz* nâhiyesi gibi 1523 tahririnde ihdas edilmiştir. *Uluâbâd* nâhiyesinin batısında, Palu Sancağı ile Ergani Sancağı hududunda yer almaktadır. 1566 tahririnde de 1523'teki gibi kalmıştır. Her iki tahrirde de nâhiyeye tâbi köy sayısı 6-7 civarındadır (Tablo 42-43).

[151] Bkz. Vergiler kısmı.



— Hersini Nâhiyesi

Bu nâhiyenin statüsünde 1518 tahririne nazaran herhangi bir değişiklik meydana gelmemiştir (Harita 2-3). Nâhiyeye umumiyetle aşiretlerce meskûn 5-6 köy bağlı bulunuyordu (Tablo 42-43).

C — SANCAK İDARESİ

"Sancak" mefhumu ve ifade ettiği mânâlar hakkında yukarıda etraflıca bilgi verildiği için burada daha çok *sancak idaresi* ve *idarecileri* üzerinde kısaca durmak istiyorruz.

İdarî bakımdan sancak, devlet teşkilatının küçük bir nüvesini oluşturur. Sancağın en büyük âmiri olan sancakbeyi'nin durumu da veziriâzamınkine çok benzemektedir. Osmanlı öncesinde, meselâ Anadolu Selçukluları'nda, askerî komutanlığı beylerbeyi, sivil idareyi vezir temsil ettiği halde,XV. yüzyılda Osmanlılar, bu iki unsuru veziriâzamın şahsında birleştirmişlerdir. XV. yüzyıldan önce de, gerek Selçuklular'da ve gerekse Osmanlılar'da veziriâzamın askerî yetkileri var idiyse de[152], vezirlerin umumiyetle ulemâ sınıfına mensup kişiler oluşu sebebiyle, askerî işler daha çok beylerbeyi'nin uhdesine bırakılmıştı. XVI. yüzyılda beylerbeyilik sayısı artınca, beylerbeyiler taşra idaresinin başı ve askerî birer komutan durumuna düşmüşlerdir.

İl (livâ) idaresinde ise, veziriâzam nasıl *nişancı, defterdar* ve *reisü'l-küttâp* gibi sivil idarecilerden rütbece üstün idiyse, sancakbeyi de sancağı dahilindeki bütün askerî ve sivil erkanın tabii âmiri durumundaydı[153].

Öte yandan sancakbeyi'nin iki aslî görevi vardır; *askerî* ve *idarî*. Sancağındaki timarlı sipahilerin tabii âmiri durumundaki sancakbeyi, kendi *kapu halkı* ve sancağındaki *zâim, sipahi* ve *cebelülerle* birlikte sefere katılmak zorundadır. İdarî görevi ise, kısaca *re'âyâ*'nın rahat ve huzur içerisinde yaşamasını temin etmek, sancağın düzenini sağlamaktır. Aynı zamanda şehrin düzenini sağlamak, adaletin uygulanmasını temin etmek, *şer'*e ve *örf*'e aykırı durumları önlemek hususlarında kadı ile birlikte hareket etmek de sancakbeyi'nin görevleri arasındadır.

Sancakbeyi'nden sonraki hiyerarşik sıra; *Alaybeyi, Çeribaşı, Subaşı, Dizdar, Şehir Kethüdâsı* şeklinde devam etmektedir. Bunların hepsi gerçekte askerî komutanlardır. Fakat görevlerinin mahiyeti farklıdır. *"Osmanlı imparatorluğu'nun bütün teşkilat ve müesseseleri, daimî surette harp halinde bir ordu gibi, harp hal ve maksatlarına göre kurulmuş"* **olduğundan[154], kısaca *ehl-i örf* olarak nitelenen bu kişilerin -Şehir Kethüdası dışında- asıl vazife ve fonksiyonları savaşa hazırlanmaktır.**

Üst düzeydeki bu askerî sınıf mensuplarının hepsi de *serbest dirlik* tasarruf ederler. Ayrıca, pratikte, belli ölçülerde de olsa, sahip oldukları *mansıpları* evladlarına

[152] M. Fuâd Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri,* İstanbul 1981, s. 45.
[153] Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete,* s. 17.
[154] Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi,* s. 726.

intikal ettirme imkanları da mevcuttur. Zira henüz delikanlı çağına girmiş zeamet ve timar sahiplerinin dışında *Subaşı, Alaybeyi* ve *Sancakbeyi* gibi ümera oğullarına, *"kılıca yarar"* ve *"harb ve darbe kâdir"* iseler timar verilmek kanundur[155].

1 — *Harput Sancakbeyi*

Harput Sancakbeyi, askerî ve idarî bakımdan, hiyerarşik olarak Diyarbekir Beylerbeyisi'ne bağlı olmakla beraber,terfi, tayin, sefere çağrılma gibi hususlarda bütün sancakbeyleri gibi doğrudan *Divân-ı Hümâyûn*'a tâbi idi. *Divân,* doğrudan doğruya, Harput Sancakbeyi'ni muhatab alarak hüküm gönderdiği gibi, gerektiğinde, beylerbeyi vasıtasıyla de emir verebilirdi. Fakat çok defa sancakbeyine gönderilen fermanlar hakkında beylerbeyine de bilgi verilirdi. Ancak sancakbeyi'nin kendisiyle alakalı bir meselede, şayet sancakbeyi'nin bilgi sahibi olması sakıncalı bulunuyorsa, bu takdirde beylerbeyi vasıtası ile meselenin halledilmeye çalışıldığı görülmektedir[156].

Öte yandan Harput Sancakbeyi'lerinin, daima merkez tarafından, umumiyetle bu bölgeyi tanıyan ve daha önce çevre sancaklarında görev yapmış şahıslar arasından tayin edildiği görülmektedir[157]. Fakat sancakbeyi tayininde beylerbeyinin *arz*'ı da çoğu zaman dikkate alınmaktadır[158].

Harput Sancakbeyilerinin seferlere, Diyarbekir Beylerbeyisinin bayrağı altında, sancaktaki zeâmet ve timar sahipleri ile bunların *"cebelüler"*i ve kendi *kapu halkı* ile beraber katıldıkları görülür. Sancakbeyileri arasında zaman zaman çeşitli bahanelerle seferlere katılmak istemeyenler olmuşsa da, bunlar, müteaddid ve şiddetli emirlerle te'kid ve tehdid edilmişlerdir. 1584 yılında Harput Sancakbeyi olan *Alaeddin Bey,* buna örnek gösterilebilir: *Özdemir oğlu Osman Paşa*'nın serdarlığı zamanında daha önceki seferlere *"mâl-ı mîrî bahanesiyle"* katılmamış olan *Alaeddin Bey*'e, bu defa İran üzerine düzenlenen sefere sancağında *"muhafaza hizmeti"* ne[159] kalanlar ve kendisi gibi evvelce sefere gitmemiş *züemâ* ve *erbâb-ı timar* ve bunların oğulları ile birlikte katılması emredilmekte ve *"üzerimde iltizâm vardır"* şeklinde bir özürün kabul edilmeyeceği hatırlatılmaktadır[160].

[155] Mesela 23 Nisan 1557 (23 Cemâziyel-ahîr 964) tarihli bir zeamet ve Timar **Tevcih Defterine** göre *Harput Alaybeyisi* olan *Halikvirdi*'nin oğlu *Pir Budak*'a *"emsâli subaşı oğullarına Kanunnamede... beş bin akça timar olmak mukayyed"* bulunduğundan ve *"Yarar yiğit"* Olduğundan timar tevcih edilmişti *(TD* 310, 5-23), Ayrıca bkz. Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman,* s. 71.

[156] *Mühimme* 62, s. 328.

[157] Mühimme 1, s. 30, Kiğı Sancakbeyi *Timurtaş Bey*'in Harput Sancakbeyliğine ve Harput Sancakbeyi *Han Ahmed* Bey'in de Kiğı Sancakbeyliğine tayin edilmesine dair 5 Eylül 1554 (7 Şevvâl 961)tarihli hüküm; *Mühimme* 2, s. 79, Erbil Sancağı'ndan mazûl *Gâzi Kıran Bey* oğlu *Şah Mehmed Bey*'in Harput Sancakbeyliğine tayin edildiğine dair 17 Mayıs 1556 (7 Recep 963) tarihli hüküm.

[158] M. Kunt, *aynı eser,* s. 29.

[159] Sancakbeyi, sefere gittiği zaman yerine sancağın asayişinin sağlanması için birisinin vekil (kâim-i makâm) olarak bırakmaktadır ki, bu kişiye *muhafız,* yapılan hizmete de *muhafaza hizmeti* denmektedir. Yine bir kısım sipahiler de muhafaza hizmetinde kaldıklarından sefere gitmemektedirler.

[160] *Mühimme* 53, s. 211, 14 Ekim 1584 tarihli hüküm.

Burada dikkati çeken bir husus, sancakbeyilerinin asıl görevlerinin sefere gitmek olduğu halde zaman zaman padişah hazinesine ait vergileri ve mukataaları (havâss-ı hümâyûn), belli bir peşin mukabilinde *"iltizâma almaları"*dır. Sefer mühimmat ve masrafları için hükümetin acilen peşin paraya ihtiyacı olduğundan, *havâss-ı hümâyûn*'a ait gelirlerin, tamamı veya bir kısmı peşin ödenmek karşılığında *iltizama* verilmektedir. İltizam işlerini alanlar ise çoğunlukla *"ehl-i örf"* denilen *sancakbeyi, altı bölük sipahisi* ve *zâim* gibi askerî zümrelerdir[161]. Fakat *iltizamı* müzâyede ile değil de, tayin yoluyla yürütenlere *"Emin"* denmektedir ki, bunlar da çok defa *ulûfelü* kapıkulu efrâdındandır[162]. Ancak yukarıda zikredildiği gibi, *iltizam* işleriyle uğraşan sancakbeyileri, *"üzerimde iltizam vardır"* diyerek seferlere katılmaktan kaçınmaktadırlar. Adı geçen *Alaeddin Bey*'in daha sonraki yıllarda da Harput Sancağı'nı iltizama almaya devam ettiği görülmektedir. 22 Mayıs 1588 (25 Cemâziyyel-âhir 996)) tarihli bir hükümden *Alaeddin Bey*'in 200 bin altın mukabilinde Harput Sancağı'nı iltizama aldığını ve bunun bir miktarını hazineye peşin ödemeyi kabul ettiğini, ancak daha sonra bunu kabul etmeye yanaşmadığı için Diyarbekir Beylerbeyisi'ne emir verilerek gerektiğinde; *"eğer inâd ve muhâlefet iderse"* Âmid Kalesi'ne hapsedilmesi istenmektedir. Bu sırada *Alaeddin Bey*'den *"sâbık"* diye bahsedildiğine bakılırsa azledilmiş olmalıdır[163].

Öte yandan sancakbeyilerinin halka muhtelif yollarla ve bahanelerle zulm ettikleri de müşahade olunmaktadır. Fakat bu gibi durumlarda, Osmanlı idarî ve adlî mekanizmasının derhal harekete geçerek, suçlu olanların tesbiti ve gerekenin yapılması hususunda lâzım gelen titizliğin gösterildiği anlaşılmaktadır. 15 Mayıs 1571 (20 Zilhicce 978) tarihli bir *Mühimme Defteri* kaydı bu hususta oldukça aydınlatıcıdır: Diyarbekir Beylerbeyisi ve Âmid Kadısı'na gönderilen hükme göre, Harput Sancakbeyi olan *Mehmed, "re'âyâ"* ya cebren ve fahiş fiyatla buğday ve penbe (pamuk) satmış; kabul etmeyenleri dahi kadı ile ittifak ederek, almadığı halde buğday ve pamuk almıştır,diye *"sicil ettirmiştir"*. Halktan, buğday ve pamuk gibi metaları alanlar, *"cebren üzerimize bırakdı edâsına kâdir değiliz"*, almayanlar, *"kadı bey'e mu'âvenet idüb gıybetimizde sicil itdirmiştir"* diye *Divân*'a şikayetler gelmesi üzerine *"defa'at ile ahkâm-ı şerîfe"* gönderilerek halka yapılan zulmün terkedilmesi emredilmişse de, *Mehmed Bey,* bunlara kulak asmadığı gibi, şikayet edenlerden üç kişiyi de katlettirmiştir. Sancakbeyinin halka yaptığı bu zulmü çevre sancakbeyileri de beylerbeyine bildirmişlerdir. Çünkü *re'âyâ* zulüm korkusundan ehil ve evlâdı ile başka (ahar) vilâyetlere kaçmıştır. Beylerbeyi de durumu merkeze yazıp, Kadı ve Sancakbeyi'nin azl olunmalarını istemiştir. *Divân,* kadı ve Sancakbeyi'ni azlettiği gibi, ayrıca yapılan işler hakkında umumi bir tahkikat açılmasını da emretmiştir[164]. Mehmed Bey, sancakbeyliğinden ve *Havâss-ı Hümâyûn Eminliği*'nden azledilmişse de 30

[161] Sancaklardaki *ehl-i örf*'ün iltizam işlerini almaları âyânlığın doğuşunun sebepleri arasında görülmektedir. Bkz. Yüzel Özkaya, *Osmanlı Imparatorluğu'nda Ayânlık,* Ankara 1977, s. 23.

[162] M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* II, s. 344 vd; *Mühimme* 19, s. 327.

[163] *Mühimme* 62, s. 328.

[164] *Mühimme* 12, s. 263.

Haziran 1571 (6 Safer 979) tarihli, azline dair hüküm gönderilmesinden bir buçuk ay sonraki bir Mühimme kaydına göre, *"sancak olmak şartıyla"* iltizam eylediği *Harput mukâta'alarını* eskisi gibi, tekrar iltizama almak istediğini arzetmesi üzerine Diyarbekir Beylerbeyisi'ne, sancakbeyliği olmadan, eskisi gibi iltizamı kabul ederse verilmesi emredilmiştir. Bu arada teftiş işi devam ediyor olmalı ki, yukarıda bahsedilen 15 Mayıs 1571 tarihli hükme atfen, *"sâbıkâ gönderilen hükm-i hümâyûn mûcebince"* re'âyânın hukuku sâbit olursa şer'le alıverilmesi gerektiği de hatırlatılmaktadır[165]

XVI. ve XVII. yüzyıllarda *sancakbeyi, alaybeyi, çeribaşı,* ve *subaşı* gibi *ehl-i örf* zümresinin halka yaptıkları zulüm ve sebepleri üzerinde etraflıca durulmuştur[166]. Fakat çok defa *kadılar* ile *ehl-i örf*'ün birbirlerine rakip oldukları ve *ehl'i örf*'ce halka yapılan zulümleri, kadıların'ın merkeze şikâyet ettikleri tebarüz ettirilmiştir[167]. Ancak burada kadı ile sancakbeyi'nin ittifaken çalıştıkları görülmektedir.

Diğer taraftan ortaya sancakbeyilerinin buğday ve pamuğu nereden buldukları meselesi çıkmıştır. Bunun kaynağı, sancakbeyinin aynı zamanda *Havâss-ı Hümâyûn Emini* olmasıdır. *Eminler, hububat öşrü*'nü halktan *aynî* olarak almak mecburiyetinde idiler. Bu husus 1566 (974) tarihli Harput Kanunnâmesinde açıklıkla ifade edilmiştir[168]. Gerçi sancakbeyileri ve sipahilerin *aynî* olarak aldıkları *öşür* bedellerini pazarda *re'âyâ*dan önce satabilmeleri için *monopolye*[169] kurulmaktadır. Fakat burada, sancakbeyi, otorite ve nüfuzunu kötüye kullanarak resmî narhın üzerinde, halka zorla mal satmak durumundadır. Kadı ile birlikte hareket etmeleri sebebiyle de, halka yapılan zulümden *Divân* geç haberdar olabilmiştir. Hakkındaki şikayetlere rağmen *Mehmed Bey*'in iltizam işini yürütmesine izin verilmesi ise şaşırtıcı görünmektedir. Acaba bunun sebebi henüz hakkındaki tahkikat bitmemiş olması mıdır? Yoksa *Divân* meseleyi önemsiz görerek hak sahiplerinin hukuku sâbit olursa kadı marifeti ile (şer'le) nasıl olsa alınır şeklinde mi mütalaa etmektedir, bilmiyoruz. Belki de onun 3 kişiyi katlettirdiği şeklindeki iddia gerçek değildir. Aksi halde hâlâ iltizam işleriyle uğraşmasına müsaade edilmemesi gerekirdi.

Buna benzer bir olay da 21 Temmuz 1572 (10 Rebi'ülevvel 980) tarihli bir *Mühimme* kaydına göre, muhtemelen adı geçen *Mehmed Bey*'in yerine sancakbeyliğine tayin edilmiş olan *Mahmûd*'la ilgilidir. Buna göre *Mahmûd*'dan sonra Harput Sancakbeyliği'ne tayin edildiği anlaşılan *Pîr Ahmed Bey* ile eski Harput Kadısı *Resûl Efendi* ve Harput nâibi, *Divân*'a mektup göndererek, *Harput re'âyâsının vekili* olan *Dârende Bedir*'in *meclis-i şer*'e gelip, *sabıkâ Harput Sancakbeyi ve Havâss-ı Hümâyûn Emini* olan *Mahmûd*'dan *re'âyâ* adına şikâyette bulunmuş olduğunu yazmışlardır. *Dâren Bedir*'in iddiasına göre, adı geçen *Mahmûd Bey*'den Harput re'âyâsının *"külli*

[165]. *Mühimme* 14, s. 1099; *Mühimme* 12, s. 339.
[166] M. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası,* Ankara 1975.
[167] M. Akdağ, *aynı eser,* s. 331.
[168] Bkz. Ek 4.
[169] Ö.L. Barkan, "Timar" *İA,* XII, s. 312.

şekvâsı" olup, halktan *"şer'e ve kanuna muhâlif ziyâde nesnelerin alub muhkem te'addi"* ettiğinden dolayı *"umûmen teftişi"* ferman olunmuş ve bu hususta Erzurum Beylerbeyisi ile Harput Kadısı'na emir verilmişse de, Harput Kadısı'nın değişmesi ve bir sonrakinin de ölümü, bu arada Erzurum Beylerbeyisi'nin de vefat etmesiyle teftiş işi *"müyesser"* olmamıştır. Adı geçen *Mahmûd Bey,* aynı zamanda *Havâss-ı Hümâyûn Emini* olduğunda halka *gılâl*'ın (hububât) müdü 100 akçaya iken 180 ve *penbe* (pamuk)'nin batmanı 48 akçaya iken 100 akçaya zorla satmaya kalkışmış ve bazı köyler ahalisi almadığı halde yine cebren paralarını almaya çalışmıştır.

Bu durumda şikayet edilip *"fıkarâya bu makûle zulm câiz değildür"* denildiğinde: *"bu diyarın âdet ve kanunu budur"* diye cevap verip, *"tezvîr ve telbise"* devam etmiş olduğundan, Harput re'âyâsından bazı kişiler şikâyette bulunarak *"emr-i sâbık"* üzere teftiş olunmasını rica etmişlerdir. Bunun üzerine Diyarbekir Beylerbeyisi ve Âmid Kadısı'na emir verilerek *"gereği gibi mukayyed olmaları"* buyrulmuş ve eğer *"toprak kadısı"*[1] hazır bulunmaz ise, *nâibi* ile birlikte harekete geçerek adı geçen eski sancakbeyi *Mahmûd*'dan *"hukûk-ı davâ"* edenleri ve subaşı ve adamlarından hak talep edenleri *"hâsımlarıyla beraber kılub bir defa şer'le sorulub fasl olmamış ise"* (yani daha önce davâ görülmemiş ise) 15 yılı geçmeyen davâlar için gerekenin yapılması ve *"üzerlerinde nesne sâbit olursa"* hak sahiplerine haklarını *"kî-kusûr alvirildikten sonra"* sonucun bildirilmesi emredilmiştir[171].

Bu ikinci belgedeki olayın da birincisine çok benzediği ve halka aynı yolla zulm edildiği görülmektedir. Her iki sancakbeyi de aynı zamanda *Havâss-ı Hümâyûn Emini*'dirler. Bu durumun Harput Sancakbeylerinin çoğu için vârid olduğu anlaşılmaktadır[172]. Bunlar sancakbeyliğinden azledilseler de iltizâm işine devam etmektedirler.Meselâ, XVII. yüzyıla ait bir *İcmâl Muhasebe Defteri*'nden Harput Sancağı Mukâta'alarını, yine Harput Sancakbeyliği yapmış olan *İbrâhim Bey*'in 4 yıl için iltizama alındığını öğreniyoruz[173].

Öte yandan, *Mahmûd Bey*'in yaptığı zulümden dolayı sancakbeyliğinin çok kısa sürdüğü anlaşılmaktadır. Ne zaman azledildiği belirtilmemekle beraber, bunun, yaptığı zulümler üzerine teftişinin emredildiği sıralarda olduğu muhakkaktır. Erzurum Beylerbeyisi'nin ölümü ve Harput Kadısı'nın değişmesi ve bir sonrakinin de ölümü, *Mahmûd Bey*'in kötü icraatinin tahkik edilmesini önlemiş olması ve kadı ile nâibin durumdan re'âyâyı temsil eden *Dâren Bedir*'in mahkemeye müracaatı üzerine haberdar olmaları ve harekete geçmeleri ise dikkat çekicidir. Zira teftişe ait emrin kadı'nın eli altında bulunan*Şer'iyye Sicili*'ne ve Erzurum Beylerbeyisi'ne gönderilen hükmün de ilgili defterlere geçmiş olması gerekirdi. Dolayısıyle kadılık ve beylerbeylik makamına yeni tayin edilen kişilerin kendilerinden önceki bir meseleye

[170] Bkz. Kazâ İdaresi ve Kadı kısmı.
[171] *Mühimme* 19, s. 328.
[172] *Mühimme* 25, s. 276.
[173] *MM* 7287, s. 7.

dair gönderilmiş olan emri yerine getirmeleri beklenirdi. Halen sancakbeyliğini deruhde eden *Pîr Ahmed Bey* ve Kadı *Resûl Efendi* ise, meselelerin kendi yetkilerini aştığını görerek, *Divân*'a müracaat etmişler, *Divân* da bu defa Diyarbekir Beylerbeyisi ve Âmid Kadısı'na, Harput Kadısı'nı da yanlarına alarak davâyı halletmelerini emretmiştir.

Mahmûd Bey'in şikayetler üzerine söylediği *"bu diyarın âdet ve kanunu budur"* şeklindeki sözleri de enteresandır. Çünkü kendisinden önce görev yapan *Mehmed Bey* de aynı yolsuzlukları yapmıştır.

Harput Sancakbeyilerinin, Diyarbekir Beylerbeyisi sefere memûr olduğu zamanlarda, Diyarbekir eyaletinin merkezi olan Âmid'de *"muhafaza hizmeti"* nde kaldıkları da olmaktadır. Meselâ yukarıda ismi zikredilen *Alâeddin Bey*'e gönderilen 20 ocak 1583 (25 Zilhicce 990) tarihli bir hükümde kendi sancağı sipahilerini,Çemişgezek Sancağı Beyi olan oğlu *Kılıç*'la birlikte sefere göndermesi kendisinin ise *Âmid muhâfazası* için Âmid'e gitmesi emredilmektedir[174]. Muhtemelen bu karar, *Alâeddin Bey*'in ihtiyarlığı ve eyâlete bağlı sancakbeyileri içerisinde kıdem ve tecrübece üstün ve üzerinde *iltizam işi* olmasından dolayı, sefer için yararlı olmayacağı mütalaasıyla alınmış olmalıdır. Halbuki yerine oğlunun sefere gitmesi ve kendisinin muhafaza hizmetinde kalması halinde tecrübesinden de istifade edilmiş olacağı için devlet açısından daha uygun olmuş olacaktır[175].

2 — *Alaybeyi*

Alaybeyi, bir sancaktaki timarlı sipahilerin en yüksek âmiri (başbuğ) dir ve *serbest dirlik* tasarruf eder[176]. Bunlar sancak sipahilerinin arzuları nazar-ı itibara alınarak, beylerbeyi veya sancakbeyinin arzı üzerine tayin edilmekte, kadı ve beylerbeyi arzı ile de vazifelerine son verilebilmektedir[177]. Sancakbeyinden sonra sancaktaki en büyük askerî âmirdir. Alaybeyinden sonra hiyerarşik sırayı Çeribaşı takip etmektedir[178].

Alaybeyileri, timar tevcihi sırasında sipahilere *"yarar"* oldukları hususunda sancaktaki diğer bazı sipahilerin de şehâdet ettiklerine dair bir rapor (i'lâm) takdim etmektedirler[179]. Fakat esasta timar tevcihinde sancakbeyi ve beylerbeyilerin rolü mühimdir.

Harput Alaybeyileri hakkında incelediğimiz dönem için sadece birkaç *Timar Tevcih Defteri*'nden bilgi edinebilmekteyiz. Bu bilgi de yalnızca tasarruf ettikleri dirlik miktarına aittir.

[174] *Mühimme* 44, s. 132.

[175] Alâeddin Bey, Harput Sancakbeyliğinden önce Çemişgezek Sancakbeyliği de yapmıştır. *Mühimme* 47, s. 53.

[176] Barkan, *Kanunlar,* s. 287, 19.

[177] N. Göyünç, *Mardin Sancağı,* s. 50.

[178] M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* II, s. 78.

[179] BA,*KPT* 309, s. 3, *"...zikr olan 3795 akçalık timâra mutasarrıf iken fevt olan Mehmed'in işbu Pir Ali sulbî olub ibrâz eyledüği berât sahîh babası berâtı olduğuna livâ-i mezbûrede 27 bin akçalık zeâmete mutasarrıf olan Mustafa ve yine livâ-i mezbûrede 25 bin akçalık zeâmete mutasarrıf olan Ahmed ve bunlardangayri on nefer sipahiler şehâdet eyledüklerin Alaybeyisi olan Mehmed i'lâm itmeğin..."* (5 Recep 981).

Meselâ 1557 tarihinde *Hâlikverdi* adlı birinin Harput Alaybeyisi olduğu görülmektedir. 24 bin akçalık zeâmet tasarruf eden *Hâlikverdi,* timar tasarruf etmeyen oğluna *"kanun üzere"* timar tevcih edilmesi için müracaatta bulunmuştur. Alaybeyi oğullarına, kanunda subaşı oğullarına ne miktarda timar veriliyorsa o kadar verilmesi öngörülmüştür. Bu durumda 5000 akçalık timar tevcih edilmesi gereken Alaybeyi *Hâlikverdi*'nin oğlu *Pîr Budak*'a bedeli düşmediğinden 4600 akçalık timar tevcih edilebilmiştir[180].

1574 yılında ise Harput Sancağı'nın *Haydar Bey* isminde bir Alaybeyisi olduğu görülmektedir. *Haydar Bey*'in 20 bin akçalık zeâmet tasarruf ettiği belirtilmektedir.*Haydar Bey,* 1573 Mayıs'ı (Evâsıt Muharrem 981) ortalarında *"sefer-i hümâyûna iktidarı"* olmadığından dolayı oğlu lehine *"ferâgatta"* bulunan *Şah Ali* adlı sipahinin oğlu *Abdürrezzak*'a *"iptidâ"* timar tevcih edilmesi için tavassutta bulunmaktadır[181].

3 — *Çeribaşı*

Çeribaşı; *sipahi, müsellem, voynuk* ve *evlâd-ı fatihân* gibi askerî teşekküllerin zâbitlerine denir. Sipahi çeribaşıları, tasarruf ettikleri dirliklerin bulunduğu sancakta otururlardı. Sancakta Alaybeyi'nden sonra en yüksek rütbeli sipahi subayıdır ve *serbest timar* tasarruf ederler[182]. Çeribaşıların vazifeleri, memur oldukları yerde asayişin sağlanması, sefer halinde ve muhafaza hizmetlerinde *eşkinci* (savaşçı) neferleri çıkarmak ve muharebe bittikten sonra gereken *muâfiyetleri* tahsil etmek şeklinde hülâsa edilebilir[183].

Harput Sancağı Çeribaşısı hakkında teferruatlı bir bilgiye sahip değiliz. Sadece 3 Haziran 1557 (5 Şaban 964) tarihli bir *Timar Tevcih Defteri*'nde, adı geçen tarihte *Allahverdi* adlı birisinin Harput Çeribaşısı olduğunu öğreniyoruz. Bu tarihte 7200 akçalık timar tasarruf ettiği görülen *Allahverdi* Çeribaşı[184], 1566 yılında hâlâ vazifesinin başında olduğu dikkati çekmektedir. Timarı hâsılı da 8000 akçaya yükselmiştir[185].

Öte yandan Evliya Çelebi de XVII. yüzyılın ortalarında, Harput Sancağı'nın Alaybeyisi, Yüzbaşısı ve meyânında Çeribaşısı'nın da bulunduğunu kaydetmektedir[186].

4 — *Dizdâr*

Dizdâr, kısaca kale komutanı demektir. Görevi de kaleyi düşman saldırılarına karşı savunmaktır. Kale hudut boylarında ise Dizdâr'ın sorumlulukları ve bulunduğu mevkiin ehemmiyeti daha da artmaktadır. Kendisine merkezden doğrudan

[180] *TD* 310, s. 23.
[181] *KPT* 309, s. 4.
[182] H. İnalcık, *Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid,* Giriş, s. XXVIII, not: 162.
[183] M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* I, s. 353.
[184] *TD* 310, s. 32.
[185] *TD* 332, s. 38/a.
[186] Evliya Çelebi, Seyahatnâme, III, s. 218.

İsmail AYTAŞ
Kütüphanesi

hüküm gönderilebilir[187]. Emrinde *"kale erenleri"* veya *"müstahfızân"* ve *"azebân"* denilen *"ulûfelü"* askerler bulunmaktadır. Huduttan içerde kalan yerlerde Dizdâr, şehrin asayişinde rol oynayan bir nevi *garnizon komutanlığı* görevini yapmaktadır. Dizdâr'ın şehir Subaşısı'na bağlı olduğu da ileri sürülmüştür[188].

5 — *Kale Kethüdası ve Kaledeki Diğer Görevliler*

İncelediğimiz dönemdeki kaynaklarda bahsedilmemekle beraber, Harput Kalesi'nin de diğer Osmanlı kalelerinde olduğu gibi, *kethüda, kâtip, mehterbaşı*[189], *çorbacı* vs. görevlileri bulunduğu şüphesizdir. Nitekim XVII. yüzyıla ait *Harput Şer'iyye Sicilleri*'nde bunlardan bahsedildiği görülmektedir[190]. Yine adı geçen sicillerdeki başka bir kayıttan Kale Kethüdâsının yevmî 8 akça ulûfeye tasarruf ettiğini öğreniyoruz[191].Bilindiği gibi Kale Kethüdası Dizdâr'ın her işte yardımcısıdır. Kale erlerinin dirlik ve düzenliliğinin sağlanmasında yetkisi ölçüsünde sorumluluk sahibidir.

Diğer görevliler hakkında incelediğimiz dönemle ilgili maalesef bilgi elde edemedik. Ancak Çorbacının bölük subayı, Kâtibin de kalenin mâlî işlerine baktığı muhakkaktır. Yine 130 Ocak 1633 (2 Recep 1042) tarihli bir sicil kaydına göre kalenin yevmî 6 akça ulufe tasarruf eden bir mimarı bulunduğu görülmektedir[192].

6 — *Kale Muhafızları* (Müstahfızân ve Azebân)

Müstahfız, umumi olarak kale ve hisar korumasında görevli zümrelere denmektedir. Bunlar ekseriya *ulûfelü* olmakla beraber, timar tasarruf edenler de mevcuttu. Bu timarlara da *"müstahfız timarı"* deniyordu.

Azebler ise, ilk dönemlerde savaşlarda yeniçerilerin önünde durarak harbeden *yaya* kuvvetleridir. Zamanla *Azeb* teşkilatı genişletilerek *kal'a azebleri* meydana getirilmiştir. XVI. yüzyılın başlarından itibaren de maaşlı (ulûfelü) olarak kale hizmetlerinde kullanılmaya başlamışlardır. Kale azeblerinden ayrı olarak bir de deniz azebleri de vardı ki, bunlar da donanma hizmetiyle mükelleftiler [193].

Eski çağlardan beri mühim bir kale olan Harput Kalesi bölgenin düşman saldırılarına karşı korunmasında uzun yüzyıllar boyunca rol oynamışsa da, Osmanlı hâkimiyetine geçişten ve hududun Van'ın ötesine gitmesinden sonra ehemmiyetini kaybettiği anlaşılmaktadır. Bu yüzden daha 1523 tarihli deftere nazaran kalede 42 *müstahfızân* ve 42 *azebân*'dan müteşekkil bir garnizon kuvveti mesabesinde küçük bir kuvvet bulundurulduğu dikkati çekmektedir. Sözkonusu deftere göre, müstah-

[187] M. Z. Pakalın, aynı eser, I, s. 469.

[188] M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâi Tarihi,* II, s. 43.

[189] 1653 (1063) tarihli bir *Şer'iyye Sicili* kaydına göre, Harput Kalesinde Mehterbaşılık görevini Avid adlı bir zımmî deruhde etmektedir. Bkz. 5. 93, dipnot 1.

[190] *Harput Şer. Sic.* No: 384, s. 168, h. 1.

[191] *Harput Şer. Sic.* No: 324, s. 250, h. 3.

[192] *Harput Şer. Sic.* No: 386, s. 351, h. 1.

[193] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* II, Ankara 1975, s. 574 vd.

fızlar için günde 220 akçadan yılda 92.748 akça, azebler için de günde 177 akçadan yılda 60.592 akça sarfedildiği görülmektedir[194] 1579 tarihli bir *Mühimme Defteri* kaydına göre ise, Harput Kalesi'nin *"hisareri ve* azebleri"nin 120 nefer iken, birçoğunun çekip gitmeleriyle 58 nefer kaldıklarını, ancak onların da kalenin muhafaza hizmetine yetmediği bildirilmesi üzerine Diyarbekir Beylerbeyisi'ne *"ahvâli görüb"* gereğini yapması ve neticeden merkezi haberdar etmesi emredilmiştir[195].

XVII. yüzyılda ise, müstahfızların *"müstahfızlık vazifesi"*nin nesilden nesile (eban-an-cedd) intikal ettiği anlaşılmaktadır[196].

7 — *Şehir Kethüdası*

Her Osmanlı şehrinde, şehir halkını hükümet nezdinde temsil eden bir *Şehir Kethüdası* bulunuyordu ki, Selçuklu devrinde bunlara *"İğdişbaşı"* dendiği görülmektedir. Fakat Osmanlı devri *Şehir Kethüdası,* Selçuklu devri *"İğdişbaşı"*sı kadar yetki ve itibara sahip değildir[197] Şehir Kethüdâsına İstanbul'da *"Şehremini"* dendiği müşahede olunmaktadır. Öte yandan Şehir Kethüdası'nın menşeini Bizans'a dayandıranlar da olmuştur[198].

Şehir Kethüdası, ifa ettiği fonksiyon ve görevi itibariyle kısmen de olsa, bugünkü belediye başkanına benzetilebilir. Gerçi kadı, bulunduğu kazânın aynı zamanda bir nevi belediye meclisi başkanı durumundaysa da, pratikte şehrin işlerinin çoğunu Şehir Kethüdası yerine getirmektedir. Fakat bugünkü belediye başkanları gibi, halkın tamamının katıldığı bir seçimle değil, şehir ileri gelenlerinin ve halkın üzerinde ittifak sağladığı bir kişinin hükümete teklif edilmesiyle işbaşına geçmektedir. Halkın tercih ettiği kişi, sancakbeyi tarafından merkeze arzedilmekte ve umumiyetle merkez bunu kabul ederek *Berât-ı Hümâyûn* göndermektedir.Ancak seçilen kişinin halk tarafından sevilen ve sayılan birisi olmasına dikkat edilmektedir. Aksi halde şehir halkı, kethüdadan memnun olmadıklarını ve yerinde başkasının atanmasını merkeze sancakbeyi vasıtasiyle bildirme hakkına sahiptir.

20 Ocak 1554 (26 Safer 962) tarihli bir hüküm bu konuda aydınlatıcı bilgiler ihtiva etmektedir: Buna göre, Harput Şehir Kethüdası olan *Ahmed*'den, halkın şikayet etmeleri üzerine sancakbeyi, *Ahmed*'in yerine *Bahsayış oğlu Ali*'nin tayin edilmesini arzetmiştir. Sancakbeyi'nin arzının kabul edilmesiyle de *"Nişân-ı Hümâyûn"* yazılması için emir verildiği görülmektedir[199].

Şehir Kethüdası'nın görevlerinin başında, şehrin dirlik ve düzenliğinin korunması gelmektedir. Bunun yanında, devletle halk arasında idarî ve mâlî konularda

[194] *TD* 998, s. 193.

[195] *Mühimme* 36, s. 359.

[196] *Harput Şer. Sic.* No: 384, s. 166, h. 3: *"Budur ki, Harput Kal'ası sakinlerinden olub kadımı eban-an-cedd müstahfızlarından olan kul oğlu kul oğulları "umûmen meclis-i şer'e gelüb...".*

[197] M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* II, s. 41.

[198] Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye,* I, s. 1358 vd.

[199] *Mühimme* 1, s. 290.

aracılık etmek,şehre gelen mübaşir, ulak vb. resmî görevlilere hizmet etmek; barınma ve beslenme meselelerini halletmek, bir şehirden diğer bir şehre giden üst yöneticilerin yol boyunca masraflarını karşılamak vs. işler de Şehir Kethüdası'nın görevleri arasındadır [200]. Ayrıca şehir halkının devlete ödemesi gereken vergileri toplamak görevi de Şehir kethüdası'na aittir. Meselâ Harput şehrinde miktarı *Tahrir Defterleri*'nde *"ber-vech-i maktu"* olarak belirlenmiş olan *"bağât-ı şehirlüyân"* ve *öşr-i gılâl"* (hububat öşrü) gibi vergileri halktan toplayıp, vakıflara ait hisseler çıktıktan sonra, geri kalanın kim tasarruf ediyorsa ona vermek mecburiyetindedir [201].

Şehir Kethüdası'nın görev süresi hususunda ise belli bir sınır yoktur. Herhangi bir yolsuzluğu görülmediği takdirde ölünceye kadar görevini sürdürebilir ve hatta evladlarına da intikal ettirilebilir. Nitekim 1566 tarihli *Mufassal Defter*'de Şehir Kethüdası olduğu görülen *Ahmed,* Ocak 1638 başı (Evâsıt-ı Şaban 1047) tarihli bir *Şer'iyye Sicili* kaydına göre, 50 sene kethüdalık yaptıktan sonra, ölümü üzerine kethüdalık oğlu *Osman*'a intikal etmiştir. Onun da ölümü ile erkek evladı kalmadığından kethüdalık hizmeti kızına kalmıştır. Ancak bizzat kendisi kethüdalık yapmayan kızı, kocası *Köse Ahmed*'i yerine vekil tayin etmiştir. Daha sonra babasının zabt ve tasarruf ettiği şartlarla Şehir Kethüdalığı'nın kocasına verilmesi için kadı vasıtasıyla merkezden *"Berât-ı Hümâyûn"* taleb edilmiştir ki, merkez de sözkonusu talebi yerine getirmiştir [202].

Görüldüğü üzere gerek müstahfızlık ve gerekse Şehir Kethüdalığı âdeta irsî hâle gelmiştir. Bu durumu diğer birçok vazifeler için de müşahede etmek mümkündür. Bu durum Osmanlı toplumunun istikrar konusunda göstermiş olduğu titizliğe de dikkatimizi çekmektedir.

Öte yandan Şehir Kethüdası'ndan başka, ayrıca her mahallenin de bir kethüdası bulunmaktadır. Mahalle Kethüdalarının görevi de mahallenin dirlik ve düzenliğinin sağlanmasıdır. Bunlar Şehir Kethüdası'na bağlıdırlar ve asayişin sağlanması hususunda Mahalle Bekçileri ile işbirliği yapmaktadırlar.

D — KAZÂ İDARESİ

Kazâ, ticarî ve kültürel üstünlüğü ile çevrenin merkezi olmuş bir kasaba veya şehir ile, böyle bir topluluk merkezini çevrelemiş köylerin teşkil ettiği idarî bir birliktir. Bundan dolayı, kazâların doğuşu, iktisadî, içtimâî coğrafî ve kültürel şartların belirlediği tarihî bir seyir içerisinde vukubulmuş demektir.Bununla beraber, az da olsa bilhassa Türkmen aşiret hayatının zaruri kıldığı bazı hallerde hiçbir kasaba ve-

[200] R. Özdemir, *XIX Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (1785-1840),* Ankara 1986, s. 158.

[201] *TD* 106, s. 80/a, *"bahâ-i gılâl der-uhde-i Ahmed kethüda-i şehr, ber-vech-i maktu' fî sene 6000; hisse-i vakıf: 300, hisse-i mirlivâ-i Harput: 5700; resm-i bağât-ı şehirlüyân ber-vech-i maktu', der-uhde-i Ahmed kethüda-i şehr fî sene 37.200; hisse-i vakf-ı câmi-i' Atîk: 3200, hisse-i mirlivâ-i Harput: 34.000; cem'olundukda şehir kethüdası ve a'yânı ma'rifeti ile ve vakıf mütevellisi ma'rifetiyle cem' olunub mukaddem hisse-i vakıf virilüb mâ'adâsı mirlivâya teslîm oluna".*

[202] *Harput Şer. Sic.* No: 384, s. 176, h. 1.

ya şehir olmaksızın, sadece belli bir köyler grubu halinde teşkil olunmuş kazâlara da rastlanır. Fakat bunların umûmi kaideyi bozmadıkları görülür. Kâzâ merkezi olan şehirlerin büyük çoğunluğu, Osmanlı öncesi devirlerde de bulundukları bölgenin siyasî, iktisadî ve kültürel bakımdan merkezi durumunda olan yerlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu adlî teşkilat bakımından, birçok kazâ bölgelerine ayrılmıştır. Her kazâ birimi doğrudan merkeze (Divân-ı Hümâyûn) bağlıdır. Bundan dolayı, *eyalet-sancak* şeklindeki askerî teşkilattan ayrı olarak tamamiyle sivil karekterli bir de *kazâ idaresi* mevcuttur. Fakat nedense *eyalet-sancak-kazâ* şeklinde düşünülen tek bir *idarî-askerî* teşkilatlanma olduğu, kazâ idaresinin bunun en alt birimini oluşturduğu zannedilmiştir. Bunun sebebi, muhtemelen XIX. yüzyılın kadı'nın sadece bir mahkeme reisi durumuna düşmesi ve kazâ merkezlerinin de *"mutasarrıflık"* olarak idarî teşkilata dahil edilmesinin zihinlerde bıraktığı çağrışımlar olsa gerektir [203].

Kazâ merkeziyle beraber, çok defa sancak sınırları içerisinde kalan bir de *"kazâ bölgesi"* bulunmaktadır. Fakat bazı sancaklarda birden fazla *"kazâ bölgesi"* de olabilirdi. Sancağa tâbi bütün köyler, *idarî-askerî* açıdan sancakbeyine, kazâî açıdan kadıya bağlıdırlar.

Harput Sancağı için de durum aynıdır. *İdarî-askerî* bakımdan sancak merkezi olan Harput şehri, aynı zamanda adlî teşkilat açısından kazâ merkezi durumundadır. Kazâ idaresinin başı olan Harput Kadısı şehirde oturur ve *"kazâ bölgesi"* içinde kalan bütün köylerin dâvaları *"meclis-i şer"* denilen ve çok defa kadı'nın evi veya merkez camiin yanında bulunan *mahkeme'de* görülürdü. En eskisi 1625 (1034) tarihli olan *Harput Şer'iyye Sicilleri*'ne göre bütün köylerin davalarının Harput'ta görüldüğü anlaşılmaktadır. Sicillerdeki hükümlere göre davâcı veya davâlının oturduğu yer mutlaka belirtilmektedir. Şayet davâcı şehir halkından ise *"nefs-i şehir halkından"* veya *"kasaba-i Harput'da vâki'....mahallesi sâkinlerinden"* formülü, köyden ise, *"...nâhiyesine tâbi ...karyesi sâkinlerinden"* veya *"Harput muzâfatından ...nâm karye sâkinlerinden"* formülleri kullanılmaktadır.

1 — *Kadı*

Kadı, kazâ idaresinin başı olup, mutlaka yüksek dereceli bir medreseyi bitirmiş ve belli müddet Edirne, Konya, Sivas, Bağdat gibi büyük şehirlerde *"dânişmend"* (stajiyer) olarak hizmet görmüş kişiler arasından tayin olunurdu [204] Kadı, görevine ancak iki sene müddetle atanabiliyor [205], iki yıl sonunda İstanbul'a giderek *"mülâzemette"* (maaşsız hizmette) beklemesi gerekiyordu. Kadıların tayin işleri Kazaskerler'e aitti. Anadolu yakasındaki kadıların atanması Anadolu Kazaskeri'nin, Rumeli yakasındaki kadıların atanması da Rumeli Kazaskeri'nin yetkisi dahilin-

[203] M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve....*, II, s. 83 vd.

[204].[1] M. Akdağ, *aynı eser,* s. 98.

[205] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı,* Ankara 1984, s. 94; Uzunçarşılı bu süreyi 20 ay olarak kabul ediyor.

deydi. Meselâ 18 Mayıs 1654 (Gurre-i Receb 1064) tarihli bir *Şer'iyye Sicili* kaydından Anadolu Kazaskeri'ne ait bir kadı tayin bulruldusundan Harput Kadısı *Ahmed*'in adı geçen tarihten geçerli olmak üzere görevinden alınıp (ref'olunub) yerine Âmid'de *sahn pâyesi* ile Mesûdiye Medresesi'nden infisâl etmiş (mazuliyette beklemiş) *İbrahim'in "ber-vech-i te'bid ve tekâ'üd"* tayin olduğu görülmektedir[206].

Kadılıklar, kadıların görev yaptıkları, kazâ bölgesinin durumuna göre belli derecelere ayrılmıştı; *kazâ kadıları* ve *sancak-eyalet kadıları*. Kazâ kadılıkları küçük merkezler olup, yukarıda anlattığımız gibi kazaskerler buralara doğrudan kadı tayin edebilirlerdi. *"mevleviyet"* sayılan İstanbul, Edirne, Sofya, Selanik, Bursa gibi büyük şehir kadılıklarına ise, XVI. yüzyıl ortalarına kadar kazaskerlerce kadı tayin edilirken, bu zamandan sonra şeyhülislam'ın sadrazam vasıtasıyla yaptığı *"inhâ"* üzerine tayin yapılmaya başlanmıştır[207]. *"mevleviyet"* olan kadılıklar da kendi aralarında kadıların aldıkları yevmiyelere göre, 300 akçalı, 500 akçalı şeklinde gruplara ayrılmıştı[208]. Bunlara bağlı ayrıca kazâlar da vardı ki, *"molla"* durumundaki büyük kadılar, buralara *"nâipler"* yollarlar idi[209].

Kadıların görev ve yetkileri oldukça genişti. Bunlar *hukukî, askerî, beledî* ve *örfî* olarak mütalaa edilebilir. Hukukî açıdan kadı, şer'î mahkemenin reisidir. Her türlü anlaşmazlıklar ve cezaî müeyyideyi gerektiren suçlar *"meclis-i şer"* denilen kadı'nın başkanlık ettiği mahkemede çözümlenirdi. Her türlü alacak, borç ve miras davâları ile arazi ihtilafı *ehl-i örf* ile *re'âyâ* arasındaki anlaşmazlıklar kadı tarafından halledilirdi. Esas itibariyle *ehl-i örf* kadı'nın denetimi altındaydı. Ayrıca ilmiye sınıfına mensup müderris, mütevelli ve diğer vakıf görevlilerinin tayin ve azilleri kadı'nın arzı ile mümkün olurdu[210].

Öte yandan kadı, bulunduğu şehrin belediye hizmetlerinin yürümesinden sorumlu en üst âmirdi. Şehir Kethüdası, Çöpcübaşı, Mimarbaşı, Esnaf Kethüdaları, Pazarbaşı ve Muhtesip gibi kişilerden müteşekkil bir çeşit belediye meclisinin de başkanı idi.[211]. Esnafın sattığı her türlü ticarî mallara mevsimine göre muayyen bir fiyat vermek şeklinde tanımlanabilecek olan narh işleri de kadıya aitti.

Askerî görevleri arasında ise, Avârız hânelerinin tesbiti ve *Avârız bedelleri*nin toplanması, *kürekci bedeli*nin toplanması, *nüzül* ve *sürsat zahiresi* adı altında ordunun iaşe işlerinin halledilmesi de geliyordu[212]. Nitekim bu hususlarla ilgili olarak Harput Sancağına gelen bütün emir ve hükümlerde umumiyetle doğrudan doğruya *"Harput Kadısına hüküm ki"* formülü ile kadıya hitap edildiği görülmektedir.

[206] *Harput Şer. Sic.* No: 324, s. 278, h. 4.

[207] Uzunçarşılı, *aynı eser,* s. 95 vd.

[208] Uzunçarşılı, *aynı eser,* s. 96.

[209] Akdağ, *aynı eser,* s. 99.

[210] Y. Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler", *Belleten,* XXVIII/152, (1974), s. 667.

[211] Akdağ, *aynı eser,* s. 96.

[212] M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, II, s. 121; Ebu'l-Ula Mardin, "Kadı", İA,* VI, s. 44.

Harput kazâsının da aynı zamanda sancak olduğu için 300 akçe pâyeli bir kadısı bulunuyordu[213]. Fakat 1518 tarihli *Tahrir Defteri*'nde Harput Kadısı'nın *"Hacıseli"* köyünün 4000 akçalık gelirini timar olarak tasarruf ettiği görülmektedir[214]. Bu meblağın arpalık şeklinde tasarruf edildiğini zannediyoruz. 1566 tahririnde ise bundan bahsedilmemektedir. *"Hacıseli"* köyünün 10.579 akçaya yükselmiş olan gelirini de *Yeniçeri Mustafa* tasarruf etmektedir[215].

Kadı'nın dışında, kaynaklarda bir de *"toprak kadısı"* tabirine rastlanmaktadır ki, bunun hakkında iki görüş bulunmaktadır. İlkine göre, her eyalet ve sancakta XVI. yüzyılın sonlarına kadar, *"toprak kadısı"* adı altında kazâ kadısından ayrı, seyyâr kadılıklar mevcuttu. Bunlar, re'âyânın sancakbeyi, alaybeyi, subaşı, zâim gibi *ehl-i örf* tabir edilen zümreler tarafından haksızlığa uğratılması halinde *Dîvân-ı Hümâyûn*'a vâki olan şikâyetler üzerine, hadiselerin tahkik ve gerektiğinde halledilmesi için görevlendirilirlerdi[216].

Diğer taraftan *"toprak kadısı"* tabirinin o kazânın (bölgenin) kadısı demek olduğu da ileri sürülmüştür[217]. Sancak idaresi kısmında anlatıldığı üzere, Harput Sancakbeyi'nin halka zulmettiği hususundaki şikayetlerin doğru olup olmadığının tahkiki için *"toprak kadısı"*, o bulunmadığı takdirde ise, *"nâip"* marifetiyle meselenin halledilmesi emredilmiştir[218]. Bu durumda ikinci görüşü doğru kabul etmek icabetmektedir. Zirâ, *"toprak kadısı"* olmazsa "nâip"in davâyı halletmesi öngörülmüştür ki, bu da tek bir kişi olan *Harput Nâibi*'dir ki, Kadı'nın yetkilerine sahiptir. Nitekim hükümde *"Harput Nâibi"* tabiri geçmektedir. Ayrıca, bazı mühim meselelerin halli için zaman zaman Âmid kadısının da görevlendirildiği oluyordu ki, muhtemelen *"toprak kadısı"* deyimi de *"Harput Kadısı"* mânâsına, herhangi bir yanlış anlamaya meydan vermemek için kullanılmıştır.

Kadı'nın mahkeme işlerinde yardımcısı olan bir kısım memurlar da mevcuttu ki, bunların başında *"nâip"* geliyordu. *Nâip* kadının bulunmadığı hallerde duruşmaları idare etmek, *serbest dirlikler* içerisinde yer almayan köylerdeki davâların yerinde görülmesi için olay mahalline gitmek gibi görevleri ifa ediyordu. Ayrıca yukarıda temas edildiği üzere *"mevleviyet"* olan büyük şehir kadılıklarına bağlı işlere bakan kişilere de *"nâip"* deniyordu[219].

Nâip'ten başka *"müfti"* de kadı'nın mahkeme işlerinde en büyük yardımcısı durumundaydı. Kadı tereddüde düştüğü bazı durumlarda fetvâ için *"müfti"*ye başvu-

[213] E. Çelebi, *Seyahatnâme,* III, s. 218.

[214] *TD* 64, s. 656.

[215] *TD* 332, s. 35/a.

[216] Uzunçarşılı, aynı eser, s. 126.

[217] Akdağ, *aynı eser,* s. 456.

[218] *Mühimme* 19, s. 327-328.

[219] *"Nâip"* için bkz. Akdağ, *aynı eser, s. 99,; Uzunçarşılı, aynı eser,* s. 117 vd.

ruyordu ki,bu durum kadı'nın daha rahat karar almasını kolaylaştırıyordu. Kadı sadece *şer'î* değil *örfî* bir takım hususlarda da *"müfti"* den fetvâ sorabiliyordu[220].

Ayrıca kadıya yine yargı işlerinde yardımcı olan muhzırbaşı ile emrindeki muhzırlar, asesbaşı ve asesler, mukayyid vs. gibi görevliler ve her duruşmada hazır bulunan ve şehrin doğruluğu ve dürüstlüğü ile tanınmış ileri gelenlerinden bir nevi *"jüri"* mevkiindeki *"şuhûdü'l-hâl"* mevcuttu. *"Şuhûdü'l-hâl"* birkaç kişi olabildiği gibi, bazen 20-30 kişi de olabilirdi.

Ne yazık ki, incelediğimiz dönemle ilgili olarak yukarıda zikredilen görevlilerin atanmaları, maaşları, görevden alınmaları ve sâir hususlarda etraflıca bilgi edinmek mümkün olmamaktadır. Zira Harput Kazâsına ait *Şer'iyye Sicilleri* daha önce de temas edildiği üzere XVII. yüzyılın ilk yarısına aittir.

[220] Meselâ bkz. Harput Şer. Sic. No: 350, s. h. 1: *"Bu mesele beyanında, miri mezre'a topraklarından bir mikdâr zemîni Zeyd bir mikdâr akçaya berât-ı Sultanî ile maktu' idüb zirâ'at idüb hâsılın kaldırub berâtı mûcecebince maktu' olan resmini mîrîye teslîmden sonra Ümenâdan olan kimesneler hilâf-ı emr-i Sultanî Zeyd'den zemininin mahsûlünü dahi talebe şer'an kâdır olur mu?*

El-cevâb: Kâdir olmaz berât-ı Sultanî mûcebince 'amel olunur. Sûret-i mezbûreden resm-i maktu'undan gayri Zeyd'den mahsûl alsa mahsûlünü hilâf-ı şer' Amr Emin'den almağa kâdir olur mu?

El-cevâb: olur.
Ketebetü'l-fakirNasıreddin.".

II. BÖLÜM

YERLEŞME VE NÜFUS

Harput, Basra-Bağdat ve Diyarbekir hattını takip ederek, Anadolu içlerinden İstanbul'a uzanan *ipek* ve *baharat* yolunu Malatya'ya bağlayan nokta üzerinde bulunması, *Uluova* ve *Kuzova* gibi tarım üretimî için son derece elverişli topraklara sahip olması ve bu ovaları çevreleyen dağlık alanların hayvancılığa müsait olması sebebiyle her çağda mühim bir iskân sahası olmuştur. Stratejik açıdan, kuzeydeki *Murat* suyu ile güneydeki *Fırat* nehri arasındaki bütün toprakları kontrol altına alabilen müstahkem Harput Kalesi, müdafaa imkanlarının genişliği ve elverişliliği dolayısıyle, bulunduğu mevkide bir şehir teşekkül etmesine yardımcı olmuştur. Bu yüzden kuzeyde *Pertek* ve *Çemişkezek,* doğuda *Palu,* batıda Malatya ve güneyde *Fırat*'ın sınırladığı geniş saha içerisinde Harput, her zaman kalabalık ve önemli bir merkez olmuştur.

Malazgirt zaferinden bir süre sonra, 1085 yılında Harput ve çevresi, Türkler tarafından fethedildiği zaman, Anadolu'nun birçok yerleri gibi, az bir nüfusa sahipti[221]. Bu sebepten, daha XII. yüzyılda bölge, büyük ölçüde Türkleşmiş bulunuyordu[222]. Türkler'in gelişiyle yerli gayrimüslim unsurlar şehir merkezlerinde ve bazı merkez köylerde toplanmışlar; Türkler ise onların terkettikleri birçok köye yerleştikleri gibi, arazinin genişliği nisbetinde nüfus bulunmayan bu topraklarda yeni köyler kurmuşlardır. Tamamiyle Türkçe olan XVI. yüzyılındaki birçok köyün ismi, bu hususu teyid eder. Meselâ *Konakalmaz, Üçağaç, Yenice, Çakmak, Çomak, Akseki, Alaca, Akçakale, Kavak, Koçkale* vs. gibi köylerin Türkler tarafından kurulan yerleşim merkezleri oldukları kolayca anlaşılabilir[223] Ayrıca *Ebutâhir, Haceri, Caferi, Hanibrahimşah* gibi birçok köy de Türk fethinden sonra kurulmuştur[224].

Dikkati çeken bir husus da; fetihten önce gayrimüslim unsurlarla meskûn olduğu anlaşılan birçok köyün, muhtemelen halkının dağılmasıyla zamanla müslümanlar tarafından iskân edilmiş olmasıdır. Bu tür köylerin isimlerinin Türk fonetiğine uydurulduğu veya eski isimlerin yerine Türkçe bir isim verildiği görülmektedir. Meselâ 1518 tarihli *Mufassal Defter*'de *"virân"* kaydedilen *"Hasudek"*

[221] Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* II, İstanbul, 1977, s. 10.

[222] Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1971, s. 37 vd.*

[223] *TD* 64, s. 636, 651, 653; *TD* 998, s. 118, 181, 188; *TD* 332, s. 29/a, 31/b, 32/a, 33/a, 37/b, 43/b, 46/b; *TD* 106, s. 120/a, 138/b, 151/b, 152/a, 157/b, 158/b, 159/a, 164/b, 165/a,

[224] *TD* 64, s. 610, 629, 649, 654; *TD,* 998, s. 118, 181, 184, 186, 188; *TD* 332, s. 29/a, 30/b, 34/b, 35/a, 37/b; *TD* 313, s. 371.

köyünün ismi zamanla *"Fatmalı"* olmuştur[225]. Keza *Molla Ahmed Peykericî* adlı bir mutasavvıfın ihyâ ve iskân ettiği anlaşılan *"Everik"* köyünün ismi de XVI. yüzyılda *Mollakendi* olmuştur.Yine *"Buryaz"*[226] köyü zamanla bugünkü gibi *Poyraz* şeklinde, *"Kıgıvank"* köyünün ismi de *Kövenk* şeklinde telaffuz edilmeye başlanmıştır.

A — ŞEHİR NÜFUSU

Harput şehri, nüfus bakımından XVI. yüzyılda pek kalabalık bir şehir değildir. En kalabalık olduğu yüzyılın ortalarında bile nüfusun 10 bini ancak geçtiği görülür.Bunun sebepleri öyle görünüyor ki, şehrin daha çok müdafaa maksadına uygun olarak çevresindeki ovalardan yaklaşık 300 m yükseklikteki tepeler üzerinde kurulmuş olması ve dolayısiyle kalabalık bir nüfusun barınmasına elverişli olmayışıdır. Derelerle bölünmüş olan kaya kütleleri şehirleşme açısından engel teşkil etmektedir. Ayrıca o devirde nüfusun çoğunluğu da tarım toplumu olmanın tabii sonucu olarak köylerde toplanmıştır.

Harput'un ilk çağlarda müdafaaya son derece uygun bir yer olması sebebiyle bir *kale-şehir* olarak kurulduğu anlaşılmaktadır. Şehrin en eski mahallelerinin kalenin doğu ve güney yamaçlarında kurulmuş olması da bunu doğrulamaktadır. Nitekim XIX. yüzyılda şehir, stratejik açıdan önemini kaybettiği zaman ulaşımın hayli zor olması yüzünden bugünkü Elazığ şehrinin bulunduğu *Mezre*'ye taşınmıştır. Harput'un Elazığ'a taşınmadan önceki nufusunun 20-30 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir [227] ki, yerleşim alanının yukarıda belirttiğimiz özelliği dikkate alınırsa oldukça önemli bir rakamı ifade eder.

1 — Müslim Nüfus

Harput'a yerleşen ilk Türk ve müslüman halkın, 1086 yılında *Çubuk Bey*'in beraberinde getirdiği Türkmenler ve askerler olduğu muhakkaktır. Bunların miktarı hakkında bir bilgimiz olmamakla beraber, pek kalabalık olmadıkları tahmin olunabilir. Küçük bir oymak olan *Çubuk Bey*'e bağlı Türkmenler'in umumiyetle göçebe olmaları sebebiyle, daha ziyade şehir dışındaki nüfusça seyrek arazilere ve hayvancılığa elverişli sahalara yerleşmiş olmaları lâzım gelir. Maalesef *Çubuk Bey*'e bağlı Türkmenler'le ilgili bugün herhangi bir ize tesadüf edemiyoruz. *Çubuk Bey*'e bağlı bu Türkmenler'in bir ara bu bölgede yerleşmiş olan *Germiyanlılar* olabileceği ileri sürülmüştür[228]. Ancak bunun doğru olma ihtimali oldukça zayıf görünmektedir. Bunların bölgeye sonradan gelenlerle kaynaştıklarına şüphe yoktur.

XII. yüzyılın başlarında Harput ve çevresine Artuklu *Belek Gâzi*'nin hâkim olmasıyla, şehre ikinci bir Türkmen gurubunun daha yerleşmiş olduğu âşikârdır. Ancak bunlar da göçebe oluşları sebebiyle daha çok şehir çevresindeki sahalara yerleşmiş olmalıdırlar. Şehirde hükümet erkânı, subaylar, önemli sayıda bir asker

[225] *TD* 64, s. 647; *TD,* 106, s. 153/a-b.

[226] *TD* 64, s. 647, 653; *TD* 998, s. 184; *TD* 106, s. 118/a-b; *MM* 29, s. 229/b; *TD* 552, s. 46/b; *TD* 332, s. 34/b.

[227] Şemseddin Sami, *Kamusü'l-Alâm* III, s. 2032.

[228] M. Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri,* İstanbul 1944, s. 126.

gurubu ile bir miktar yerleşik hayata geçmiş esnaf ve sanatkâr Türk zümresi ve imâm,müezzin, hatib gibi her Türk şehrinde mevcudiyetleri bilinen grupların yerleşmiş olması tabiidir.

Çubuk Bey ve Artuklular ile gelen Türk nüfusu gibi, Dulkadiroğulları ve Akkoyunlular zamanında gelen Türk unsurun da daha öncekiler gibi göçebe ananelerini devam ettiren kitleler olmakla beraber, Harput ve çevresindeki birçok köyün onlar tarafından kurulduğunu tahmin ediyoruz. Ayrıca şehrin Türkleşmesi de bu sıralarda vukubulmuş olmalıdır. Zira, Harput, her iki Türkmen devleti zamanında önemli bir merkez olma özelliğini korumuştur. Akkoyunlular'ın bölgenin Türkleşmesinde önemli rol oynadıkları bilinmektedir[229]. Öte yandan, Safevîler zamanı ve sonrasında Harput ve çevresi için, Anadolu'nun diğer birçok yerleri gibi, Türklük ve Türkleşme açısından menfi bir gelişme olduğu hatırlanırsa, 1518 yılındaki yüzde elliyi aştığı görülen müslim nüfusun önceleri daha yüksek bir nisbet teşkil ettiği hususu ortaya çıkar. Gerçekten Osmanlı-Safevî çatışması sırasında birçok Türkmen oymaklarının İran'a göçettikleri bilinmektedir[230].

1518 tahririne göre, şehirdeki vergi mükellefi müslim *hâne* toplamı 425'tir. Bunun şehirdeki toplam vergi *hânesi*'ne nisbeti ise % 57'dir. 1523 tahririnde ise, bu miktar yaklaşık % 9 artarak müslim *hâne* sayısı 463 olmuştur. Fakat gayrimüslim nüfusun daha yüksek nisbette artması sebebiyle toplam *hâne*'ye göre nisbeti % 48'e düşmüştür. Aynı durum 1566 tahririnde de görülmektedir. 1523'te 463 *hâne* olan müslim vergi mükellefleri, 1566'da 717 *hâne*'ye yükselmiştir. Bu durumda 1523'ten 1566'ya kadarki 43 yıllık sürede % 55'lik bir artış sözkonusudur. Ancak toplam *hâne* sayısı içersindeki nisbet yine aynı sebepten dolayı % 46'ya düşmüştür (Tablo 1,2,3).

Ancak, bu rakamlara vergiden muâf olan *imâm, müezzin, hatib, hafız, mütevelli, kethüdâ, sâdât, pîr-i fâni, müderris, meşâyih, talebe, zâviyedâr, sipahi-zâde, âmâ, abdal* vs gibi zümreler ile fiilen askerlikle iştigâl eden *müstahfızlar, azebler, yeniçeriler, sipahiler, asesler* gibi gruplar; *kadı, müfti, nâib, nakîbü'l-eşrâf, subaşı, sancakbeyi, alaybeyi, çeribaşı, dizdar* gibi idareci ve subaylarla bunların *kapu halkı*'nın *hâne* (ev) efrâdı dahil değildir. Sadece kale muhafızlarının 1523 tarihli *İcmâl Defter*'de 42 *müstafızân* ve 42 *azebân* olmak üzere toplam 84 nefer oldukları hatırlanırsa[231], *askerî sınıf*[232] mensupları-

[228] M. Halil Yinanç, Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, İstanbul 1944, s. 126.

[229] Faruk Sümer, "Bayındır, Peçenek ve Yüreğirler", DTCFD, XI, (1953), s. 318.

[230] F. Sümer, Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'inin Rolü, Ankara, 1976, s. 4 vd.

[231] *TD* 998, s. 189.

[232] "Askerî sınıf" tabiri ile fiilî olarak askerlik yapanlar; bunların çocukları, karıları ve azat edilmiş köleleri, emeklileri, müderris, imam, müezzin vakıf hademesi... gibi vazifelerine padişah berâtı ile tayin edilmiş olan her çeşit maaşlı memur ve hizmetliler ile sultanlar tarafından ellerine vergilerden affedildiklerine dair *muafiyetnâme* verilmiş olan bazı imtiyazlı kişiler ve tuzcu,ortakçı, madenci gibi hizmetler mukabili fevkâlâde tekâlîfden muâf tutulan zümreler kastolunmaktadır. Bkz. Ö.L. Barkan, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri, (1545-1659)", *Belgeler,* III, (1966), s. 4.

nın en az 300-400 *hâne*'lik bir yekûn teşkil ettikleri tahmin olunabilir. Nitekim XVII. yüzyılın ortalarına ait bir *Avârız Tahrir Defteri*'nde vergiden muâf olan *askerî sınıf* mensupları, vergi mükellefi müslim ve gayrimüslim halktan daha fazladır. Öyle ki, *Avârız* vermekle mükellef müslim *re'âyâ*'nın 159 evi olduğu halde, *askerî tâifesi*'nin evleri 371'dir[233]. Bu durumun XVI. yüzyıl için de kısmen geçerli olacağını zannediyoruz.

TABLO 1

HARPUT SANCAĞINDA HÂNE VE MÜCERREDLER
1518 — 1566

		1518		1523		1566	
		H	M	H	M	H	M
ŞEHİR	MÜSLİM	425	50	463	88	717	128
	GAYRİMÜSLİM	320	47	495	165	845	275
	ŞEHİR TOPLAMI	745	97	958	253	1562	403
KÖYLER	MÜSLİM	1182	182	2783	866	6059	2274
	GAYRİMÜSLiM	1115	261	2550	939	5173	1873
	KÖYLER TOPLAMI	2297	443	5333	1805	11232	4147
ŞEHİR VE KÖYLER	MÜSLİM	1607	232	3246	954	6776	2402
	GAYRİMÜSLİM	1435	308	3045	1104	6018	2148
	GENEL TOPLAM	3042	540	6291	2058	12794	4550

H : Hâne, M : Mücerred

[233] BA, *MM* 3038, s. 3.

TABLO 2
HANE VE MÜCERREDLERİN TAHRİRLERE GÖRE ARTIŞ NİSBETLERİ
1518 — 1566
(%)

		1518 — 1523		1523 — 1566		1518 — 1566	
		H	M	H	M	H	M
ŞEHİR	MÜSLiM	9	76	55	45	69	156
	GAYRİMÜSLİM	55	251	71	67	164	485
	ŞEHİR TOPLAMI	29	161	63	163	110	315
KÖYLER	MÜSLİM	135	376	118	168.5	413	1149
	GAYRİMÜSLiM	129	260	103	99	364	618
	KÖYLER TOPLAMI	132	307	111	130	383	836
ŞEHİR VE KÖYLER	MÜSLİM	102	311	109	152	322	935
	GAYRİMÜSLİM	112	258	98	94.5	319	597
	GENEL TOPLAM	107	281	103	121	320.5	742.5

H : Hâne, M : Mücerred

TABLO 3
MÜSLİM VE GAYRİMÜSLİM HANE VE MÜCERREDLERİNİN TOPLAM İÇERSİNDEKİ NİSBETLERİ
1518 — 1566
(%)

		1518		1523		1566	
		H	M	H	M	H	M
ŞEHİR	MÜSLİM	57	52	48	35	46	32
	GAYRİMÜSLİM	43	48	52	65	54	68
	MÜSLİM	51.5	41	52	48	54	55
	GAYRİMÜSLİM	48.5	59	48	52	46	45
	MÜSLİM	53	43	52	46	53	53
	GAYRİMÜSLİM	47	57	48	54	47	47

H : Hâne, M : Mücerred

Bundan dolayı şehirdeki gerçek müslüman nüfusunu bulmak için Tablo 4'te görüldüğü üzere müslim *hâne* ve *mücerred*[234] sayılarının yanısıra yukarıda zikredilen zümrelere ait tahminî rakamlar da hesaplamada dikkate alınmıştır. Bu rakamları bulurken, bahsedilen *askerî sınıf* mensuplarının 1518'den 1566'ya kademeli olarak bir artış göstererek 150 *hâne*'den 300 *hâne*'ye çıktığını varsayıyoruz.

TABLO 4
HARPUT ŞEHRİ NÜFUSU
1518-1566

	1518	1523	1566
MÜSLİMLER			
Hâne ve Mücerredler	3.025	3.329	5.147
Askerî sınıf	750 (1)	1.400 (2)	2.100 (3)
TOPLAM	3.775	4.720	7.247
GAYRİMÜSLİMLER			
Hâne ve Mücerredler	2.287	3.630	6.190
TOPLAM ŞEHİR NÜFUSU	6.062	8.350	13.437

(1) Tahminen 150 *hâne,* (2) Tahminen 200 *hâne* (3) Tahminen 300 *hâne.*

2 — *Gayrimüslim Nüfus*

Sinabud, Şehroz, Gürcübey ve *Norsis* adlarını taşıyan 4 mahallede yaşayan gayrimüslimler, *Ermeni, Rum* ve *Süryani* olmak üzere üç ana etnik guruptan müteşekkildir. 1518 tahririne göre 320 *hâne* ve 47 *mücerred* iken 1523'te % 55'lik bir artış meydana gelerek *hâne* sayısı 495'e yükselmiştir (Bkz. Tablo 1,2). Buna benzer bir durum 1518'den 1540'a kadar olan sürede Amid şehrinde görülmektedir. Sözkonusu 22 senelik sürede, müslim nüfus sadece % 13 nisbetinde arttığı halde hıristiyan nüfusunda % 95'lik bir artış meydana gelmiştir[235]. Fakat hemen belirtelim ki,

[234] Mücerred, vergi mükellefi bekâr erkek demektir. Bkz. Vergiler kısmı.

[235] N. Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri,* Ankara 1975, s. 73, yazar bunun sebebini Osmanlı idaresinin hıristiyan halka karşı gösterdiği geniş müsamaha ve çevreden Amid'e doğru olan göçlere bağlıyor.

5 yıl gibi kısa bir sürede şehirdeki gayrimüslim nüfusunda meydana gelen bu nisbetteki bir yükselme, nüfusun normal artış seyrine uygun düşmemektedir. Dolayısiyle bu nisbetteki bir artışı izah etmek için bir takım sebeplerin olması olmak lâzım gelir. Bunun da ancak, aynı dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan sancaklardaki nüfus hareketleri incelenerek açıklanabileceğini zannediyoruz. Ne yazık ki, böyle geniş çaplı bir inceleme imkânından şimdilik mahrumuz. Çünkü sözkonusu sancaklar üzerinde yapılan inceleme ve araştırmalar henüz pek azdır. Fakat mahdut da olsa mevcut birkaç araştırmadan istifade etmek mümkündür.

Buna göre, Diyarbekir eyaletine tâbi olan Mardin Sancağı'nda da aynı dönemlerde tahrir yapılmıştır ki, Mardin şehrinde de Harput'taki gibi benzeri bir gelişme görülmektedir. Gerçekten 1518-1523 yılları arasında Mardin şehrindeki gayrimüslim *hâne* sayısı % 43 gibi oldukça yüksek bir nisbette artarken müslim *hâne* sayısındaki artış % 22 civarında olmuştur[236]. Ayrıca Amid şehrinde, yukarıda temas edildiği üzere, 1518-1540 arasındaki hıristiyan nüfus artışının % 95 olduğu hatırlanırsa, bu gelişmenin sadece Harput'a münhasır olmayıp, Güneydoğu Anadolu'daki birçok sancak için geçerli olduğu görülür.

Diğer taraftan Harput'la aynı dönemlerde tahrir yapılmış olan yine Diyarbekir eyaletine tâbi olan Çemişgezek Sancağı'nda tersine bir gelişme sözkonusudur. 1518 tahririnde 8.337 olan Çemişgezek Sancağı'ndaki *hâne* ve *mücerredler* toplamı[237], 1523'te 7.732'ye düşmüştür[238]. Keza aynı şekilde, 1516-1530 yılları arasında Erzincan şehrinin nüfusu oldukça düşük bir nisbette artarken, gayrimüslim nüfusun % 2 nisbetinde gerilediği görülmektedir[239].

Bu iki örnek, bu dönemde Batı ve Kuzey Anadolu'dan doğuya, oradan güneye ve oradan da daha aşağıya doğru bir gayrimüslim nüfusu akışının sözkonusu olduğu[240] konusundaki görüşü doğrulamaktadır. Bu şekilde kuzeyden ve batıdan güneye doğru vukubulan bir gayrimüslim göçü sonunda birçok unsurun Harput Sancağı'na ve özellikle şehir merkezine gelip yerleşmiş olması kuvvetle muhtemeldir[241].

[236] N. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı,* s. 81-83.

[237] *TD* 64, s. 755-862

[238] *TD* 998, s. 175. Gerçi bunun sebebi Çemişgezek Sancağı'na bağlı köy sayısının azalmış olmasıdır. Ancak azalan köy sayısı dikkate alındığında dahi nüfusta kısmî de olsa bir azalma söz konusudur.

[239] İsmet Miroğlu, "XVI. Yüzyıl Başlarında Erzincan Şehri, (1516-1530)", *Tarih Derhisi,* sayı 28-29, (1974-75), s. 74.

[240] Halil Sahillioğlu, *Türkiye İktisad Tarihi Semineri,* s. 100.

[241] XVII. yüzyıla ait Harput Şer'iyye Sicilleri'nde de Sagman, Pertek, Mazgirt gibi sancakların reâyâsının Harput'a bağlı köylere gelip yerleştikleri konusunda birçok hükme rastlanmaktadır. Bkz. *Harput Şer. Sic.* No: 324, s. 271, h.2. *"...Pertek Sancağına bağlı olan reâyâlardan bazıları varub taht-ı kazanuzda (Harput) Vâki' karyellerde sâkin olub..."*. Ayrıca bkz. 1691 (h. 1103) tarihli Çehar Sancak Kazalarının Cizye Defteri, BA, *Kepeci* 3811.

Ayrıca Harput Sancağı'na tâbi köylerden şehre doğru gayrimüslim unsurların göç etmiş olmaları da ihtimal dahilindedir. Zira aynı dönemde köylerde yaşayan gayrimüslimlerin artış nisbeti, müslim nüfusa nazaran biraz daha düşüktür. Fakat mesele sadece gayrimüslim unsurlardaki artış değildir. Aynı dönemde toplam nüfusta meydana gelen yükselmeler de hayli fazladır. Bu duruma ilerideki sayfalarda tekrar temas edeceğiz.

TABLO 5

HARPUT ŞEHRİ NÜFUS ARTIŞ NİSPETİ
1518-1566
(%)

	1518-1523	1523-1566	1518-1566
MÜSLİM	25	54	92
GAYRİMÜSLÜM	59	71	171
TOPLAM	38	61	122

Şehirdeki gayrimüslim nüfus, 1523-1566 arasında da % 71 gibi büyük bir nisbette artarak 495 *hâne*'den 845 *hâne*'ye yükselmiştir (Tablo 1,2). Şehirdeki toplam nüfusları ise, 1518'de 2.287, 1523'te 3.630 ve 1566'da 6.190 kişidir (Tablo 4). Toplam nüfus içersindeki nisbetleri de 1518'de % 38, 1523'te % 43, 1566'da ise % 46'dır (Tablo 6).

TABLO 6

MÜSLİM VE GAYRİMÜSLİMLERİN
TOPLAM ŞEHİR NÜFUSUNA NİSPETLERİ
1518-1566
(%)

	1518	1523	1566
MÜSLİM	62	57	54
GAYRİMÜSLİM	38	43	46

Şehirde müslümanlar 14, gayrimüslimler ise 4 mahallede oturmaktadırlar (Tablo 38). Gayrimüslim mahalleleri, nüfusça kalabalık olmalarına karşılık, müslim mahalleleri daha az nüfusludur. Dikkati çeken bir husus da; her iki dinî gurubun bir arada yaşadığı mahallelerin bulunmayışıdır[242]. Ayrıca, gayrimüslimlerin ne kadarının *Ermeni,* ne kadarının *Rum* veya *Süryani* olduğunu tesbit etmek de mümkün görünmemektedir. Halbuki *Norsis* mahallesinde oturan halkın tamamının *Süryani* olduğu bilinmektedir. Fakat tahrirlerde bu hususlara açıklık getiren herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Birçok köy ve mahalle *"Erâmine"* olarak değerlendirilmiştir. Bu unsurların içersinde en kalabalık gurubu, *Ermeniler*'in teşkil ettiği ve *Süryaniler*'in nüfusça ikinci sırayı aldıkları anlaşılmaktadır[243].

Türkler, Malazgirt zaferinden sonra, şehre gelip yerleştikleri için müslüman mahalleleri, gayrimüslim mahallelerinin çevresinde kurulmuştur. Sadece *Mezre*'ye bakan *Şehroz* mahallesi müslim mahallelerinin dışında, şehrin batısında yer almıştır.

Sadece vergi mükellefi *hâne* sayısı esas alındığında 1518 tahririnde müslimler fazla olmalarına karşılık, diğer iki tahrirde gayrimüslim nüfus fazla görünmektedir. Bu durumda zamanla gayrimüslim nüfusun şehirde çoğunluğu teşkil ettiği akla gelirse de, vergiden muâf olan *askerî sınıf* mensuplarının hemen tamamının müslüman oldukları dikkate alındığı takdirde, gerçekte müslüman nüfusun her devirde daha fazla olduğu görülür. Fakat her şeye rağmen müslüman nüfusun, incelediğimiz 1518-1566 arasındaki dönemde toplam şehir nüfusu içersindeki nisbetinin % 8 civarında bir düşüş gösterdiği gözlenmektedir. Bununla beraber müslüman nüfus % 54'ün altına düşmemiştir (Tablo 6).

Bu arada gerek şehir nüfusunu ve gerekse sancağın toplam nüfusunu hesaplarken *hâne* birimini[244] 7 kişi kabul ettiğimizi hemen belirtelim. *Hâne* birimi umumiyetle 5 kişi olarak kabul edilmekle[245] beraber Doğu Anadolu'daki yerleşim merkezlerinde bugün bile 7-8 çocuklu ailelerin çoğunlukta bulunduğu nazar-ı itibara alınırsa, XVI. ve XVII. yüzyıllarda büyük bir kısmı göçebe yaşayışını devam ettiren ve bir kısmı da henüz yerleşik hayata geçmiş zümrelerin kalabalık aileler şeklinde yaşadıklarından şüphe edilemez. Öte yandan şehir ve kasaba merkezlerinde oturan halkın da çok defa dede-baba-torun üçlüsü olarak tek bir evde oturdukları

[242] XVII. yüzyılda, 1633 (1043) tarihli bir *Şer'iyye Sicili*'nde yer alan, *"kasaba-i Harput'da vâki' Kozluca mahallesinde sâkin olan Minas nâm zımmî meclis-i şer'e gelüb..."* şeklindeki kayıt dikkate alınırsa XVII. yüzyılda kısmî de olsa bazı değişmeler olduğu söylenebilir. *(Harput Şer'iyye Sicili,* No: 386, s. 334, h. 3). Çünkü 1646 tarihli bir *Avârız Tahrir Defteri*'nde zımmî mahallesi sayısı değişmemiştir (Bkz. *MM* 3038).

[243] H. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi, 1608-1619,* İstanbul 1964; *"...Harput şehri içinde,civar köylerde ve bütün eyalette pek çok Süryani vardır. Kaleye bitişik vaziyette olan Süryani kilisesinin kaleden daha kadim bir bina olduğu söyleniyordu"*, s. 89.

[244] N. Göyünç, *Hâne* deyiminin kaç kişiyi ifade ettiği üzerinde etraflıca durmuş ve bu konudaki muhtelif görüşler hakkında geniş bilgi vermiştir. Bkz. "Hâne Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi,* sayı 32, (1979), s. 331-348.

[245] Ö. L. Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *TM,* X (1953), s. 11-12. Ancak *hâne* birimini 7 kişi kabul edenler de bulunmaktadır. Bkz. F. Sümer, "Kayı", *İA,* VI, s. 461.

ve *Tahrir Defterleri*'nde her evin bir vergi *hânesi* kaydedildiğini gözönüne almak gerekmektedir.

Nitekim XVII. yüzyılın başlarında, Harput'tan geçmiş olan Polonyalı Simeon'un, Harput ve çevresi hakkında oldukça zengin bilgiler ihtiva eden Seyahatnamesinde Harput şehri için: *"Harput şehrinde de, Sivas'da olduğu gibi evler çok büyük olup her birinde kırk beşik sallanıyordu. Bu kadar büyük aileler içinde muhabbet mevcuttu. Herkes aile babasına, o öldükten sonra da en büyük kardeşe itaat ediyordu..."*[246], gibi ifadeler kullanması *hâne* birimi için 7 rakamının hiç de fazla olmadığını, bilâkis az bile görülebileceğini ortaya koyar.

Diğer taraftan XVII. yüzyılın ortalarında Harput'tan geçmiş olan Evliya Çelebi de, Harput şehrinde *"Munzuroğulları", "Büyük Köseler", "Küçük Köseler", "Hüseyin Hanoğulları", "Karındaşoğulları"* gibi *"hânedânlar"* dan ve saraylarından bahsetmesi[247], *hâne* biriminin 7 kişi olarak kabulünün ne derece isabetli olduğunu teyid eder.

XVI. ve XVII. yüzyıllardaki *Şer'iyye Sicilleri*'ndeki tereke ve Avârız kayıtları üzerinde yapılacak tahlilî çalışmalarla bu hususun çözüme kavuşturulabileceğini zannediyoruz.

B — KÖYLERDEKİ NÜFUS

XVI. yüzyılda, diğer Osmanlı sancaklarında olduğu gibi, Harput Sancağı'nda da içtimaî ve iktisadî hayatın ağırlık noktasını köyler teşkil ediyordu.Halkın geçimini genellikle tarım yoluyla temin etmesinden dolayı, nüfusun çoğunluğu köylerde toplanmıştı. Bu yüzden devletin mâlî gücünü sağlayan vergiler için en verimli kaynak köylerde meskûn olan *re'âyâ* sınıfı idi. Şehir halkı *re'âyâ* sayılmıyordu[248]. *Resm-i çift* ve *Resm-i bennâk* gibi bazı vergilerden muâf tutulmuştu. Nitekim XVI. yüzyılda Harput şehrinden alınan vergi ve resimler sancağın toplam vergi gelirinin ancak % 10'u civârındadır. Geri kalanı bütünüyle köy ve mezrealardan hâsıl olmaktadır.

Diğer taraftan, incelediğimiz dönem, Harput Sancağı'na bağlı köyler için iktisadî ve içtimaî bakımdan sürekli bir gelişmenin gözlendiği tam bir istikrar ve sükun devri olmuştur. Her tahrirde köylerin nüfuslarının artmış olması ve 1518'den önceki savaşlar sebebiyle harâb olmuş birçok köyün ve mezre'anın yeniden iskân edilmiş olması bunu göstermektedir.

Köylerin ekseriyeti, verimli ovalarda toplanmıştır. Bu meyânda *Uluâbâd* ve *Kuzâbâd* nâhiyeleri dahilindeki ovalar ile *Hazar Gölü* çevresi önemli iskân sahalarıdır. *Hazar Gölü*'nün güney ve doğu kıyısında yer alan yüksek yaylalar ise hayvancılıkla geçinen aşiretler için daima elverişli sahalar olmuştur.

[246] H. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi,* İstanbul 1964, s. 89.

[247] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* III, s. 219.

[248] M. Akdağ, "Osmanlı Devletinin Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten,* XIII, (1949), s. 540 vd; ancak XVII. yüzyıla ait *Harput Şer'iyye Sicilleri*'ndeki kayıtlar bunun aksinin varid olduğunu ortaya koymaktadır: *"nefs-i Harput'da sâkin re'âyâ fıkarâsı" (Bkz. Harput Şer'iyye Sicili* No: 386, s. 292, h.l).

Şehir merkezinin dışında, köyler birer iskân sahasıdır. Mezrealar 1 *hâne* ile de olsa, iskân edildiği zaman *"mezre'a"* olmaktan çıkmakta, tahrirlerde *"karye"* olarak kaydedilmektedir. Bu yüzden bir yerleşim merkezinin köy sayılabilmesi için alt limit bulunmamaktadır. Bir veya birkaç vergi mükellefinin mevcudiyeti bir yerin köy sayılması için yeterli olmaktadır.

TABLO 7
TAHRİRLERE GÖRE 100 HÂNE'Yİ GEÇEN KÖY SAYISI
1518 — 1566

1518			1523			1566		
M	G	K	M	G	K	M	G	K
—	—	—	1	5	1	7	19	5
TOPLAM		—	7			31		

M : Müslim, G : Gayrimüslim, K : Karışık

Nitekim 1518 ve 1523 tahrirlerine nazaran köylerin nüfusları da pek azdır. Meselâ 1518 tahririne göre 100 *hâne*'yi geçen köy yoktur. 1523'te ise 100 *hâne*'yi geçen köy sayısı sadece 7'dir. Bunlardan yalnızca 1'i müslim, 5'i ise gayrimüslim ve 1'i ise her iki gurubun karışık oturdukları bir köydür. Bu tür köyler halkı defterlerde *"cemâ'at-i gebrân"* ve *"cemâ'at-i İslâmiye"* adı altında ayrı ayrı kaydedilmektedir.Öte yandan 1566 tahririnde 100 *hâne*'yi geçen köy sayısı 31'e yükselmiştir. Bunlardan 19'u gayrimüslim, 5'i karışık, 7'si ise müslüman köyleridir. Müslüman köylerinden 100 hâne'yi geçenlerin çoğunluğu belirli aşiretler tarafından iskân edilmiş olanlardır (Bkz. Tablo 7).

Harput Sancağı sınırları dahilinde 1518'de 24, 1523'te 5 ve 1566'de 4 adet gayrimeskûn köy bulunmaktadır. Bunlar defterlerde *mezre'a* kaydedilmişlerdir. Bunlardan ilk tahrirde *"virân"* ve *"hâlî"* kaydedilmiş olan köylerin sonraki tahrirlerde iskân edilmiş olduğunu anlamak zor değildir. Dolayısiyle her tahrirde *meskûn* köy sayısı, 1523'te 175'e, 1566'da ise 182'ye çıkmıştır. *"Mezre'a"* kaydolunan köyler de, 1518'de 24 iken 1523'te 5'e, 1566'da 4'e düşmüştür. Bir de, bir önceki veya bir sonraki tahrirde bahsedildiği halde defterde yer almayan köyler mevcuttur; bunlar 1518'de 50, 1523'te 36 ve 1566'da 34'tür (Tablo 8).

Öte yandan bazı köyler, meskûn durumda iken, bir sonraki tahrirde *"hâlî"* ve *"harâbe"* olduğundan *"mezre'a"* kaydedildiği olmaktadır.Bu gibi durumlarda sözkonusu köylerin arazisi çevre köyler halkının tasarrufuna verilmektedir. 1566 tahririnde buna ait örnekler bulmak mümkündür: Meselâ *"mezre'a"* olarak zikredilen *Gölcük* nâhiyesine tâbi *"Karacavirân"* köyü için 1540 tahririne atıfta bulunarak, *"kar-*

TABLO 8
TAHRİRLERE GÖRE KÖYLERİN İSKÂN DURUMU
1518 – 1566

	1518	1523	1566
Meskûn Köyler	140	175	182
Tahrirlerde Bahsedilmeyen Köyler	50	36	34
Mezrea Olan Köyler	24	5	4
TOPLAM KÖY SAYISI	164	180	186

ye-i mezbûre 6 nefer kimesne ile mukayyed iken perâkende olub hâliyâ karye-i Perdik ehâlisi zirâ'at iderler" şeklinde bir açıklama yapılmıştır[249]. Kezâ *Uluâbâd* nâhiyesine tâbi *"Hânkâh"* köyü için de *"karye-i mezbûre 25 neferli müstakil karye iken re'âyâsı perâkende olmağın mezre'a kayd olundı hâliyâ Devlet-şah oğulları tasarruf ider"* şeklinde benzeri bir açıklamada bulunulmuştur[250].

Yukarıdaki ifadelere dikkat edilecek olursa XVI. yüzyılda Harput ve çevresi için çok hareketli ve değişken bir demografik yapının mevcut olduğunu kabul etmek lâzım gelir. Çünkü bir önceki tahrirde meskûn durumda bulunan bir köyün muhtelif sebeplerle *"mezre'a"* haline gelmesi ve yeni yerleşim merkezlerinin teşekkülü buna delâlet eder.

Köy halkı, bütünüyle bir tarım toplumudur. Köylü veya o zamanki tabirle *"re'âyâ"*, sâkin olduğu köyün çevresinde bulunan ve arazinin verimine, sulanabilirliğine göre büyüklüğü değişen *"çiftlik"*leri ekip biçer; elde ettiği mahsulden beşte birini, *öşür* olarak devlete veya devletin tayin ettiği sipahiye öder. İşlediği toprağın karşılığında *tapu resmi* ödemiştir[251]. Ayrıca tasarruf ettiği yer için de *çift resmi* veya *dönüm resmi*[252] adı altında çeşitli vergiler öder. Hayvancılığın yaygın olduğu yerlerde de hayvan başına muayyen vergileri ödemek mecburiyetindedir. Nerede *"ra'iyyet"* kaydedilmiş ise, orada oturmak zorundadır. Toprağını terketmesi halinde *çift-bozan akçesi* adı altında bir nevi tazminat vermesi lâzım gelir. Aksi takdirde kaçışının üzerinden henüz 10 yıl geçmemişse, yakalanıp tekrar köyünde oturmaya mecbur edilir[253].

Fakat köylü için en büyük sıkıntı, geçim kaynağı olan toprağının verimsizleşmesi, kıtlık ve kuraklık gibi tabii âfetlerdir. Bunun yanında vergilerin ağırlaşması,

[249] *TD* 106, s. 130/b.
[250] *TD* 106, s. 105/b.
[251] Bkz. Vergiler kısmı.
[252] Bkz. Vergiler kısmı.
[253] M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* II, İstanbul 1974, s. 126.

"ehl-i örf" tabir edilen devlet görevlilerinin kanunsuzlukları ve toprağına dışarıdan yapılan müdahaleler köylünün toprağını terketmesine; *"perâkende ve perişân"* olmasına yolaçar. Bundan dolayı XVI. ve XVII. yüzyıllar için nüfus artışı, refah ve saâdetin gelişmiş olmasına delâlet ederse de, işlenecek arazinin sınırlı oluşu, üretim teknolojisindeki yeni gelişmelerin olmayışı ve vergilerin ağırlaşması gibi sebepler yüzünden birçok problemleri de beraberinde getirdiği görülür.

Nitekim Harput ve çevresinde de Osmanlı fethinden sonra sükûn ve istikrar ortamının kurulması ile iktisadî ve sosyal bakımdan büyük bir gelişme meydana gelmiş ve bunun tabii sonucu olarak da nüfusta patlama olmuştur. Ancak bu durum yüzyılın sonlarına doğru çıkan Celâli isyanları yüzünden sekteye uğramış ve nüfus son derece azalmıştır[254].

1 — *Müslim Nüfus*

Harput ve çevresinde ilk müslüman köylerin bölgenin Türkler tarafından fethini müteakip, XI. yüzyılda kurulduğuna şüphe yoktur. Ancak çoğunlukla göçebe hayatını devam ettiren Türkmen kitlelerinin yerleşik hayata geçmeleri yavaş yavaş gerçekleşmiş olmalıdır. Harput'un ilk hâkimi olan *Çubuk Bey* ve halefi Artuklular'la gelen Türkmenler, daha çok muharip bir kitledir. Fakat kısa zamanda Harput ve çevresinde yerleştikleri ve XVI. yüzyıldaki *Tahrir Defterleri*'nde Türkçe isimler taşıyan köylerin onlar tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır. Türk fethinden önce, Anadolu'nun diğer birçok bölgesi gibi, Harput ve çevresinde de nüfusun hayli azal-

TABLO 9
TAHRİRLERE GÖRE HARPUT SANCAĞINA BAĞLI KÖYLER
1518 — 1566

	1518	1523	1566
Meskûn Köyler	140	175	182
Gayrimeskûn Köyler (virân)	24	5	4
Müslim Köyler (meskûn)	94	126	131
Gayrimüslim köyler (meskûn)	44	36	38
Karışık (meskûn)	2	7	9
TOPLAM	164	180	186

[254] M. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası,* Ankara, 1975. Nitekim XVII. yüzyılın başlarında Harput'tan gelmiş olan Polonyalı Simeon'un ifadeleri bunu doğrulamaktadır. Bkz. H. Andreasyan, *aynı eser,* s. 89-90.

mış olmasının, Türkleşme açısından büyük bir avantaj teşkil ettiği muhakkaktır. Nitekim, XVI. yüzyıla gelindiğinde köylerin çoğunluğunun Türk yerleşim merkezleri olduğu görülmektedir (Tablo 9).

1518 tarihli *Mufassal Defter*'e göre, Harput Sancağı'nda 164 köy bulunmaktadır. Bunlardan 140'ı meskûn, 24'ü ise nüfus bulunmadığından *"virân"* ve *"hâlî"* kaydedilerek *"mezre'a"* olarak değerlendirilmiştir. Meskûn durumdaki köylerden 94'ü müslim, 44'ü ise gayrimüslim ve 2 tanesi de her iki unsurun karışık yaşadıkları yerleşim merkezleridir (Tablo 9).

1523 yılında meskûn olan köy sayısı 175'e yükselmiştir. Bunlardan 126'sı müslüman, 36'sı gayrimüslim ve 7 tanesi de karışık olan köylerdir (Tablo 9). Yeni iskân olunan 34 köyün hemen hepsi müslüman köyleridir. Bu, muhtemelen Osmanlılarca bölgenin fethi sırasında Osmanlı-Safevî savaşları dolayısiyle yerlerini terketmiş olan ahâlinin, huzur ve sükûn ortamının sağlanması üzerine köylerine dönmesi veya yeniden iskân edilmeleriyle meydana gelmiştir[255]. Çünkü iskân olunan köylerin çoğunluğu 1518 tahririnde *"virân"* olarak kaydedilmiş olan köylerdir.

1566 tahririnde meskûn köy sayısı 182'ye çıkmıştır. Bunun 131'i müslim, geri kalanın 38'i gayrimüslim, 9'u ise karışık olan köylerdir. Dikkat edilirse müslim yerleşim merkezi sayısı, gayrimüslim köy sayısının çok çok üzerindedir.Fakat gayrimüslim köyler çok kalabalık olmalarına mukabil, müslim köyler az nüfusa sahiptir (Tablo 13).

Her iki unsurun beraber yaşadığı karışık köy sayısı ise, sancaktaki köy sayısına göre çok azdır. 1518'de 2 iken 1566'da 9'a yükselmiştir. Bunlar, evvelce gayrimüslimlerle meskûn iken zayıf bir ihtimal olmakla beraber belki bir kısım halkının müslüman olması veya bir grup müslim halkın köye gelip yerleşmesiyle meydana gelmişlerdir. Bu durum, iki unsur arasında karışma ve kaynaşmanın mevcut olmadığını göstermektedir ki, bunun en önemli sebebi şüphesiz ki; *din*'dir. Bu hususta 1566 tarihli *Mufassal Defter*'de yer alan bir kayıt son derece mânidardır. Müslümanlarla *zımmî*lerin 1518'den çok önceleri beraber yaşadıkları *"Huh"*[256] köyü için defterde şu şekilde bir açıklama yapılmıştır: *"karye-i mezbûrede mütemekkin olan kefere müslümanlardan ayrılub karye-i mezbûre sınıru dâhilinde Mirâclar nâm mevzi'de konub müstakil şenlik eylemeleri müslümanlara âsudelik ve kefereye vüsât olub mahsûllerine tezâyüd hâsıl olmağın mahall-i mezbûreye kayd olundılar"* [257]. Bu durumun bütün XVI. ve XVII. yüzyıllar boyunca devam ettiğini ve herhangi bir karışma ve kaynaşma ortamının meydana gelmediğini, ancak her şeye rağmen birarada yaşamanın gerektirdiği bir takım tabii münasebetlerden dolayı, ortak bir davranış biçiminin de doğmuş olabileceğini zannediyoruz.

255 Osmanlı-Safevî çatışmasından dolayı Doğu Anadolu'daki vilâyetlerin büyük kısmının harâb ve tenhâ bir vaziyette olduğu hususu için bkz. Barkan, "Tarihî Demografi Arştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *TM,* X, s. 17-18.

256 *TD* 64, s. 607; *TD* 998, s. 181; *TD* 332, s. 28/b.

257 *TD* 106, s. 83/a.

Ayrıca bu kayıttan daha sonraki vesikalarda Aşağı Huh (Huh-ı Süflâ) ve Yukarı Huh (Huh-ı Ulyâ) olarak geçen iki ayrı köyün nasıl meydana geldiğini de tesbit etmiş oluyoruz.

Öte yandan, 1518 tahririne göre, köylerdeki müslim vergi *hânesi*'nin 1182, *mücerredler*'in ise 182 olduğu görülmektedir (Tablo 1). Meskûn durumdaki müslim köy sayısının 94 olduğunu dikkate alırsak, köy başına 12 *hâne* (ev) düştüğü görülür ki; oldukça küçük bir rakamdır. Halbuki ilerideki sayfalarda görüleceği üzere zımmî köylerine düşen ortalama *hâne* sayısı bunun iki katıdır. Bunun sebebi, birkaç kişilik bir aileden müteşekkil müslüman halkın boş ve âtıl vaziyette buldukları arazileri derhal iskân etmeleri, o zamanki tabirle *şendirmeleridir.* Herhangi bir Türkmen aşiretine mensup birkaç aile aşiretten koparak yerleşik hayata geçmekte ve bir köy meydana getirebilmektedir.

Bazen bir aşirete mensup zümreler, tahrirlerde bir köy olarak kaydedilmekte, fakat, muhtemelen henüz göçebeliği bırakmamış olduklarından zamanla sancak topraklarını terkederek başka yerlere göç etmektedirler. Çünkü bir sonraki tahrirde, o köyün hiç zikredilmediği görülmektedir. Bu köyler genellikle bir aşiret veya cemâatin adını taşımaktadırlar. Meselâ *"Parçekânlu", "Zeyve", "Şahaplu"* vs. bunlar arasında zikredilebilir (Bkz. Tablo 13).

1518 tahririne göre, *hâne* ve *mücerred* sayıları esas alındığında, müslim köyler nüfusunun toplam köy nüfusuna nisbeti % 51.5'tir (Tablo 3).Fakat vergiden muâf olan *imâm, müezzin, abdal, âmâ, zâviyedâr, vakıf mütevellisi,* vs gibi zümrelerle *dirlik sahipleri* ve *cebelü* gibi ordu mensupları bu rakama dahil değildir. Bahsedilen zümrelerin dahil edilmesiyle sancağın tahrirlere göre nüfusu ayrıca bulunmaya çalışılmıştır (Tablo 10). Bu yüzden köylerin nüfusunu ayrıca hesaplama yoluna gitmedik.

1523 tahririnde müslüman *hâne* ve *mücerredler*'inin toplam içersindeki nisbeti bir miktar yükselerek % 52.2 olmuştur. 1566 tahririnde ise bu nisbet % 54'e çıkmıştır (Tablo 3). Bu durum köylerde oturan zımmî halkın zamanla şehir merkezinde toplanmaya başladıkları konusundaki kanaatimizi kuvvetlendirmektedir. Zirâ önceki bahislerde temas edildiği üzere şehir merkezinde bunun tersi bir gelişme gözlenmektedir.

Öte yandan Tablo 2'nin incelenmesi halinde tahrirlere göre müslim *hâne* ve *mücerred* sayısındaki artışlar da dikkat çekicidir. Buna göre, sancağa bağlı köylerde 1518'den 1523'e kadar ki 5 yıllık sürede, müslim *hâne* sayısı % 135 nisbetinde artmıştır. Bu durum zımmîler için % 129'dur. 1523-1566 arasında ise müslim *hâne* sayısı % 118, zımmîler ise % 103 nisbetinde artmıştır.

2 — Gayrimüslim Nüfus

Gayrimüslimler, Bizans İmparatorluğu hâkimiyeti altında yaşayan *Rum, Ermeni* ve *Süryaniler*'in kalıntılarıdır. Anadolu'nun Türkler tarafından fethi sırasında, Bizans idaresi altında zulüm gören bu unsurlar Türk hâkimiyetini hararetle arzu et-

mişler[258], gerek Selçuklu ve gerekse Osmanlı devletleri zamanında uzun yüzyıllar boyunca Türk idaresine sadık kalmışlar; ancak XIX. yüzyılda Avrupa devletleri ve Rusya'nın tahrikleri sonunda ayaklanma yoluna gitmişlerdir.

Bölge Osmanlı hâkimiyetine girdiği sıralarda bu unsurlar, müslüman nüfusa denk bir yekun teşkil ediyorlardı. Fakat bu unsurlardan ne kadarının *Ermeni, Rum* veya *Süryani* olduğunu önceki bahislerde temas edildiği üzere tesbit etmek hususunda elimizdeki vesikalarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Birçok köylerin yanına *"Erâmine"* kaydı düşülmesine rağmen, bir çoğunun hangi etnik guruba mensup olduğunu tayin etmek mümkün olmamaktadır.Ayrıca *Ermeni* olmadığı bilinen bazı köylerin ve şehirdeki mahallelerin yanına *"Erâmine"* kaydının konulması durumu biraz daha karışıklığa sokmaktadır. Bunun sebebi *Polonyalı Simeon*'un ifadelerine bakılırsa, *Süryaniler*'in ve *Rumlar*'ın *Ermeniler* ile olan yakın münasebetleri sonucu zamanla *Ermenice* konuşmaya ve *Ermeni* kültürünü almaya başlamış olmalarıdır[259]. Fakat XVII. yüzyılın başlarında *Süryaniler*'in nüfusça *Ermeniler*'den az olmadıkları anlaşılmaktadır. Yine *Polonyalı Simeon*'un kaydına göre, Harput şehri içinde ve civar köylerde pek çok *Süryani* bulunuyordu[260]. Harput köyleri içersinde Rum köyleri de vardı. Fakat onlar da *Ermeniler*'den ayrılmayıp, onlarla akrabalık kurduklarından ve *Ermenice* konuşmaya başlamış olduklarından tahrirlerde *"Erâmine"* kaydedilmiş olmalıdırlar[261].

Öte yandan *Tahrir Defterleri*'nde *"Cemâ'at-i gebrân"* adı altında kaydedilen hıristiyanların isimlerine bakılırsa, din farklılığına rağmen Türk kültürünün tesirinde kaldıkları ve belki de Türkçe konuşmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Çünkü defterlerde, *"Kirkor", "Bogos", "Kesper", "Kevork", "Karabet"* gibi klâsik *Ermeni* isimlerinin yanında *"Bahadır", "Murâd", "Selçuk", "Devletşâh", "Melikşah", "Timur", "Sultanşah", "Şeh Emir", "Budak", "Kutluşah"* gibi tamamiyle Türkçe isimlere de rastlanmaktadır[262].

1518 tarihli *Mufassal Defter*'e göre, Harput Sancağı'nda, şehir merkezi dışında, gayrimüslim nüfus 44 köyde toplanmıştır. Bu köyler, müslim köylere nazaran oldukça kalabalık yerleşim birimleridir (Tablo 13). İsimleri *Ermenice, Rumca* veya *Süryanice* kökenli olan köylerin birçoğunun halkının müslüman oluşuna bakılırsa, Türk fethi sonrasında gayrimüslim halkın belirli köylerde toplandıkları anlaşılmaktadır (Bkz. Harita 4).

1518 tahririne göre köylerde yaşayan zımmî *hâne* mevcudu 1115, *mücerred* sayısı da 261'dir. 1523'te ise *hâne* sayısı 2550'ye, *mücerred* sayısı da 939'a yükselmiştir.

[258] O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 18.

[259] *"...Ermeniler ve Süryaniler muhabbet üzere olub, birbirlerinden kız alıp verirlerdi. Cenaze merasimlerine de birbirlerinin papazlarını davet ederler, bundan mâadâ bütün Süryaniler Ermenice konuşurlardı..."*, Hrand Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi,* s. 90.

[260] H. Andreasyan, *aynı eser,* s. 89.

[261] H. Andreasyan, *aynı eser,* s. 90.

[262] *TD* 64, s. 605, 606, 608...

1566 tahririnde *hâne* 5173, *mücerred* ise 1873 olmuştur (Tablo 1). Dikkat edilirse tahrirlere göre artış nisbeti çok yüksektir. Sadece *hâne* sayıları esas alındığında artış 1518-1523 arasında % 103'tür. 1518-1566 arasındaki 48 senelik süredeki artış ise % 364 nisbetinde olmuştur (Tablo 2).

Öte yandan gayrimüslim köylerin sayısında da 1518 yılından 1566'ya azalma meydana gelerek 44'den 38'e düşmüştür. Bunun sebebi bazı zımmî köylerin zamanla karışık köyler haline gelmesi ve zımmî halkın belirli merkez köylerde toplanmasıdır (Bkz. Harita 4).

Ayrıca köylerde yaşayan zımmîler'in toplam *hâne* ve mücerredler içersindeki nisbeti, şehirde yaşayanların hilâfına, düşüş göstermiştir. Meselâ 1518'de köylerde toplam *hâne* sayısı içersinde zımmîler'in nisbeti % 48.5 iken 1523'te % 48'e, 1566'da ise % 46'ya düşmüştür (Tablo 3).

Netice itibariyle köylerde yaşayan gayrimüslim unsur sulh ve sükûnun sağlanmasıyla meydana gelen elverişli ortamda 1518'den 1523'e şehirde yaşayan dindaşlarına göre daha yüksek nisbette artmıştır. Ancak müslim nüfusun aynı dönemdeki artış nisbeti daha yüksek olduğu için toplam nüfus içersindeki nisbeti düşüş göstermiştir.

Gayrimüslim unsurlardaki bu artışın Celâli isyanları ve *"tekâlîf-i divânîye"* türündeki vergilerin ağırlaşması gibi sebepler yüzünden XVII. yüzyıla doğru azalmaya başladığı anlaşılmaktadır. Öyle ki, *Polonyalı Simeon*'un ifadelerine nazaran XVII. yüzyılın başlarında Harput şehrinde sadece 100 hâne *Ermeni* olduğu anlaşılmaktadır[263]. Oysa yukarıda görüldüğü üzere 1566 tahririnde şehir merkezinde gayrimüslim *hâne* mevcudu 845'tir.*Polonyalı Simeon*'un kaydını XVII. yüzyılın ortalarına ait bir *Avârız Tahrir Defteri* de doğrulamaktadır. Sözkonusu bu deftere göre gayrimüslimlerin nüfusu toplam nüfus içersinde % 25'e düşmüştür. Çünkü 371 *askerî* ve 159 müslüman *re'âyâ* evine karşılık sadece 152 zımmî evi bulunmaktadır[264].

Şehir ve köyler birlikte ele alındığı takdirde ise müslim ve gayrimüslim *hâne* ve *mücerredler*'i Tablo 1'deki gibi bir durum arzetmektedir. Dikkat edilirse müslim ve gayrimüslim *hâne* sayıları arasındaki fark her tahrirde müslimler lehine artmıştır. 1518'de 172 olan fark, 1523'te 201'e, 1566'da ise 758'e çıkmıştır. Artış nisbetleri ise her iki unsur için birbirine yakın seyretmiştir. Fakat 1518-1523 arasında gayrimüslim *hâne* sayısının artış nisbeti % 10 daha fazladır. 1523-1566 arasında ise durum tersine dönmüştür. Bu dönemde müslim hânelerin artışı % 11 daha yüksek olmuştur (Tablo 2).

Toplam hâne içersindeki müslim ve gayrimüslim nisbetleri de birbirine yakındır. Genel olarak müslimler % 52-53, gayrimüslimler ise % 47-48 nisbetindedirler (Tablo 3).

[263] H. Andreasyan, *aynı eser,* s. 89.

[264] M. Ali Ünal, "1056/1646 Tarihli Avârız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput", *Belleten,* LI/199 (1987). s. 119-130.

Öte yandan buraya kadar sadece vergi mükellefi müslim ve gayrimüslim *hâne* sayılarını esas alarak değerlendirmeler yapmaya çalıştık. Ne var ki, şehir nüfusunu tahlil ederken temas ettiğimiz üzere, vergi muâfiyeti olan *askerî sınıf* mensuplarının mühim bir kitle teşkil ettiklerini nazar-ı itibara almak gerekmektedir. Gerçekten *Tahrir Defterleri*'nde açıkça belirtilmemekle beraber, sancak genelinde fiilen askerlikle uğraşan *sipahi, zâim, cebelü, kale muhafızı* ve benzeri zümrelerle, *kadı, nâip, müfti, nâzır, vakıf görevlileri, sâdât...* ilh gibi *askerî* sayılanların her türlü *şer'î* ve *örfî* vergilerden muâf tutuldukları için *defter hârici* kaldıkları bilinmektedir. Nitekim yukarıda zikredilen 1646 tarihli *Avârız Tahrir Defteri*'nde *askerî tâifesi*'nin 371 *hâne* ile, müslim ve gayrimüslim *re'âyâ*dan daha fazla oldukları görülmektedir. Bu durumun XVI. yüzyıl için de pek farklı bulunmadığını; *askerî sınıf* mensuplarının 300-400 hâneden az olmadıklarını zannediyoruz. Mamafih XVII. yüzyılın ortalarına ait olan sözkonusu defterdeki bilgiler, o dönemdeki özel şartlarla da alakalıdır. Vergi mükellefi *re'âyâ,* vergilerin ağırlığı dolayısıyle dağılmaya yüz tutmuş, incelediğimiz döneme göre nüfus bir hayli azalmıştır. Fakat netice itibariyle sancağın toplam nüfusunu hesap ederken, sözkonusu *askerî* unsurları da dikkate almamız gerektiği âşikârdır.

Buna göre eldeki bilgilerden hareketle *hâne* ve *mücerred*'lerin yanında vergiden muâf gruplara ait tahminî bir takım rakamlar vererek sancağı gerçek nüfusunu bulmaya çalıştık (Tablo 10).

Meselâ 1518'de *sipahi, zâim* ve bunların *cebelüleri*'ni *hâne* halkıyla birlikte 2.000 kişiden az olmayacaklarını düşündük. Çünkü sancağın gelirlerinden timar ve zeâmetlere ayrılan meblağ ile sancakbeyine ait haslar bedelinden sancağın *cebelü* sayısını tayin etmek pek zor değildir.1518 tahririne göre 1'i zeâmet olmak üzere toplam 63 dirlik bulunmaktadır. Her timar sahibinin 2.000 akça tutan *"kılıç"* hissesinden sonraki gelirinin her 3.000 akçası için bir *cebelü* beslemek zorunda olduğu bilinmektedir. Keza sancakbeyi de, haslarının her 5.000 akçası için bir *cebelü*'yü sefere götürmek zorundadır[265]. 1518'de sancakbeyi hasları bedeli 400.600 akça olduğunu hesaba katarsak Harput Sancakbeyinin en az 80 civarında *cebelü* beslemek mecburiyetinde olduğunu görürüz. Sipahilerin hazırlayacağı *cebelüler* ile birlikte, bunların yaklaşık olarak 300 *hâne*'lik bir yekûn teşkil edecekleri anlaşılır. *Hâne* birimini 7 kişi olarak kabul ettiğimize göre, bunların en az 2.000 kişi olacaklarını tahmin etmek zor değildir. Bu rakamın sonraki tahrirler için dirlik sayısının artması ve timar ve zeâmetlere ayrılan gelirin çoğalması ile daha da yükselmiş olduğunu zannediyoruz. Dolayısiyle 1523'te bu miktarın 3.000'e 1566'da ise 5.000'e çıktığını söyleyebiliriz. XVII. yüzyılın ortalarında bile, *Evliya Çelebi,* Harput Sancağı'nın *cebebüleri* ile birlikte 2.200 *müsellah* askeri olduğundan bahsediyor[266] ki, *Ayn-ı Ali Efendi*'den alınan bu rakamlar XVI. yüzyıla ait kayıtları ihtiva etmektedir[267].

[265] Bkz. Sancakbeyi hasları kısmı.

[266] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* III, s. 217.

[267] Bkz. Barkan, "Timar", *İA,* XII, s. 312

Diğer taraftan Harput Kalesi muhafızlarını 1523 tahririnde 84 nefer olarak görüyoruz ki, bunların hepsini bekâr kabul ediyoruz. Aslında kale muhafızlarının evli olduklarına şüphe yoktur. 1518 tahririnde bunların sayıları hakkında bilgi verilmemekle beraber, yine 84 neferden az olmadıklarını zannediyoruz. 1566 tarihli bir *Mühimme Defteri* kaydından ise kale muhafızlarının sayısının 120'ye çıktığını öğreniyoruz[268a] ki, bu miktarın 1566 yılı için de değişmediğini varsayıyoruz (Tablo 10).

Sipahi ve *cebelüler*'in dışındaki, *vakıf görevlisi, imâm, müezzin, hatip, müderris, sâdât* gibi vergiden muâf grupların ise 1518'de 150 *hâne,* 1523'te 250 *hâne,* 1566 tahririnde ise 350 *hâne* olduklarını tahmin ediyoruz[268b].

TABLO 10
HARPUT SANCAĞININ TOPLAM NÜFUSU
1518 — 1566

	1518	1523	1566
MÜSLİMLER			
— Hâne ve Mücerredler	11.481	23.676	49.834
— Sipahi ve Cebelüler	2.000	3.000	5.000
— Kale Muhafızları	84	84	120
— Diğer Askerî sınıf	1,050	1.750	2.450
TOPLAM	14.615	28.510	57.404
GAYRİMÜSLİMLER — Hâne ve Mücerredler	10.353	22.419	44.214
GENEL TOPLAM	24.968	50.929	101.618

Bu durumda Tablo 10'da görüldüğü üzere, Harput Sancağı nüfusunu gerçeğe en yakın şekliyle vermek mümkündür. Her ne kadar *hâne* ve *mücerred* sayıları dışındaki rakamlar, ortalama rakamlar olsa da, deftere geçmeyen nüfusu doğruya en yakın şekilde yansıttığını tahmin ediyoruz.

Bu arada, bu zümrelerin tamamını müslüman kabul ettiğimizi belirtelim. Gerçi bazı durumlarda kale muhafızları arasında ve sipahiler arasında hıristiyanlara da rastlamak mümkünse de[269a], Harput Sancağı'nda incelediğimiz kadariyle böyle bir

[268a] *Mühimme* 36, s. 359.

[268b] Sadece 1523 tahririnde Avârızdan ve sâir vergilerden muâf olan zümrelerin mevcudu 192'dir. *TD* 998, s. 192.

TABLO 11
MÜSLİM VE GAYRİMÜSLİM NÜFUSUN TOPLAM NÜFUS İÇİNDEKİ NİSBETİ
1518 — 1566

	1518	1523	1566
Müslim	58.5	56	56.5
Gayrimüslim	41.5	44	43.5

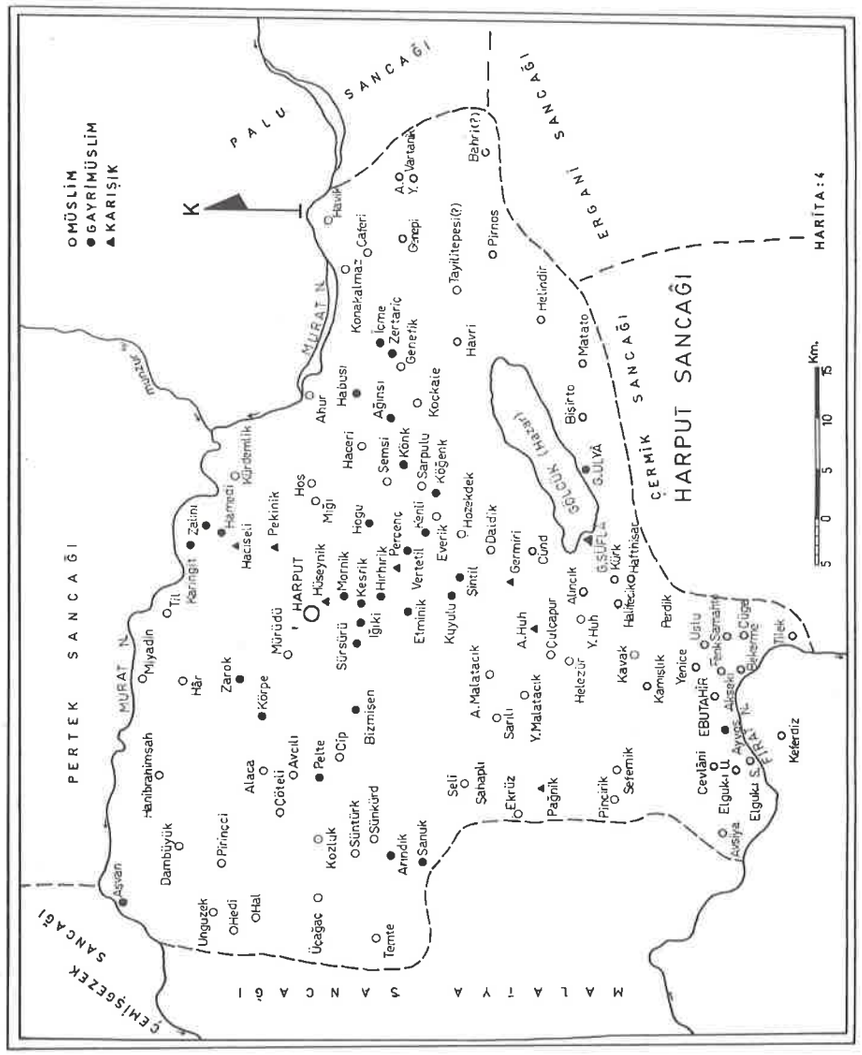
durum sözkonusu değildir. Buna göre 1518 yılında müslümanların nüfusu 14.615, gayrimüslimlerin nüfusu ise 10.353'tür. Toplam nüfus 24.968 kişidir. Bu yekûnun 3.200 km²'lik bir alana yayılmış sancak toprakları için oldukça az olduğu görülür. 1523 tahririnde ise 28.510 müslim ve 22.419 gayrimüslim olmak üzere toplam nüfusun 50.929'a çıktığı görülmektedir. 1566 yılında ise, 57.404 müslim nüfusa karşılık 44.214 gayrimüslim nüfus bulunduğu görülmektedir ki, yüzde yüzün üzerindeki artışlara rağmen sancak genelinde yine de yoğun nüfustan sözedilemez zannediyoruz. Toplam nüfus 1566'da 101.618 olmuştur (Tablo 10). Görülüyor ki, incelediğimiz dönem içersinde nüfus sürekli artmıştır (Grafik I).

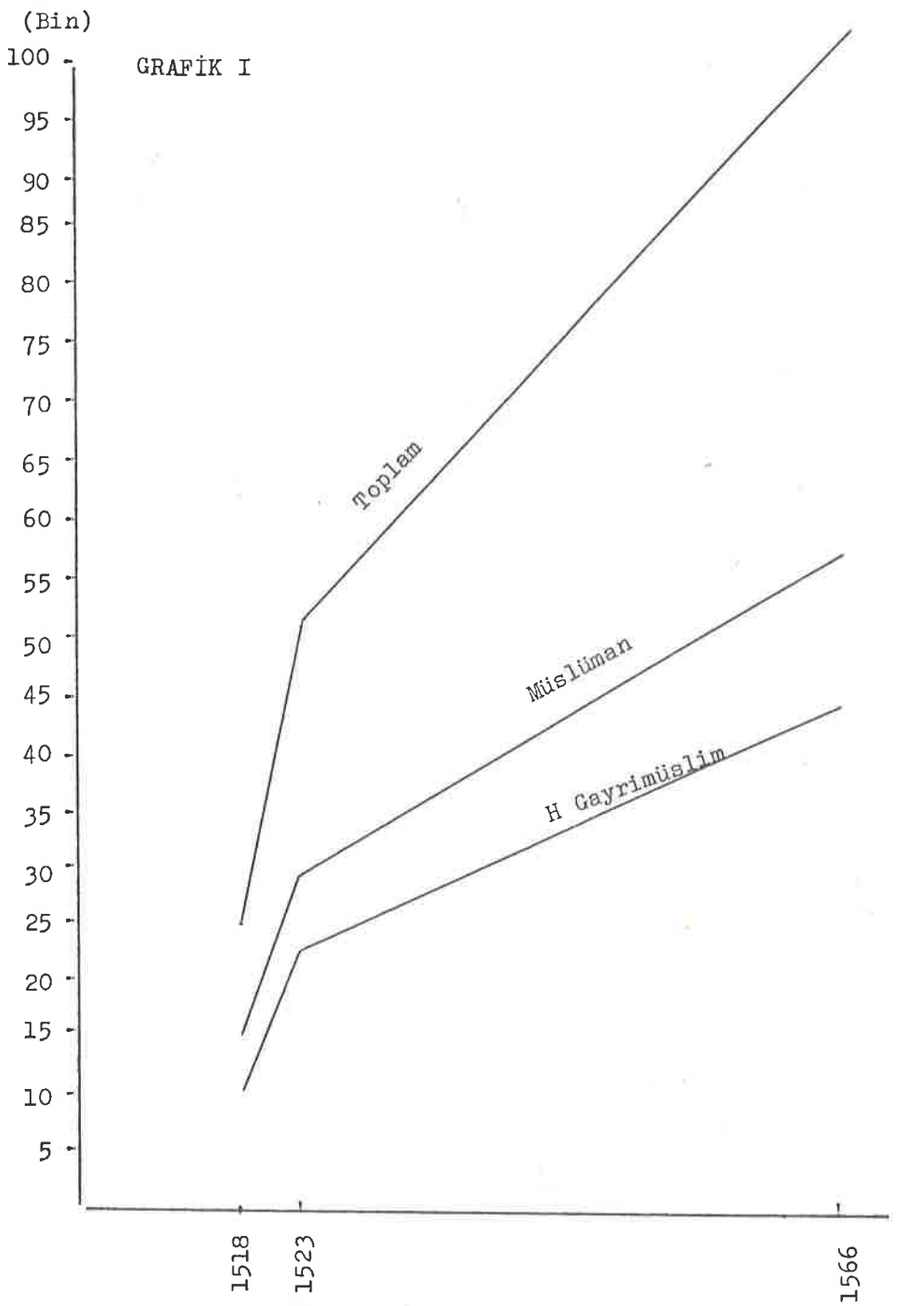
TABLO 12
HARPUT SANCAĞINDA TAHRİRLERE GÖRE NÜFUS ARTIŞI

	1518-1923	1523-1566	1518-1566
Müslim	95.5	101	293.5
Gayrimüslim	116.5	97	327
TOPLAM	104	99.5	307

Nüfusun artış nisbetleri, müslim ve gayrimüslimler için ufak tefek farklılıklar dikkate alınmazsa aynı olmuştur. Meselâ müslüman nüfus 1518-1523 arasında % 95.5 nisbetinde artarken, gayrimüslimler % 116.5 nisbetinde artmıştır. Fakat 1523-1566 arasında durum tersine dönmüş ve müslim nüfus % 101 artarken, gayrimüslimler % 97 nisbetinde artış göstermişlerdir. Toplam nüfusta 1518-1523 arasındaki % 104'lük artış, dikkat edilirse oldukça yüksektir (Tablo 12). Daha önceki

[269a] "Evâsıt-ı Zilhicce 1063" tarihli bir Şeriyye Sicili Kaydına göre XVII. yüzyılda Harput Kalesi Mehterbaşlığını *Avid* adlı bir zımmi deruhde etmektedir. *Harput Şer'iyye Sicilleri,* No: 324, s.270, h.1





XVI. Yüzyılda Harput Sancağı Nüfusu

TABLO 13

HARPUT SANCAĞINA BAĞLI KÖYLER VE NÜFUSLARI

1518 - 1566

			1518		1523		1566	
NO	KÖYLER		H	F	H	F	H	F
1	Açedepecik	M	6	1	6	4	31	8
2	Ağınsı	G	20	9	80	6	90	30
3	Ahur	M	10	1	33	9	62	17
4	Akçakale	M	—	—	5	1	13	9
5	Akseki	M	17	6	16	2	61	23
6	Alaca	M	14	5	42	13	36	18
7	Alıncık	M	2	2	7	1	22	5
8	Alişam	M	—	—	—	—	57	27
9	Aluslu	M	3	1	—	—	—	—
10	Antayik	M	—	—	12	5	22	12
11	Ardak	M	11	—	18	10	96	26
12	Arındık	G	26	1	33	14	60	23
13	Asdo	M	—	—	5	1	—	—
14	Aşvan	G	22	7	63	26	124	26
15	Avcı	M	11	3	24	7	42	14
16	Avsiya	M	17	2	26	2	74	40
17	Aysor	M	—	—	—	—	23	13
18	Ayvos	G	42	9	104	57	261	34
19	Bahri	M	10	2	—	—	—	—
20	Bekerme	M	21	9	24	6	75	36
21	Bersuti	M	—	—	9	1	35	13
22	Bertecik	M	(virân)		8	—	5	7
23	Bervi	M	—	—	33	11	56	11

H : Hâne, F : Ferd, M : Müslim, G : Gayrimüslim

NO	KÖYLER		1518 H	1518 F	1523 H	1523 F	1566 H	1566 F
24	Bekşi (Beşki)	M	4	1	29	6	34	21
25	Bişirto	M	2	—	8	—	13	6
26	Bizmişen	G	12	5	35	26	156	51
27	Buncu	M	—	—	7	3	—	—
28	Buryaz (Poyraz)	M	4	1	10	—	24	9
29	Caferi	M	7	2	15	5	40	23
30	Camkunut	M	(viran)		—	—	7	5
31	Cedik	M	—	—	—	—	3	—
32	Cevlani	M	6	—	16	2	32	14
33	Cevli	M	—	—	17	6	—	—
34	Cip	M	6	2	16	6	47	12
35	Cüğe	M	23	4	31	11	73	26
36	Cünd	M	6	—	7	2	24	3
37	Çakmak	M	(viran)		18	3	25	5
38	Çomak	M	4	—	7	1	6	—
39	Çorkiğ	G	13	2	19	7	55	21
40	Çöte	M	9	1	—	—	—	—
41	Çulçapur	M	1	—	9	1	19	6
42	Dadayim	M	—	—	41	20	—	—
43	Dadaş	M	—	—	13	7	17	7
44	Daldik	M	13	1	30	3	49	23
45	Dambüyük	M	(viran)		6	2	10	1
46	Dermi	M	—	—	—	—	3	—
47	Dişidi	M	2	—	2	2	13	4
48	Düsterik	M	(virân)		(mezrea)		7	3
49	Ebûtahir	M	52	2	53	5	210	54
50	Ekrüz	M	17	3	45	3	112	45
51	Elamanlu	M	21	2	58	28	60	26

H : Hâne, F : Ferd, M : Müslim, G : Gayrimüslim

NO	KÖYLER		1518 H	1518 F	1523 H	1523 F	1566 H	1566 F
52	Elbistan	M	1	—	2	—	14	7
53	Elgük-i Süflâ	M	—	—	—	—	3	—
54	Elgük-i Ulyâ	M	16	5	22	6	61	29
55	Elki	M	(mezrea)		—	—	2	—
56	Emlikkaçmaz	M	11	1	21	4	24	12
57	Emnikkürd	M	28	3	69	22	—	—
58	Erzük	M	—	—	—	—	4	6
59	Etmenik	G	22	10	64	21	123	30
60	Etminik-i Süflâ	M	4	1	—	—	15	11
61	Etminik-i Ulyâ	M	(varân)		8	—	12	5
62	Evmen	M	3	1	—	—	—	—
63	Fenk	M	—	—	—	—	40	9
64	Garaksin	M	1	—	6	1	8	6
65	Genepi	M	(virân)		1	2	17	3
66	Germürü	M/G	/10	/1	4/40	1/6	6/39	3/19
67	Gidefik	M	7	1	26	23	47	21
68	Gölcük-i Süflâ	M/G	/60	/15	5/133	/43	11/324	7/43
69	Gölcük-i Ulyâ	G	43	17	54	20	91	35
70	Gülekrük	M	(mezrea)		14	2	49	18
71	Görgüşan	M	—	—	15	7	13	3
72	Güdeyik	M	2	—	11	6	41	25
73	Güllü	M	—	—	11	2	—	—
74	Güney	M	11	5	33	5	36	12
75	Habusu	G	32	5	59	38	132	119
76	Hecemerek	M	3	—	32	12	87	48
77	Haceri	M	19	2	25	8	38	18
79	Hacıseli	M/G	/15	—	4/14	/10	7/35	/7
80	Hâl	M	5	—	21	6	51	61

H : Hâne, F : Ferd, M : Müslim, G : Gayrimüslim

NO	KÖYLER		1518 H	1518 F	1523 H	1523 F	1566 H	1566 F
83	Hamedi	G	12	2	39	25	66	29
84	Hanibrahimşah	M	(virân)		6	—	13	4
85	Hankâh	M	4	3	25	—	(mezrea)	
86	Hanzit	M	6	1	—	—	—	—
87	Hâr	M	(virân)	—	5	2	7	2
88	Harlı	M	—	—	—	—	8	3
89	Hasudek (Fatmalı)	M	(virân)		5	3	22	6
90	Hatunkendi	M	—	—	7	1	34	9
91	Havidi	G	4	—	—	—	—	—
92	Havik	M	(virân)		5	3	3	—
93	Havri	M	(virân)		5	1	—	—
94	Hayro	M	—	—	4	3	—	—
95	Hefthisar	M	15	2	24	5	80	41
96	Helâl	M	3	—	—	—	—	—
97	Helerüz	M	3	—	38	25	94	29
98	Helindir	M	9	1	28	4	37	12
99	Hersenk	G	1	1	41	29	122	32
100	Hırhik	G	18	2	38	18	78	53
101	Hinsor	M	(viran)		6	2	—	—
102	Hirso	M/G	—	—	2/2	3/	9	3
103	Hoğu	Ğ	31	9	90	47	247	40
104	Holvenk	G	11	—	23	8	67	15
105	Herdi	M	48	4	123	52	459	109
106	Hornik	M	4	1	(mezrea)		(mezrea)	
107	Hoş	M	16	12	41	15	66	39
108	Hozekdek	M	—	—	—	—	43	22
109	Huh	M/G	7/27	/6	21/60	3/26	31/108	21/35
110	Hurkenk	M	—	—	19	4	—	—

H : Hâne, F : Ferd, M : Müslim, G : Gayrimüslim

NO	KÖYLER		1518 H	1518 F	1523 H	1523 F	1566 H	1566 F
111	Hünekrek	G	—	—	19	4	—	—
112	Hüseynik	M/G	21	1	6/39	10	11/67	6/29
113	İçme	G	54	8	153	24	222	120
114	İğiki	G	24	6	21	10	—	—
115	İringil	M	13	3	15	5	50	12
116	İrtimnik	G	—	—	43	8	134	69
117	Kamışlık	M	6	1	15	8	48	17
118	Karıkşah	M	—	—	2	—	5	—
119	Karingid	G	8	—	24	20	58	22
120	Kavak	M	5	—	5	—	13	7
121	Keferdiz-i büzürg	M	18	—	—	—	—	—
122	Kehli	G	13	2	43	8	63	21
123	Kemahas	M	2	—	—	—	3	—
124	Kesrik	G	61	25	147	33	237	163
125	Kevadçerkes	M	10	—	—	—	22	11
126	Kezin	M	(virân)		—	—	7	3
127	Kırkuyu	M	—	—	2	4	9	3
128	Kızari	M	13	4	16	4	42	31
129	Kiçvan	M	—	—	—	—	8	—
130	Kiğıvank	G	22	2	63	37	102	42
131	Kinederiç	M	8	2	27	7	110	54
132	Koçkale	M	2	—	14	—	23	5
133	Koçulu	M	—	—	15	10	11	7
134	Konakalmaz	M	6	—	13	6	16	10
135	Kozaklı	M	—	—	—	—	2	—
136	Könk	G	78	17	177	69	286	126
137	Körpe	G	10	—	11	8	19	14
138	Kuyulukend	G	53	11	101	24	218	92

H : Hâne, F : Ferd, M : Müslim, G : Gayrimüslim

			1518		1523		1566	
NO	KÖYLER		H	F	H	F	H	F
139	Kürdemlik	M	—	—	—	—	50	30
140	Kürk	M	25	6	50	9	90	34
141	Ledi	M	—	—	—	—	19	7
142	Malatyacık	M	—	—	—	—	29	5
143	Malatya-yı küçük	M	(virân)		21	—	23	6
144	Malatya-yı büzürg	M	(virân)		11	2	41	13
145	Malato	M	1	—	—	—	—	—
146	Melek	M	12	3	—	—	21	9
147	Melik	M	—	—	3	—	5	—
148	Mereni	M	2	—	5	3	—	—
149	Mesken	M	(virâ)		8	1	—	—
150	Mezrea (Behrimaz)	M	—	—	13	6	8	2
151	Mezrea (Ebûtâhir)	M	—	—	4	2	7	2
152	Mığı	M	8	—	17	13	23	4
153	Millü	M	—	—	5	2	(metrea)	
154	Miryeri	M	—	—	—	—	14	6
155	Mişki	M	—	—	19	4	18	4
156	Miyadun	M	(virân)		(mezrea)		13	4
157	Mollakendi	M	25	—	31	5	42	19
158	Môrnik	G	20	4	49	18	103	67
159	Muşyek	M	—	—	6	2	—	—
160	Mürü	G	24	6	50	15	100	23
161	Mürüdü	M	18	—	50	24	52	10
162	Norşin	M	11	—	27	11	31	11
163	Pağnik	M/G	11/	2/	26/18	6/2	92/34	34/6
164	Parçekanlı	M	52	9	71	27	223	62
165	Pekinik	M/G	/13	/3	/30	/25	2/97	/1
166	Pelte	G	9	5	22	8	62	12

H : Hâne, F : Ferd, M : Müslim, G : Gayrimüslim

			1518		1523		1566	
NO	KÖYLER		H	F	H	F	H	F
167	Perçenç	M/G	28/39	4/4	68/77	15/23	128/143	36/29
168	Perdik	M	7	2	11	2	59	11
169	Pincirik	M	(virân)		10	2	37	20
170	Pirinçci	M	5	—	—	—	14	4
171	Pırnoz	M	8	2	14	5	15	8
172	Ribât-ı Hersini	G	15	2	22	15	60	6
173	Ribât (Gökköprü)	M	—	—	—	—	30	12
174	Samahto	M	33	9	34	7	88	27
175	Sanuk	G	16	4	24	16	59	27
176	Sarunı	G	15	5	26	14	116	31
177	Sarpulu	M	21	3	52	17	55	26
178	Sefernik	M	(virân)		9	4	13	4
179	Selfur	M	—	—	24	12	28	11
180	Seli	M	6	1	12	9	43	20
181	Sünkürd	M	24	—	45	23	53	21
182	Süntürk	M	7	1	19	9	49	31
183	Sünsürü	G	44	26	95	14	160	70
184	Şahaplu	M	42	5	53	3	158	44
185	Şemsi	M	11	—	25	2	35	15
186	Şeyhkatil	M	(virân)		16	6	42	7
187	Şintil	G	24	4	88	14	109	33
188	Tadım	G	16	—	—	—	137	42
189	Tahto	M	5	1	—	—	21	6
190	Tavilidepecik	M	(virân)		18	4	40	19
191	Temte	M	21	—	54	13	56	18
192	Tilenzid	M	11	—	49	13	72	36
193	Tilk	M	1	—	9	—	(mezrea)	
194	Tüvân	M	8	—	32	4	51	12

H: Hâne, F : Ferd, M : Müslim, G : Gayrimüslim

			1518		1523		1566	
NO	KÖYLER		H	F	H	F	H	F
195	Umutkendi	M	—	—	10	6	27	14
196	Uslu	M	30	7	34	9	103	66
197	Üçağaç	M	17	—	35	27	57	16
198	Ülgel	M	—	—	15	5	—	—
199	Üngüzek	M	8	1	16	9	65	35
200	Vartanik	M	2	—	16	4	21	6
201	Vertetil	G	23	4	36	22	86	38
202	Yağmadere	M/G	/G	5	/74	/7	8/98	1/33
203	Yalnıztoros	M	—	—	(mezrea)		18	3
204	Yaylakçı	M	—	—	23	11	—	—
205	Yenice	M	4	—	7	2	17	5
206	Yüvân	M	8	—	—	—	—	—
207	Zağfiran	M	—	—	(mezrea)		2	2
208	Zalunı	G	18	2	42	23	65	32
209	Zarato	M	—	—	6	2	4	10
210	Zarok	G	12	2	18	27	43	23
211	Zaviyecik	M	18	—	33	13	62	25
212	Zâviye-yi Abdurrahman	M	—	—	1	—	—	—
213	Zâviye-yi Hersini	M	—	—	95	28	299	107
214	Zelihan	M	—	—	22	4	—	—
215	Zertariç	G	19	10	48	5	68	28
216	Zeyve	M	70	20	—	—	—	—
	MÜSLİM	M	1182	182	2783	866	6059	2274
	G. MÜSLİM	G	1115	261	2550	939	5173	1273
	TOPLAM		2297	443	5333	1805	11232	4147

H : Hâne, F : Ferd, M : Müslim, G : Gayrimüslim

bahislerde temas edildiği üzere, bunun sebepleri çevre sancaklar halkının Harput Sancağı'na gelip yerleşmesi[269b], bir de 1518 yılında tamamlanan tahrir sırasında, halkın vergi mükellefi olmamak için *"terk-i diyâr etmiş"* olması olabilir.Çünkü bazı *re'âyâ* zümrelerinin vergi mükellefi olmamak için tahrir sırasında gizlenip *"defter hârici"* kalmış olmaları mümkündür[269c]. Ayrıca henüz aradan 5 yıl geçmeden tahrir yapılmış olması da 1518 tarihli defterin gerçek durumu yansıtmadığı konusundaki şüpheleri arttırmaktadır. Kanaatimiz odur ki, ilk tahrir sırasında henüz Osmanlı idaresine alışmamış olan halkın büyük bir kısmı, vergi mükellefi olmamak için çevre sancaklarda gizlenmiş ve daha sonra yerine dönmüştür. Çünki 1523 tahririnde *"vîrân"* durumdaki birçok köyün tekrar iskân edildiği malûmdur. Ayrıca köy ve mezrea *hâsıl*larında da 1518'e nazaran 1523 tahririnde azalmalar meydana gelmiştir (Tablo 27). Bunun sebebi muhtemelen 1518 tahririne ait *Mufassal Defter*'deki vergi hasıllarının *re'âyâ*'nın ödeme gücünün çok üstünde olması dolayısiyle vukubulan şikayetler üzerine daha gerçekçi bir vergi politikası takip edilmiş olmasıdır. *"İl yazıcılar"* ın eskiden beri mâliye lehinde tasarrufta bulunmaya çalıştıkları ve *"mîrîye zarar vermemek"* düşüncesi ile gerçeğin çok üzerinde vergi tarh ettikleri bilinmektedir. Bu durum ise halkın devamlı şikâyetine yol açmakta ve neticede merkez, bölgenin yeniden tahririne karar vermekte, bu defaki tahrirde daha insaflı davranılmaya çalışılmaktadır.

C — AŞİRETLER VE CEMÂATLER

Harput ve çevresinde, göçebe aşiretler için elverişli yaylak ve kışlaklar bulunduğu *Tahrir Defterleri*'nden anlaşılmaktadır. Güneydoğuda *Hazar Gölü* çevresi, *Ebutâhir* ve *Behrimâz* nâhiyeleri dahilindeki sahalar, yayla hayatı için son derece müsait alanlar olarak dikkati çeker. Batıda ise bugünkü Baskil ilçesi sınırları içersinde bulunan dağlık alanlar göçebelerin en çok görüldükleri yerlerdir.

Nitekim 1518 tarihli *Mufassal Defter*'de, sâkin oldukları köylerin isimlerinden aşiret oldukları bilinen topluluklar, çoğunlukla bugünkü Baskil ilçesi sınırları içersinde kalan *Hersini* nâhiyesinde bulunuyorlardı. Sadece tek bir aşiretten müteşekkil olan *Hersini* nâhiyesi köyleri, diğer köylere nazaran çok daha kalabalıktılar. Bu aşiretler, defterlerde *"Ekrâd"*, *"Türkmen-Ekrâdı"* veya *"Ekrâd-Türmanı"* gibi adlar altında zikredilmişlerdir[270]. Bundan dolayı bu aşiretlerin hangisinin *Türkmen* ve hangisinin *Ekrâd* olduğunu tayin etmek hayli müşkil görünmektedir. Muhtemelen bu aşiretler her iki unsurun karışıp kaynaşmasından teşekkül etmişlerdir.Bu yüzden *"Ek-*

[269b] Nitekim XVII. yüzyılın ortalarında bile *Çemişkezek, Pertek, Sağman, Palu* gibi sancaklardan Harput Sancağı'na gelip yerleşmelerin sık sık vukubulmakta olduğunu *Şer'iyye Sicilleri*'nde öğrenmekteyiz. Bkz. Mesela, *Harput Şer'iyye Sicilleri,* No: 278, s. 79, h. 3; Ayrıca bkz. 1691 (h. 1103) tarihli Çehar Sancak Cizye Defteri, BA, *Kepeci* 3811.

[269c] Ö. L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri, II", *İFM,* c. II, s. 219 vd.

[270] Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak Aşiret ve Cemâatler,* İstanbul 1979, s. 18.

râd" olarak nitelendirilmesi çok defa hatalı olmuştur. Ayrıca birçok *Türkmen* aşiretinin zamanla Kürtleştikleri ve hatta güneyde de Araplaştıkları bilinmektedir[271].

Öte yandan XVI. yüzyıla ait birçok vesikada Türk oldukları katiyetle bilinen bazı cemâat ve şahısların yanlış olarak Kürt menşeli gösterildikleri görülmektedir[272]. Bu gibi olaylar aslında her iki unsurun ne ölçüde karışıp kaynaştığını ortaya koymaktadır.

1 — *Parçekânlu Cemâati*

Kaynaklarda, *"Türkmen-Ekrâdı"*ndan olarak gösterilen bu cemâat, *"Cihanbeğlü"* aşiretinin bir koludur. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da; Diyarbekir, Erzurum, Rakka eyaletleri dahilindeki sancaklarda bulunmaktadırlar[273].

1518 tarihli deftere göre, Harput Sancağı'nda *Hersini* nâhiyesine tâbi, kendi adlarını taşıyan *"Parçekânlu"* köyünde sâkin oldukları görülmektedir. Bu tarihte 52 vergi *hâne*'si[274] kaydedilen bu cemâat, 1523'te 71[275] ve 1566 tahririnde 223 hâne[276] olmuştur ki, sancağın en kalabalık köylerinden birini teşkil etmektedirler.

2 — *Herdı Cemâati*

"Parçekânlu" cemâati gibi, bugünkü Baskil ilçesi sınırları içersinde kalan *Hersini* nâhiyesinde sâkin olan bu cemâatin, Malatya ile Harput arasındaki bu bölgede eskiden beri meskûn bulundukları anlaşılmaktadır. *"Ekrâd"* tâifesinden olup, *"Cihanbeğlü"* aşiretine mensupturlar[277].

1518'de 48 *hâne,* 1523'te 123 *hâne* ve 1566 tahririnde 459 hâne kaydedilmiştir[278]. Bu son tahrire göre sancağın en kalabalık köyünü teşkil etmektedirler.

3 — *Şahaplu Cemâati*

Yine *Hersini* nâhiyesinde meskûn bulunan bu cemâat, *"Türkmen-Ekrâdı"* tâifesindendir[279]. Harput Sancağı'nda 1518'de 42[280], 1523'te 53[281], 1566'da ise 158 *hâne*[282] kaydolunmuşlardır.

[271] Ziya Gökalp Külliyatı, II, *LImni ve Malta Mektupları,* haz. F. A. Tansel, Ankara 1965, XXVII; Mehmet Eröz, *Kürtlerin Menşei ve Türkmenlerin Kürtleşmesi,* İstanbul 1966, s. 10.

[272] Meselâ *"Berriyecik"* (Mardin-Kızıltepe) Sancakbeyi olan *Tur Ali Bey,* Diyarbekir eyâletine tâbi sancakbeylerinin adlarının yer aldığı bir listede Kürd olarak gösterilmektedir. Halbuki *Tur Ali Bey,* Akkoyunlu ümerâsından olup, Osmanlı'ya itaat etmiş bir Türk'tür (Bkz. N. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı,* s. 80). *Tur Ali Bey,* 1518 tarihli deftere göre, Harput Sancağı dahilinde zeâmet tasarruf etmektedir. Bkz. Zeâmetler kısmı.

[273] C. Türkay, *aynı eser,* s. 623.

[274] *TD* 64, s. 634.

[275] *TD* 998, s. 188.

[276] *TD* 332, s. 30/a; *TD* 106, s. 171/a-173/a.

[277] C. Türkay, *aynı eser,* s. 416; *TD* 998, s. 187.

[278] *TD* 64, s. 632; *TD* 998, s. 187; *TD* 106, s. 174/b-178/a.

[279] C. Türkay, *aynı eser,* s. 690.

[280] *TD* 64, s. 635;

[281] *TD* 998, s. 187;

[282] *TD* 313, s. 287, 295.

4 — *Zeyve Cemâati*

Sadece 1518 tarihli Mufassal Defter'de, 70 *hâne*[283] olarak zikredilen bu cemâat, *Ekrâd* tâifesindendir. Muhtemelen Harput'tan kaldırılıp Rakka'ya iskânları için ferman çıkmasından dolayı[284] 1523 ve 1566 tahrirlerinde zikredilmemişlerdir. Fakat bugün Malatya İli sınırları içersinde *Zeyve* adlı bir köyün bulunduğu dikkate alınırsa adı geçen cemâatin bir kısmının bölgede kaldığı anlaşılmaktadır.

5 — *İskânlu Cemâati*

Türkmân tâifesinden olan *İskânlu* cemâati[285], 1523 tarihli *İcmâl Defter*'e göre, *"Antayik"* köyünde meskûn idiler. 12 *hâne*'lik küçük bir topluluk olan cemâat için, *"aşîret-i cemâ'at-i İskânlu cebelü virdireler"*[286] kaydı düşülmüştür. 1518 tarihli ilk tahrirde adı geçen köy zikredilmediğine göre *İskânlu* cemâati bu tarihten sonra Harput'a gelip yerleşmiş olabilir. Öte yandan diğer aşiretlerle ilgili kısımlarda yukarıdaki gibi bir kayda rastlanmaması dikkati çekicidir.

İncelediğimiz dönemde, her cemâatin devlete karşı sorumlu bir *kethüda*'sı bulunuyordu. Kethüdalar, aşiret ileri gelenleri arasından sancakbeyinin merkeze arzı üzerine tayin ediliyor ve ellerine kethüda nasb olunduklarına dair bir *"nişân-ı hümâyûn"* veriliyordu[287]. Bunlardan başka *"ümarâ-i aşâir"* olarak zikredilen aşiret beyleri vardı. Bunlar *yurtluk-ocaklık* şeklinde dirlik tasarruf ediyorlardı[288]. *"Mîr-i aşiret"* olarak zikredilen ve sefere *"eşmek"*le yükümlü bu dirlik sahiplerinin bütün Doğu Anadolu sancaklarındaki mevcudu XVII. yüzyılın başlarında 400'ü geçiyordu[289].

[283] *TD* 64, s. 633.

[284] C. Türkay, *aynı eser,* s. 789.

[285] C. Türkay, *aynı eser,* s. 441.

[286] *TD* 998, s. 187.

[287] Nitekim Harput'ta bulunan *Cihanbeğlü* tâifesinin kethüdası *Maksud*'un hırsızlığından dolayı yerine sancakbeyi'nin mektubu üzerine eski kethüda İbrahim'in tayin edildiğine dair 19 Aralık 1554 (14 Muharrem 962) tarihli nişân-ı hümâyûn emri bulunmaktadır. *Mühimme* I, s. 211.

[288] *TD* 313, s. 287.

[289] Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân,* İstanbul 1280, s. 35.

III. BÖLÜM

İKTİSADÎ YAPI

Harput Sancağı'nın ve XVI. yüzyılda bu bölgede yaşayan halkın iktisadî durumunu inceleyebilmek için elimizde, o döneme ait bir takım verilerin olması gerektiği âşikârdır.Bu veriler, toplumdaki üretim biçimine ve bölgenin özelliklerine göre değişebilir. Sözgelimi tarım toplumu için, tarım yapılan arazinin genişliği, iklimi, yetişen ürünlerinin cinsi ve miktarı gibi istatistikî bilgiler gereklidir. Sanayi ve ticaret ile meşgul bir toplum için gerekli veriler, sanayiin cinsi, kalitesi, miktarı, hammaddenin nereden ve nasıl temin edildiği gibi hususlarla inceleme konusu olan bölgenin hangi ticaret yolları üzerinde bulunduğu, yılda kaç kervanın gelip geçtiği; bu kervanlardan hangi nisbetlerde ne gibi vergiler alındığı; hangi malların ticaretinin yapıldığını ortaya koyan bilgilerdir. Ayrıca birçok malın alınıp satıldığı bir pazar yeri mi, yoksa transit bir merkez mi olduğunu belirleyen vesikalar da mühimdir. Diğer taraftan hayvancılık da iktisadî hayat için önemli bir unsurdur. Dolayısiyle hayvanlardan alınan vergiler, beslenen hayvan cinsi ve sayısı gibi hususlarda da aydınlatıcı bir takım bilgilere ihtiyaç vardır.

Bütün bunlar, XVI. yüzyılda bir sancağın iktisadî yapısının incelenmesinde son derece zaruri ve mühim unsurlardır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. ve XVII. yüzyıllardaki içtimaî ve iktisadî tarihi ile ilgili yeterli vesika mevcuttur diyebiliriz.Bilindiği üzere *Tapu Tahrir Defterleri,* bu bakımdan eşsiz birer bilgi hazinesidirler. Yukarıda bahsedilen hususlarla ilgili istatistikî veriler bu defterlerde gayet mükemmel bir teknikle hazırlanmış ve sunulmuştur[290]. Bu yüzden Giriş bölümünde anlatılan Harput Sancağı'na ait *Tahrir Defterleri,* incelememizin ana kaynakları arasındadır. Bunların dışındaki kaynak ve vesikalar, *Tahrir Defterleri*'ndeki bilgileri desteklemesi açısından ehemmiyet taşımaktadır.

Konumuz açısından ise, daha önce de belirttiğimiz gibi, 1518 ve 1566 tarihli *Mufassal Tahrir Defterleri* iki esas kaynağı teşkil etmekte ve incelememizin de zaman bakımından sınırını tayin etmektedir. Çünkü temas edildiği üzere, Harput Sancağı'nın biri ilk ve diğeri son tahriridir[291]. Bu defterlerdeki iktisadî ve içtimaî hayata

[290] *Tahrir Defterleri*'nin istatistik verimliliği hakkında bkz. O. L. Barkan, "Tahrir Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma", *IV. TTK, 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler,* Ankara 1952, s.290-294; aynı yazar, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *TM,* X, s. 1-27.

[291] Harput Sancağı'nda 1646 (1056) tarihinde bir tahrir daha yapılmışsa da, bu tahririn gâyesi Avârız hânelerinin tesbit edilmesidir ve XVI. yüzyıldaki Mufassal Tahrirlerin özelliklerini taşımaz. (Bkz. dipnot 264) Nitekim 1566 tarihli *TD* 332, Harput Sancağı'nın son tahriri olduğundan XIX. yüzyılda da kullanılmaya devam etmiştir. Bkz. Kaynaklar kısmı.

ait veriler, sancağın 1518-1566 yılları arasındaki ve hatta XVI. yüzyıldaki durumunu büyük ölçüde aydınlatacak düzeydedir.

A — *TOPRAK* (TAKSİMAT VE TASARRUF ŞEKLİ)

a — *Çiftlik*

Osmanlı İmparatorluğu'nda arazi üç şekilde bulunabilirdi: *Mülk, vakıf* ve *mîrî* (devlete ait). Mülk arazi, rakabesi (çıplak mülkiyeti) şahıslara ait olan arazidir. Tasarrufu ise, bazen şahıslara ve bazen de devlete ait olabilirdi. Tasarrufu devlete ait olduğu hallerde, mülk sahibi, toprağın şer'î vergilerini almakla yetinirdi.Vakıf arazide ise toprağın tasarrufu ve gelirinden faydalanma vakfedilen maksada aitti. Rakabe kimsenin değildir[292].

Mîrî arazi rejiminin uygulandığı yerlerde ise, toprakların mülkiyeti devlete ait olmakla beraber, tasarruf hakkı *tapu bedeli* veya *tapu resmi* denilen peşin bir kira bedeli alındıktan sonra, daimî ve irsî bir nevi kiracılık sözleşmesiyle onları işleyecek olan köylülere (re'âyâ) bırakılmıştı[293]. Köylü, kiracısı bulunduğu bu toprakları işleyerek elde ettiği mahsûlden devlete veya devletin tayin ettiği sipahiye, *öşür* denilen ve nisbeti bölgelere göre 1/10 ilâ 1/2 arasında değişen bir vergiyi ödemekle mükellefti. *Re'âyâ*'nın toprağı tasarrufu hususunda da diğer bazı kayıtlar konulmuştu. Buna göre, *re'âyâ,* sipahinin izni olmadan toprağı üç yıldan fazla boş (boz) bırakamazdı. Aksi takdirde toprağı elinden alınarak yine *tapu bedeli* mukabilinde sipahisi tarafından başka bir *ra'iyyet*'e verilebilirdi[294]. Ayrıca *re'âyâ,* köyünü terkedip, ekip biçtiği yeri boş bırakarak gidemez, başka bir sanatla meşgul olmazdı.Böyle bir durumda, ektiği yerden elde edilen mahsulün *öşür bedeli* ile *çift resmi*'ni sipahiye, *çiftbozan akçesi* adı altında sadece bir defaya mahsus olmak üzere ödemesi gerekirdi. Aksi halde sipahi, *re'âyâ*yı gittiği yerden köyüne dönmeye mecbur edebilirdi[295]. Oğlu, kızı, ve baba bir erkek kardeşi olmayan *ra'iyyet,* öldüğünde tasarruf ettiği çiftlik, sipahi (sâhib-i arz) tarafından başka bir çiftçiye *tapu bedeli* karşılığında verilirdi. Ancak bu konuda akrabaya öncelik tanınırdı. Sipahi, *re'âyâ* çiftliğini mirasçının akrabaları olduğu halde başkasına tapuya verirse, akrabalar duruma itiraz edebilirlerdi[296]. Bu hal, daha çok sipahinin *tapu resmi* almak arzusundan kaynaklanıyordu.

[292] Mithad Sertoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekillleri", *VI. TTK, 20-26 Ekim 1961,* Ankara 1967, s. 282.

[293] Barkan, "Çiftlik", *İA,* III, s. 392.

[294] "1528 tarihli Aydın Livâsı Kanunu", Barkan, *Kanunlar,* s. 7.

[295] *MTM,* "Osmanlı Kanunnâmeleri", I, s. 305.

[296] Bkz. *Harput Ser. Sic.* No: 384, s. 227, h. l: *"...karye-i Seli'den İsmail ve Baysungur nâm kişiler ordu-yı hümâyûnuma arz-ı hâl sunub amcaları oğlu olan Ali'nin bin kırk'da oğlu ve kızı ve baba beraber karındaşı kalmayub karye-i mezbûr toprağında tasarruflarında olan sulu ve susuz tarlalar tapu ile bunlar almağa tâlib iken hâricden Molla İsmâil merhûmun akrabası yokdur diyü hilâf-ı inhâ ile mezkûr tarlaları sâhib-i arzdan tapuya alub gadr itmekle...".*

Öte yandan bir kısım çiftlikler, bölgenin fethi sırasında bazı kişilere her türlü rüsûmdan muâf olmak kaydiyle, irsî olarak tasarruf etmeleri için tevcih edilmişti.[297] Bunların her tahrirde muâf bulundukları mutlaka belirtilirdi[298].

Köylünün elindeki topraklar, bir çiftçi ailesinin işleyebileceği büyüklükteki parçalara ayrılmıştı. Bu parçalara *çift* veya *çiftlik* deniyordu. *Çiftlik, zirâat yapılan yer* anlamında ve umumiyetle, *bir çift öküzün işleyebileceği arazi* olarak tanımlanmıştır[299]. Fakat resmî tanıma göre, bir *çift*(lik) arazi, bulunduğu mahalle ve toprağın yetiştirme kabiliyetine bağlı olarak değişmek üzere, *âlâ* (verimli) yerden 60-80, *evsât* (ortahalli) yerden 80-100 ve *ednâ* (kıraç) yerden 100-150 dönüm arası olarak belirlenmişti[300]. *Dönüm* ise, *"yürümek adımı ile eni ve uzunu kırk adım yer"*e deniyordu[301]. Bu ölçüler içersinde yer tasarruf eden *re'âyâ*, tahrirlerde *bütün çift*, yarısı kadar yer tasarruf eden de *nîm çift* tabir edilmişti. Ayrıca *çiftlik* tasarruf eden *re'âyâ*nın evli (müzevvec) olması şarttı. *Nîm çift*'den az yerler ise, *zemîn* kaydedilerek, ekseriya *iki dönüme bir akça* olarak tayin edilmiş olan *resm-i zemîn* (dönüm resmi)[302] edâ edilmesi şartiyle topraksız *re'âyâ*'nın tasarrufuna bırakılmıştı[303].

Harput Sancağı, biri *Kuzova* ve diğeri *Uluova* adını taşıyan iki verimli ovadan müteşekkildir denilebilir. Köylerin ve mezreaların büyük kısmı bu iki ovada kurulmuştur. Bu ovaların dışında kalan *Ebutâhir, Gölcük, Sarıkamış* ve *Behrimâz* nâhiyeleri ise, daha çok yayla hayatının yaşandığı ve hayvancılık yapılan yerler olarak dikkati çeker. Bununla beraber, tarım üretimi ve bilhassa bağcılık çok ileridir.

Sancağın yüzölçümü yaklaşık 3200 km^2 civarındadır (Bkz. Harita 1,2,3). O devirde bu miktarın aşağı yukarı yarısına yakınının ekilebilir alan olduğunu tahmin ediyoruz. Güneyde *Ebutâhir, Behrimaz, Gölcük* nâhiyeleri; batıda *Hersini* nâhiyesi ile *Kuzâbâd* nâhiyesinin bazı kesimleri engebeli ve tarıma elverişli olmayan veya tarım yapma kapasitesi düşük olan arazilerdir.

1518 yılında tamamlanan ilk tahrir sırasında, *Ebutâhir* nâhiyesinde, *bütün çift*'e elverişli arazi az olduğundan, çok az *çift* kaydedilebilmiş, ekseriya *nim çift* yazılmıştır. Nâhiyenin bütün köylerinde sadece 36 bütün *çift*'e mukabil 260 *nîm çift* yazıldığı görülmektedir (Bkz. Tablo 15). Nitekim 1523 yılındaki tahrirde *Ebutâhir* nâhi-

[297] *Harput Şer. Sic.* No: 386, s. 397, h. l: *"...Erzenşe nâm hatun arz-ı hal sunub tezallüm eyledi ki, Harput kazâsında Vertetil nâm karyede vâki bir çiftlik zemîn eban-an-cedd feth-i hakanîden berü muâfiyet üzre mutasarrıf olub elinde hüccet-i şer'iyye ve sûret-i defter var iken yine Harput Kethüdası olan Ebubekir nâm kimesne hilâf-ı inhâ ile evladlarından kimse kalmamışdır diyü bir tarîkle divân tarafından temessük alub maktu' itmişim diyü dahl ü nizâ' idüb tasarrufuna mâni olduğun bildirüb..."*.

[298] *TD* 106, s. 91/a-b: *"Çiftlik-i Abdülhay, hâliyâ der-tasarruf-ı Nâsır ve Abdülvahid veled-i Abdülhay; mezkûrun babası muâfiyet üzere nîm çift yer tasarruf idermiş 'an-karâr-ı sâbık oğlu Abdülvahid ve Nâsır uhdelerine kayd olundı"*.

[299] H. İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten,* XXIII/92, (1959), s. 582.

[300] Barkan, "Çiftlik", s. 393.

[301] "1540 tarihli Diyarbekir Viyâyeti Kanunu", *Kanunlar,* s. 131.

[302] Bkz. Dönüm resmi, Vergiler kısmı

[303] *TD* 64, s. 603, bkz. Ek l.

yesinin umumiyetle dağlık oluşu nazar-ı itibara alınarak *resm-i çift* yerine *resm-i zemin* kaydolunmuştur[304]. Bu durum 1566 tahririnde de aynı şekilde bırakılmıştır[305].

Uluâbâd ve *Kuzâbâd* nâhiyeleri için ise durum farklıdır. Bu nâhiyelerin kapladığı alanlar, verimli ovalar olması hasebiyle umumiyetle *bütün çift* kaydedilmiştir. Bu iki nâhiyede nüfusun % 65'inin *bütün çift*, % 15'inin *nîm çift* olmak üzere toplam % 80'inin toprak tasarruf ettiği görülür[306]. Buna karşılık *Ebutâhir* nâhiyesinde, nüfusun % 82'si *çift* tasarruf etmekle beraber, bunun sadece % 10'u *bütün çift*, geri kalanı ise *nîm çift*'dir (Tablo 15).

1523 yılındaki tahrire ait *Mufassal Defter* mevcut olmadığından nüfusa göre tasarruf edilen *çift* nisbeti konusunda bilgi yoktur.

TABLO 14
HARPUT SANCAĞINDA TOPRAK TASARRUFU
1518 – 1566

	Hâne	Tam Çift	%	Nîm Çift	%	Çifti Olmayan	%
1518	717	468	65	112	16	137	19
	710	437	62	112	16	161	23
1566	4758	316	7	1033	22	3406	72
	3375	222	7	694	21	2459	73

Fakat, 1566 yılındaki tahrirde bu konuda ne gibi gelişme ve değişmeler olduğu hususunda müşahhas rakamlar mevcuttur.Burada dikkati çeken nokta, 1518'den 1566'ya kadarki 48 senelik sürede, re'âyânın işlediği *çift* adedindeki % 15'lik kısmî artışa mukabil, nüfusta meydana gelen yaklaşık % 500'lük patlama sebebiyle nüfus içersinde *çift* tasarruf edenlerin nisbetinde büyük bir azalma meydana gelmesidir. Gerçekten 1518'de nüfusun % 80'i *çift* tasarruf etmekte iken, yani topraklı iken, bu risbet 1566'da % 17'ye inmiştir. Diğer taraftan *tam çift* tasarruf edenlerin sayısında % 50 civarında bir azalma meydana gelerek 437'den 222'ye düşmüştür. Buna karşılık *nîm çift* adedi 6 kat artarak 112'den 694'e yükselmiştir (Tablo 14)[307].

[304] *TD* 998, s. 114, *"ve zikr olan nâhiyenin yerleri kem olub çiftliğe kabiliyeti olmadığı cihetden çift bağlanmayub resm-i zemîn kayd olundı"*.

[305] *TD* 106, s. 191/b, *"nâhiye-i mezkûrenin toprağı kâbil olmayub bağları ziyâde olmağın resm-i çift takdir olunmayub resm-i zemîn kayd olunmuş, resm-i zemin edâ iderler"*.

[306] Burada nüfustan kasıt müslüman re'âyânın hâne toplamıdır. Gayrimüslimler de arazi tasarruf etmekle beraber *resm-i çift* ödemediklerinden tasarruf ettikleri arazi ve çiftlikler hakkında bir fikir edinemiyoruz.

[307] Tablo 14'deki rakamlara Ebutâhir nâhiyesi dahil değildir. Çünkü 1566 tahririnde *çift* yazılmamıştır.

Gerçekte, 1566'daki *nîm çift*'lerin sayısı Tablo 14'den de anlaşılacağı üzere 1033'tür. Fakat bu rakama 1518 tahririnde *"virân"* durumunda bulunan birçok köyün iskân edilmesiyle ulaşılabilmiştir. Hesaplamalarımızda her iki tahrirde de meskûn olan köyleri esas aldık. Bununla beraber hakiki durumu ortaya koyan rakamları da tabloda vermeyi ihmâl etmedik. Bu yüzden Tablo 14' deki ilk yatay sütundaki rakamlar *Tahrir Defterleri*'ne göre gerçek durumu, ikinci sütundakiler ise sadece meskûn olan köylere ait verilerdir.

1518'e göre, 1566 yılında tasarruf edilen *çift* ve *nim çift* konusunda meydana gelen değişikliklerin sebebi, *tam çift* sayısındaki azalmadan da anlaşılacağı üzere, nüfus artışının yol açtığı sıkıntıların tesiriyle çiftliklerin babadan oğula intikal ederek bölünmesi ve küçülmesidir. Her ne kadar devlet, çiftliklerin miras yoluyla intikalinde, arazinin parçalanmaması için *çift*'in, babanın defterde *mücerred* yazılmış oğluna kaydedilerek diğerlerinin *bennâk* yazılması gibi bir takım kaideler koymuşsa da[308], zamanla nüfus artışının sebep olduğu tazyik yüzünden *tam çift*'lerin *nîm çift* haline gelmesi önlenememiştir. Bunda, sipahinin, vârissiz kalan arazileri toprağa olan aşırı talep sebebiyle, belki de kanunla belirlenen *tapu resmi*'nin[309] üstünde bir fiyatla *tam çift*'leri *nîm çift* haline getirerek *re'âyâ*ya bırakması rol oynamış olabilir. Çünkü *tapu resmi*'nin her yerde farklı şekillerde tezahür ettiği görülmektedir. Meselâ bazı yerlerde arazi gayet kıymetli olduğundan yüksek *tapu bedeli* ödenerek alındığı bilinmektedir[310]. Bazı durumlarda ise, bir *çift*'den az olan yerler birkaç kişiye *"ber-vech-i iştirâk"* tapuya verilebilmektedir[311].

b — Mezrealar

Mezrea, zirâat yapıldığı halde nüfus barınmayan geniş arazilere denmektedir. Türkçe tam karşılığı *"ekinlik"*tir[312]. Bunlar umumiyetle evvelce meskûn iken zamanla ahalisi *"perâkende"* olmuş yerlerdir[313]. 1518 tahririne göre, muhtemelen Osmanlı-Safevî çatışmasının demografik yapıda yol açtığı olumsuz değişmelerden dolayı, birçok köy *"virân"* olduğundan *"zemîn-hâ-i hâli"* (boş arazi) olarak nitelendirilmiş ve arazisinin genişliğine göre 5 ilâ 15 arasında değişen çiftliklere bölünerek *"hâsıl-ı der-tahmîn"* (tahminî gelir) adı altında her çiftlik için 200 akça takdir edilmiş-

[308] N. Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reâyânın Mîrî Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları", *IV. TTK, 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler,* Ankara, 1952, s. 430.

[309] *Tapu Resmi,* umumiyetle muayyen bir miktar akça olarak belirlenmişse de, çoğunlukla arazinin bir yıllık mahsûlünün kıymeti olarak kullanılmıştır. Bkz. *MTM,* I, sayı l, s. 67-71, 84.

[310] Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi,* İstanbul 1980, s. 306.

[311] *Harput Şer. Sic.* No: 384, s. 227, h. 2: *"...karye-i Kinederiç sâkinlerinden Mehmed b. Mustafa nâm kimesne fevt olub evlâd-ı zükûr-ı kalmayub tasarrufunda olub hudûdu ma'lûm olan üç rub' sulu ve susuz topraklarıhâlî ve mu'attal kalub tapuya müstehakk olmağın karye-i mezbûre sâkinlerinden Ahmed b. Pirameş (?) ve karındaşları Ebubekir ve Hasan nâm kimesnelere ber-vech-i iştirâk tapuya virilüb ve resm-i tapusı kanun-ı padişahî üzere alınub yedlerine bu tapu temessüki virildi...".*

[312] B. Yediyıldız, *Aynı eser,* s. 45, dipnot 221.

[313] H. İnalcık, *Sûret-i Defter-i Sancak-ı...,* Giriş, s. XXIX.

tir. Bu durumda 5 çiftlik yazılan yere 1000 akça, 10 çiftlik yazılan yere 2000 akça ve 15 çiftlik yazılan yere de 3000 akça gelir kaydedilmiştir.

1518'de mezrea kayd olunan bu köylerden bir kısmı 1523 ve 1566 tahrirlerinde iskân edildiğinden tekrar *karye* statüsü kazanmışlardır. Bunun tersi olarak 1518 ve 1523 tahrirlerinde *karye* olarak kayıtlı bir kısım yerlerin de 1566'da *mezrea* haline geldiği görülmektedir. Bu tür yerlerde ekseriya çevre köyler halkının zirâat yaptıkları gözlenmektedir[314].

Mezrealardan elde edilen gelirler de diğer gelirler gibi sipahi timarı içersinde yer almaktadır. Mezreanın bulunduğu yerdeki köyün hâsılını (vergi geliri) tasarruf eden sipahinin dirliği içersinde çok defa mezrea geliri de bulunmaktadır.

Harput Sancağı'nda mezreaların geliri, 1518 yılına nazaran 1566'ya doğru artmışsa da, umumiyetle her mezrea için 2-3 bin akçayı geçmemiştir. Bazı mezrealaların geliri ise *"karye hâsılı"* içersinde gösterilmiştir. Bundan dolayı bu tür mezrealaların gelir miktarını tesbit etmek mümkün olmamaktadır. Bu durum Tablo 16'da da gösterilmiştir.

TABLO 15
NAHİYELERE GÖRE TOPRAK TASARRUFU
1518 – 1566

	1518			1566		
Nâhiyeler	Hâne	T Ç	N Ç	Hâne	T Ç	N Ç
Uluâbâd	262	203	42	1383	141	440
Kuzâbâd	203	134	41	1409	133	359
Gölcük (Ulya-süf)	73	42	1	348	15	63
Behrimâz	24	15	4	303	14	94
Sarıkamış	6	4		75	6	23
Hersini	142	70	24	1139	6	48
Ebutâhir	358	36	260	—	—	—
TOPLAM	1068	504	372	4657	315	1017

T Ç : Tam Çift, N Ç : Nîm Çift

[314] *TD* 106, s. 103/b, *"karye-i Karacavirân tâbi-i nâhiye-i Gölcük, karye-i mezbûre 6 nefer kimesne ile mukayyed iken (ehâlisi) perâkende olub hâliyâ karye-i Perdik ehâlisi zirâ'at ider".*

İsmail ... AÇ Kitaplığı

TABLO 16
HARPUT SANCAĞINDA MEZREALAR VE GELİRLERİ
1518 - 1566

NO	MEZREANIN ADI	1518	1523	1566
1	Abduhi	—	Herdi k. b	—
2	Ağaçviranı (v.k)	1.000	1.509	—
3	Akçakale	—	Sarını k.b	—
4	Akçavirân	—	Camkunk k.b	—
5	Akvirân	—	Malatyacık k.b	—
6	Alcuz	—	Zâviye k. b	—
7	Ali Kömü (v.k)	2.000	1.621	1.862
8	Ali Kuduk	—	—	3.000
9	Altun (v.k)	1.000	—	500
10	Arağsa (v.k)	1.000	—	—
11	Artuk Beğ	Sürsürü k.b	—	—
12	Asarcık	—	Aşvan k.b	—
13	Aslu (v.k)	2.000	—	—
14	Belek	—	810	880
15	Belenlü	—	1.578	1.500
16	Bereketlü	—	—	4.256
17	Bertecik (v.k.)	1.000	650	1.300
18	Bertecikhan (v.k.)	2.000	—	—
19	Beyt	—	1.480	1.800
20	Bilmez	—	Yağmadere k.b	—
21	Biranes	—	—	560
22	Bişirto (v.k)	1.000	Karye	Karye
23	Bolu	—	Ribat k.b	—
24	Bugudek (v.k)	1.000	2.278	3.000
25	Çakıl Kömü	—	Pağnik k.b	—
26	Çakmak (v.k)	2.000	Karye	Karye
27	Çanakcı	—	Hoş k.b	—
28	Çördük	—	431	—
29	Çukak	—	—	300

v.k : Virân karye k.b : karyesi ile beraber

NO	MEZREANIN ADI	1518	1523	1566
30	Çulçapur (v.k)	1.000	—	—
31	Dambüyük (v.k)	1.000	Karye	Karye
32	Durik (v.k)	1.000	—	—
33	Dülgâh	—	1.336	2.530
34	Düsterik (v.k)	2.000	400	Karye
35	Durdek (Hurdek)	—	—	590
36	Elbistan (v.k)	2.000	Karye	Karye
37	Elki (v.k)	2.000	—	Karye
38	Emiri (v.k)	1.000	—	500
39	Endek	Mürüdü k.b	1.638	3.196
40	Esendere	—	Elamanlu k.b	300
41	Etmenik	Zarok k.b	—	—
42	Etminik-i Ulyâ (v.k)	2.000	—	—
43	Evmen (v.k)	2.000	—	—
44	Ezeli	—	Dişidi k.b	—
45	Ezrek	—	1.766	—
46	Garaksin (v.k)	1.500	Karye	Karye
47	Genepi (v.k)	1.000	Karye	Karye
48	Gergâh	—	Herdi k.b	—
49	Germasur	—	—	800
50	Göl (v.k)	400	711	1.501
51	Gölekrük (v.k)	1.000	—	300
52	Güdayik (v.k)	2.000	Karye	Karye
53	Güllüseğrek	—	—	1.000
54	Gürpınar	—	—	385
55	Habusu Büzürg	Habusu k.b	—	—
56	Halo	—	—	2.000
57	Han (v.k)	1.000	—	—
58	Handak	—	964	3.758
59	Hanibrahimşah (v.k)	1.000	Karye	Karye
60	Han Razatmalu (v.k)	1.000	—	—

v.k : virân karye k.b : karyesi ile beraber

NO	MEZREANIN ADI	1518	1523	1566
61	Han Sürsürü	—	2.440	2.400
62	Harkik	—	Zarok k.b	—
63	Hasan Kömü	—	Sarını k.b	—
64	Hasudek (v.k)	3.000	Karye	Karye
65	Havik (v.k)	1.000	Karye	Karye
66	Havri (v.k)	1.000	Karye	Karye
67	Havri (v.k)	2.000	Karye	Karye
68	Höyüközü	—	1.576	—
69	Husrik (v.k)	2.000	—	—
70	İçmecik	—	504	—
71	İlgeriş	—	—	1.750
72	İnebey (v.k)	2.000	—	—
73	Kabakçı	Hoş k.b	—	—
74	Kağnub	—	Bertecik k.b	—
75	Kar	—	181	890
76	Karacalu	—	Helezür k.b	—
77	Karacavirân	—	1.098	510
78	Karapınar	—	Pağnik k.b	—
79	Karaseydi	—	—	2.600
80	Kavacık	—	—	1.750
81	Kavaklu	—	464	—
82	Keferdiz (v.k)	2.500	—	—
83	Kehrek	—	216	—
84	Kemahas (v.k)	2.000	—	—
85	Kendir	—	895	—
86	Kesikköprü	—	Zelihan k.b	—
87	Kesrik	—	3.688	4.544
88	Kezin (v.k)	1.000	—	Karye
89	Kırımi	—	—	3.000
90	Kış	Aşvan k.b	—	—
91	Kışlacık	Aşvan k.b	Sarını k.b	450

v.k : virân karye k.b : karyesi ile beraber

NO	MEZREANIN ADI	1518	1523	1566
92	Kışlak	—	Endek k.b	400
93	Kızılkına	—	385	500
94	Kiğivank	—	Herdi k.b	Herdi k.b
95	Kozluca	—	386	730
96	Kozluk	—	Parçekanlu k.b	—
97	Köhnekâr	—	650	500
98	Kömseğrek	—	Helindir k.b	—
99	Kengerlü (v.k.)	1.000	—	1.000
100	Kuyucuk	—	1.314	—
101	Kürdamlık	—	550	532
102	Loğmar	—	1.231	300
103	Markürik	—	Zâviye-i Her. k.b	—
104	Malato (v.k)	1.000	—	—
105	Malatya-yı k. (v.k)	1.000	Karye	Karye
106	Malatya-yı b. (v.k)	2.000	Karye	Karye
107	Mamhamut (v.k)	1.500	—	—
108	Mastarkalı	—	Zâviye-i Her. k.b	—
109	Mekesür	—	460	—
110	Melek	—	—	550
111	Melkeşin	—	—	1.000
112	Mengüze	—	—	2.500
113	Meraklu (v.k)	2.000	—	—
114	Mercumot	—	2.436	3.942
115	Merdân	—	1.530	—
116	Mergen	—	2.410	—
117	Mesken (v.k)	2.000	—	—
118	Meşhedtepe	Pelte k.b	Pelte k.b	200
119	Millü	—	—	1.000
120	Mirdesi	—	1.060	1.600
121	Miyadun (v.k)	1.000	680	2.480
122	Nayme	—	—	300

v.k : virân karye k.b : karyesi ile beraber

NO	MEZREANIN ADI	1518	1523	1566
123	Pınarlı	—	—	3.000
124	Pilnek	1.000	—	—
125	Pinçirik (v.k)	1.000	Karye	Karye
126	Sağmanik	—	Sanık k.b	—
127	Salamuk	—	Zâviye-i Her. k.b	—
128	Salamuti	—	Pekinik k.b	—
129	Sarıyakup	—	Dadayimvenk k. b	—
130	Sazkırı	—	178	—
131	Sefernik	1.000	621	4.091
132	Seğref	—	500	—
133	Semik	—	Sarını k.b	—
134	Seng	—	Karasenk k.b	—
135	Şemsivirânı	—	—	300
136	Şetariç	—	Zâviye-i Her. k.b	—
137	Şeved	—	Parçekanlu k.b	—
138	Şeyhhacı	—	2.000	—
139	Şeyhkatil (v.k)	3.000	Karye	Karye
140	Şeyhvend	—	Mürüdü k.b	—
141	Şuşi	—	500	943
142	Sovucak	1.000	—	—
143	Sunkurı	Hersenk k.b	—	—
144	Tar	—	2.400	1.000
145	Tavilidepecik (v.k)	2.000	Karye	Karye
146	Tengrivirmiş	—	1.390	1.100
147	Teştek	—	—	1.200
148	Til (v.k)	1.000	—	1.500
149	Tilberd	—	—	1.500
150	Tilk (v.k)	1.500	—	1.500
151	Tur Ali Meşhedi	—	770	2.000
152	Uğurek	—	—	3.000
153	Üçdepe	—	—	600

v.k : virân karye k.b : karyesi ile beraber

NO	MEZREANIN ADI	1518	1523	1566
154	Ülbehan	—	—	500
155	Yahsama	—	Aşvan k.b	—
156	Yalnıztoros	—	1.458	Karye
157	Yaylacık	—	1.578	2.000
158	Yılanlar	—	Karasenk k.b	—
159	Yıldere	—	Avcılı k.b	—
160	Zağfirani	—	813	Karye
161	Zarabo	—	Parçekanlu k. b	—
162	Zâviye-i Abdurrahman	2.000	Karye	1.866
	TOPLAM	78.400	53.574	97.290

v.k : virân karye k.b : karyesi ile beraber

Öte yandan, mezreaların sayısı da tahrirlere göre farklılık göstermektedir. 1518 tahririnde, çoğu *"virân"* kaydedilmiş köylerden müteşekkil 60 civarında mezrea mevcut iken, 1523 yılında bu sayısın 80'i aştığı gözlenmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, bunun sebebi 1518 tarihli ilk tahrirde birçok mezreanın köylerle birlikte zikredildiği halde, 1523 tahririnde ayrıca kaydedilmiş olmasıdır. 1566'da ise, mezrea sayısı tekrar 60 civarına inmiştir (Tablo 16).

c — *Hassa Çiftlikler (Sipahi Çiftlikleri)*

Sipahi timarında, doğrudan doğruya sipahi tarafından işletilen ve *"kılıç yeri"* tabir edilen *hassa çiftlikler* ve çayırlar mevcuttur. Hatta bazen değirmen, bağ, bahçe de *hassa* olabilmektedir. Bizzat sipahiler tarafından işletilen, o zamanki deyimle *"sipahinin çifti yürüyen"* bu çiftliklerin menşei, Osmanlı öncesinde mevcut olan *mâlikâne* sistemine bağlanmaktadır. Sipahinin kendisi ve ailesi efradı meşgul olmadığı takdirde, sipahi tarafından, mîrî topraklardan ayrılıp, *re'âyâ* çiftliklerinden farklı olarak, tamamen şahsî ve serbest bir anlaşma usulüyle kiraya verilebiliyordu. Bu tür kiracılık münasebetleri, mahalli örf ve âdetlere göre ayarlanan bir *"ortakçılık"* şeklini almaktaydı. Meselâ bazı yerlerde tohum ve çift hayvanları sipahi tarafından temin edildiği takdirde, mahsûl yarı yarıya paylaşılmakta olduğu gibi, bazen de sipahi mahsulün 1/4'ini almaktaydı. Bu tür tarla, çayır, bağ ve değirmenler, sipahinin mutlak mülkü addedilmezdi. Çünkü sipahi bunları satamaz; satsa dahi kendisinden sonraki sipahi satış işlemini durdurabilirdi. Bu gibi *"hassa çiftlikler"* ile bağ, bağçe ve çayırlar, timarın *"kılıç yeri"* ne bağlı demirbaşları olarak, bir nevi makam maaşı şeklinde korunmuşlardır[315].

Harput Sancağı'nda da, sipahinin *"kılıç yeri"* ni *"hassa çiftlikler"* haline getirdikten sonra, şartları, çevrenin âdet ve geleneklerine göre belirlenen esaslar çerçevesinde bazı kişilerin tasarrufuna verdikleri veya bizzat kendileri işlettikleri görülmektedir. Bu çiftlikler sonraki devirlerde de *"hassa çiftlik"* statüsünü kazandıran ilk sipahinin adıyla anılmaya devam etmişlerdir. Meselâ 1566 tarihli deftere göre, Harput Sancakbeyilerinden *Timurtaş Bey*'in *"Tilenzid"* köyünde ihdas ettiği *"hassa çiftlik"*[316], 1573'te sancakbeyi olduğu görülen *Hâlid Bey*'in tasarrufundadır[317]. Keza yine 1566 tarihli defterde *"Ekrüz"* köyündeki bir çiftlik,1518 tarihli defterde 6000 akçalık timar tasarruf ettiği görülen *Bâri Çavuş*'un adını taşımaktadır ve son tahrire göre oğlu, *Ali Bey* tasarruf etmektedir[318].

Ayrıca 1566 yılı tarihine göre *hassa çayırı*'nın gelirlerinin sipahi timarı içerisinde önemli bir yekun tuttuğu dikkati çekmektedir.

B — ZİRÂÎ ÜRETİM

Harput Sancağı'nda iktisadî hayatın ağırlık noktasını, imparatorluğun diğer taraflarında olduğu gibi, tarım üretimi teşkil ediyordu. *Kuzova* ve *Uluova* gibi iki

[315] Barkan, "Çiftlik", s. 393.

[316] *TD* 106, s. 88/b.

[317] BA, *Mühimme* 25, s. 18.

[318] Bkz. Timarlar kısmı.

büyük ve verimli ova, Harput ve çevresi için zenginlik kaynağı durumunda idi. Ayrıca bu iki ova, coğrafî bakımdan da bir bütünlük teşkil etmektedir.

Tarım üretimi deyince, akla tahıllar ile meyve, sebze, pamuk ve bağcılık gelmektedir. Tahıllar içerisinde en fazla yetiştirilen ürün buğdaydır. Onu arpa, darı ve mercimek takip etmektedir. 1518 tahririne göre, bağcılık ve ona dayalı şıra üretimi de mühim bir yer işgal etmektedir. Meyve, sebze ve bostan da halkın önemli geçim kaynakları arasındadır.

a — H a b u b â t Ü r e t i m i

1 — *Buğday* (Hınta)

Buğday, her köy ve mezre'anın vazgeçilmez ürünüdür. Halkın temel gıda maddeleri olan ekmek, bulgur, nişasta ve benzeri yiyeceklerin buğdaydan yapılması ve aşağı yukarı her türlü iklim şartlarında yetiştirilebilmesi sebebiyle en fazla üretimi yapılan hububat olması tabiidir. 1518'de Harput Sancağı'nda toplam 8.318.448 kg (323.675 kile)[319] buğday üretildiği görülmektedir (Tablo 18). Nüfusu bu tarihlerde son derece az olması yüzünden kişi başına düşen üretim miktarı 333 kg'dır. Bu miktar 1566 tahririnde meydana gelen şiddetli nüfus artışı sebebiyle 154 kg'a inmiştir (Tablo 18).Halbuki buğday üretimi 1518 tahririne nazaran 1566'da % 88'lik bir artışla 15.653.099 kg'a (609.070 kile) çıkmıştır (Tablo 17, 18).

2 — *Arpa* (Şa'ir)

Buğdaydan sonra sancakta en fazla üretimi yapılan üründür. Daha çok hayvan yemi olarak kullanılan arpanın, buğdayla karıştırılarak elde edilen unu da halkın temel besini olan ekmek yapımında kullanılmaktadır. Fakat daha çok o devrin toplum hayatında çok mühim bir yer işgal eden atların ve davarların yemi olarak üretilmektedir. Bilhassa İran seferleri sırasında ordu Diyarbekir'de kışladığı zaman atların yemi için Harput Sancağı'ndaki *"mîrî tereke anbarı"* ndan veya halktan câri olan fiyat üzerinden büyük miktarlarda arpa satın alındığı görülmektedir[320].

Arpa üretimi 1518'de 3.348.068 kg (130.275 kilo) iken 1566'da 7.983.705 kg'a (310.650 kile) çıkmasına rağmen, kişi başına düşen üretim miktarı 134 kg'dan 78 kg'a düşmüştür (Tablo 17,18).

3 — *Darı* (Dıhn)

Hem yiyecek maddesi, hem de hayvan yemi olarak kullanılan darı 1518 tahririne göre, buğday ve arpadan sonra en fazla yetiştirilen ürün olarak dikkati

[319] İstanbul Kilesi = 25.7 kg.

[320] Bkz. *Harput Şer'iyye Sicili* No: 384, s. 239, h. 1; No: 386, s. 404, h. 1., Harput'taki tereke anbarından 600 Amedî Kile buğday ve arpa alınmasına dair Ağustos 1632 (Evâil-i Rebiül-evvel 1042) tarihli buyruldu sureti ile Sefer-i hümâyûn bâr-girlerinin Harput'ta kışlamasına dair Harput Müteselliminę gönderilen 7 Aralık 1636 tarihli buyruldu sûretleri.

çekmektedir. Buğday ve arpaya nazaran üretimi biraz daha emek isteyen darı, buğday ve arpanın hilâfına her köyde yetişmemektedir. 1566 tahririnde ise 1518'e nazaran üretiminde büyük ölçüde düşüş meydana gelmiştir. Gerçekten 1.132.214 kg (44.055 kile) olan toplam üretim, 1566'da sadece 69.904 kg (2.720 kile) olarak gerçekleşmiştir (Tablo 18). Kişi başına düşen miktar da 45 kg'den 0.5 kg'a düşmüştür (Tablo 18). Bunun sebebi muhtemelen darı ekimi yapılan arazilerde zamanla sadece buğday ve arpa üretimi yapılmaya başlanmamış olmasıdır.

4 — *Mercimek* (Ades)

Mercimek de halkın tükettiği mühim gıda maddeleri arasındadır. Buğday ve arpa kadar yaygın olmamakla beraber bazı köylerde üretimi yapılmaktadır. 1518 tarihli *Tahrir Defteri*'ne göre, toplam mercimek üretimi 129.143 kg (5.025 kile) dir. Fakat her nedense 1566 tahririne göre mercimek üretiminin tamamen ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Zira adı geçen *Mufassal Defter*'de mercimek üretimi ve mercimek *öşür*'üne dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu da darı üretiminde olduğu gibi, mercimek üretiminin de zamanla ortadan kalkarak yerini buğday ve arpa gibi üretimi daha kolay ve zahmetsiz ürünlere bıraktığını akla getirmektedir.

b — *Pamuk* (Penbe)

Pamuk eski çağlardan beri mühim bir sanayi bitkisidir. Çoğunlukla sulak ve nemli bölgelerde yetiştirilen pamuk. Harput Sancağı'nın bilhassa *Uluova* ve *Kuzova* çevrelerinde üretilmektedir. İplik ve dokuma sanayiin ham maddesi olan pamuk üretiminin büyük kısmı Harput'taki dokuma tezgahlarında kullanılıyor olmalıdır. Zira şehirdeki sosyal ve iktisadî hayatın anlatıldığı bölümde temas edildiği üzere Harput'ta birçok dokuma tezgahı bulunmaktadır. Hatta Harput'ta dokunan ***"çeharkezi kuşağı"*** **1518 tarihli kanunnâmede de zikredilmektedir**[321].

Sancakta, 1518'de toplam 1.615.175 kg. (7.879 müd), 1566'da ise 4.349.895 kg (21.219 müd)[322] pamuk yetiştirildiği görülmektedir. Üretimde meydana gelen % 169'luk artışa rağmen kişi başına düşen üretim miktarı da, nüfusta meydana gelen yüksek nisbetteki artış sebebiyle 65 kg'dan 43 kg'a düşmüştür (Tablo 17,18).

1518 tahririnde bahsedilmemekle beraber, 1566 tahririnde kısmen de olsa, börülce ve bakla yetiştirildiğini de öğreniyoruz. Uygulanan resmî narh hakkında bilgi olmadığından dolayı miktarı tesbit edilememişse de, vergi bedelinin cüz'i bir yekun teşkil etmesi, az miktarda üretildiğini göstermektedir.

[321] Bkz. Ek. 1.

[322] 1 Harput Müdü= 8 İstanbul Kilesi= 205 kg.

c — *Bağcılık*

Üzüm bağları ve üzümden elde edilen şıra, Harput Sancağı'nın üretiminde mühim bir yer tutmaktadır. Bakımının fazla meşakkatli olmayışı ve hububat ekimine müsait olmayan yerlerde de yetişmesi sebebiyle, Anadolu'nun diğer birçok bölgelerinde olduğu gibi, Harput ve çevresinde de bağcılık oldukça yaygındır. Bilhassa *Ebutâhir* nâhiyesinin arazisinin tahıl üretiminden ziyade bağcılığa elverişli olduğu kanunnâmelerde de belirtilmiştir[323].

1518 tahririne göre, *Ebutâhir* nâhiyesi dışında kalan yerlerde yapılan bağcılık hakkında müşahhas bilgi ve rakamlar mevcut değildir. Çünkü defterde bağlardan değil *şıra*'dan *öşür* alınmaktadır. Buna göre, *Ebutâhir* nâhiyesi haricinde, bütün sancakta toplam 60.564 müd *şıra* elde edilmiştir (Tablo 17).

Ebutâhir nâhiyesinden ise, *"resm-i kürüm"* adı altında her 50 kök (devek) bağdan 1 akça resim alınmaktadır. 1523 tarihli kanunnâmeye göre her 25 kök'den 1 akça, 1566'da 20 kök'den 1 akça, alındığı görülmektedir[324]. Bu durumda 1518'de sadece *Ebutâhir* nâhiyesinde 856.800 kök, 1566'da bütün sancakta 2.739.240 kök asma olduğu anlaşılmaktadır (Tablo 19).

Bu arada şehir halkının bağlarının yukarıdaki rakamlara dahil olmadığını hemen belirtelim. Çünkü şehir halkının bağlarından *maktu'* (kesim) olarak *"resm-i bağat"* alınmaktadır.

d — *Meyve Üretimi*

Meyve açısından Harput ve çevresi hayli zengin sayılabilir. Gerçekten daha XVI. yüzyılında elma, armut, ceviz, üzüm, kiraz, dut, nar vs. gibi birçok meyve yetiştirildiği görülmektedir. Nitekim 1518 tahririne göre bütün sancakta 45.302 müd meyve elde edildiği görülmektedir (Tablo 17). Fakat bu miktar *Tahrir Defterleri*'nde kayıtlı tahminî rakamlardır. İklimin durumuna göre üretim her yıl için az veya çok olabilir. Ayrıca şehir halkına ait bağlarda yetişen meyve de yukarıda zikrettiğimiz sebepten dolayı bu rakama dahil değildir.

1566 tahririnden ise, sancaktaki meyve üretiminin miktarını tesbit edemiyoruz. Çünkü *Mufassal Tahrir Defteri*'nde meyve *öşür*'ü yazılırken, sadece vergi olarak alınan bedel yazılmış, bu verginin ne kadar ürünün bedeli olduğu belirtilmemiştir. Fakat vergi nisbetinin pek değişmediğini gözönüne alırsak *"öşr-i meyve"* ve *"öşr-i bostan"* adı altın alınan toplam 39.707 akça vergiden hareketle üretilen meyve miktarı konusunda bir fikir edinebiliriz. 1518'de meyvenin müdü 2 akçadır. 1566 yılı için alınan verginin aynı fiyat üzerinden hesaplandığını düşünürsek, yukarıdaki rakamın 18.853 müd meyvenin bedeli olduğu ortaya çıkar. Ancak meyve öşrü müslümanlardan 1/7, zımmîlerden ise 1/5 nisbetinde alınmaktadır. Her iki unsurun sancak toplam nüfusu içerisindeki nisbetlerini

[323] Bkz. Ek. 3.

[324] Bkz. Bağ resmi.

TABLO 17
HARPUT SANCAĞINDA TARIM ÜRÜNLERİ ÜRETİMİ

1518 - 1566

		Buğday (Kile)		Arpa (Kile)		Pamuk (Müd)		Darı (Kile)		Mercimek (Kile)	Şıra (Müd)	Meyve (Müd)
NO	KÖYLER	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1518	1518
1	Kûzâbad Nâhiyesi											
1	Akçakale	—	1.335	—	665	—	15	—	—	—	—	—
2	Alaca	2.500	2.900	1.500	1.450	70	100	500	—	—	—	—
3	Antayik	—	2.900	1.500	1.450	70	100	500	—	—	—	—
4	Arındık	2.500	4.270	500	2.135	50	60	—	—	—	—	—
5	Aşvan	5.000	9.065	2.500	4.535	250	560	1.500	—	250	—	—
6	Avcı	2.000	2.510	1.250	1.255	140	50	250	—	—	—	—
7	Aysor	—	3.240	—	1.620	—	25	—	—	—	—	—
8	Bertecik	—	1.330	—	665	—	—	—	—	—	—	—
9	Bizmişen	2.000	13.330	1.000	6.665	125	—	350	—	—	—	—
10	Buryaz (Poyraz)	750	2.925	500	1.465	—	15	—	—	—	—	—
11	Cip	1.000	4.435	750	2.220	105	50	150	—	—	—	—
12	Çakmak	—	675	—	340	—	—	—	—	—	—	—
13	Çomak	1.000	1.340	200	665	—	5	—	—	—	—	—

		Buğday (Kile)		Arpa (Kile		Pamuk (Müd)		Darı (Kile)		Mercimek (Kile)	Şıra (Müd)	Meyve (Müd)
NO	KÖYLER	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1518	1518
14	Çorkiğ	2.500	4.800	1.250	1.400	100	180	—	—	—	500	750
15	Dambüyük	—	1.950	—	950	—	—	—	—	—	—	—
16	Dişidi	500	2.590	75	1.295	—	20	—	—	—	—	—
17	Ekrüz	3.750	12.800	2.000	6.400	210	200	375	—	150	—	—
18	Elki	3.750	660	—	330	—	—	—	—	—	—	—
19	Erzük	—	4.535	—	2.265	—	20	—	—	—	—	—
20	Görgüşan	—	1.900	—	950	—	—	—	—	—	—	—
21	Gülekrük	—	4.135	—	2.065	—	25	—	—	—	—	—
22	Güdeyik	—	1.865	—	935	—	35	—	—	—	—	—
23	Hacemerek	1.250	6.400	600	3.200	—	110	50	—	—	—	—
24	Hacıseli	1.375	2.600	1.000	1.330	—	10	150	—	—	—	—
25	Hâl	1.000	1.000	500	675	—	25	—	—	—	700	—
26	Hamedi	2.500	800	1.250	400	200	—	1.250	—	—	1.900	1.250
27	Hanibrahimşah	—	1.915	—	960	—	25	—	—	—	—	—
28	Hâr	—	1.000	—	465	—	90	—	—	—	—	—
29	Hasudek	—	1.600	—	635	—	30	—	—	—	—	—
30	Harlı	—	700	—	450	—	—	—	—	—	—	—
31	Hersenk	2.500	6.130	625	3.065	100	200	625	—	—	1.000	1.250
32	Holvenk	2.000	5.870	1.000	2.935	50	20	—	—	—	600	—

		Buğday (Kile)		Arpa (Kile		Pamuk (Müd)		Darı (Kile)		Mercimek (Kile)	Şıra (Müd)	Meyve (Müd)
NO	KÖYLER	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1518	1518
33	Hornik	2.500	930	1.500	490	—	—	750	—	—	—	—
34	Karingid	1.500	1.100	500	550	—	65	500	—	50	1.200	—
35	Kıçvan	—	920	—	460	—	—	—	—	—	—	—
36	Körpe	1.000	2.135	75	1.065	—	50	—	—	—	—	—
37	Malatyacık	—	1.465	—	735	—	30	—	—	—	—	—
38	Mahmunut	—	500	—	375	—	75	—	—	—	—	—
39	Menkizek	—	2.800	—	1.665	—	90	—	—	—	—	—
40	Miyadun	—	1.320	—	540	—	20	—	—	—	—	—
41	Mürüdü	2.500	2.580	1.250	1.290	—	25	—	—	100	2400	1750
42	Pağnik	2.000	15.735	1.250	2.320	105	250	750	—	—	—	—
43	Pekinik	2.500	2.765	500	1.335	70	50	—	—	—	2800	1050
44	Pelte	2.000	1.835	1.250	915	—	50	—	—	—	—	—
45	Pinçirik	—	1.780	—	740	—	—	—	—	—	—	—
46	Pirinçci	1.250	2.080	—	1.040	—	20	150	—	—	—	—
47	Ribât	—	3.550	—	1.765	—	40	—	—	—	—	—
48	Sarunı	2.500	7.470	1.500	3.735	—	200	—	—	—	250	—
49	Sefernik	—	930	—	465	10	—	—	—	—	—	—
50	Selfur	—	2.100	—	1.065	—	50	—	—	—	—	—
52	Seli	2.000	3.200	1.000	1.600	35	50	—	—	—	—	—

		Buğday (Kile)		Arpa (Kile		Pamuk (Müd)		Darı (Kile)		Mercimek (Kile)	Şıra (Müd)	Meyve (Müd)
NO	KÖYLER	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1518	1518
53	Sünkürd	2.500	1.170	1.500	585	—	20	750	—	—	—	—
53	Süntürk	1.500	3.200	1250	16.000	—	20	500	—	75	—	—
54	Tadım	3.750	15.740	1.250	8.005	—	50	1250	—	150	150	1250
55	Temte	2.500	1.335	1.250	665	—	40	1000	—	—	—	—
56	Üçağaç	2.000	1.435	750	715	—	—	150	—	—	—	—
57	Üngüzek	2.000	5.000	1.250	2.500	—	60	500	—	—	—	—
59	Yağmadere	5.000	3.470	2.500	1.715	350	150	—	—	—	—	—
60	Zalunı	2.500	1.375	1.000	1.190	25	—	—	—	—	500	25
61	Zarato	—	850	—	425	—	15	—	—	—	—	—
62	Zarok	2.000	3.720	1.000	1.885	50	30	—	—	—	1.000	—
63	Zâviye-i Birvanlu	—	1.410	—	705	—	40	—	—	—	—	—
		72.625	208.725	37.075	112.635	1.945	3.410	11.500	—	1.675	14.350	7.327

		Buğday (Kile)		Arpa (Kile		Pamuk (Müd)		Darı (Kile)		Mercimek (Kile)	Şıra (Müd)	Meyve (Müd)
NO	KÖYLER	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1518	1518
	Uluâbâd Nâhiyesi											
1	Açepedecik	1.500	3.200	250	1.600	77	205	250	—	—	—	—
2	Ağınsı	3.750	7.470	2.000	3.735	—	375	50	—	—	—	—
3	Ahur	1.500	8.955	1.250	4.475	—	35	500	—	—	—	—
4	Bilâl (Alişam)	—	7.160	—	3.580	—	150	—	—	—	—	—
5	Caferi	2.000	2.130	1.000	1.065	35	25	—	—	—	—	—
6	Çalçapur	—	3.200	—	1.600	—	90	—	—	—	—	—
7	Dadayiç (Dadaş)	—	1.735	—	860	—	100	—	—	—	—	—
8	Daldik	2.000	5.635	1.000	2.815	75	100	—	—	—	—	—
9	Elemanlu	2.500	8.000	1.500	4.000	35	20	500	—	—	1.400	—
10	Emlikkaçmaz	2.000	1.070	1.500	535	77	100	—	—	—	—	—
11	Garaksin	—	1.300	—	650	—	—	—	—	—	—	—
12	Germürü	2.500	2.765	1.000	2.335	—	50	750	—	—	—	—
13	Gidefik	1.250	3.130	250	1.550	35	150	—	—	—	—	—
14	Habusu	6.000	13.500	2.500	6.750	200	750	2.500	—	—	500	750
15	Haceri	2.500	5.890	375	2.935	—	248	375	—	—	—	—
16	Hankah	1.250	1.250	500	375	—	—	—	—	—	14	—
17	Helezür	1.250	2.935	500	1.465	—	150	150	—	—	—	—
18	Hirhik	5.000	4.530	1.250	2.265	150	350	—	—	—	2.000	—

		Buğday (Kile)		Arpa (Kile		Pamuk (Müd)		Darı (Kile)		Mercimek (Kile)	Şıra (Müd)	Meyve (Müd)
NO	KÖYLER	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1518	1518
19	Hoğu	4.500	13.500	1.500	6.750	150	1.600	1.500	—	—	1.500	—
20	Hoş	2.000	3.550	1.000	1.775	91	175	—	—	—	—	—
21	Hozekdek	—	3.475	—	1.735	—	125	—	—	—	—	—
22	Huh	6.250	7.200	2.500	3.600	250	700	—	—	—	2.500	250
23	Hüseynik	6.250	3.430	2.500	1.715	250	50	—	—	—	1.000	—
24	İçme	7.500	8.535	2.500	4.265	600	625	—	—	250	5.000	3.000
25	İrtimnik	—	10.670	—	5.335	—	1.000	—	—	—	—	—
26	Kavak	1.250	590	650	295	—	35	—	—	—	—	—
27	Kehli	2.000	3.400	375	1.700	25	175	375	—	—	—	—
28	Kemehas	—	1.700	—	850	—	45	—	—	—	—	—
29	Kesrik	5.000	4.000	2.500	2.000	500	600	—	—	—	500	2.500
30	Kiğivank	6.500	7.200	2.500	3.850	250	250	500	—	—	2.000	—
31	Kinederiç	2.500	10.750	2.500	5.375	—	—	—	—	100	—	700
32	Koçkale	750	530	150	265	—	60	—	—	—	—	—
33	Konakalmaz	1.250	500	150	250	—	5	—	—	—	—	—
34	Könk	10.000	6.490	2.500	3.240	425	2.000	2.500	—	—	5.000	—
35	Kuyulukend	7.500	12.260	2.500	6.000	—	300	1.500	—	—	—	—
36	Kürdemlik	—	3.970	—	1.735	—	100	—	—	—	—	—
37	Malatyacık	—	1.150	—	575	—	—	—	—	—	—	—

		Buğday (Kile)		Arpa (Kile		Pamuk (Müd)		Darı (Kile)		Mercimek (Kile)	Şıra (Müd)	Meyve (Müd)
NO	KÖYLER	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1518	1518
38	Mığı	1.250	3.230	1.000	1.865	—	90	250	—	50	—	—
39	Mollakendi	3.750	3.275	2.500	1.360	210	100	750	—	150	2.800	2.100
40	Mornik	5.000	5.600	1.000	2.800	200	150	—	—	—	2.500	—
41	Mürü	2.500	5.730	750	2.865	25	275	750	—	—	1.000	—
42	Norşun	2.500	3.465	1.250	1.735	—	50	750	—	—	—	—
43	Perçenç	7.500	18.400	2.500	9.200	—	2.350	2.500	—	2.500	3.000	700
44	Sarpulu	4.000	5.330	1.000	2.665	100	150	1.000	—	—	—	—
45	Sürsürü	7.500	12.000	2.500	6.000	150	250	—	—	—	1.250	1.000
46	Şemsi	2.000	2.670	1.250	1.330	105	225	50	400	—	1.050	—
47	Şıntil	2.500	9.670	1.500	4.835	25	450	—	—	—	100	—
48	Tavilidepecik	—	3.375	—	1.375	—	100	—	—	—	—	—
49	Tilenzid	1.500	6.660	500	3.335	42	175	—	—	—	—	—
50	Tüvan	2.000	10.665	1.000	5.335	—	60	125	—	—	—	—
51	Vertetil	3.750	6.230	1.250	3.115	—	425	—	—	—	1.500	500
52	Yalnıztoros	—	1.720	—	860	—	15	—	—	—	—	—
53	Zertariç	3.750	4.335	1.000	2.115	150	250	—	—	—	2.000	—
		147.750	289.110	58.200	144.090	4.232	15.858	17.625	400	3.050	36.614	11.500

		Buğday (Kile)		Arpa (Kile		Pamuk (Müd)		Darı (Kile)		Mercimek (Kile)	Şıra (Müd)	Meyve (Müd)
NO	KÖYLER	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1518	1518
	Ebûtâhir Nâhiyesi											
1	Akseki	2.100	500	1.400	250	70	60	350	50	—	—	875
2	Ardak	1.400	690	700	345	—	10	700	740	—	—	—
3	Avsiya	2.100	1.120	700	635	70	100	350	—	—	—	—
4	Ayvos	5.950	1.730	1.750	865	15	250	700	—	—	600	1750
5	Bekerme	3.500	1.870	700	935	—	40	700	—	—	—	1.050
6	Cedik	—	1.000	—	500	—	—	—	—	—	—	—
7	Cevlani	1.750	375	600	—	—	—	—	—	—	—	—
8	Cüğe	3.500	1.500	700	750	—	50	700	—	—	—	—
9	Ebûtâhir	3.500	1.000	1.050	500	—	190	1.400	500	—	—	—
10	Elgük-i Ulyâ	2.450	500	700	210	35	10	700	—	—	—	—
11	Elgük-i Süflâ	2.100	750	700	285	—	25	—	—	—	—	—
12	Fenk	—	270	—	135	—	25	—	—	—	—	—
13	İringil	1.750	1.335	700	665	—	—	350	—	—	—	700
14	Kamışlık	1.050	680	700	100	—	50	700	—	—	—	—
15	Keferdiz	2.100	—	700	—	42	—	700	—	—	—	1.750
16	Kızari	2.100	1.190	1.400	595	35	25	700	—	—	—	—
17	Kırkuyu	—	750	—	365	—	35	80	80	—	—	—
18	Kürdcüğe	2.100	800	700	400	—	20	350	—	—	—	350

		Buğday (Kile)		Arpa (Kile		Pamuk (Müd)		Darı (Kile)		Mercimek (Kile)	Şıra (Müd)	Meyve (Müd)
NO	KÖYLER	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1518	1518
19	Ledi	—	350	—	155	—	5	—	190	—	—	—
20	Melek	1.750	400	350	200	—	10	350	100	—	—	—
21	Mezrea	—	490	—	160	—	5	—	80	—	—	—
22	Miryeri	—	350	—	200	—	—	—	100	—	—	—
23	Mişki	—	330	—	265	—	—	—	—	—	—	—
24	Samahto	3.500	1.070	1.050	785	—	50	1.750	120	—	—	1.750
25	Tahto	1.050	400	350	200	—	20	—	—	—	—	—
26	Uslu	3.500	165	1.750	800	—	—	1.400	—	—	—	3.500
27	Yenice	1.050	450	700	225	35	35	—	—	—	—	—
	TOPLAM	48.000	19.610	17.150	11.125	462	1.015	11.980	1.960	—	600	11.725
	Gölcük-i Ulyâ ve Süfâ Nâhiyesi											
1	Alıncık	500	1.500	75	610	—	10	—	—	—	—	—
2	Aluslu	1.000	—	125	—	—	—	50	—	—	—	—
3	Bahri	1.750	—	1.000	—	—	—	500	—	—	—	—
4	Beşik	750	2.800	500	1.400	—	—	—	—	—	—	—
5	Cünd	750	3.600	325	1.800	—	40	—	—	—	—	—
6	Etminik-i Süflâ	1.250		2.670	650	1.335	—	100	—	—	—	—
7	Etminik-i Ulyâ	—	1.750	—	800	—	100	—	—	—	—	—

		Buğday (Kile)		Arpa (Kile		Pamuk (Müd)		Darı (Kile)		Mercimek (Kile)	Şıra (Müd)	Meyve (Müd)
NO	KÖYLER	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1518	1518
8	Gölcük-i Ulyâ	5.000	4.020	1.250	1.600	—	—	—	—	—	3.500	750
9	Gölcük-i Süflâ	5.000	3.200	1.250	—	50	25	500	—	—	1.500	—
10	Güney	1.000	2.130	500	1.065	30	5	—	—	—	—	—
11	Halifecik	—	320	—	160	—	—	—	—	—	—	—
12	Harabto	—	1.070	—	500	—	5	—	—	—	—	—
13	Hefthisar	1.000	3.685	1.000	1.065	75	—	—	—	—	—	—
14	Kozaklu	—	1.070	—	535	—	—	—	—	—	—	—
15	Kürk	1.000	2.840	500	1.465	—	20	—	—	—	—	—
16	Perdik	750	2.400	350	1.200	—	—	—	—	—	—	—
	TOPLAM	19.750	33.055	7.525	13.535	155	305	1.050	—	—	500	750
	Behrimâz Nâhiyesi											
1	Bersuti	—	1.600	—	800	—	—	—	—	—	—	—
2	Bervi	—	1.565	—	535	—	—	—	160	—	—	—
3	Bişirto	—	1.410	—	745	—	—	—	200	—	—	—
4	Dermi	—	320	—	140	—	—	—	—	—	—	—
5	Elbistan	—	800	—	400	—	5	—	—	—	—	—
6	Hatunkendi	—	1.025	—	600	—	—	—	—	—	—	—
7	Helindir	2.000	2.130	750	1.065	—	—	250	—	50	—	—

		Buğday (Kile)		Arpa (Kile		Pamuk (Müd)		Darı (Kile)		Mercimek (Kile)	Şıra (Müd)	Meyve (Müd)
NO	KÖYLER	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1518	1518
8	Husrik	750	1.300	500	900	—	—	—	—	—	—	—
9	Kezin	—	270	—	160	—	—	—	—	—	—	—
10	Koçulu	—	935	—	465	—	—	—	—	—	—	—
11	Malatyacık	—	1.150	—	575	—	—	—	—	—	—	—
12	Mezrea	—	750	—	375	—	—	—	—	—	—	—
13	Pırnoz	2.000	895	1.000	425	—	—	150	—	—	—	—
14	Şeyhkatil	—	3.160	—	1.660	—	—	—	—	—	—	—
15	Umutkendi	—	1.385	—	680	—	—	—	—	—	—	—
		4.750	18.695	2.250	9.525	—	5	400	360	50	—	—
	Hersini Nâhiyesi											
1	Herdi	3.750	2.300	2.500	1.150	50	40	—	—	—	—	—
2	Parçekanlu	5.000	3.250	1.000	1.800	15	65	—	—	—	—	—
3	Ribat-ı Hersini	2.500	4.000	1.000	2.000	25	20	—	—	—	—	—
4	Sanuk	1.250	3.430	750	1.735	40	50	—	—	—	—	—
5	Şahaplu	4.000	2.370	1.500	1.435	105	40	—	—	—	—	—
6	Zâviye-i Hersini	—	4.035	—	1.780	—	225	—	—	—	—	—
		16.500	19.385	6.750	9.900	235	215	—	—	—	—	—

		Buğday (Kile)		Arpa (Kile		Pamuk (Müd)		Darı (Kile)		Mercimek (Kile)	Şıra (Müd)	Meyve (Müd)
NO	KÖYLER	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1566	1518	1518	1518
	Sarıkamış Nâhiyesi											
1	İğiki	2.500	4.800	1.250	2.250	150	180	1.500	—	—	1.500	—
2	Genepi	—	1.230	—	615	—	25	—	—	—	—	—
3	Melik	—	700	—	350	—	40	—	—	—	—	—
4	Karıkşah	—	250	—	225	—	40	—	—	—	—	—
5	Vartanik	500	1.175	75	365	—	—	—	—	—	—	—
		3.000	7.155	1.325	3.805	150	285	1.500	—	—	1.500	—
	Nefs-i Şehir	3.000	—	—	—	700	—	—	—	250	7.000	14.000
	Mezrealar	—	11.640	—	6.035	126	—	—	—	—	—	—
	GENEL TOPLAM	323.675	609.070	130.275	310.650	7.879	21.219	44.055	2.720	5.025	60.564	45.302

TABLO 18
HARPUT SANCAĞINDA TARIM ÜRÜNLERİ ÜRETİMİ VE
KİŞİ BAŞINA DÜŞEN MİKTAR
1518 - 1566

		1518		1566				
	CİNSİ	TOPLAM ÜRETİM	Kişi Başına Düşen	TOPLAM ÜRETİM	ARTIŞ %	Kişi Başına Düşen	ARTIŞ %
1	Buğday[x]	323675/8318448	13/333	609070/1563099	88	6/154	-116
2	Arpa[x]	130275/3348068	5.2/134	310650/7983705	138	3/79	-71
3	Darı[x]	44055/1132214	1.8/45	2720/69904	-1519	003/0.7	-8700
4	Mercimek[x]	5025/129143	0.2/5	—	—	—	—
5	Pamuk[xx]	7879/1615195	0.3/65	21219/439895	169	0.2/43	-55

[x] Kile (İstanbul Kilesi) /Kg
[xx] Müd (Harput Müdü) /Kg

esas alarak, 19.853 müd meyvenin ne kadarının 1/7 ve ne kadarının 1/5 nisbetinde alındığını ortaya çıkarabiliriz. Buna göre 1566'da müslim nüfus % 56.5 nisbetindedir ki, bu durumda 11.216 müd meyve müslüman *re'aya*dan ve 8.637 müd meyvenin de zımmî *re'âyâ*dan alındığı anlaşılır. Bu rakamları *öşür* nisbeti ile çarptığımızda müslümanların 7x11.216=78.512 müd, zımmîler'in ise 5x8.637=43.185 müd meyve ürettikleri ortaya çıkar. Toplam üretim ise 121.697 müd'dür. Bu hale göre 1518'den 1566'ya meyve üretimi yaklaşık üç misli artmış demektir. Fakat bu rakamların ortalama rakamlar olduğunu unutmamak gerekir.

C — VERGİLER

Osmanlı Devleti, imparatorluğun tamamına şâmil bir vergi politikası tesbit etmemiş, her bölgenin ırk, kültür, iklim ve diğer bazı iktisadî ve içtimaî şartlarını nazar-i itibara alarak, ayrı ayrı vergi kanunnâmeleri tertip etmek yoluna gitmiştir[325]. Ülkenin her tarafında câri olan ve sipahi zümresi ile *re'âyâ* arasındaki münasebetleri tanzim eden kanunnâmeler tertip edilmiş olduğu gibi, eyaletlerin, sancakların, nâhiyelerin ve hatta bazı sosyal zümrelerin özellikleri dikkate alınarak, ayrıca kanunnâmeler de düzenlenmiştir. Bu kanunnâmelerde çiftci sınıfların hak ve sorumlulukları, hangi üründen ne nisbette vergi verecekleri gibi hususlarla, sanayi ve ticarî faaliyetlerin nasıl vergilendirilecekleri ve *ehl-i örf* tabir edilen devlet memurlarının *re'âyâ*ya karşı olan davranışları tek tek konu edilmiştir.

Öte yandan Osmanlı İparatorluğu'nda bütün devlet gelirlerini ve masraflarını tek bir merkezden idare etmeği gerektiren bugünkü anlamıyla bir devlet bütçesi ve bu masrafların muayyen bir takım prensiplere göre halka tevzi ve taksim edilmesi şeklinde ortaya çıkan bir vergi telakkisi de yoktu. Devlet, zamanın teşkilat ve maliye sisteminin icablarına uyarak, vergi toplamak hakkını büyük ölçüde dirlik sahiplerine ve vakıflara bırakmıştı[326].

Şüphesiz bunun en büyük sebebi, vergilerin tahsilinde ve maaşların ödenmesinde karşılaşılacak olan güçlüklerdir. Merkezden binlerce kilometre uzaktaki sancaklarda, madenî para olarak vergi toplamak, ulaşım ve güvenlik açısından imkansız olduğu gibi, bunları daha sonra tekrar dirlik sahiplerine ve diğer devlet görevlilerine dağıtmak da hayli müşkildi. Bir de, birçok verginin mahsûlden *aynî* olarak alınması zarureti de başlı başına bir mesele teşkil ederdi. Bundan dolayı devlet, önceki Türk-İslâm devletlerinde tatbik edilmiş olan mîrî arazi rejimini yeni bir düzenlemeye tâbi tutarak bu hususta mükemmel bir sistem geliştirmişti.

Diğer taraftan devlet, imparatorluğa yeni katılan bir bölgede, doğrudan doğruya ülkenin sair sancak ve eyaletlerinde uygulanan vergi sistemini tatbik et-

[325] Şinasi Altundağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", *DTCFD*, V, sayı: 2 (1947), s. 189.
[326] Barkan, "Avârız", *İA*, I, s. 14.

mek yerine, bir müddet daha, önceki hâkimler tarafından vazedilen vergi mükellefiyetleri ile ilgili mevzuatı yerinde bırakmış, ancak bölgede Osmanlı hâkimiyeti pekiştikten sonra tedricen *kanun-ı Osmanî*'yi uygulamaya başlamıştır[327].

İşte Çaldıran zaferini takip eden yıllarda, Osmanlı hâkimiyeti altına giren Harput'ta da, bu prensibe riayet edilerek Safevîler'den önce bu bölgeye hâkim olmuş bulunan Akkoyunlu hükümdarı *Uzun Hasan Bey*'e ait kanunlar, 1518 yılında tamamlanmış olan ilk tahrirde pek az değişikliklerle muhafaza edilmiştir. Bundan dolayı 1518 tarihli *Mufassal Tahrir Defteri*'nin 603-604. sayfalarında yer alan Harput Sancağı Kanunnâmesi, *"Tafsîl-i kanunnâme-i livâ-i Harpurt ber-mûceb-i kanun-ı Osmanî mahsûlât-ı kurâ ma'a şehr ve bâc ve tamga ve sâir cihât-hâ ki der şehr-i mezkûre ber-mûceb-i kanun-ı Hasan Pâdişah nihâde şude"* şeklinde başlamaktadır[328].

Görüldüğü üzere, yerinde bırakılan *Uzun Hasan Bey* kanunları daha çok şehir, *bâc* ve *tamga* ve sâir cihetlere dair olanlardır. Köylerin mahsullerinin vergilendirilmesinde daha çok Osmanlı kanunları geçerli kılınmıştır.

Aynı defterin 661. sayfasında yer alan *Ebutâhir* nâhiyesi kanunnâmesinde ise, hemen hemen tamamiyle *Uzun Hasan Bey*'e ait kanunlar mer'î kılınmıştır. Gerçekten de bu nâhiyede, sancağın diğer nâhiyelerinde yer almayan bir kısım âdet ve resimlerin yürürlükte olduğu görülür. Ek 2'deki *Ebutâhir* Kanunnâmesi'nde görülebileceği üzere, bir kısım vergi ve rüsûmdan sonra sık sık *"bu husâslar ber-karâr-ı sâbık girü mukarrer kılındı"* ibaresi zikredilmektedir. İlerideki sayfalarda bahsedilecek olan bu vergilerin hepsi *Uzun Hasan Bey*'e ait olup *"mukarrer"* kılınanlardır. 1523 tarihli *İcmâl Defter*'deki *Ebutâhir* Kanunnâmesi'nde ise, bu konuda, *"kanun-ı Hasan Beğ iken virürler imiş hâliyâ kanun-ı Osmanî olmağın ref' olundı"* denilmektedir[329]. Bugün mevcut olmayan 1540 tarihli kanunnâmede ise, *Uzun Hasan Bey*'e ait âdet ve kanunların tamamına yakın kısmının kalkmış olması icabeder. Çünkü 1518 tahririnde yerinde bırakılan *Uzun Hasan Bey* kanunlarının belirlediği birçok vergilerin *re'âyâ* için tahammülü zor olduğundan dolayı sonraki tahrirlerde *re'âyâ*dan gelen istek ve şikayetler üzerine kaldırıldığı bilinmektedir[330]. Nitekim 1566 tarihli *Tahrir Defteri*'nde *Harput Livâsı Kanunnâmesi*'nden başka kanunnâme yer aldığı almadığı dikkati çekmektedir ki, bunun sebebi şüphesiz 1540 yılındaki tahrirde *Uzun Hasan Bey* kanunlarının hemen hemen büsbütün terkedilerek *kanun-ı Osmanî*'ye dönülmüş olmasıdır. Çünkü bu tarihte Diyarbekir eyaletinin tamamında artık Osmanlı kanunlarının câri hâle

[327] Barkan "Osmanlı Devrinde Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 545-573.

[328] *TD* 64, s. 603, bkz. Ek 1.

[329] *TD* 998, s. 114, bkz. Ek 3.

[330] Barkan, "Osmanlı Devrinde Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 548.

geldiği görülmektedir[331]. Öte yandan bu durum 1518 tarihli *Ebutâhir* Kanunnâmesi'nin bütünüyle *Uzun Hasan Bey*'e ait kanunlardan ibaret olduğu hususunu teyid etmektedir.

Aynı sancağa tâbi bir nâhiyede, diğerlerinden farklı bir uygulamaya gidilmesinin sebebini ise, yukarıda zikredildiği gibi, Osmanlı Devleti'nin ülke topraklarına dahil olan bölgelerde tatbik ettiği, eskiden beri uygulanagelmiş vergi sistemini ibka etmek şeklindeki umumi politikasında aramak icabeder. Bu durumda *Uzun Hasan Bey* zamanında da her sancak veya nâhiye için birbirinden farklı vergi ve resimler alındığı ortaya çıkmaktadır. Bunun sebebi öyle zannediyoruz ki, Akkoyunlu Devleti'nin mâlî ve teşkilat yapısıyla ilgilidir.

a — *Ö ş ü r*

Öşür, kelimesi onda bir mânâsında kullanılmaktadır. Mîrî arazi rejiminin uygulandığı her yerde devlet, zirâatle uğraşan çiftcilerden (re'âyâ) elde ettikleri mahsûlün *öşür*'ünü almaktadır. Fakat uygulamada, devlet, tamamiyle kendisine ait bu vergileri, devlet adına sipahi, zâim ve hâs sahibi gibi, muayyen mükellefiyetleri yerine getirmek mukabilinde bazı kişilere bırakmıştır.

Öşür, pek nadir durumlarda onda bir olarak uygulanmıştır. Çoğunlukla 1/8, 1/6 ve 1/5 olmak üzere, hatta bazı hallerde ürünün yarısını almak şeklinde tatbik edilmiştir. Nisbetlerin değişik olmasının sebebi, arazinin verimliliği, sulama şartları, zirâat yapılan hububatın çeşidi ve mahalli örf ve âdetlerin dikkate alınmış olmasıdır[332]. Öte yandan *öşür, "harâc-ı mukâseme"*ile izah edilmektedir[333]. *Mukaseme,* bölüşme mânâsına gelmektedir. Önceki bahislerde de anlatıldığı üzere, *re'âyâ,* mülkiyeti devlete ait topraklar üzerinde bir nevi *icarcı* durumundadır. *İcâr bedeli* ise, önceden tesbit edilmiş değildir. İşte, arazinin verim kabiliyetine göre nisbeti değişen *öşür,* mülkiyet hakkından dolayı, devletin, toprağın mahsulünü *re'âyâ* ile bölüşmesi sonucunda aldığı *kira bedeli* olmaktadır.

Öşür, *aynî* ve *nakdî* olmak üzere iki türlü tahsil edilirdi. Arpa, buğday gibi uzun süre durabilen hububat çeşidinden umumiyetle *aynî* olarak alınması kanundu. Fakat sipahiler, genellikle zamanın narhına (narh-ı rûzî) göre *nakdî* olarak *öşür* almak isterlerdi. Zirâ sipahinin elindeki mahsulü satıp nakde çevirme imkanları kısıtlı ve zor idi. Fakat *re'âyâ*'nın *öşür*'ü *nakdî* olarak veremeyeceği nazar-ı itibara alınarak, sipahilerin ve eminler'in bu davranışlarının önüne geçilmesi hususunda *"hâkimül'l-vakt"* olanlar uyarılmıştır[334]. Çünkü *Tahrir Defterle-*

[331] Barkan, aynı yer.

[332] Barkan, "Öşür", *İA,* IX, s. 485.

[333] *"Öşür adına alınan öşür değildir, arzın harâc-ı mukâsemesidir. Harâc elbette onda bir olmaz; arzın tahammülüne göre alınır. Nısfına değin almak meşru'dur. Sekizde bir almak arzın tahammülü olıcak helâlidir* (Ketebe Ebu'ssu'ud *MTM,* I, s. 102.

[334] Bkz. Ek 4, 1566 tarihli Harput Livâsı Kanunnâmesi; Diyarbekir eyaletinde hububat öşürünün *aynî* olarak alınması 1540 yılındaki *Kanunnâme* ile sağlanmıştır. Hakikaten 1518 tarihli kanunnamede öşrün ne şekilde alınması gerektiği konusunda herhangi bir açıklama yoktur.

ri'ndeki narh fiyatları, *re'âyâ*'nın lehine olarak umumiyetle düşük tutulmuştu ve çok defa günlük narh, resmî narhın hayli üzerinde oluyordu. Bundan dolayı, *nakdî* vergi köylü için büyük bir külfet teşkil ederdi. *Aynî* olarak alınması halinde ise, hem devlet veya sipahilerin bir kaybı olmuyor, hem de *re'ayâ* için kolaylık sağlıyordu. Çünkü *re'âyâ*'nın ürününü pazarda satıp nakde çevirmesi de güçtü.

Hububatın dışındaki bağ, bahçe ve bostan mahsullerinin *öşür*'ünü *aynî* olarak almak sipahilerin aleyhine olacağı için pek benimsenmemiştir. Çünkü meyve ve sebze türündeki bu mahsuller uzun süre bekleyemeyeceği gibi, hemen satılması da mümkün değildir. Bundan dolayı, *re'âyâ* bu mahsûllerin *öşür*'ünü *Defterleri*'nde belirlenmiş olan narh üzerinden sipahiye *nakdî* olarak ödemek mecburiyetinde idi. Nitekim bu yüzden *Tahrir Defterleri*'nde çok defa bağ, bostan ve meyve *öşür*'ü kaydedilirken mahsûl miktarı ve birim fiyatı belirtilmeyerek doğrudan doğruya alınan *öşür* tutarı yazılmıştır.

Bazı hallerde de *öşür*'ün *maktu'* olarak alındığı görülmektedir. Meselâ Harput şehrinde oturan gerek müslim ve gerekse gayrimüslim halk şehir çevresindeki bağ ve bahçelerden hâsıl olan mahsûlleri için *"resm-i bağat"* adı altında *maktu'* olarak *öşür* vermekteydiler[335]. *Maktu' öşür*'ün en büyük mahzuru, mükellefin, ürünün az olduğu kıtlık zamanlarında da önceden belirlenmiş olan vergiyi ödemek mecburiyetinde oluşudur. Nitekim bu yüzden bazı sancaklarda *maktu' öşür* alınmasına son verildiği görülmektedir[336].

1 — *Hububat Öşrü*

— *Buğday Öşrü*

Öşre tâbi mahsuller içerisinde en fazla vergi geliri buğdaydan elde edilmektedir. Çünkü buğday, yukarıda da anlatıldığı üzere üretimi en fazla yapılan mahsûldür. 1518 tahririne göre buğdaydan elde edilen *öşür bedeli* 517.960 akçadır. Toplam hâsılat (vergi geliri) içerisinde buğdayın nisbeti ise % 33.6'dır (Tablo 28). Bu miktar 1566 yılında 1.228.454 akçaya ulaşmıştır. Harput'un bu son *Tahrir Defteri*'nde buğdayın resmî fiyatı 10 akça olarak belirlenmiştir. Fakat *Ebutâhir* nâhiyesinde 12 akça üzerinden işlem görmüştür. Bunun sebebi muhtemelen *Ebutâhir* nâhiyesinin *"zemin"* inin az oluşudur. 1518'deki resmî narh ise bütün nâhiyeler için kile başına 8 akçadır. Vergi toplamı içersinde buğdaydan alınan öşür bedelinin payı 1566'da da % 33.6 dır (Tablo 28). Bu, her iki tahrirde de, devletin en yüksek geliri buğdaydan elde ettiğini ortaya koyar. Üretimin en büyük kısmı 1518'de Harput, 1566'da ise, bu nâhiyenin iki ayrı nâhiye haline getirilmesiyle ortaya çıkan *Uluâbâd* ve *Kuzâbâd* nâhiyelerinden elde edilmiştir.

[335] *TD* 106, s. 80/a; *TD* 310, s. 6.

[336] 1528 tarihli "Aydın Livâsı Kanunu", *Kanunlar*, s. 18.

— Arpa Öşrü,

Arpa'dan alınan vergi miktarı da üretiminin buğdaydan hemen sonra gelmesinden dolayı oldukça mühim bir yekun tutmaktadır. Arpadan da gerek müslim ve gerekse gayrimüslimler için 1/5 nisbetinde *öşür* alınmaktadır. Ancak *Ebutâhir* nâhiyesinde buğdayda olduğu gibi 1/7 nisbetinde *öşür* alınmaktadır. Bu durum 1523 tarihli kanunnâmeye nazaran değiştirilerek, *Ebutâhir* için de 1/5 (hums üzere) nisbeti vazolunmuştur[337]. Nitekim 1566 tahririne göre bütün sancakta hem müslim ve hem de gayrimüslimler için hububat öşrü 1/5 olarak tatbik edilmiştir.

1518'de toplam sancak hâsılatı içerisinde 166.110 akça ile % 10.7'lik bir nisbete sahip olan Arpa, 1566 yılında buğdaydan sonra en fazla üretimi yapılan ve *öşür* alınan üründür. 505.650 akça olarak gerçekleşen *öşür* bedeli toplam sancak hâsılatı içerisinde % 13.8'lik bir nisbet teşkil etmektedir (Tablo 28).

— Darı Öşrü,

Darı üretimi 1518 yılında 47.500 kile iken, 1566'da 2.720 kileye düşmüştür (Tablo 17, 18) ki, *öşür* bedelinde de bunun sonucu olarak azalma görülmektedir. Gerçekten de 52.920 akça olan 1518'deki darı *öşrü*, 1566'da 5.136 akçaya düşmüştür (Tablo 28).

Öşür nisbeti *Ebûtâhir* için 1/7, diğer nâhiyeler içinse 1/5 olmak üzere diğer hububattaki gibidir. Darıdan alınan *öşür* bedelinin toplam sancak hâsılatı içerisindeki nisbeti % 3.4 iken 1566'da % 0.1'e düşmüştür (Tablo 28).

— Mercimek Öşrü,

Önceki sayfalarda belirtildiği üzere sancakta sadece 1518 tarihli defterden mercimek üretildiğini öğreniyoruz. 1566 tahririnde mercimekten bahsedilmemektedir.

1518'de bütün sancakta 5.425 kile mercimek üretildiği görülmektedir ki, bu miktardan 1/5 nisbetinde alınan *öşür* bedeli 10.850 akça tutmaktadır (Tablo 28).

2 — *Pamuk Öşrü*

Pamuk üretimi mercimek ve darı üretiminin aksine 1518'e nazaran 1566 yılında büyük bir artış göstermiş olduğundan pamuktan elde edilen *öşür* bedelinde de yükselme meydana gelmiştir. Bundan dolayı, 1518'de 84.174 akça ile % 5.4 olan toplam vergi içerisindeki pamuk *öşrü* nisbeti, 1566'da 309.456 akça ile % 8.4 nisbetine ulaşmıştır (Tablo 28).

1518 tahririnde pamuk mahsûlünden müslimler için 1/7 ve gayrimüslimler için 1/5 nisbetinde *öşür* alınırken 1523 tahririnde *Ebutâhir* nâhiyesi için 1/6

[337] 1523 tarihli Ebutâhir Kanunnâmesi, bkz. Ek 3.

(südüs) nisbeti uygulanmaya başlanmıştır[338]. Fakat 1566 tahririnde bütün sancakta her iki dinî zümre için de 1/5 nisbeti geçerli kılınmıştır.

3 — *Bostan ve Meyve Öşrü*

Birçok meyve çeşidinin bulunduğu Harput'ta 1518 yılındaki tahrirde meyvenin cinsi belirtilmeyerek *"öşr-i meyve"* adı altında *müd* birimiyle sadece *öşür* olarak alınan miktar belirtilerek kaydedilmiştir. 33.300 müd meyvenin üretildiği 1518 yılında toplam 10.316 akça *öşür* alınmaktadır ki, sancak hâsılatı içerisinde % 0.6'lık bir nisbet teşkil eder.

1566'daki tahrirde ise, hiçbirinde *öşür* olarak alınan miktar belirtilmeyerek, *"öşr-i ceviz"*, *"öşr-i kiraz"*, *"öşr-i armut"* gibi muhtelif meyvelerden alınan *öşür* bedelleri kaydedilmiş olduğu gibi, ayrıca *"öşr-i meyve"* adı altında bir vergi daha alındığı gözlenmektedir. Bu meyvelerden alınan *öşür,* yetiştirildiği birkaç köye münhasır olması sebebiyle hepsinin *"öşr-i meyve"* başlığı altında değerlendirmeye uygun bulduk. Çünkü defterdeki kayıtlardan hiçbirinin miktarını belirlemek mümkün olmamaktadır.

1566 tahririne göre bütün meyvelerden alınan *öşür* bedeli 21.004 akça olup, toplam hasılat içerisindeki nisbeti % 0.5'tir (Tablo 28).

1518 tarihli kanunnâmede müslümanların *"busâtîn"* inden 1/7 nisbetinde *öşür* alınacağı zikredilmişse de, defterde bostan *öşür'ü* yer almamıştır. 1566'da müstakil bir vergi kalemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat meyvede olduğu gibi miktar belirtilmeden *öşür* bedeli kaydedilmiştir. Buna göre bostanlardan 18.706 akça *öşür* alınmaktadır ki, bu miktar sancak hâsılatı içerisinde % 0.5'lik bir nisbet teşkil eder (Tablo 28).

4 — *Şıra Öşrü ve Bağ Resmi,*

Harput Sancağı'nda *"resm-i kürüm"* veya *"öşr-i şıra"* adları altında üzüm bağlarının vergilendirilmesinden elde edilen gelir, toplam sancak hâsılatı içerisinde önemli bir yekun tutmaktadır. 1518 yılında *Ebutâhir* nâhiyesi dışında kalan yerlerde, *"öşr-i şıra"* adı altında vergi alınmakta olup, toplam 66.168 müd'lük şıra'dan 63.125 akça gelir temin edilmektedir. *Ebutâhir* nâhiyesinde ise, *"öşr-i şıra"* yerine *"resm-i kürüm"* adıyla her 100 kök (devek) üzümden 2 akça resim alındığı görülmektedir. Bundan elde edilen gelir ise, 17.136 akçadır. *"Öşr-i şıra"* ile birlikte toplam 80.261 akçalık gelirin sancak geliri içerisinde % 5.2 gibi mühim bir nisbet teşkil ettği gözlenmektedir (Tablo 28).

1523 tahririnde, elde edilen gelir miktarlarını *Mufassal Defter* olmadığından tesbit edememekle beraber, kanunnâmeye nazaran *Ebutâhir* nâhiyesinde, *"resm-i kürüm"* her 100 kök için 4 akçaya yükselmiştir[339].

[338] *TD* 998, s. 114, Ebutâhir Kanunnâmesi, Bkz. Ek 3.

[339] *TD* 998, s. 114; Bkz. Ek 3.

Tablo 19'da bağcılık yapılan köyler ve her köydeki kök sayısı ile alınan resim yer almaktadır.

1566 yılında ise, bütün sancağa şâmil olmak üzere *"resm-i kürüm"* vazedilmiştir. Nisbet de her 100 kök için 5 akça olarak belirlenmiştir. Elde edilen gelir ise 136.962 akçaya yükselmiştir. Fakat sancağın umumi hâsılatındaki artış daha yüksek olduğundan, bu meblağın toplam hâsılat içerisindeki nisbeti % 3.6'ya düşmüştür (Tablo 28).

5 — *Bal Öşrü* (Resm-i 'Asel)

Tahrir Defterleri'nde *"resm-i küvâre"*[340], *"resm-i 'asel"*, *"resm-i zenburiye"*, *"öşr-i kovan"* ve *"öşr-i petek"* gibi muhtelif isimler altında zikredilen bu vergi, *re'âyâ*nın elindeki arı kovanlarının mahsûlünden, yani baldan alınır. Bazı yerlerde *aynî* olarak alındığı gibi, *nakdî* olarak da alındığı olurdu. Öte yandan *re'âyâ,* arılarını beslemek için kendi tâbi olduğu timarın dışındaki bir sipahinin timarı arazisine götürse, defterde kayıtlı resmin yarısını *ra'iyyet* sahibi, yarısını da kovanların bulunduğu timar tasarruf eden sipahi alırdı[341].

Bal *öşrü,* bölgelere göre farklılık gösterir. Bazı yerlerde 1/10, bazılarında 4 kovanda 1 akça ve bazılarında kovan başına 1 *nügi* bal alınmaktadır[342].

Harput Sancağı'nda, 1518 tarihli kanunnâmeye göre, *"resm-i 'asel"*, *"öşür üzere"* alınmaktadır[343]. Defterde, alınan *öşür*'ün miktarı verilmeden doğrudan doğruya akça olarak bedeli yazılmıştır. Buna göre 1518 yılında baldan 737 akça öşür alındığı görülmektedir. Genel vâridat içerisinde bu meblağ % 0.04 gibi küçük bir nisbet teşkil eder (Tablo 28).

1566 tarihli defterde, bal öşrü, *"resm-i küvâre"* adı altında zikredilmiştir. Fakat eldeki kayıtlar bu yıldaki bal üretimine ait bir tesbitte bulunmamıza imkan vermemektedir. Yine sadece *öşür* bedeli yazılmakla iktifa edilmiştir. Ancak 1518'e nazaran baldan elde edilen *öşür* tutarının bir hayli arttığı görülmektedir. Toplam 10.413 akça olan *"resm-i küvâre"* nin sancak hâsılatı içerisindeki nisbeti de % 0.5'e yükselmiştir (Tablo 28).

Bu durum 1518'den sonraki yıllarda arıcılığın bütük bir gelişme gösterdiğini ortaya koymaktadır. Baldan *öşür* olarak vergi alındığına göre, 1566 yılında toplam 184.130 akçalık bal elde edilmiş demektir. Bal'ın okkasının 4 akça olduğunu gözönünüe alırsak[344], toplam bal üretimi 46.032 okka olarak gerçekleşmiş demektir.

[340] Kaynaklarda (كواره) şeklinde geçen bu kelime *kivâre, küvâre,* ve *güvâre* gibi değişik şekillerde okunabilmektedir. Bkz. B. Yediyıldız, *Aynı eser,* s. 120, dipnot 526.

[341] N. Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler", *DTCFD,* V, s. 508 vd.

[342] *Nügi* veya *Nügü,* bir çeşit kepçe olup, 200 dirhemlik (yarım okka) bir ölçüyü ifade eder. Bkz. Ek 1; ayrıca, *Derleme Sözlüğü,* IX, Ankara 1977, s. 3257.

[343] *TD* 64, s. 603, bkz. Ek 1.

[344] *TD* 552, s. 56/b.

TABLO 19
HARBUT SANCAĞINDA BAĞCILIK
1518 - 1566

		1518[x]		1566[xx]	
NO	KÖYLER	Kök Sayısı	Alınan Resim	Kök Sayısı	Alınan Resim
1	Açedepecik	—	—	4.000	200
2	Ağınsı	—	—	26.000	1.300
3	Akseki	40.000	800	40.000	2.000
4	Alaca	—	—	2.000	100
5	Ardak	32.500	650	14.000	700
6	Arındık	—	—	7.000	350
7	Aşvan	—	—	20.000	1.000
8	Avcı	—	—	5.960	298
9	Avsiya	10.000	200	40.000	2.000
10	Ayvos	120.000	2.400	160.000	8.000
11	Bekerme	45.000	900	102.000	5.100
12	Bervi	—	—	6.920	346
13	Bişirto	—	—	2.000	100
14	Beşki	—	—	9.600	480
15	Bizmişen	—	—	36.000	1.800
16	Buryaz (Poyraz)	—	—	460	23
17	Cevlani	30.000	600	30.000	1.500
18	Cünd	—	—	2.520	126
19	Çorkiğ	—	—	12.000	600
20	Çüğe	75.000	1.500	89.000	4.450
21	Daldik	—	—	7.560	378
22	Dişidi	—	—	800	40
23	Ebûtâhir	100.000	2.000	50.000	2.500
24	Elamanlu	—	—	6.720	336
25	Elgük-i Ulyâ	25.000	500	40.000	2.000

[x] Her 100 kök bağdan 2 akça hesabı üzere.
[xx] Her 100 kök bağdan 5 akça hesabı üzere.

		1518		1566	
NO	KÖYLER	Kök Sayısı	Alınan Resim	Kök Sayısı	Alınan Resim
26	Elgük-i Süflâ	30.000	600	40.000	2.000
27	Emlikkaçmaz	—	—	5.200	260
28	Erzük	—	—	3.600	260
29	Etminik-i Ulyâ	—	—	1.200	60
30	Etminik-i Süflâ	—	—	1.000	50
31	Germüri	—	—	10.000	500
32	Gidefik	—	—	9.960	498
33	Gölcük-i Ulyâ	—	—	14.000	700
34	Gölcük-i Süflâ	—	—	40.200	2.010
35	Güdayik	—	—	200	10
36	Güney	—	—	4.000	200
37	Habusu	—	—	48.000	2.400
38	Hacıseli	—	—	24.000	1.200
39	Hâl	—	—	6.000	300
40	Hamedi	—	—	75.000	3.750
41	Hâr	—	—	600	30
42	Hayro	—	—	1.340	67
43	Helezür	—	—	9.000	450
44	Hersenk	—	—	40.000	2.000
45	Hırhik	—	—	28.800	1.440
46	Hoğu	—	—	60.000	3.000
47	Holvenk	—	—	23.200	1.160
48	Hoş	—	—	2.030	103
49	Huh	—	—	60.000	3.000
50	Hüseynik	—	—	53.000	2.650
51	İçme	—	—	50.000	2.500
52	İğiki	—	—	22.000	1.100
53	İringil	45.000	900	20.000	1.000
54	İrtimnik	—	—	32.000	1.600
55	Kamışlık	9.300	186	—	—

NO	KÖYLER	1518		1566	
		Kök Sayısı	Alınan Resim	Kök Sayısı	Alınan Resim
56	Karingid	—	—	30.000	1.500
57	Kavak	—	—	1.240	62
58	Keferdiz	50.000	1.000	—	—
59	Kehli	—	—	6.000	300
60	Kesrik	—	—	240.000	12.000
61	Kevadçerkes	20.000	400	20.000	1.000
62	Kızari	5.000	100	10.000	500
63	Kiğivank	—	—	4.800	240
64	Kinederiç	—	—	8.000	400
65	Könk	—	—	30.000	1.500
66	Kırkuyu	—	—	10.000	500
67	Kürdemlik	—	—	7.000	350
68	Kürk	—	—	5.580	279
69	Ledi	—	—	2.000	100
70	Melek	50.000	1.000	12.000	600
71	Mezrea	—	—	9.680	484
72	Miryeri	—	—	1.500	75
73	Miyadun	—	—	1.000	50
74	Mollakendi	—	—	360	18
75	Mornik	—	—	50.000	2.500
76	Mürü	—	—	6.000	300
77	Mürüdü	—	—	80.000	4.000
78	Norşin	—	—	4.800	240
79	Pekinik	—	—	140.000	7.000
80	Perçenç	—	—	28.000	1.400
81	Pelte	—	—	6.000	300
82	Perdik	—	—	40.000	2.000
83	Pirinçci	—	—	860	43
84	Samahto	70.000	1.400	70.000	3.500
85	Sarunı	—	—	16.000	800

NO	KÖYLER	1518		1566	
		Kök Sayısı	Alınan Resim	Kök Sayısı	Alınan Resim
86	Sarpulu	—	—	6.000	300
87	Selfur	—	—	6.000	300
88	Süntürk	—	—	3.200	160
89	Sürsürü	—	—	90.000	4.500
90	Şeyhkatil	—	—	1.840	92
91	Şintil	—	—	34.880	1.744
92	Tahto	30.000	600	37.400	1.870
93	Tadım	—	—	40.000	2.000
94	Umutkendi	—	—	2.120	106
95	Uslu	50.000	1.000	100.000	5.000
96	Üçağaç	—	—	4.000	200
97	Üngüzek	—	—	2.000	100
98	Vertetil	—	—	20.000	1.000
99	Yenice	20.000	400	20.600	1.030
100	Zafran	—	—	800	40
101	Zalunı	—	—	100.000	5.000
102	Zarok	—	—	6.600	330
103	Zaviyecik	—	—	4.800	240
104	Zertariç	170.000	—	12.000	600
	TOPLAM	856.800	17.136	2.739.240	136.962

Görüldüğü üzere Harput Sancağı'nın vergi gelirinin büyük kısmını hububat ve sâir mahsullerden alınan *öşür* teşkil etmektedir. Bu durumun XVII. yüzyılın başlarına kadar devam ettiği; ancak bir daha tahrir yapılmadığından eski defterlerin kullanılmaya devam ettiği fakat yine de nisbetleri değişmeyen *öşür*'ün devlet gelirleri içinde önemini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

b — Şahsa Bağlı Vergiler

1 — *Çift Resmi* (Resm-i Çift)

Osmanlı İmparatorluğu'nda, mîrî arazi rejiminin uygulandığı bölgelerde, *çift* (Çiftlik) tabir edilen muayyen büyüklükteki bir araziyi tasarruf eden (ekip biçen) *ra'iyyet*'in ödediği vergiye *çift resmi* denir. Önceki bahislerde de izah edildiği vechile *çiftlik* ile, arazinin verimliliğine ve sulanabiliriğine göre değişen 60 ilâ 150 dönüm arasındaki toprak parçası kasdedilmektedir.

Kaynaklarda, *kulluk akçası* ya da *ra'iyyet resmi* olarak da zikredilen *çift resmi*'nin, köylü ile senyörler arasındaki bazı *feodal hizmetler*'in Osmanlı devrinde paraya çevrilmiş karşılığı olduğu ifade edilmiştir. Buna göre sözkonusu *feodal hizmetler,* Fatih Kanunnâmesi'nde zikredilen ve bir *çift* tasarruf eden *ra'iyyet*'in yapması gereken *döğen, boyunduruk, araba, orak* vs. gibi hizmetlerdir[345].

Öte yandan Osmanlı hukukçuları, XVI. yüzyılda, *çift resmi*'nin araziye (arza) bağlı olduğunu tekrarlamış durmuşlardır. Sancak kanunnâmelerinde de sık sık idafe edilen bu fikre göre *re'âyâ, çiftlik* olarak tasarruf ettiği topraktan dolayı *resm-i çift* ödemektedir. Bazı sancaklarda sipahiler, *çift resmi*'nin mahiyetini bilmediklerinden veya kasıtlı olarak yanlış anladıklarından re'âyânın kullandığı öküz sayısına göre *çift resmi*'ni daha fazla istedikleri olmuştur. Bunun üzerine bazı kanunnâmelerde bu hususa açıklık getirilerek *çift resmi*'nin arza bağlı olduğu tebarüz ettirilmiştir[346].

Ebussuud Efendi ise, *çift resmi*'ni, *harâc-ı muvazzafa* saymaktadır[347]. Ancak onun bu ifadesi, gerçekte *örfî* bir vergi olan *çift resmi*'ni, *"şer'îleştirmek gayreti"* olarak yorumlanmıştır[348].

[345] H. İnalcık, "Osmanlılar'da Ra'iyyet Rüsûmu"i *Belleten,* XXIII/92, (1959), s. 581; Hatta yazar, Bizans'ta *pronaia* tasarruf eden köylüler tarafından ödenen vergiye dikkate şayan bir benzerlik gösterdiğini ileri sürmüştür. Bkz. "Çift Resmi", *EI²*, II, s. 32.

[346] *"ve temâm çift ve resm-i çift yazılan kimselere sipahiler sen iki veya üç çift ile zirâat idersin diyü tekrar resm-i çift taleb eylemeyeler. Zira resm-i çift arza bağlanmışdır öküze bağlanmamışdır"*, "1540 tarihli Diyarbekir Vilâyeti Kanunu", *Kanunlar,* s. 133.

[347] *"re'âyâ ellerinde olan arazi ne öşriye ve ne de harâcîyedir belki arz-ı memleketdir ki, arz-ı mîrî dimekle ma'rûfdur ve meşhûrdur rakabesi beytü'l-mâlındır tasarrufu re'âyâya tefevvüz olmuşdur ekerler biçerler harâc-ı muvazzafını çift akçası adına bazı diyarda tasma akçası adına ve harac-ı mukasemesini öşür adına virirler", MTM,* "Osmanlı Kanunnâmeleri", s. 51.

[348] Barkan, *Kanunlar,* s. 299.

Öyle görünüyor ki, *çift resmi,* başlangıçta *örfî,* şahsa bağlı ve *çiftlik* tasarruf eden *re'âyâ*nın belli mükellefiyetleri yerine getirmesi şeklinde ortaya çıkmakla beraber, XVI. yüzyılda *çiftlik* tasarruf eden *re'âyâ*nın bahis konusu mükellefiyetlere karşılık ödediği sabit bir vergi haline gelmiştir. Fakat temel şart mutlaka *çiftlik* tasarruf edenden alınmasıdır. *Cizye, bennâk, ispenç, mücerred* gibi diğer şahsa bağlı vergilerden farkı da budur. *Çift*'i herhangi bir sebeple elinden alınan *re'âyâ, bennâk* sayılmaktadır[349]. Kısacası *resm-i çift, çiftlik* tasarruf şartına bağlı, şahsî bir vergidir denilebilir.

Çift resmi, nîm çift tasarruf eden *re'âyâ*dan yarısı alınmak şeklinde görülür, *Nîm çift*'den az toprak tasarruf eden *re'âyâ* ise 2-5 dönüme 1 akça olmak üzere *dönüm resmi* öder. Buna bazı yerlerde *zemin resmi* de denmektedir[350].

Doğu Anadolu'da *çift resmi,* umumiyetle 50 akça olarak alınmaktadır. İmparatorluğun diğer sahalarına nazaran bu miktarın yüksek olmasının sebebi, devletin bu bölgede *çift resmi*'ni bir takım eski ağır vergilere muâdil tutarak vazetmiş olmasıdır[351].

Bu meyânda Harput Sancağı'nda da *çift resmi* 50 akça olarak tesbit edilmiştir. Ayrıca toprak tasarruf şartına bağlı bir vergi olduğundan *resm-i çift*'den elde edilen gelir de *çiftlik* sayısına göre değişmektedir. 1518 tahririne göre, Harput Sancağı'nda 468'i bütün ve 112'si *nîm çift* olmak üzere toplam 580 adet *çiftlik* mevcuttur. Fakat bunlardan başka *Ebutâhir* nâhiyesindeki köylerde bulunan 36'sı *bütün* ve 260'ı *nîm* olan *çiftlik*lerden kanunnâmede belirtildiği üzere *resm-i çift* alınmamaktadır. Bunun yerine *re'âyâ*dan *âdet-i kara salgun* denilen bir vergi alınmaktadır ki, toplam 200 *Şâmi Eşrefî* altun tutan bu verginin tamamı 40'ar Osmanlı akçasından 8000 akça etmektedir[352]. Bu meblağ daha evvel belirtilen *çift*'leri tasarruf eden *re'âyâ*nın ödemesi gereken *çift resmi*'ne muâdildir. Gerçekten yaklaşık 160 *çift*'in bulunduğu nâhiyede şayet *çift resmi* ödenseydi yine 8000 akça tutardı. Bu durum Doğu Anadolu'daki *çift resmi*'nin Osmanlı öncesinden intikal eden bir takım eski vergiler ölçü alınarak tesbit edildiği görüşünü de teyid etmektedir.

1566 tahririne göre, sancak genelinde 316 *bütün* ve 1033 *nîm çift* olmak üzere toplam 1349 adet *çift* olduğu görülmektedir (Tablo 15). Bu durumda 1518 tahririne göre *çift* sayısında % 54'lük bir artış görülüyorsa da, gerçekten *bütün çift* olarak düşünülürse artışın sadece % 20 olduğu görülür. Bu artışın sebebi daha önce de temas ettiğimiz üzere, birçok mezre'anın ve *"virân"* durumundaki köylerin iskân edilmiş olmasıdır.

[349] H. Özdeğer, *XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Antepin Sosyal ve Ekonomik Durumu,* İstanbul 1982, s. 36.

[350] Bkz. Dönüm resmi.

[351] H. İnalcık, "Osmanlılar'da...," s. 585.

[352] *TD* 64, s. 662.

Resm-i çift'den elde edilen gelir, 1518'de 26.200 akça olup, toplam gelir içerisindeki nisbeti % 1.7'dir. 1566 yılında ise, bu rakam 41.625 akça ile % 1.1 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 28).

2 — *Bennâk Resmi*

Bennâk, evli fakat *çift* tasarruf etmeyen veya *nîm çift*'den az yer tasarruf eden *ra'iyyet*'tir[353]. *Mücerred*'den farkı, sadece evli oluşudur. Nitekim *mücerred* evlenir evlenmez *bennâk* sayılmaktadır. *Bennâkler, ekinlü* (çiftlü) *bennâk* ve *caba-bennâk* olmak üzere ikiye ayrılırlar. *Nîm çift*'den az yer tasarruf eden *bennâkler ekinlü,* hiç yer tasarruf etmeyenler de *caba-bennâk*'tir[354]. Fakat 1518 tarihli Harput Kanunnâmesi'nde *caba-bennâk, mücerred* anlamında kullanılmıştır[355].

Bennâk resmi, resm-i çift gibi toprağa bağlı olmayıp, tamamen şahsa bağlı bir *baş vergisi*dir. Bu yüzden 1566 tarihli Harput Kanunnâmesi'nde *baş hakkı* olarak da zikredilmektedir[356].

Bennâkler, tıpkı *mücerredler* gibi, başka yerlerde çalışabilirler fakat, *ra'iyyet resmi*'ni muhakkak surette kayıtlı bulundukları sipahiye ödemek zorundadırlar[357].

Ekinlü kaydedilen *bennâkler,* tasarruf ettikleri *nîm çift*'den az yerler için *"iki dönüme bir akça"* resim öderler[358]. Tasarruf ettikleri arazi 4-10 ilâ 24-60 arasında değişir. Ancak, tasarruf ettikleri arazinin 2 dönüme 1 akça olan rüsumu, 12 akça olan *bennâk resmi*'ni aştığı zaman *bennâk resmi* yerine *dönüm resmi* öderler[359].

Harput Sancağı'nda *bennâk resmi,* İmparatorluğun birçok bölgesindeki uygulamaya benzer bir şekilde 12 akça olarak belirlenmiştir. Bunlardan toprak tasarruf eden olursa, yukarıda zikredildiği üzere 2 dönüme 1 akça *dönüm resmi* ödeyeceklerdir. 1518 tahririne göre, sancak genelinde 137 bennâk bulunduğu görülmektedir. Bunların ödediği *bennâk resmi* toplam ise 1644 akçadır. 1566 tahririnde nüfusun yüzde yüzün üzerinde artmış olması sebebiyle *bennâk* sayısı da 25 kat artarak 3.409'a çıkmıştır. Bunun sebebi arazinin sınırlı oluşu yüzünden birçok evli *re'âyâ*'nın *çift* verilemediğinden, *bennâk* kaydedilmiş olmasıdır.

Bennâk resmi'nden elde edilen gelir 1518'e nazaran 1566'da *bennâk* sayısındaki artışa paralel olarak 25 kat daha fazla olmuştur; 40.908 akça. Fakat toplam

[353] "1528 tarihli Bolu Livâsı Kanunu", *Kanunlar,* s. 47.

[354] H. İnalcık, "Osmanlılar'da....", s. 589.

[355] *"ve anlar kim ferd olalar atalarına hizmet ider olmayub ki 'alâ-hide kendü öz kârlarından olalar anlarun gibiden altışar akça caba-bennâk alalar", TD* 64, s. 603; Ek 1.

[356] *TD* 106, s. 67/b; bkz. Ek 4.

[357] İnalcık, "aynı makale", s. 590; Barkan, *Kanunlar,* s. 174.

[358] *"ve anlarun kim çifti olmaya veya bir hânede tekrâr müzevvec ola anlardan dahi on ikişer akça resm-i bennâk alalar ve bunlardan ziraat ider kimesne olsa ziraatine göre hesâb idüb her iki dönüme bir akça alalar", TD* 64, s. 603; Ek 1.

[359] İnalcık, "aynı makale" s. 589; N. Çağatay, "aynı makale", s. 504; Barkan, *Kanunlar,* s. 133.

sancak gelirleri içerisindeki nisbet % 0.1'den, % 1.1'e çıkmıştır ki; nisbette sadece 11 misli artış olmuş demektir (Tablo 28).

Öte yandan *bennâkler*in 1518'de müslüman nüfus içersindeki nisbeti % 0.9 iken, 1566'da % 5.9'a ulaşmıştır (Tablo 20). Müslüman nüfus 48 yıllık sürede yaklaşık 5 kat arttığı halde bennâklerin 25 kat artmış olması, nüfus içerisinde *çift* tasarruf edenlerin nisbetinin azaldığını, topraksızların nisbetinin ise büyük ölçüde arttığını göstermektedir. Halbuki önceki bahiste görüldüğü üzere, *bütün* veya *nîm* olmasına bakılmaksızın *çift* tasarruf eden *ra'iyyet* sayısı % 54 nisbetinde artmıştır. Bu durumda 5 kat artan nüfusun toprak ihtiyacının neden karşılanmadığı ortaya çıkmaktadır.

3 — *Mücerred Resmi*

Resm-i mücerred de aynı *bennâk resmi* gibi bir baş vergisidir. Ondan farkı henüz evlenmemiş fakat *"kisb ü kâra kâdir"* olan erkek *re'âyâ*dan alınmasıdır. Temel şart baliğ olmuş ve kendi başına iş tutabilir olmaktır. *Mücerredlik* ve *mücerredler*'in durumu umumi olarak vazedilmiş kanunnâmelerde ve sancak kanunnâmelerinde muhtelif şekillerde yorumlanmıştır. Bazı Bölgelerde, *mücerredler*'in vergiden muâf tutuldukları da görülmektedir[360]. Fakat çoğunlukla *mücerredler*'den *"resm-i mücerred"* nâmı altında 6 akçalık bir vergi alındığı görülmektedir.Öte yandan gerek *"resm-i çift"* gerek *bennâk* ve *mücerred* ve gerekse gayrimüslimlerden alınan *ispenç resmi* Mart ayının başlarında tahsil edilmektedir.[361].

Harput Sancağı'nda da, *bennâk resmi* bahsinde belirtildiği üzere kanunnâmede *caba-bennâk* olarak bahsedilen *mücerredler*'den 6 akça vergi alınmaktadır[362]. 1566 tahririnde *"âyende ve revendeye hizmet itmekle"* mükellef veya diğer bazı sebeplerden dolayı bir kısım köylüler baş vergisi adı altında *bennâk* ve *mücerred* resimlerinden muâf tutulmuşlardır[363].

1518'den 1566'ya kadar *mücerredler*'in sayısında büyük bir artış meydana gelerek müslüman nüfus içerisindeki nisbetleri % 1.6'dan % 4.1'e yükselmiştir (Tablo 20) Yine 1518 tahririne göre toplam vergi hasılatı içerisinde 1092 akça ile % 0.07'lik bir nisbet teşkil eden *mücerred resmi,* 1566'da 13.644 akça ile % 0.3'e ulaşmıştır (Tablo 28).

[360] İnalcık, "aynı makale", s. 587.

[361] *"ve bu zikr olan husûsların alınmasının mevsimi evvel-i bahâr Mart'dadır", TD* 64, s. 603; Ek 1.

[362] Bkz. Ek 1.

[363] *TD* 106, s. 106/b, 164/b.

TABLO 20
MÜSLÜMAN NÜFUS İÇERİSİNDEKİ BENNÂK VE MÜCERREDLER
1518-1566

	Toplam Müslim Nüfus	Bennâk	%	Mücerred	%
1518	14.615	137	0.9	232	1.6
1523	28.510	—	—	954	3.3
1566	57.404	3.409	5.9	2.402	4.1

4 — *İspenç Resmi*

İspenç resmi, kısaca Hıristiyan erkeklerinden alınan bir vergi olarak tanımlanabilir. Ancak, *ispenç resmi*'ne tâbi olan mükelleflerin diğer vasıfları üzerinde kaynaklarda tam bir tarif birliği yoktur. Meselâ miktar ve mahiyet itibariyle *çift resmi*'ne muâdil bir vergi sayıldığı gibi[364], *bennâk resmi*'ne karşılık geldiği de ifade edilmiştir[365]. Birçok yerde evli olup olmadığına bakılmaksızın her gayrimüslim erkekten alındığı kaydedildiği halde, bazı yerlerde sadece evli olan gayrimüslimlerden alındığı görülmektedir[366]. Yine bazı kanunnâmelerde *ispenç resmi*'nin alınması için, *re'âyâ*nın *cizye* verebilme kabiliyetine sahip olması, yani en az 300 akçalık malı olması gerektiği belirtilmiştir[367]. Hatta *ispenç resmi* ile *cizye*'nin bazı bölgelerde tek bir vergiyi ifade ettiği de belirtilmektedir[368].

Bu karışıklığın sebebi, öyle anlaşılıyor ki, *ispenç resmi*'nin her bölgede farklı şekil ve mahiyetlerde tatbik edilmiş olmasıdır. Fakat bugün en azından *ispenç resmi*'nin elde mevcut en eski *Tahrir Defterleri*'nde, gayrimüslim *re'âyâ*dan alındığını gösterir kayıtlar bulunmaktadır. Ayrıca Fatih Kanunnâmesi'nde de *ispenç resmi*'nden bahsedilmektedir[369].

Bu bilgilerden sonra *ispenç resmi*'ni genel olarak, büluğ çağına ermiş, köylü, göçebe, şehir ve kasabada oturan evli veya bekâr, topraklı veya topraksız her gayrimüslim erkekten alınan *örfî* bir *baş vergisi*dir, şeklinde tanımlayabiliriz.

Nitekim Harput Sancağı'nda da 1518 tarihli deftere göre, *kefere tâifesinden,* topraklı veya topraksız, evli veya bekâr olduğuna bakılmaksızın *"her harâc-güzâr nefer başına yirmi beşer akça" ispenç resmi* alındığı görülmektedir[370].

[364] M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve ...,* II, s. 88.
[365] İnalcık, "Osmanlılarda ...", s. 604.
[366] İnalcık, *Suret-i Defter-i Sancak-ı ...,* Giriş, s. XXXII.
[367] N. Çağatay, "Osmanlılarda Reâyâdan Alınan...", s. 507.
[368] B. Yediyıldız, *Aynı eser,* s. 115.
[369] İnalcık, "Osmanlılarda.....", s. 604.
[370] *TD* 64, s. 603; Bkz. Ek 1.

İspenç resmi, 1566 tahririnde yine 25 akça olarak alınmaya devam etmiştir. *İspenç resmi*'nden elde edilen vergi geliri ise 1518'de 41.800 akça iken, 1523'te 103.723 akçaya, 1566'da da meydana gelen hızlı nüfus artışı sebebiyle 204.375 akçaya yükselmiştir. Bu durumda *ispenç resmi*'ne tâbi mükellef sayısı 48 senelik sürede yaklaşık 5 misli artmış demektir. Ayrıca sancak hasılatı içerisindeki *ispenç resmi* nisbeti de 1518'de 2.7 iken, 1523'te % 6'ya yükselmiş, 1566'da ise % 5.4'e düşmüştür (Tablo 28).

5 — *Cizye*

Toplam sancak hasılatı içerisinde mühim bir yekun tutan diğer bir vergi de gayrimüslim *re'âyâ*dan alınan *cizye*'dir. *Cizye,* Osmanlılar'a daha önceki Türk-İslam devletlerinden intikal etmiştir[371] Büluğ çağına erişmiş her gayrimüslim erkekten *cizye* alınmaktadır. Bunun için ölçü mükellefin ayrı iş güç sahibi olmasıdır. Ayrıca 300 akçalık malı olması şart olduğu gibi[372], vücut ve akılca da sağlam olması gereklidir[373]. Öte yandan *cizye,* toprağa bağlı bir vergi olan *harâc*[374] ile zaman zaman aynı mânâda kullanılmıştır[375].

Müslümanlarla, gayrimüslimleri ayıran en mühim unsur *cizye*'dir. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın bir şekilde son devirlere kadar tatbik edilmiş olan *cizye,* umumiyetle padişah hasları içerisinde değerlendirilmiştir[376]. Nitekim Harput Sancağı'nda da, padişah hasları içerisinde yer almaktadır[377].

Cizye miktarı devirlere göre, değişiklikler gösterir. Meselâ *Kanuni* zamanında 60 ilâ 75 akça arasında iken, *IV. Murad*'ın saltanatının sonunda 333 akçaya yükselmiştir[378].

Cizye'nin dışında sadece hıristiyan din adamlarından *"cizye-i marhasiye"*[379], adı altında bir vergi daha alındığı görülmektedir. *Cizye*'den muâf olan *"marhasiye"* mükellefleri[380], 1518 tahririnde Harput Sancağı'nda toplam 100 kişidir. Her birinden 55'er akça üzerinden toplam 5.500 akça alındığı müşahade olunmaktadır[381]. 1523 tahririnde de *"marhasa"* sayısı artmış olmalı ki, *"cizye-i marhasayân"*

[371] Menşei ve mahiyeti hakkında bkz. M.Z. Pakalın, aynı eser, I, s. 297 vd.; C.H. Becker, "Cizye", *İA,* III; "Dijazya", *EI²*, H. İnalcık, "Osmanlılarda..." s. 607.
[372] N. Çağatay, "aynı makale", s. 494 vd.
[373] Boris C. Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye" *Belleten,* VIII/32, (1944), s. 621.
[374] Harâc için bkz. M.Z. Pakalın, I; Ebu'l-Ula Mardin, "Harâc", *İA,* V.
[375] Becker, "Cizye", *İA,* III, s. 200.
[376] İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", s. 605.
[377] *TD* 64, s. 605. Bkz. Tablo 29.
[378] B. Mc. Gowan, "Osmanlı Avârız-Nüzül Teşekküşü", *VIII. TTK, Kongreye Sunulan Bildiriler,* II, Ankara 1981, s. 1328.
[379] (مرخصیه) kelimesi muhtelif tarihçiler tarafından farklı şekillerde okunmuştur. Meselâ İnalcık, "Murahhasiye" (Raiyyet Rüsumu, s. 608), N. Göyünç, *Marhasiyye (Mardin Sancağı.* s. 143), B. Yediyıldız, *Marhasiye (aynı eser,* s. 115) şeklinde okumuşlardır.
[380] İnalcık, "Raiyyet Rüsumu", s. 608.
[381] *TD* 64, s. 605.

adı altında kaydedilen vergi 8.500 akçaya yükselmiştir[382]. Fakat her nedense bu vergiye 1566 tarihli defterde rastlayamadık.

Öte yandan Harput Sancağı'nda 1518 tahririne göre *cizye* geliri 150.000 akça olup toplam hasılat içerisinde % 9.7'lik mühim bir nisbet teşkil etmektedir. 1523 tahririnde ise 178.710 akça ile % 10.3, 1566 tahririnde de 354.703 akça ile % 9.5'lik bir nisbete sahiptir (Tablo 28).

Cizye ve *ispenç resmi* olarak gayrimüslim halkın ödediği kişi başına düşen vergi 1518'de 20 akça, 1523'te 13 akça, 1566'da ise yine yaklaşık 13 akçadır[382]. Buna karşılık müslümanların ödediği *bennâk, mücerred* ve *çift resmi* adı altındaki vergilerden dolayı kişi başına düşen ortalama vergi 1518'de 2 akça, 1566'da ise 1.6 akçadır[383]. Müslümanlar için kişi başına düşen verginin düşük olması müslüman nüfus içerisinde vergilerden muâf olan askerî sınıfın önemli bir yekun teşkil etmesinden kaynaklanmaktadır.

Çift resmi dahil olmak üzere, gerek müslim ve gerekse zımmî halktan alınan baş vergilerinin toplam sancak hasılatı içerisinde 1518 tahririne göre 226.200 akça ile % 14, 1566 yılında ise 656.203 akça ile % 17'lik bir nisbet teşkil ettiği görülmektedir (Tablo 28).

6 — *Âdet-i Irgâdiye*

Bu verginin ilk zamanlar *ra'iyyet*'in *sahib-i arz*'a (sipahi) muayyen birkaç gün bedenen hizmet etmesi şeklinde tatbik edildiği anlaşılmaktadır. Çünkü Osmanlı kanunâmelerinde, öncelikle köylünün hizmetle yükümlü olduğu, ancak hizmet edeceği her gün için belli bir meblağ ödeyerek bunu yerine getirebileceği vurgulanmaktadır. *H. İnalcık,* bunu *"köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetlerin Osmanlı devrinde paraya çevrilmiş karşılıklarından ibaret"* saydığı *çift resmi*'ni teşkil eden hizmetlerden biri olarak değerlendirmektedir[384]. Gerçekten 1518 tarihli Âmid livâsına tâbi Tercil nâhiyesi kanununda *"ırgâdiye"* nin aslının hizmet yükümlülüğü olduğu tebarüz ettirilmektedir[385]. Aynı durum 1540 tarihli Diyarbekir Vilâyeti Kanununda da *"ırgadiye"*nin esasının *"üç günlük hizmet"* olduğu ve paraya çevrilebileceği şeklinde açıklanmaktadır[386].

Dikkati çeken nokta, *"ırgâdiye"*nin Doğu Anadolu'daki sancaklar için, Osmanlı öncesinden intikal etmiş bir vergi veya hizmet oluşudur. Zira Osmanlı

[382] *TD* 998, s. 180.

[383] Bu nisbetler Tablo 10'daki nüfusa ait verilerle, Tablo 28'deki vergi toplamları esas alınarak bulunmuştur.

[384] İnalcık, "aynı makale", s. 579.

[385] Barkan, *Kanunlar,* s. 148, *"ve her hâneden dört gün ırgatlık alınıb çeltüğe işledirlermiş";* yine aynı tarihli Ergani livâsı kanununda: *"her hâneden yılda bir gün ırgadiye dahi alınır imiş"* denmektedir, s. 149.

[386] *"ve bir hâneye üç gün ırgadiye bağlanmışdır ve her gün ikişer akça takdir olunmuşdur ki her hâneye altı akça olur gerekse sipahilerine üç gün ırgatlık işleyüb gerekse akçasin alalar ırgatlık işledirlerse akçaları alınmaya", Kanunlar,* s. 132.

fethinden hemen sonra yapılmış *Tahrir Defterleri*'nin başında yer alan kanunnâmelerde *"üç gün ırgâdiye alınır imiş"* dendikten sonra bu hususların *"ber-karâr-ı sâbık girü mukarrer kılındı"*ğı kaydedilmektedir. Dolayısiyle *âdet-i ırgadiye*'nin Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey zamanından beri ve belki de daha da önceleri Doğu Anadolu'nun birçok sahasında, bazısında bir gün, bazısında üç gün ve bazısında dört gün gibi farklı şekillerde hizmet veya nakdî olarak alındığı anlaşılmaktadır.

Nitekim 1518 tarihli *Ebutâhir* nâhiyesi kanununda da sadece *"kurâ re'âyâsı"*sı için *"her hâneden ikişer tenge ırgadiye virürler imiş"* denmektedir[387]. Şehirli halkın *"ırgâdiye"* den muâf tutulmuş olmalarının sebebini tayin edemiyoruz. Öte yandan *"her hâneden"* kaydıyla, ister *çift*'i olsun isterse *bennâk* olsun, bütün evli *re'âyâ* kastedilmektedir. Çünkü 1518 tarihli defterde iki unsurdan da *ırgâdiye* alındığı halde, *çift resmi* alınmadığı görülmektedir. 1523 tarihli *Ebutâhir* kanunnâmesinde ise, *ırgadiye*'nin sadece *bennâkler*'den alınacağı belirtilmektedir[388]. Bunun sebebi, sözkonusu kanunnâmede belirtildiği üzere *çiftlik*'e müsait olmayan *Ebutâhir* nâhiyesi arazisinin *resm-i zemin* kaydedildiğinden dolayı herkesin *bennâk* yazılmış olmasıdır.

1518 tarihli kanunnâmede yer alan *Uzun Hasan Bey*'e ait kanunun 1523'te *"hâliyâ kanun-ı Osmanî olmağın ref'olundı"*ğu kaydedildiği halde, *ırgadiye,* yerinde bırakılmıştır. Buna mukabil 1523 tarihli aynı defterde yer alan Ergani livası kanununda *ırgadiye*'nin kaldırıldığı görülmektedir[389]. 1518 ve 1523 tahrirlerine nazaran sadece *Ebutâhir* nâhiyesi için geçerli olan *âdetı-ı ırgadiye,* 1566 tahririnde bütün sancağa teşmil edilmiştir. Ancak bu durum 1540 yılındaki tahrirde gerçekleşmiş olmalıdır. Çünkü 1540 tarihli Diyarbekir Vilâyeti Kanunu ile umumileştiğini tahmin ediyoruz. Nitekim 1566 tarihli Harput Kanunnâmesinde *ırgadiye*'den sözedilmediği halde, defterde müslim-gayrimüslim ayıdedilmeksizin alındığı görülmektedir.

Diğer taraftan 1518 ve 1523 tarihli *Ebutâhir* kanunnâmeleri'nde *"her hâneden 2 tenge"* yani 4 Osmanlı akçası olarak alınan *ırgadiye,* 1566'da bütün sancakta geçerli olmak üzere, ister *çift,* ister *bennâk,* ister *ispenç* mükellefi kaydedilmiş olsun, evli her *ra'iyyet*'ten 6 akça olarak alındığı görülmektedir.

1518'de sadece *Ebutâhir* nâhiyesinde tatbik olunan *âdet-i ırgadiye*'den toplam 1248 akça gelir elde edilmektedir. 1523 tahririne ait *Mufassal Defter* mevcut olmadığından toplam *ırgadiye* geliri hakkında bir rakam veremiyoruz. Fakat 1566

[387] *TD* 64, s. 661; bkz. Ek 2.

[388] *TD* 998, s. 114, *"İslâmiyenin bennâklerine on iki akça resm-i bennâk ve altı akça ırgadiye kaydolundu".*

[389] *"ve şehirlü tâifesinün İslâmiyesinin müteehhillerinden* (evlilerinden) *on iki akça ve mücerredlerine altışar akça kayd olundı ve keferelerinin her harâc-güzârlarına yirmi beşer akça ispenç kayd olub ırgadiyeleri ref'olundı",* Barkan, *Kanunlar,* s. 154.

tahririnden bütün sancaktan 67.068 akça *âdet-i ırgadiye* toplandığını öğreniyoruz (Tablo 28).

Toplam sancak hasılatı içerisinde *ırgadiye*'den elde edilen gelir 1518'de % 0.08, 1566'da ise % 1.7'lik bir nisbet teşkil etmektedir (Tablo 28).

7 — *Adet-i Hime* (Odun Vergisi)

1518 tarihli defterde, sadece *Ebutâhir* nâhiyesinde görülen bu vergi, Osmanlı öncesinden; *Uzun Hasan Bey* zamanından kalmadır. Sonraki tahrirlerde ortadan kaldırılmıştır. Şehirli halkın dışında, köylerde oturan *re'âyâ*nın *"her hânesinden iki yük odun"* olarak alınmaktadır. Odunun her yükü 4'er akça üzerinden hesap edilmiştir. Kışdan hemen önce alınmaktadır[390]. Toplam 2.152 akça tutan *Âdet-i hime,* sancak geliri içerisinde % 0.1'lik bir nisbet teşkil etmektedir (Tablo 28).

8 — *Âdet-i Alef* (Yem Vergisi)

Yine Osmanlı öncesinden intikal etmiş olan bu vergi de, *re'âyâ*dan her yıl bir yük *otluk* olarak alınmaktadır. Her yük 4 akça üzerinden hesap edilmiştir. Bunun alınmasının mevsimi ise çayır vaktindedir[391]. 1566 tahririnde zikredilmediğine göre kaldırılmış olmalıdır.

9 — *Resm-i 'İdiye*

'İd, bayram demektir. Fakat *resm-i İdiye*'nin bayram ile münasebeti nedir bilemiyoruz. Bu da Akkoyunlular'dan Osmanlı'ya geçmiş vergilerdendir ve sadece *Ebutâhir* nâhiyesinde alınmaktadır. Her köyden, köyün ekonomik durumuna göre *"âlâ"* sından 2 vakiyye (okka) ve *"edna"*sından 1 vakiyye *sade yağ* olarak alınmaktadır. Defterde yağın okkası 5 akça olarak belirlenmiştir. Bu vergi de orak vaktinde alınmaktadır[392]. Fakat ne için alındığına dair bilgi verilmemiştir.

10 — *Resm-i Nâyibcelik*

Nâyibcelik[393] resmi sadece 1518 tarihli defterde, *Ebutâhir* nâhiyesinde görülmektedir. Bu da Osmanlı öncesinden intikal etmiştir. *Resm-i İdiye* gibi, her köyün *"âlâ"* sından 10 ve *"ednâ"* sından 5 Âmid Kilesi[394] hububat olarak, orak vaktinde alınmaktadır[395].

[390] *"ve şehrînden gayri kurâ re'âyâsından her hâneden iki yük odun ve bir yük otluk alınır imiş ki, her yüki dörder Osmân akçası imiş, otluk alınmasının mevsimi çayır vaktindedir ve odun alınmasının mevsimi kışun evvel ayındadır", TD,* 64, s. 661, bkz. Ek 2.

[391] Bkz. Dipnot 390.

[392] *"ve resm-i 'idiye her karyenin âlâsından iki vukiyye revgan-ı sâde ve ednâsından bir vukiyyeye değin an kadîm virürler imiş bunların dahi alınmasının mevsimi olarak vaktindedir", TD* 64, s. 661, bkz. Ek 2.

[393] (ناجه لك) *TD* 64, s. 661.

[394] 1 Amid Kilesi= Yarım İstanbul Kilesi= 12.85 kg.

[395] *"ve nâyibcelik diyü şehrînden gayri kurâdan âlâsından on kile-i Âmid ve ednâsından beş kileye değin alınır imiş", TD* 64, s. 661, bkz. Ek 2.

c — Hayvancılıkla İlgili Vergiler

1 — *Âdet-i Ağnam*

Osmanlı İmparatorluğu'nda koyun ve keçilerden alınan vergiye *âdet-i ağnam* adı verilmektedir. Ufak tefek bazı farklılıklar nazar-ı itibara alınmazsa her vilayette *ağnam resmi*'nin umumiyetle müslim veya gayrimislim ayırdedilmeksizin 2 veya 3 koyuna 1 akça olarak alındığı görülmektedir[396].

Harput Sancağı'nda da *âdet-i ağnam,* 2 koyuna 1 akça alınmaktadır[397]. Her üç tahrirde de padişah haslarına dahil olan bu vergi olarak 1518'de 27.000 akça, 1523 yılında 72.242 akça, 1566'da ise 130.000 akça tutmaktadır.Toplam sancak hasılatı içerisindeki nisbet % 1.7, % 4.1 ve % 3.5 olarak seyretmiştir (Tablo 28).

Öte yandan vergi miktarından sancaktaki koyun ve keçi sayısını hesaplamak mümkündür. Meselâ 1518'de koyun sayısı 51.500'dür. Esasında 2 koyuna 1 akça hesabı üzerinden 54.000 olması gereken bu rakam, *Ebutâhir* nâhiyesinde, *âdet-i ağnâm* yerine *resm-i merâ'î* adı altında 3 koyuna 2 akça[398] olmak üzere farklı bir vergi alınması sebebiyle 51.500 akça olarak tezahür etmektedir (Tablo 21). *Resm-i merâ'î* daha sonraki 1523 yılı tahririnde lağvedilerek yerine, diğer nâhiyelerde uygulandığı şekliyle *âdet-i ağnâm* vazedilmiştir[399]. 1523'te ise *âdet-i ağnâm* 72.242 akçaya ulaşmıştır. Bu durumda koyun sayısı ise 144.484 olmuş demektir (Tablo 21). 1566 yılında ise, Harput'taki koyun sayısının 1518'e nazaran 5 kat artarak 260 bine ulaştığı görülmektedir (Tablo 21).

2 — *Yaylak ve Kışlak Resmi*

Yaylak ve *Kışlak* resimleri, haricten gelip konaklayan koyun sürülerinden alınmakta, yerli halkın koyunlarından alınmamaktadır. Diyarbekir vilâyetinde 300 koyun bir sürü kabul edilmiştir ve her sürüden 1 *âlâ* koyun *yaylak* ve *kışlak resmi* olarak alınmaktadır[400]. Bunlarla beraber bir de *resm-i köm* ve *resm-i yatak* adları altında da yine sürü sahiplerinden vergi alınmaktadır. Bunlar mahiyet itibariyle aynı vergilerdir.

Bu vergilerin alındığı yerler, umumiyetle *Hersini, Ebutâhir* ve *Behrimaz* gibi sürüler için *yaylak* ve *kışlak* olmağa müsait alanlarla kaplı olan nâhiyelerdir. Bugünkü *Bulutlu Dağı* ve *Haroğlu (Hasan Dağı) Dağı* çevresinde yer alan *Hersini* nâhiyesi, öteden beri kalabalık aşiretlerin barındığı yerlerdendir. Kezâ *Ebutâhir* ve *Behrimaz* yaylaları da ünlü Mirdesi aşiretinin kışlağı ve yaylağıdır[401].

[396] N. Çağatay, "aynı makale", s. 485.

[397] *"ve âdet-i ağnâm her iki koyuna bir akça alalar",* TD 64, s. 603, bkz. Ek 1.

[398] *"ve merâ'îleri dahi her üç baş koyuna bir tenge alınır imiş ki iki Osman akçası olur ki her koyuna üç rub'düşer", TD* 64, s. 661, bkz. Ek 2.

[399] *"ve re'âyâ kısmının koyunları âdet-i ağnâm kayd olundı", TD* 998, s. 114, bkz. Ek 3.

[400] 1540 tarihli Diyarbekir Vilâyeti Kanunu, *Kanunlar,* s. 134.

[401] C. Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak Aşiret ve Cemaatler,* İstanbul 1979, s. 588.

TABLO 21
HARPUT SANCAĞINDA KOYUN SAYISI VE ÂDET-İ AĞNAM
1518 — 1566

Nahiyeler	1518		1523		1566	
	K. Sayısı	Resim	K. Sayısı	Resim	K. Sayısı	Resim
Harput	20.000	10.000	—	—	—	—
Ebutâhir	7.500	5.000	—	—	—	—
Hersini	20.000	10.000	—	—	—	—
Gölcük-i Ul.	4.000	2.000	—	—	—	—
TOPLAM	51.500	27.000	144.484	72.242	260.000	130.000

Yaylak, kışlak, yatak ve *köm* adları altında alınan resimlerden elde edilen toplam gelir 1518'de 8.000 akça, 1566 yılında ise 18.145 akçadır. Toplam sancak hasılatı içerisindeki nisbet de her iki tahrirde % 0.5 civarındadır (Tablo 28).

Öte yandan mevcut vergi bedellerinden hareketle sancağa yaylamaya ve kışlamaya gelen sürü ve koyun sayısı hakkında tahminî bir rakam vermek mümkündür. Her sürüden (300 koyun) 1 *âlâ* koyun, resim olarak alındığına göre, 1 koyununun fiatı tesbit edilebildiği takdirde sürü sayısını hesaplamak zor olmayacaktır. M. Akdağ'ın verdiği endekslere göre 1520'lerde bir koyunun fiatı serbest piyasada 30-35 akça civarındadır [402]. *Tahrir Defterleri*'ndeki vergi nisbetlerinin hiç değişmediğini veya pek az değiştiği [403] nazar-ı itibara alınırsa, hem 1518'de hem de 1566 tahririnde resmi narhın aynı kaldığını varsayabiliriz. Bu durumda 1518'de 8.000 akça *yaylak* ve *kışlak* resmi hasıl olduğuna göre, bir koyunun fiatını 30 akça kabul edersek, haricten gelip Harput Sancağı'nda barınan sürü sayısını 266 olarak buluruz. Bir sürü 300 koyun olduğuna göre, bu rakam koyun olarak yaklaşık 80.000 koyun demektir. 1523 tahririnde de *yaylak* ve *kışlak* resimleri 11.500 akçaya yükselmiştir. Bu durumda sancağa uğrayan sürü sayısı 383'e çıkmış demektir. Koyun sayısı itibariyle 114.900 koyun eder. Kezâ 1566 tahririnde alınan resim miktarı 18.145 akça olduğuna göre, sürü sayısı 604, koyun sayısı ise 181.200'e ulaşmıştır.

İşaret etmemiz gereken bir nokta da *âdet-i ağnam* gelirinin sadece padişah haslarına dahil edildiği halde, *yaylak* ve *kışlak* resimlerinin sancakbeyi hasları

[402] M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve* ....., II, s. 437.

[403] M. Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten,* XIII/51, (1949), s. 549 vd.

içerisinde yer almasıdır. Öte yandan *resm-i köm* ve *resm-i yatak* ise sipahilere tevcih edilebilmektedir.

3 — *Resm-i Mevâşi* (Sığır Vergisi)

Yalnızca *Ebutâhir* nâhiyesinde rastladığımız bu vergi her inekden 2 akça olmak üzere Nevrûz vaktinde alınmaktadır [404]. 1518 tarihli defterde yer alan bu vergi, feodal devirlerde, idare edilenlerle idare edenlerin münasebetlerinin tabii sonucu olarak daha önce anlatılan *Âdet-i hime, âdet-i alef, resm-i idiye, resm-i nâyibcelik* gibi vergilerle birlikte ortaya çıkmış *örfî* uygulamalardır. Nakid olarak tahsil edilmeleri ise, para ekonomisinin henüz yaygınlık ve pratiklik kazanmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Fakat *Tahrir Defteri*'nde hepsinin nakdi olarak karşılıkları verilmiştir ki, bu da dirlik sahiplerinin gelirlerinin belirlenmesi için olsa gerektir. 1523 tahririnde bütün bu vergilerin yürürlükten kaldırıldığı görülmektedir. Çünkü yukarıdaki bahislerde temas edildiği üzere bu vergiler yerlerini yavaş yavaş Osmanlı vergi sisteminde yer alan âdet ve resimlere bırakmışlardır.

d — Maktu' Vergiler ve Mukataalar

Maktu' Vergiler:

Maktu', kelimesi; *kesilmiş, bölünmüş* mânâlarına gelmektedir. Fakat Osmanlı vergi sistemi içersinde ifade ettiği esas mânâ, *"götürü usûl"* dür. Buna göre, meselâ *öşür* gibi ürünün bolluğu veya kıtlığı nisbetinde miktarı değişen vergilerin aksine *maktu'* vergiler, önceden belirlenmiş muayyen bir miktar olup, yapılan hizmet veya elde edilen ürün az veya çok olsa bile sabit kalmaktadır. Meselâ *öşür*'le ilgili kısımda anlatıldığı üzere Harput halkının bağ ve bahçelerinin mahsullerinin vergilendirilmesi, sancağın diğer kısımlarına göre, tamamen farklıdır. Bağ ve bahçeleri olanlar, yetişen mahsul iyi veya kötü olsun mahakkak surette, *resm-i bağat* adı altında muayyen bir meblağı *"ber-vech-i maktu"'* vermek mecburiyetindedirler.

İşte değirmen, bezirhâne gibi işletmelerle, koyun, keçi gibi hayvanlardan da *maktu'iyyet üzere* vergi alınmaktadır. Bunlardan bezirhâne ve değirmen resimleri, dirlik sahiplerine tevcih edilebildiği halde, koyunlardan alınan *âdet-i ağnam* yukarıda belirtildiği gibi daima padişah hasları içersinde bırakılmıştır.

1 — *Resm-i Asiyâb* (Değirmen Resmi)

Osmanlı İmparatorlu'nda su ile veya yel ile dönen un değirmenlerinden alınan vergiye *resm-i âsiyâb* denirdi. Bu verginin miktarı, muhtelif zamanlarda ve yerlerde değişiklik göstermiştir. Bazı yerlerde değirmenin durumuna göre, hububat olarak vergi alındığı gibi, nakid olarak da alındığı olmuştur. Para olarak

[404] *"ve resm-i mevâşi dahi her inekden bir tenge alınır imiş ki iki Osman akçası olur", TD,* 64, s. 661, Ek 2.

alınan yerlerde ayda 5 akça hesabı üzerinden yılda kaç ay dönerse, o miktarda vergi tahsil edilmiştir. Bu miktar bazı bölgelere göre farklılık göstermektedir[405].

Harput Sancağı'nda, *resm-i âsiyâb,* bütün yıl (tamâm sâl) dönen değirmenler için 60 akça, 6 ay (nîm sâl) dönemler için 30 akça olarak belirlenmiştir. 3 ay çalışan bir kısım değirmenler içinse 15 akça bağlanmıştır. Kısacası her ay için 5 akça takdir olunmuştur[406]. Fakat 1566 tarihli kanunnâmede şehirdeki değirmenler için yılda 15 akça olarak tesbit edilmiştir[407].

1518 yılında Harput Sancağı'nda 4'ü yarım yıl ve 47'si tam yıl çalışan toplam 51 adet değirmen bulunduğu görülmektedir. Tablo 22'den de anlaşılacağı üzere, *resm-i asiyâb*'tan hâsıl olan gelir 2.940 akçadır. *Harput* nâhiyesinde tam yıl çalışan 44, *Gölcük-i Ulyâ* nâhiyesinde tam yıl çalışan 1, *Gölcük-i Süflâ* nâhiyesinde tam yıl çalışan 1 ve yarım yıl çalışan 4; *Hersini* nâhiyesinde tam yıl çalışan 1 adet değirmen bulunmaktadır (Tablo 22).

1566 tahririne göre ise, 72'si tam yıl ve 111'i yarım yıl çalışan olmak üzere toplam 183 adet değirmen bulunduğu görülmektedir (Tablo 23). Aradaki fark gerçekten oldukça yüksektir. Ancak hububat üretiminde meydana gelen yüzde yüzün üzerindeki artışlar ve nüfusta kaydedilen yaklaşık % 500'lük artış dikkate alınırsa, değirmen sayısındaki % 250 nisbetindeki artış anlaşılabilir. Ayrıca 183 değirmen 1566'larda nüfusu 100 bini aşmış bir sancak için fazla sayılmaz.

Öte yandan 1566 tahririne göre *resm-i âsiyâb* adı altında toplanan vergi miktarı 7.560 akça olmuştur. Sancağın gelir yekunu içersinde bu meblağ sadece % 0.2'lik bir nisbet teşkil etmektedir. 1518'deki nisbetin % 0.1 olduğu hatırlanırsa (Tablo 28), nisbetin arttığı ortaya çıkar. 1566 tahririne bakılırsa değirmenlerin çoğunun *Uluâbâd* ve *Kuzâbad* ve *Ebutâhir* nahiyelerinde toplandığı görülmektedir (Tablo 23). Bunun sebebi her üç nâhiyenin de su kaynakları yönünden zengin oluşudur. Diğer taraftan *Kuzâbâd* nâhiyesindeki değirmenlerin tamamının *nîm sâl* (yarım yıl) çalıştığı dikkati çekmektedir. 1518 tahririnde *Ebutâhir* nâhiyesinde *resm-i asiyâb* kaydedilmemiş olması değirmen bulunmadığından değil, muhtemelen resim takdir edilmemiş olmasındandır.

[405] N. Çağatay, "Osmanlı İmparatorlu'nda Reâyâdan Alınan Vergi ve resimler", s. 503.

[406] *"ve resm-i âsiyâb her birine ayda beşer akça hesâb idüb alalar ki yıllığı altmış akça olur", TD* 64, s. 603.

[407] *TD* 106, s. 67/a, Ek 4.

TABLO 22
HARPUT SANCAĞINDA DEĞİRMEN SAYISI VE RESM-İ ASİYAB
1518

Nâhiyeler	T	N	Resim
Harput	44	—	2.640
Gölcük-i U.	1	—	60
Gölcük-i S.	1	4	180
Hersini	1	—	60
TOPLAM	47	4	2.940

T : Tam Yıl Çalışan
N : Nîm Yıl Çalışan

TABLO 23
1566

Nâhiyeler	T	N	Resim
Kuzâbâd	—	45	1.350
Uluâbâd	41	40	3.660
Ebutâhir	22	11	1.650
Gölcük	6	3	450
Hersini	3	9	450
Behrimaz	—	2	60
Sarıkamış	—	1	30
TOPLAM	72	111	7.650

2 — *Resm-i Bezirhâne*

Bezirhâne, Harput ve çevresinde bulgur değirmenlerine verilen isimdir. Bölgede bugün bile halkın en çok tükettiği temel gıda maddesi olan bulgur, bilindiği üzere buğdayın kaynatıldıktan sonra un değirmenindekine nazaran daha küçük yapıdaki taşlar arasında kırılmasıyla elde edilir. Halk bunu kendi evinde bulunan küçük, ortası delik ve yuvarlak yassı taşlarla yapabilirse de, umumiyetle *bezirhâne* veya halk arasındaki söylenişiyle *"bezirâna"* denilen bulgur değirmenlerinde yaptırmaktadır.

İşte bazı köylerde bulunan *bezirhâneler*'den her nedense 1518 tahririnde hiç bahsedilmemektedir. Bu, belki de o sırada *bezirhâneler*'den resim alınmayışından ileri gelmektedir. 1566 tahririnde ise kanunnâmede, *bezirhâne*'nin tam, yarım ve daha eksik işleyip işlemediğine bakılmaksızın hepsinden 60'ar akça resim alınması *"yıl temâm işlemez"* şeklindeki itirazların kabul edilmemesi istenmektedir [408]. Sancakta toplam 17 köyde, 55 adet bezirhâne bulunduğu görülmektedir. *Bezirhâne* resimlerinin tamamı 3.300 akça tutmaktadır (Tablo 24).

[408] *TD* 106, s. 67/a.

TABLO 24
HARPUT SANCAĞINDA BULUNAN BEZİRHANELER (1566)

	Köyler	Sayı	Resim
1	Bizmişen	2	120
2	Çorkiğ	2	120
3	Hersenk	5	300
4	Hoğu	3	180
5	İrtimnik	1	60
6	İğiki	4	240
7	Kehli	1	60
8	Kiğivank	1	60
9	Kesrik	1	60
10	Könk	2	120
11	Kuyulukend	8	480
12	Mornik	5	300
13	Perçenç	8	480
14	Sürsürü	3	180
15	Şintil	4	240
16	Vertetil	4	240
17	Yağmadere	1	60
TOPLAM		55	3.300

Mukâta'alar:

Mukâta'a, geliri kimseye dirlik olarak verilmeyip, doğrudan *Divân-ı Hümâyûn*'a bırakılan vergi ve gelir kaynaklarına denmektedir. Mîrî arazi rejiminin takbik edildiği her yerde bu şekilde hükümetin nakid para ihtiyacını karşılamak için iktisadî iş çeşidi, zirâat, madenler vb. gibi memleketin en zengin gelir kaynakları *mukata'a* olarak hazineye bırakılmıştır[409].

Bunlar, padişah haslarına ait listede görüleceği üzere (Tablo 29), *cizye, ağnam, tamga, bâc, ihtisâb, boyahâne, mumhâne, kirişhâne, debbağhâne* vs. gelirleri ile mahsûlü bol ve *"havâss-ı hümâyûn"* kaydedilmiş köylerin gelirleridir. Bunların her biri bir mukata'a sayıldığı gibi, bu mukata'alar grubuna da genellikle sancak adı esas alınarak *Harput Mukata'ası, Çemişkezek Mukata'ası* gibi adlar verilirdi.

*Mukâta'alar*ın gelirleri, *"iltizâm usûlü"* ile toplanmaktadır. İltizâmı alanlar da idarî kısımda temas edildiği üzere çoğunlukla Harput Sancakbeyileridir. *Mukâta'alar*ın iltizama verilmesi ise şöyle idi: Başşehirde ya da *mukâta*'anın bulunduğu kadılıkta iltizâm işi müzâyedeye konulur ve devlet hazinesine en yüksek parayı ödemeyi teklif ve taahhüt eden kişi *mukâta*'ayı iltizâma alırdı. Bu durumda iltizâmı alan kişilere *"âmil"* denirdi. Devlet ayrıca *"mâl-mîrî"* nin kaçırılmasını önlemek maksadıyla *"âmil*'i denetlemek için *"emin"* denilen memurlar tayin ederdi[410]. Şayet herhangi bir sebeple *mukâta'a*ya müzâyedede talip çıkmazsa,

[409] M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve .....*, II, s. 294.
[410] M. Akdağ, *aynı eser,* s. 336.

devlet gelirlerini toplamak için *"ulûfelü"* bir memur tayin edilirdi ki, buna da *"emin"* denirdi. Bu tür *mukâta'alar "ber-vech-i emânet"* idare olunurdu. Bu arada *mukata'a* tekrar iltizama verilecek olursa, *emânet* ile idare edildiği son yılın hâsılı (geliri), müzâyede esnasında en düşük kıymet olarak kabul edilirdi. Çok defa *emânet*'te iken iltizâmı alanlar bu *"ulûfelü" eminler* olurdu[411]. Diğer taraftan iltizâm işini yürütenler, sonraki üç yılın iltizamını da aynı şartlarla almak isterlerdi. Bu durumda merkez, iltizamı kabul edenlerden ödemeleri gereken peşin miktarını yükseltmelerini isterdi[412].

1 — *Boyahâne Mukâta'ası*

Boyahâneler, XVI. yüzyılda en önemli sanayi kolu olan dokuma sanayiinde kullanılan ipliklerin renklendirilmesi ve kumaşların boyanması için faaliyet göstermektedirler. *Boyahâne* gelirleri çok defa padişah haslarına dahildir. Fakat 1523 tarihli *İcmâl Defter*'de *Ebutâhir* nâhiyesi dışındaki *boyahâne mukâta'ası* gelirleri, sancakbeyi haslarına dahildir (Tablo 32). *Ebutâhir* nâhiyesindeki *boyahâne*'nin 4.028 akça tutan geliri ise Çermik Mirlivâsı haslarına dahildir[413].

Boyahâne gelirleri, toplam sancak hasılatı içersinde küçümsenmiyecek bir yekun teşkil etmektedir. 1518 tahririnde de 44.000 akça olan *boyahane mukata'ası mukâta'a* geliri % 41'lik bir artışla 1523'te 62.028 akçaya, 1566'da ise % 97'lik

TABLO 25
HARPUT SANCAĞINDA BOYAHANE MUKATAASI
1518 — 1523

Nâhiyeler	1518	1523	ÖT %	1566	ÖT %	TA %
Harput (şehir)	40.000	58.000	45	80.000	38	100
Gölcük-i Ulyâ	1.000	—	—	3.600	—	260
Gölcük-i Süfla	—	—	—	26.000	—	—
Ebutâhir	3.000	4.028	34	13.000	222	333
TOPLAM	44.000	62.028	41	122.600	97	178

ÖT : Önceki Tahrire Göre Artış, TA : (1518 - 1566) Toplam Artış

[411] Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphâne Mukâta'aları", *İ, Ü. İFM,* XXIII/1-2, (1962), s. 147.
[412] *Harput Şer. Sic. No:* 384, s. 234, h. l.
[413] *TD* 998, s. 118.

bir artışla 122.600 akçaya yükselmiştir[414]. 48 senedeki toplam artış ise, % 178 olmuştur. Toplam sancak hasılatı içersindeki *boyahâne* gelirleri de sırasıyla % 2.8, % 3.6, % 3.3 olarak seyretmiştir (Tablo 25).

2 — *Kirişhâne Mukâta'ası*

Kiriş, hayvanların sinir ve bağırsaklarından yapılırdı. O dönemin en mühim silahları arasında sayılan yayların ve bazı çalgı aletlerinin yapımında kullanılırdı. *Kirişhâne* gelirleri, padişah haslarına dahildi. Fakat 1518 tarihli defterde şehirde boğazlanan koyun ve keçinin bağırsağının kirişhâne için alındığı, ancak dükkanının *icâresi* vakıf olduğundan, zaten az bir yekun tutan gelirinin vakfa kaydolunduğu belirtilmektedir[415]. Bu yüzden 1518 tarihli *Mufassal Defter*'de *kirişhâne* geliri yer almamıştır. 1523'te ise *kirişhâne* geliri mumhâne ve debbağhâne vs. gelirlerle birlikte gösterildiğinden miktarı tesbit edilememektedir. 1566'da ise *kirişhâne mukâta'as*ından yılda 1.080 akça gelir hâsıl olduğu görülmektedir (Tablo 28).

3 — *Darphâne Mukâta'ası*

Harput'ta *darphâne*nin Osmanlılar'dan çok önceleri mevcut olduğu bilinmektedir[416]. Osmanlı öncesinde bu bölgeye hakim olmuş birçok devlet Harput'taki *darphâne*de para bastırmışlardır.

Osmanlılar, imparatorluğun çeşitli merkezlerinde para bastırmışlardır. Bunlar arasında İstanbul, Bursa, Edirne, Halep, Bağdad, Ankara, Konya, Mısır, Kayseri, Amasya ilh... sayılabilir. Kezâ *Yavuz Sultan Selim* ve *Kanunî Süleyman*'ın Harput ve Hısn-ı Keyfâ'da para bastırdıkları sâbittir[417].

Darphâneler *iltizâm usûlü* ile işletilirlerdi. Nitekim Harput'taki *darphâne* de *mukâta'a* olarak değerlendirilmiş ve iltizâma verilmiştir. Fakat her nedense 1518 tarihli defterde *darphâne mukâta'ası* yer almamıştır. Bunun sebebi muhtemelen bu sıralarda *darphâne*'nin harâbe veya işlemez vaziyette oluşudur. Ayrıca *Yavuz Sultan Selim*in bastırdığı belirtilen paranın tarihindeki çelişki de bu ihtimali kuvvetlendirmektedir[418]. Belki de Harput'taki *darphâne, Kanunî*'nin tahta çıktığı sene tamir edilmiş ve işletilmeye başlanarak onun adına ilk para basılmıştır.

1523 tarihli defterde ise, padişah hasları arasında zikredilen *darphâne mukâta'ası* geliri 60.000 akçaya baliğ olmaktadır[419]. Fakat 1566 tarihli defterde *darphâne mukâta'ası*'nın mevcut olmadığı görülmektedir. Bundan da artık zamanla

[414] 1540 tahririne göre ise *şehir* ve *Yağmadere* kayesinin boyahane geliri yıllık 59.000 akça olup *Gâzi Kıran Bey*'in oğlu *Şah Mehmed Bey*'in haslarına dahildir. (Bkz. *TD* 310, s. 6).

[415] *TD* 64, s. 604, bkz. Ek 1.

[416] Bkz. Şehir Bölümü, Darphâne kısmı.

[417] Bkz. Şehir Bölümü, Darphâne kısmı.

[418] Bkz. Şehir Bölümü, Darphâne kısmı.

[419] *TD* 998, s. 180.

Harput'taki *darphâne*'nin ehemmiyetini kaybederek işlemez hâle geldiği tahmin olunabilir.

4 — *Tabakhâne Mukâta'ası*

Tabakhâne, koyun, keçi ve sığır derilerinin işlenip (tabaklanıp), ayakkabı, giyim eşyası, hayvan koşumları vs. yapımına elverişli hâle getirildiği ve renklendirildiği atölyelerdir. Klâsik devirler sanayiin en mühim unsurlarından olan *tabakhâneler,* ülke sathına yayılmıştır. *Tabakhâne*'de işlenen deri miktarı, yani iş hacmi, o çevredeki hayvancılık konusunda da bir fikir verebilir.

Fakat Harput'ta bulunan *tabakhâne*'nin iş hacmi konusunda herhangi bir tahminde bulunamıyoruz. Çünkü *tabakhâne* geliri konusunda 1518 tarihli kanunnâmede yer alan *"her deriden birer mikdâr cüz'î nesne alırlarmış"* ifadesinden her deri için alınan meblağı istidlal edemiyoruz[420]. Fakat bu ifadeden *tabakhâne* nin daha Akkoyunlular zamanında mevcut olduğunu anlıyoruz. Bu tarihte *tabakhâne* geliri 1.000 akçadır. 1523'teki gelirini ise diğer bazı *mukâta'alar*la beraber zikredildiği için tesbit edemiyoruz. 1566 tahririne göre ise, *tabakhâne* geliri 2.160 akçadır (Tablo 28).

5 — *Mumhâne* (Şemhâne) *Mukâta'ası*

Mum, eski devirler için çok önemli bir aydınlatma aracıdır. Câmi, mescid, türbe ve zâviye gibi çeşitli yapılarda ve evlerde kullanılırdı. Mumun ham maddesi, hayvanların kuyruk ve iç yağlarının sızdırılıp dondurulmasından elde edilen don yağıdır. Ayrıca tabii bal mumundan da yapılabilmektedir.

Mumhâne hakkında 1518 ve 1566 tahrirlerine ait kanunnâmelerin kaydından şu hususlar ortaya çıkmaktadır. *Mumhâne mukâta'ası "âmil"* veya *"emin"* denilen kişilerce yürütülüyordu. *Mukâta'a*yı iltizama alan *âmil* veya *"ber-vech-i emânet"* idare eden *"emin",* her yıl için muayyen bir vergiyi devlete ödemekle mükellefti. 1518 ve 1566 tarihli Harput Kanunnâmelerinde *Mumhâne*'nin nasıl işleyeceği konusunda bazı hükümler yer almaktadır: Buna göre, *âmil* olan kişi, ham mumu kaç akçaya alırsa, imâl ettiği mumu aldığı fiyatın iki misli fiyata satabilecektir. Meselâ vakiyyesini (okka) 8 akçaya alırsa 16 akçaya, 10 akçaya alırsa 20 akçaya satabilecektir[421].

Mumhâne'den elde edilen gelir, 1518'de 3.000 akça iken 1566'da 34.930 akçaya çıkmıştır ki, hayli yüksek bir artıştır. 1523 tahririnde ise, yukarıda zikredildiği üzere birkaç *mukâta'a* geliri bir arada kaydedildiğinden her birine ait payı tek tek belirleyemiyoruz.

[420] *TD* 64, s. 603, bkz. Ek 1.

[421] *TD* 64, s. 603, Ek 1; *TD* 106, s. 67/a, Ek 4.

6 — *İhtisâp Mukâta'ası*

İhtisâp kelimesi, *hesap sorma, hesâba çekme* mânâlarına gelir. Klâsik dönemde çarşı ve pazardaki fiyatlarla alışverişin kontrolü işlerine denirdi. *İhtisâp* işlerini düzenleyen, yani çarşı ve pazarı kontrolü işini yapan kişiye de kısaca *muhtesip* denmiştir.

Muhtesip, zenâat erbabının narhlarına bakmak; kile, arşın ve sâir ölçülerle terazi ve kantarları muayene etmek, düzgün ölçüler kullanmayan ve satışlarda hile yapanları cezalandırmak gibi vazifeleri görmekteydi[422].

Muhtesip, kadı'ya tâbidir ve esas itibariyle kadı'nın vazifesi olan çarşı-pazar ahvâlinin kontrol ve asayişi *muhtesip*'e havâle adilmiştir. *Muhtesiplik* işini devlet, ya iltizam ile bir *âmil*'e verir, ya da, bu iş için bir *emin* tayin ederdi. *Emin* veya *âmil,* her yıl devlete defterde yazılı olan muayyen bir meblağı *iltizâm bedeli* olarak ödemek mecburiyetinde idi. İşte, devletin bu gelir kaynağına *ihtisâp mukâta'ası* denmekteydi.

Muhtesip'in geliri, pazarda satılan mallardan alınan resimlerle, eksik ve hileli mâl imâl edenlerle, eksik tartanlardan alacakları *cürümler*'den müteşekkildi. Bu hususlar sancak ve vilâyet kanunnâmelerinde belirtilmişti. Meselâ 1518 tarihli Harput Kanunnâmesinde *muhtesip*'in alacağı resimler şu şekilde açıklanmıştır: *"ve ihtisâb husûsu dahi balda ve yağda ve kuru üzümde ve sâir buna nisbet husûsda yükde iki nügi alınır imiş. Ve bakkal dükkânlarından dahi ayda birer akça alurlar imiş. Ve etmekçi ve aşçıdan dahi ayda haline göre üçer dörder akça alurlar imiş. Ve bunlardan gayri eksüklerin bulsalar dirhem başına bir akça cürmün alurlar imiş"*[423].

Hemen tamamı Osmanlı öncesinden intikal etmiş olan bu resimlerin bir kısmı halkın tahammülünün üstünde bulunarak 1540 tarihli Diyarbekir Vilâyeti Kanunu ile kaldırıldığı ilân edilmiştir[424]. Bu husus, elimizde olmayan 1540'lı yıllara ait Harput Kanunnâmesine de yansımış olmalıdır. Nitekim 1566 tarihli Harput Kanunnâmesi'ndeki hükümler, ekseriya 1540'lı yıllara ait kanunnâmedeki hükümleri yansıttığından, burada da aynı değişiklikleri bulmak mümkün olmaktadır: *"ve ihtisâb husûsu dahi balda ve yağda ve kuru üzümde ve sâir bunlara mensûp husûslarda kat'a nesne alınmayub hemân muhtesib olan kimesne yılda ma'rifet-i kadı ile narh ta'yîn eyledikde bir mikdâr narcalık alub eksük satandan kıymetdâr olan meta'dan dirhem başına bir akça cerîme ala ve az kıymetlüden eksüğüne göre bir mikdâr cerîme ala ve etmekçi ve aşçı pişürdüği nesneyi temiz tutmaz ise anlardan dahi haline göre, cerîme alına ve cullahlardan dahi ayda ikişer akça alınub cullahlardan muhtesib nesne almıya"*[425].

[422] M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* II, s. 572.

[423] TD 64, s. 604, bkz. Ek 1.

[424] Barkan, *Kanunlar,* s. 134.

[425] *TD* 106, s. 37/a, bkz. Ek 4.

Öte yandan 1518 tarihli *Mufassal Defter*'de, nâhiyelerin *ihtisâp* işleri de *mukâta'a* gelirleri arasında yer almaktadır. Meselâ *Gölcük-i Ulyâ* nâhiyesi *ihtisâp* geliri (mahsûl) 1.000 akça, *Ebutâhir* nâhiyesininki ise 2.000 akçadır[426]. 1523 tahririnde nâhiyelerin toplam *ihtisâp mahsûlü* 5.000 akçadır. 1566 tahririnde ise, hiçbir nâhiyeye *ihtisâp* geliri kaydedilmemiştir. Bunun sebebini 1540 tarihli Diyarbekir Vilâyeti Kanununda buluyoruz. Bilindiği üzere *ihtisâp* gelirinin yüksek oluşu bir yerdeki şehir ve ticaret hayatının gelişmiş olmasına delalet eder[427]. Halbuki henüz şehir hayatının yaşanmadığı, çarşı-pazar faaliyetlerinin gelişmediği ve ancak büyükçe birer köy mesabesindeki nâhiyelerde tahrir sırasında takdir edilen ihtisap gelirinin nerelerden sağlanacağı bilinmiyordu. Bu yüzden *muhtesipler,* defterde yazılı meblağı temin etmek için halka zulmediyorlardı. Bu durum karşısında halkın şikayetleri bir hayli artmış olmalı ki, 1540 tarihli tahrirde *ihtisâp hususu*'nun birçoğu *"bid'at"* sayılarak kaldırılmıştır[428].

Harput Sancağı'nda *ihtisâp* geliri tahrirlere göre aşağıdaki şekilde taksim olunmuştur:

1518 yılında *"nefs-i şehir"* den hâsıl olan *ihtisâp* mahsûlü olan 5.000 akça Harput Sancakbeyi hâslarına (Tablo 32), *Gölcük-i Ulyâ* nâhiyesi *ihtisâp* geliri olan 1.000 akça *Tur Ali Bey*'in zeâmetine[429], *Ebutâhir* nâhiyesi *ihtisâp* geliri Eğil Sancakbeyi'nin hâslarına (2.000 akça) dahildir (Tablo 33).

1523 tahririnde ise, 2.500 akça olan Harput şehri *ihtisâp* geliri, Harput Sancakbeyi hâslarına, 5.000 akça olan nâhiyeler *ihtisâbı* geliri ise Padişah haslarına dahildir (Tablo 30 ve 32). 1540 tahririne göre 5.000 akça olan *nefs-i şehir ihtisabı* yine sancakbeyi haslarına dahildir (Tablo 32).

1566 tarihli *Mufassal Defter*'de yukarıda izah edildiği üzere nâhiyelere *ihtisâp* bağlanmayarak sadece şehir için vazedilen 10.000 akçalık *ihtisâp* geliri, eskiden olduğu gibi yine Harput Sancakbeyi hâslarına dahiledilmiştir (Tablo 32).

e — Arızî Vergiler

1 — *Bâd-ı hevâ ve Niyâbet*

İncelediğimiz 1518 ve 1566 yıllarına ait *Mufassal Tahrir Defteri*'nde umumiyetle *"mahsûlât"* dan sonra kaydedilen bir vergi kalemi daha vardır ki, diğer âdet ve resimlere nazaran mahiyet itibariyle farklılık göstermektedir. Bu vergi

[426] *TD* 64, s. 659, 662.

[427] B. Yediyıldız, *Ordu Kazası...,* s. 129 vd.

[428] *"vilâyet-i Diyârbekir'de olan şehirlerde ve kasabâlda ihtisâb husûsunda ziyâde bid'atler olurmuş. Ve ihtisâb-ı nevâhî diyü defter-i 'atîkde bir kalem olub her nevâhiye birer mikdâr hâsıl takdîr olunub birer âmil olub nâhiyesinde kurâ ehâlisine nice dürlü bahâne ile zulm ve hayf eylermiş ihtisâb-ı nevâhi hiç bir vilâyetde olmayub bid'at ve zulm-i sarîh olmağın ref' olınub defter-i cedîdde kimesneye hâsıl kaydolunmadı. Min-ba'd ihtisâb-ı nevâhî diyü re'âyâdan bir akçe ve bir habbe alınmaya",* Bkz. Barkan, *Kanunlar,* s. 134.

[429] Akkoyunlu Ümerâsından olup Sancakbeyliği verilmiş olan *Tur Ali Bey* için bkz. Timar ve Zeâmetler kısmı.

sadece *bâd-ı hevâ* olarak değil, çok defa *resm-i arûs, cürm-i cinâyet, niyâbet, resm-i tapu, resm-i zemîn, resm-i yave, abd-i abık, kenizek, tütün resmi, âdet-i deştbâni...* gibi adlar altında zikredilmektedir[430]. Kısaca bu resimlere *bâd-ı hevâ grubu* vergiler diyebiliriz. Bu gruba giren vergi ve resimler, zuhûrata bağlı olduklarından miktarı önceden bilinememekte, defterlere tahminî bir rakam yazılmaktadır. Sözgelimi bir sipahinin timarına kayıtlı *reâyâ*nın kaç kız vaya *dul avret*'i evlenerek *resm-i arûs* alınacağı; başıboş dolaşan hayvanların yakalanmasıyla elde edilen *yâve resmi*'nin ne tutacağı, vârissiz ölen *re'âyâ*nın tasarruf ettiği çiftliğine yeniden *resm-i tapu* ödeyenin kaç kişi olacağı tamamiyle meçhuldür. Bundan dolayı, *bâd-ı hevâ grubu* vergilere, defterlerde daima tahminî bir meblağ yazılmaktadır. Tahminde rol oynayan kriterler ise, şüphesiz timar arazisinin genişliği ve *re'âyâ*sının nüfusu gibi hususlardır.

Bu yüzden konumuzla ilgili 1518 tarihli *Mufassal Defter*'de *bâd-ı hevâ* küsurlu rakamların yuvarlak birimler haline getirilmesinde kullanılmış cüz'î bir meblağ teşkil etmektedir. Meselâ *Ramazan Divâne* adlı bir sipahinin timarına dahil olan *"Kozlık"* köyü *hâsıl*'ı (vergi geliri), *bâd-ı hevâ resmi* dışında 6.906 akça tutmaktadır. 94 akça *bâd-ı hevâ* takdir edilerek bu rakam 7.000'e tamamlanmıştır. Yine bir sonraki sayfada yer alan *"Pekinik"* köyü *hâsıl*'ı *bâd-ı hevâ* dışında 7.900 akça iken, 100 akça *bâd-ı hevâ* kaydedilerek 8.000 akçaya tamamlanmıştır. Yine *Murâd* adlı bir sipahinin timarına dahil olan *"İğiki"* köyünün 11.770 akça tutan hâsıl'ı 230 akça *bâd-ı hevâ* ilavesiyle 12.000 akçaya tamamlanmıştır[431]. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Diğer taraftan, 1518 tarihli **defterde** *bâd-ı hevâ resmi*'nin hangi unsurlardan mürekkep olduğu belirtilmemiş, sadece, takdir edilen meblağ kaydedilmiştir. Fakat aynı defterin baş kısmında yer alan Harput Kanunnâmesi'nden bu isim altında ifade edilen vergileri çıkarmak mümkün olmaktadır. Buna göre, hayvan sahiplerinin ödemek zorunda olduğu *cürümler, nîm çift*'den az yer ekip biçenlerin ödedikleri *dönüm resmi* ve nikâhlanan kızlardan alınan *resm-i arûs, bâd-ı hevâ* içersinde mütalaa edilmiştir[432].

Öte yandan bazı yerlerde *bâd-ı hevâ*'ya *rüsûm-ı niyâbet* dendiği de görülmektedir[433]. Selçuklular zamanından beri kullanılan bu terim[434], birçok yerde *bâd-ı hevâ* ile yer değiştirmiştir. Diğer taraftan gerek *bâd-ı hevâ* ve gerekse *niyâbet,* serbest olan timarlarda[435] dirlik sahibi tarafından, serbest olmayan timarlarda ise, yarısı dirlik sahibi tarafından, yarısı ise sancakbeyi veya subaşı tarafından alın-

[430] Hüseyin Özdeğer, *XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Antep'in Sosyal ve Ekonomik Durumu,* İstanbul 1982, s. 88.

[431] *TD* 64, s. 636, 637, 638.

[432] *TD* 64, s. 603, bkz. Ek 1.

[433] İnalcık, *Sûret-i Defter-i....., Giriş,* s. XXVIII; B. Yediyıldız, *aynı eser,* s. 133.

[434] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi,* II, s. 91.

[435] Bkz. Timarlar kısmı.

maktadır[436]. Padişah hasları içersinde kalan köylerde vukubulan asayiş ile ilgili olaylarda, suçlulardan alınan *cürüm ve cinâyet resimleri,* beylerbeyi, sancakbeyi, ve subaşılar tarafından zabtedilmeye başlanmış olmalı ki, 1540 tarihli Diyarbekir Vilâyeti Kanununda buraların *"minkül-lil-vücûh"* (eskiden beri) *serbest* olduğu hatırlatılarak; *"hâslar re'âyâsının cürüm ve cinâyetlerine cüz'î ve küllî bâd-ı hevâlarına beylerbeyi, ve beyler ve subaşılar siyâset bizümdür diyü dahl ü ta'arruz"* etmemeleri ve suç işleyenlerin suçu mahkemece tesbit edilip, hüküm verildikten sonra gereken cezanın *"ümenâ"* (eminler) ve subaşılara teslim edilerek, onlar tarafından suçun işlendiği yerde verilmesi öngörülmekte, *"bedel-i siyâset"* diye *"bir akça ve bir habbe"* alınmaması emredilmektedir[437].

1518 tarihli defterde hiç zikredilmediği halde, 1523 tarihli *İcmâl Defter*'de sancakbeyinin hasları arasında görülen *cerîme* ve *arûsiye*'den başka, *"niyâbet-i mezkûrîn"* başlığı altında bazı *niyâbetler*den bahsedilmektedir. Buna göre 8 kalemde verilen bu resimlerin toplamı 8.324 akçadır[438].

2 — *Âdet-i Deştbânî*

Bu resim, 1518 tarihli defterde *"cerâim-i hayvanât"* adı altında zikredilmektedir. Herhangi bir şahsın at veya davarının başka bir kişinin ekinine girdiğinde ödediği *cerîme,* yani para cezasıdır. Zarar gören ekin sahibine, hayvan sahibi tazminat ödediği gibi, hayvanlarına sahip olmayarak başkasının malına zarar verdirdiğinden dolayı da kendisine *"beşer ağaç dahi"* vurulması emredilmiştir. Ayrıca bu hususta *maktu'* bir para konulamayacağı kaydedilmiştir[439].

1566 tarihli kanunnâmeye göre bu hususlar, sadece hayvan sahibine vurulması öngörülen *"ağaç"* (sopa) hükmü kaldırılarak *âdet-i deştbanî* adı altında yerinde bırakılmıştır. Ayrıca *âdet-i deştbânî*'yi kimin alması gerektiği hususuna da açıklık getirilerek *"cümlenin deştbânîsi kendü köyüne bağlanmışdır hâsılın kim zabt iderse deştbânisin dahi ol zabt eyleye"* kaydıyla bunun dirlik sahibine (sahib-i arz) ait olduğu tebarüz ettirilmiştir[440]. Esasen her köyün asayişi, o köyün vergi gelirini tasarruf eden sipahinin sorumluluğu altındadır. Dolayısiyle bu yolda elde edilen kazançlar da sipahinindir.

3 — *Cürüm ve Cinâyet Resimleri*

Osmanlı ceza kanunlarına göre, suçlular işledikleri suçun derecesine ve malî kudretlerine göre para cezası ödemeye mahkum edilirlerdi. Meselâ Fatih Kanunnâmesine göre adam öldüren bir kişi, şayet kısas istenmiyorsa zengin oldu-

[436] Akdağ, *aynı eser,* s. 307; Barkan, "Timar", *İA,* XII, s. 311.

[437] Barkan, *Kanunlar,* s. 137; Nitekim bu durum 1566 tarihli *İcmâl Defter'de* sancakbeyi hasları zikredilirken *"nısf-ı bâd-ı hevâ ve cürm-i cinâyet..."* dendikten sonra *"gayri ez hassahâ-i padişâh-ı âlempenâh"* kaydıyla tebarüz ettirilmiştir. Bkz. *TD* 332, s. 31/b.

[438] *TD* 998, s. 188.

[439] *TD* 64, s. 603, bkz. Ek 1.

[440] *TD* 106, s. 67/b, bkz. Ek 4.

ğu takdirde 400, orta halli ise 200 akça *cerîme* ödemek zorundaydı[441]. Yine bunun gibi zina halinde yakalanan evli erkeklerden, at hırsızlarından ve diğer bazı şeyleri çalmaktan dolayı, mahkemece mahkum edilenler, muayyen miktarlarda para cezası ödemek zorundaydılar. Fakat bir kimseden böyle bir cezanın alınabilmesi için mutlaka kadı'nın riyasetinde şer'î mahkemede yargılanması ve suçunun sabit olması gerekliydi. Kadı tarafından hüküm verildikten sonra, timar sahipleri kendi üzerlerine kayıtlı *re'âyâ*dan resim alabilirlerdi. Ayrıca para cezasının dışında, suçluları takip, tevkif ve cezaların tatbiki de serbest olan timarlarda dirlik sahibinin yetkisi dahilindeydi[442].

Harput Sancağı'nda 1518 tarihli defterde *cürüm* ve *cinâyet resmi* kaydedilmemiştir. Bunun sebebi, yukarıda temas edildiği üzere, bu tür vergi ve cezaların hepsinin *bâd-ı hevâ* adı altında kaydedilmiş olmasıdır. Nitekim Harput Sancakbeyi'nin gelirleri arasında bu tarihte *"nısf-ı bâd-ı hevâ'an cerâim"* adı altında bir gelir kalemi görülmektedir[443]. Bunun az evvel bahsedildiği üzere serbest olmayan dirlik topraklarında işlenmiş suçlara ait *cürümler*'den müteşekkil olduğuna şüphe yoktur.

1523 tahririnde ise, sancakbeyi hasları arasında; *"nısf-ı cerîme ve 'arûsiye-i livâ-i mezbûre"* başlığı altında 7.089 akçalık bir gelir kalemi yer almaktadır[444]. Bunun dışında *"nefs-i şehr"* e ait *cerîme* ve *arûsiyeler*'in 7.500 akça olan geliri de tamamen sancakbeyi haslarına dahildir (Tablo 32). Burada dikkati çeken husus, *cerîmeler*'in yanına *resm-i arûs*'un da ilâve edilmiş olmasıdır. Ayrıca resim tutarı da azalmıştır.

1566 tahririne göre, padişah hasları dışındaki timarların *bâd-ı hevâ, cürm-i cinâyet* ve *resm-i arûsâne*'lerinin *nısfı* (yarısı) olan 10.000 akça ve şehir merkezinden hâsıl olan 10.000 akçalık *bâd-ı hevâ* yine sancakbeyi haslarına dahildir[445].

4 — *Resm-i Arûs* (Gelin Resmi)

Feodal bir düzenin kalıntısı olarak tefsir edilen *resm-i arûs*[446], serbest timarlarda, sipahinin nikahlanan genç kız veya dul avretden aldığı resimdir. Evlenen kız ise 60 akça tutarındaki resmi, üzerine kayıtlı olduğu sipahi, alırdı. Şayet evlenen dul avret ise, nikahlandığı yerdeki sipahiye 30 akça ödemek zorundaydı[447]. Nikah tescil ve akid işlemlerinden kadının aldığı *nikah resmi* bunların dışındadır.

[441] *"eğer adam öldürse yerine kısâs itmeseler bin akçaya ya daha ziyâdeye gücü yiterse dörtyüz akça cerîme alına ve altı yüz akçaya gücü yiterse iki yüz akça cerîme alına andan aşağı hallü olursa yüz akça cerîme alına gâyetle fakîr ise elli akça alına", TOEM,* 15. cüz, İstanbul 1330, s. 4.

[442] Barkan, "Timar", s. 310 vd.

[443] *TD* 64, s. 621; ayrıca bkz. Tablo 32.

[444] *TD* 998, s. 182.

[445] *TD* 332, s. 31/b.

[446] Barkan, "Timar", s. 308.

[447] *TD* 64, s. 603, bkz, Ek 1.

Öte yandan serbest olmayan timarlarda, *arûs resmi*'nin yarısını sipahi,yarısını ise, sancakbeyi veya subaşı almaktadır. Meselâ yukarıda bahsedildiği üzere 1523 tarihli *İcmâl Defter*'de Harput Sancakbeyi hasları içersinde *"nıfs-ı cerîme ve arûsiye-i livâ mezbûre"* başlığı altında 7.089 akça kaydedilmiştir. Bu miktar, diğer *bâd-ı hevâ* çeşidleriyle beraber kaydedilmiş olan 1566 tahririnde 10.000 akçadır[448]. Ayrıca *timarlı sipahi, avcılar, kale erleri, azebler* ve *zâimler*'in kızları evlendiği takdirde *resm-i arûs*'u sancakbeyi almaktadır[449].

Sipahi timarını teşkil eden *"karyeler"*in gelirleri kaydedilirken, 1518 tahririnde *bâd-ı hevâ* içersinde mütalaa edilmiş olan *resm-i arûs,* 1566 tarihli defterde müstakil bir resim olarak zikredilmektedir.

5 — *Tapu Resmi*

*Çift*lik tasarruf eden *re'âyâ,* sipahisine *resm-i tapu* adı altında, miktarı mahalline göre değişen bir defaya mahsus olmak üzere bir resim ödemek mecburiyetindedir. Bu, çoğunlukla arazinin bir yıllık mahsûlâtının kıymeti olarak telakki edilmiştir[450]. *Tapu resmi* ödeyen çiftci, artık o toprağı ölünceye kadar işler ve evlâdına irsen intikal eder. Fakat arazi sahipsiz kaldığında *sahib-i arz* yani sipahi veya vakıf mütevellisi, bir başka çiftçiye, yine *tapu resmi* mukabilinde tevcih edebilir. *Tapu resmi,* toprağın peşin kirası olmaktan çok, toprağı satın almak için ödenen bir paraya benzemektedir. Fakat bu para, mîrî toprağın mülkiyet hukukunu değil, sadece tasarruf hakkını satın almaya kâfidir[451].

Tapu resmi, Harput Sancağı'nda 1518 tahririnde zikredilmediği halde, 1566 tahririnde *bâd-ı hevâ*'dan ayrılarak *âdet-i deştbâni* ilebirlikte müstakil bir gelir kalemi haline gelmiştir. Halbuki kanunnâmede bu hususta herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

[448] Bkz. Tablo 32.

[449] N. Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda...." , s. 506.

[450] *MTM,* "Osmanlı Kanunnâmeleri, I, s. 67-71; N. Çağatay, "Osmanlı İmparatorlu'nda Reâyânın Mîrî Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları", *IV. TTK, 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler,* Ankara 1952, s. 430.

[451] Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi,* İstanbul, 1980, s. 305; Nitekim XVII. yüzyıldaki *Harput Şer'iyye Sicilleri*'nde toprak tasarrufu ve tapu resmi ile ilgili birçok kayda rastlamak mümkündür. 1654/1064 tarihli bir hükümde müfti Mehmed b. Emir Ahmed'in fetvâsı ilgi çekicidir: *"Bu mesele beyânında... Zeyd fevt olub karındaşı Amr ahar diyârda iken Zeyd-i mezkûrun tasarrufunda olan topraklar tapuya müstehakk oldukda sâhib-i arz ahardan Bekir'e tapuya virüb kanun-ı padişahî üzere resm-i tapusın alub temessük virdikten sonra ahar diyârda olan Amr ba'de'z-zemân gelüb karındaşım mezbûrun toprakların ben tapu iderim diyü şer'an da'vâya kâdir olur mu beyân buyrula? El-cevâb: Arz-ı mîrî mülk olmamağla kâdir olmaz. Sûreti mezbûrede Zeyd'in yedinde olan toprak tapuya virilmesin evlâ ve enfâ'dır diyü sâhib-i arz temessük virüb resm-i tapusın aldıktan sonra Zeyd'in ahar diyarda olan karındaşı geldikte tekrâr sahib-i arzdan tapu itmeye kâdir olur mu? El-cevâb: Tapu üzerine tapu olmaz. Hurrire el-fakîr Mehmed b. Emir Ahmed", Harput Şer. Sic.* No: 324, s. 270.

6 — *Resm-i Zemîn* (Dönüm Resmi)

Tahrirlerde *bennâk* veya *mücerred* kaydedilen *re'âyâ*nın tasarruf ettiği arazi için ödediği vergiye *resm-i zemîn* veya *dönüm resmi* denir. Bunlar *nîm çift*'den az olan arazilerdir. Ve *re'âyâ,* işlediği arazilerden dolayı her iki dönüme 1 akça resim ödemek zorundadır[452]. *Dönüm resmi* ödeyerek yer tasarruf eden *bennâkler*'e *"ekinlü bennâk"* denilir. *"Ekinlü bennâk"* in ödediği *dönüm resmi, bennâk resmi* olan 12 akçayı geçtiği takdirde, artık *bennâk resmi* alınmayarak *resm-i zemin* (dönüm resmi) alınır[453].

Öte yandan *dönüm resmi*'ne tâbi araziler, sipahilerin elinde olup, tapu ile başkasının tasarrufuna verilmemiş olan arazilerdir. *Çift resmi* gibi *dönüm resmi* de toprağa bağlı bir *ra'iyyet resmi*dir. *Dönüm resmi* ödeyen şahıslar, *"hâric ra'iyyet"* adı altında toplanır. *Çift* ve *nîm çift* yazılmış *re'âyâ* da kendi arazisinin dışında, *dönüm resmi* ödemek şartıyla ayrıca toprak tasarruf edebilir. Tasarruf ettikleri araziden dolayı onlar da *"hâric ra'iyyet"* sayılır[454].

Harput Sancağı'nda *Ebutâhir* nâhiyesi arazisi *çift*'e pek elverişli olmadığından daha önce de belirtildiği üzere tamamiyle *resm-i zemin* kaydedilmiştir[455]. Bu durum 1566 tarihli defterde müşahade olunmaktadır. Defterde *resm-i zemin* sadece *Ebutâhir* nâhiyesine tâbi köyler için müstakil bir vergi kalemi olarak yazılmıştır.

f — Ticarî Faaliyetlerin Vergilendirilmesi

Harput, eski çağlardan beri mühim bir ticaret yolu üzerinde bulunduğundan gelip geçen kervanlardan önemli ölçüde bir gelir elde edildiği görülmektedir. *Diyarbekir-Ergani* veya *Ebutahir* yoluyla Basra ve Bağdat'tan gelen kervanlar, Harput'tan geçip, *Malatya-Sivas-Tokat-Amasya* yoluyla Samsun'a; *Malatya-Kayseri-Ankara* veya *Malatya-Sivas-Ankara* yoluyla İstanbul'a ulaşıyordu. Bu ticaret yolunun ehemmiyeti kanunnâmelere de yansımıştır. 1518 tarihli Harput Kanunnâmesi'nden anlaşıldığına göre, Harput'tan *kına (hınna), demir, mazı, ipek, keten, çuha* vs. yükü taşıyan birçok ticaret kervanı geçiyordu. Şehre gelip satılan mallardan ayrı, geçip gidenden ayrı vergiler alınıyordu.

1 — *Bâc-ı Übûr*

Bu tabir, bir bölgeye giren fakat orada satılmayarak, transit geçen kervanlardan alınan vergiler için kullanılmaktadır. Yanlış olarak, sadece yabancı ülkelerden gelip bir başka yabancı ülkeye giden mallardan alınan resim anlamına geldiği zannedilmiştir[456]. Halbuki XVI. yüzyılda kervan yolları üzerinde bulunan her şehir ve kasabada bu verginin mevcudiyeti bilinmektedir. Yukarıda temas edildiği üzere Harput şehri, mühim yollar üzerinde bulunduğundan gelip geçen kervanlardan alınan vergiler, sancağın umumi geliri içersinde önemli bir yekun teşkil ediyordu.

[452] *TD* 64, s. 603, bkz. Ek 1.
[453] Bkz. "1540 Tarihli Diarbekir Vilâyeti Kanunu", Barkan, *Kanunlar,* s. 133.
[454] İnalcık, "Osmanlılar'ra Raiyyet Rüsumu", s. 592.
[455] Bkz. Toprak kısmı.
[456] M. K. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve...*, I, s. 144.

1518 tarihli kanunnâmeye nazaran Harput'tan geçip giden kervanların taşıdığı meta'dan alınan *bâc-ı übûr*'un nisbeti, eşyanın cinsine göre değişmektedir. Meselâ *harîr* (ipek) yükü geldiğinde, ölçülüp (batmana urub) her *menn-i Harpuridiye*[457], için 90 *karaca akça* yani, 30 Osmanlı akçası[458] *bâc* alınmaktadır. Kezâ *diyâr-ı Rûm*'dan (Sivas tarafından) *pastav*[459] ile *çuka* gelse, yine ölçülüp (vezne urub) her *menni* için 45 *karaca akça,* yani 15 Osmanlı akçası *bâc* alınacaktır. Ayrıca geçip gider olsa, *keten* yükünden 1 *Şâmî Eşrefî,* yani 40 Osmanlı akçası, diğer bazı *bez kısm*ından ise 1 altun alınması kararlaştırılmıştır. Bunlardan başka *hınnâ (kına) sabun, demir* vb. mallar taşıyan kervanlar *übûr itse* (geçip gitse) taşıdığı mal her ne ise, yarım batmanının kıymeti nisbetinde *bâc* alınması hükme bağlanmıştır[460].

1566 tarihli kanunnâmede bu hususlar genel olarak aynen muhafaza edilmiş, sadece biraz daha teferruatlı bir biçimde izah edilmeye çalışılmıştır. Meselâ ilk kısımda yer alan *"der-beyân-ı bâc-ı übûr ve tamgavât ve gayrehu"* diye başlayan bölümde ipek için belirlenen *bâc* hiç değişmemiş, sadece Âmid'e uğrayıp uğramadığına, yani orada ayrıca bir resim verip vermediğine göre ne miktar vergi alınacağı konusunda açıklamalarda bulunulmuştur. Buna göre Harput'a ipek iki yoldan gelmektedir, Birinci yol, Çapakçur (Bingöl) üzerinden, diğer yol da Ebutâhir üzerinden veya Âmid'e uğramayan herhangi bir yoldan; ikinci yol ise, Âmid üzerinden gelen yoldur. Birinci yolla, yani Âmid'e uğramadan gelen ipek yükü *"vezne urulub"* Harput batmanı (menni) esas olmak üzere her batmanından 30 Osmanlı akçası (90 karaca akça) bâc alındığı görülmektedir. Fakat Âmid'e uğrayıp orada câri olan vergiyi verdiğine dair elinde *"temessük"* ü olanın ipeğinin her yükünden 40 Osmanlı akçası *bâc* alınmaktadır. Âmid'de alınan resim ise her Osmanî batman için 50 akçadır[461]. Öte yandan Âmid'de ölçülmesi öngörüldüğü halde Âmid'de vergi ödemeden geçen ipek yükünün yakalanması emredilmiştir. İpek yükünün tamamı Âmid'e uğrayıp, rüsumu ne ise verdikten sonra Harput'tan geçerken her yük başına 50 Osmanî akça *bâc* ödeyecektir. İpek sahibi bu durumda Âmid'de vergi vermekten kaçtığı için, Âmid'de vergi ödemek mecburiyetinde bırakıldığı gibi, Harput'ta da normalden 10 akça daha fazla resim ödeyecektir. Bu hususlar *defter-i atîk*'deki gibi mukarrer kılınmıştır. *Defter-i atîk*'le kastedilen ise 1540 yılına ait *Tahrir Defteri*'dir.

[457] 1 menn-i Harpuridiye=1800 dirhem=5,530 kg.
[458] 3 karaca akça=1 Osmanlı akçası.
[459] Pastav, Ucu yaldızlı çuha topu mânâsına gelmektedir. Bkz. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi,* s. 924.
[460] *Td* 64, s. 603-604, bkz. Ek 1.
[461] "1540 tarihli Diyarbekir Vilâyeti Kanunu", *Kanunlar,* s. 137.

Diyâr-ı Rûm'dan *pastav* ile gelen *çuka* (çuha) yükünün de muhakkak surette Âmid'e uğraması gerekmektedir. Amid'e uğramayanlar yakalanacaktır. Bu şekilde *çuha* yükünden 55'er akça *bâc* alınacak fakat *tamga* alınmayacaktır. *Yezidî kumaş* (İran kumaşı) ve Bursa kumaşı içinse ipekte olduğu gibi vergi alınacaktır[462].

2 — *Tamga-i Siyah ve Kara Tamga*

Bu iki tabir, aynı vergiyi ifade ediyor sanılırsa da, gerçekte farklı oldukları görülmektedir. *Tamga-i Siyah* 1518 tarihli kanunnâmeye göre, şehre uğrayıp geçen *ipek yükü*'nün ölçülüp *bâc-ı übûr* alındıktan sonra her batmanı için 4'er akça olarak alınan resimdir. Yani transit geçen bir malın iki defa vergilendirilmesi sözkonusudur. Bu vergiye *batman bâcı* denildiği de müşahede olunmaktadır[463].

1566 tarihli kanunnâmede de durum aynıdır. Yukarıda anlatıldığı üzere Âmid'e uğrayan ipek, Harput'a geldiğinde *bâc-ı übûr* alındıktan sonra ayrıca her batmanı için 4 akça da *tamga-i siyah* alınacaktır. Bundan başka *Yezidî kumaş* ve *Burusa kumaşı* için de ipekte olduğu gibi vergi alınacaktır. Fakat *diyâr-ı Rûm*'dan *pastav* ile gelen çukadan 5'er akça *bâc* alınacak, *tamga* alınmayacaktır.

Kara tamga ise, şehre gelip satılan mallardan % 5 olarak alınan bir resimdir. Her iki kanunnâmede de nisbetleri değişmemiştir. Fakat malın cinsine ve bazı özelliklerine göre nisbetlerde farklılık görülmektedir. Meselâ şehirde boğazlanan her sığırdan 4 akça, arsaya satılmaya gelen hububattan 1 çeyrek İstanbul kilesi, tuz ve mazı yükünden yirmide bir, vs. *tamga* alınacaktır.

Ayrıca 1518'deki kanunnâmede zikredilmediği halde 1566 kanunnâmesinde *tamga-i üserâ* adı altında, geçip giden *ak esir*den 50 akça ve *kara esir*den 25 akça alınacağı, fakat şehirde satıldığı takdirde % 2.5 akça, *nısfı* alandan ve *nısfı* satandan olmak üzere alınacağı belirtilmiştir[464].

D — TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE NARH FİYATLARI

*Mufassal Tahrir Defteri*nde, sipahinin, *re'âyâ*nın mahsûllerinden aldığı *öşür,* bazen *aynî,* bazen de *nakdî* olabilmektedir. Nitekim 1540 tarihli Diyarbekir vilâyeti Kanunu ile *öşür*'ün *aynî* olarak alınmasının genelleştirildiğini belirtmiştik[465].

Burada ortaya çıkan mühim bir husus, *Tahrir Defterleri*'ndeki dirlik sahiplerinin tasarruf ettikleri meblağın belirlenmesi için zaruri olan mahsûl fiyatlarının tesbiti meselesidir. Her ne kadar *re'âyâ,* elde ettiği mahsulün *öşrü*'nü *aynî* olarak ödese de, sipahi timarının temelini *öşür* teşkil ettiği için *öşr*'e tâbi mahsulün birim fiyatının bilinmesi şarttır.

[462] *TD* 106, s. 68/a, Bkz. Ek 4.

[463] Barkan, *Kanunlar,* s. 146.

[464] *TD* 64, s. 603-604; *TD* 106, 67/a-b. bkz. Ek 1 ve 4.

[465] Bkz. Öşür kısmı.

Tahrir Defterleri'ndeki narh fiyatları, tahrir işlemini yürüten tahrir komisyonlarınca değil, doğrudan doğruya padişah huzurunda yapılmaktadır. Hububatın miktar ve kıymeti takdir edilirken, kıtlık ve bolluk senelerinin farklarını ortadan kaldırmak için üçyıllık mahsûl ortalaması dikkate alınmaktadır. Bu şekilde *öşür* miktarını tesbit eden tahrir komisyonları, akça olarak tutarın belirlenmesi için defteri hükümet merkezine göndermekte ve narh fiyatları padişah huzuru ile tayin edilmektedir[466]. Fakat *Tahrir Eminleri,* narhın tesbiti için kadılardan mahallî narhı gösteren hüccetler de getirmektedir[467].

Merkezde tesbit edilen fiyatların, yani resmî narhın halk arasında câri olan gerçek fiyatlardan tamamen farklı oldukları malûmdur. Nitekim *öşür*'ün *nakdî* alındığı zamanlarda sipahilerin *öşür* bedellerini *Tahrir Defterleri*'nde öngörülen narh üzerinden değil de, günlük narh (narh-ı ruzî) üzerinden almak istemeleri halkın gadre uğramasına yol açtığından *öşür*ün *aynî* olarak alınmasına karar verilmiştir.

Harput Sancağı'nda 1518 tahririne göre narh fiyatları Tablo 26'da olduğu gibi tesbit edilmiştir. Buna göre;

TABLO 26
TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE NARH FİYATLARI
1518 — 1566

Cinsi	1518	1566	1566
	Birim Fiyat	Birim Fiyat	Ebutâhir
Buğday (Kile)	8 Akça	10 Akça	12 akça
Arpa "	6 "	8 "	10 "
Darı "	6 "	8 "	10 "
Mercimek "	10 "	—	—
Pamuk (Müd)	60 "	72 "	72 "
Şıra "	5 "	—	—
Meyve "	2 "	—	—

[466] Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri...", *IFM,* II, s. 40.

[467] İnalcık, *Suret-i Defter-i Sancak-ı...,* Giriş, s. XIX.

Buğday 8, arpa 6, darı 6, mercimek 10 akçadır. Bunlar 1 kilesinin fiyatıdır. Pamuk'un ise, 1 müd'ü 60 akçadır. Kezâ meyve ve şıra da müd birimiyle ifade edilmiştir. Şıra'nın müdü 5 akça, meyvenin müdü ise 2 akçadır. 1 tavuk ise 2 akçadır. 1523 tahririne ait *Mufassal Defter* elimizde olmadığından narh fiyatlarını tesbit edemiyoruz. Yine 1540 tahririne ait defter de mevcut olmadığından narh fiyatları hakkında bir fikir edinemiyoruz. 1566 tahririnden ise narh fiyatları hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Fakat 1518 tahririnde mevcut olmadığı halde 1566 tahririnde *Ebutâhir* nâhiyesi ile sancağın diğer nâhiyeleri arasında uygulanan narh fiyatları arasında farklılık görülmektedir. Meselâ *Ebutâhir* dışındaki nâhiyelerde buğday'ın kilesi 10 akça olduğu halde, *Ebutâhir* nâhiyesinde 12 akça, arpa *Ebutâhir*'de 10 akça olduğu halde diğerlerinde 8 akçadır. Ancak pamuk'un birim fiyatı bütün nâhiyelerde aynı olup, 1518'e göre 60 akçadan 72 akçaya yükselmiştir (Tablo 26). Mercimek üretimi 1566 yılında muhtemelen ortadan kalkmış olduğundan hiç sözedilmemektedir. Yine şıra ve meyve fiyatlarını alınan verginin cinsi değiştiğinden tesbit edemiyoruz. Öte yandan iki tahrir arasındaki fiyat farkları son derce azdır. Aradaki 48 senelik sürede resmi narh fiyatları ancak % 20-30 arasında bir yükselme göstermiştir. Fakat *Ebutâhir* nâhiyesi için iki tahrir arasındaki artış % 40-50 civarında olmuştur.

Diğer taraftan önemli bir husus da kullanılan ölçü birimidir. Harput Sancağı'nda hububat ölçüsü olarak *İstanbul Kilesi* kullanılmıştır. Bu durum açıkca belirtilmemekle beraber, Harput'ta bulunan *Peygamber Mescidi*'ne ait vakıf kaydından çıkarmak mümkün olmaktadır. Buna göre mescid vakfına 1523 tahririne göre 6 *Harput Müd*'ü buğday bırakılmıştır[468]. 1566 tahririnde ise adı geçen mescid vakfına 48 Kile buğday bırakıldığı kaydolunmuştur[469].Vakıflarla ilgili bölümde görüleceği üzere 1523 tahririnde bunun gibi câmi veya mescid vakıflarına bırakılan hububat miktarları 1566 tahririnde de değişmemiştir. *Peygamber Mescidi Vakf*ına bırakılan 48 *Kile-i İstanbulî* buğday da *Harput Müd*'ü ile 6 müd tutmaktadır. Bu miktar 1523'te vakfa bırakılan buğdayla aynıdır. 1566 tahririnde 48 kile buğdayın fiyatı 480 akça olarak verilmiştir. Yani 1 kile 10 akça etmektedir. Bu ise yukarıda belirttiğimiz *Ebutâhir* nâhiyesi dışındaki buğday narh fiyatıdır. Ayrıca 1518 tarihli Kanunnâmede *Harput Müd*'ünden bahisle 8 *İstanbul Kilesi*'ne eşit olduğu kaydedilmiştir[470]. *Harput Kilesi* ise, 4 *İstanbul Kilesi*ne eşittir. *İstanbul Kilesi* 25.7 kg olduğuna göre[471], 1 *Harput Kilesi* 103 kg civarındadır.

Diğer taraftan 1518 tarihli kanunnâmede *"menn-i Harpuridiye"* olarak zikredilen *Harput Batmanı,* 1800 dirhem olarak verilmektedir. 1 dirhem 3.072 gr olduğuna göre[472]. 1 *Harput Batmanı* yaklaşık 5.530 kg demektir. Yine kanunnâme-

[468] Bkz. Şehir bölümü.

[469] *TD* 552, s. 46/a., bkz. şehir bölümü.

[470] *TD* 64, s. 604, bkz. Ek 1

[471] Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten,* XXXIV/136, (1970), s. 566.

[472] Buradaki dirhem Tebrizi Dirhem olmalıdır. Bkz. Barkan, "aynı makale", s. 571.

TABLO 27
HARPUT SANCAĞINA BAĞLI KÖYLER VE HÂSILLARI
1518 - 1566

NO	KÖYLER ESKİ ADI	YENİ ADI	1518	1523	1566
1	Açedepecik /	—	4.000	3.600	13.300
2	Ağınsı /	Kavakaltı	10.000	13.360	32.046
3	Ahur /	Saraybaşı	5.000	6.752	28.031
4	Akçakale /	Akçakale	—	1.512	4.508
5	Akseki /	Akseki	6.000	3.537	8.660
6	Alaca /	Alaca	8.000	4.938	11.598
7	Alıncık /	Alıncık	1.000	1.286	5.036
8	Aluslu /	—	4.000	—	—
9	Antayik /	—	—	4.000	9.400
10	Ardak /	—	3.805	4.219	8.014
11	Arındık /	Arındık	6.000	11.185	16.537
12	Aşvan /	Muratçık	18.000	9.578	40.129
13	Avcı /	Avcılı	7.000	3.500	9.840
14	Avsiya /	Yürekkaya	4.522	3.326	11.418
15	Aysor /	—	—	—	10.779
16	Ayvos /	Çevrimtaş	17.923	19.295	28.844
17	Bahro /	—	5.000	—	—
18	Bekerme /	Bekerme	7.052	6.799	16.972
19	Bersuki /	—	—	3.084	5.792
20	Bertecik /	—	1.000	1.386	4.002
21	Bervi /	Elmasuyu	—	5.930	6.368
22	Beşki /	Beşik	2.000	5.873	9.372
23	Bilâl (Alişam)	Harmanpınar	—	—	26.000
24	Bişirto /	Akbuğday	1.000	1.965	4.933
25	Bizmişen /	Sarıçubuk	7.003	8.349	46.886
26	Buncu /	—	—	2.277	—
27	Buryaz /	Poyraz	2.000	2.808	10.018
28	Caferi /	Gedikuyu	5.000	3.905	8.876
29	Camkunut /	—	1.500	1.509	3.174

NO	KÖYLER ESKİ ADI YENİ ADI	1518	1523	1566
33	Cip / Cip	4.000	4.425	15.000
34	Cüğe / Dikmen	7.618	5.300	14.170
35	Cünd / Beikçitepe	2.000	1.035	11.908
36	Çakmak / Çakmak	2.000	1.322	2.652
37	Çomak / —	2.000	1.018	4.213
38	Çorkiğ / —	8.000	5.977	18.599
39	Çöte / Çöteli	5.000	—	—
40	Çulçapur / Dedepınarı	1.000	3.831	11.082
41	Dadayimvenk / —	—	13.300	—
42	Dadayiç / Dadaş	—	2.172	7.098
43	Daldik / Çakmakkaya	6.000	6.448	19.856
44	Dambüyük / Dambüyük	1.000	1.150	5.999
45	Dermi / —	—	—	1.100
46	Dişidi / Hıdırbaba	2.000	913	8.407
47	Düsterik / —	2.000	—	4.423
48	Ebutâhir / Doğanbağı	11.000	4.775	17.262
49	Ekrek / Kutludüğün	—	—	12.637
50	Ekrük / —	—	1.634	12.637
51	Ekrüz / Çalıca	12.000	8.494	43.120
52	Elamanlu / —	8.500	12.180	26.351
53	Elbistan / Elbistan	1.000	916	2.834
54	Elgük-i Süflâ / Ilıncak	4.000	3.971	5.822
55	Elgük-i Ulyâ / Duygulu	5.202	2.573	6.752
56	Elki / —	2.000	—	2.000
57	Emlikkaçmaz / —	6.000	2.673	5.687
58	Emnikkürd / —	13.000	7.974	—
59	Erzük / —	—	—	13.989
60	Etmenik / Altınçevre	13.000	13.367	23.605
61	Etminik-i Süflâ / —	5.000	—	9.934
62	Etminik-i Ulyâ / —	2.000	2.461	6.424
63	Fenk / —	—	—	3.424
64	Garaksin / —	1.500	2.43	4.000

NO	KÖYLER ESKİ ADI YENİ ADI	1518	1523	1566
65	Genepi / Kumyazı	1.000	2.153	5.428
66	Germiri / Yedigöze	7.000	5.519	15.859
67	Gidefik / Korucu	3.000	3.469	13.309
68	Gölcük-i Süflâ / Gölcük	15.000	28.500	50.194
69	Gölcük-i Ulyâ / Gölköy	15.000	15.734	15.851
70	Gölekrük / —	—	2.630	14.158
71	Görgüşan / Kepektaş	—	3.030	6.000
72	Güdeyik / Yalındamlar	2.000	1.919	7.271
73	Güllü / Güllüce	—	2.511	—
74	Güney / Güney	3.000	3.035	7.920
75	Habusu / İkizdemir	20.000	15.584	60.000
76	Hacemerek / —	3.000	6.332	23.000
77	Haceri / Demirgülü	5.500	10.559	17.287
78	Hacıseli / Erbildi	4.000	4.780	10.579
79	Hâl / Yenibuçuk	3.000	1.995	6.536
80	Halfe / Güneytepe	—	5.585	—
81	Halifecik / Yedipınar	1.000	1.035	1.073
82	Hamedi / Beşoluk	12.000	7.765	9.136
83	Hanibrahimşah / Esenkent	1.000	1.849	6.408
84	Hankah / Hankendi	3.000	—	3.924
85	Hanzit / —	6.000	—	—
86	Hâr / Aydıncık	1.000	1.380	3.898
87	Harlı / —	—	—	2.425
88	Hasudek / Fatmalı	3.000	1.336	6.107
89	Hatunkendi / Hatunköy	—	1.921	4.000
90	Havik / Yolüstü	1.000	1.936	2.000
91	Havri / Küçükova	1.000	1.716	—
92	Hayro / —	—	1.705	—
93	Hefthisar / Düzbahçe	3.000	5.270	12.562
94	Helâl / —	3.000	—	—
95	Helezür/ Kavallı	3.000	4.338	11.112
96	Helindir / Çiftlikköy	5.000	2.098	7.515

NO	KÖYLER ESKİ ADI	YENİ ADI	1518	1523	1566
97	Hersenk /	Salkaya	10.000	11.524	35.000
98	Hırhik /	Gümüşkavak	16.000	14.412	25.365
99	Hinsor /	Örençay	2.000	3.492	10.779
100	Hirso /	—	—	1.844	3.572
101	Hoğu /	Yurtbaşı	14.000	12.310	75.360
102	Holvenk /	Şahinkaya	6.000	6.276	20.978
103	Herdi /	—	12.000	7.068	21.000
104	Hornik /	—	7.000	1.356	2.100
105	Hoş /	Hoşköy	6.000	6.642	15.000
106	Hozekdek /	İkitepe	—	—	13.607
107	Huh /	Kavaktepe	22.000	12.830	40.047
108	Hurkenk /	—	—	7.887	—
109	Huzi /	—	2.000	—	—
110	Hünekrek /	Burgudere	6.000	6.460	12.637
111	Hüseynik /	Ulukent	18.000	13.976	17.000
112	İçme /	İçme	33.000	20.250	50.000
113	İğiki /	Kumla	12.000	6.515	—
114	İnebey /	—	2.000	—	—
115	İringil /	Taşlıtarla	4.700	3.797	8.176
116	İrtimnik /	—	—	17.024	53.594
117	Kamışlık /	Kamışlı	3.741	2.630	7.394
118	Karıkşah /	—	—	1.504	2.200
119	Karingid /	Çakmaközü	5.000	5.427	9.146
120	Kavak /	Kavak	3.000	1.366	2.795
121	Keferdiz-i b.		8.500	—	—
122	Kehli /	Karşıbağ	5.000	9.088	15.706
123	Kemahas /	—	3.000	2.552	5.540
124	Kesrik /	Kesrik	28.000	20.299	46.757
125	Kevadçerkes /	—	4.110	—	4.265
126	Kezin /	Gezin	1.000	—	1.224
127	Kırkuyu /	—	—	1.395	4.556
128	Kızari /	—	4.958	3.118	6.218

NO	KÖYLER ESKİ ADI	YENİ ADI	1518	1523	1566
129	Kiçvan /	—	—	—	3.000
130	Kiğivank (Köğenk)/	Güntaşı	20.000	16.322	31.112
131	Kinederiç /	Gözebaşı	8.000	5.027	29.741
132	Koçkale /	Koçkale	1.500	1.220	3.085
133	Koçulu /	—	—	3.933	3.179
134	Konakalmaz /	Konakalmaz	2.500	1.360	2.000
135	Kozaklu /	—	—	—	3.146
136	Könk /	Yenikapı	35.000	38.280	61.080
137	Körpe /	Körpe	2.000	2.460	8.224
138	Kuyulukend /	Kuyuluköy	20.000	44.439	50.146
139	Kürdemlik /	Sarıbük	—	—	14.529
140	Kürk /	Kürkköy	4.000	7.580	19.232
141	Ledi /	—	—	—	2.539
142	Malatyacık /	Ürünveren	—	—	4.021
143	Malatya-ı Küçük/	Badempınarı	1.000	1.491	5.373
144	Malatya-yı büzürg /	—	2.000	2.502	6.000
145	Melek /	—	4.200	3.200	6.742
146	Melik /	Gözpınar	1.000	2.068	2.836
147	Mereni /	—	1.500	1.713	—
148	Mesken /	—	2.000	1.464	—
149	Meşk /	—	—	3.211	4.256
150	Mezrea /	Yeşilova	—	2.177	2.563
151	Mezrea /	—	—	1.776	2.600
152	Mığı /	Sedeftepe	4.000	5.380	10.267
153	Millü /	—	—	2.187	—
154	Miryeri /	—	—	—	3.688
155	Mollakendi /	Mollakendi	15.880	13.363	9.608
156	Mornik /	Çatalçeşme	15.000	12.583	26.848
157	Muşyek (Meşk) /	—	—	2.402	—
158	Muzafferi /	—	—	2.285	4.780
159	Mürü /	Yünlüce	8.000	12.310	25.834
160	Mürüdü /	Gümüşbağlar	10.000	7.088	13.720

NO	KÖYLER ESKİ ADI	YENİ ADI	1518	1523	1566
161	Norşin /	—	7.000	7.942	12.204
162	Pağnik /	Kuşpınar	7.000	14.550	52.290
163	Parçekanlu /	—	12.000	8.863	15.774
164	Pekinik /	Oymaağaç	8.000	5.150	18.924
165	Pelte /	Pelte	6.000	5.000	9.000
166	Perçenç /	Akçakiraz	30.000	34.400	80.123
167	Perdik /	—	2.000	2.048	11.459
168	Pinçirik /	Sakabaşı	1.000	2.154	6.261
169	Pirinççi		2.500	—	7.015
170	Purnoz /	Tekevler	5.000	2.618	3.067
171	Ribat-ı Hersini /	—	6.000	8.741	14.461
172	Ribat /	Gökköprü	—	—	12.375
173	Samahto /	Çatakkaya	9.000	3.395	14.828
174	Sanuk /	Yazıpınar	4.000	6.000	13.644
175	Sarını /	Altınkuşak	7.000	5.285	30.688
176	Sarpulu /	Çağlar	12.720	19.207	18.959
177	Sefernik /	Ortacalı	1.000	1.062	3.241
178	Selfur /	—	—	2.041	8.343
179	Seli /	Dilek	5.000	5.825	8.916
180	Sünkürd /	Sünköy	7.000	4.470	5.286
181	Süntürk /	Sünköy	5.000	3.498	11.624
182	Sürsürü /	Sürsürü	22.000	23.530	51.126
183	Şahaplu /	Şahaplı	11.000	4.753	13.161
184	Şemsi /	Güngören	7.000	5.403	13.976
185	Şeyhkatil /	Kartaldere	3.000	4.107	10.500
186	Şintil /	Bahçekapı	7.000	20.922	41.479
187	Tahto /	—	2.325	3.058	4.612
188	Tadım /	Tadım	12.000	—	60.000
189	Tavilidepecik /	Tepecik	2.000	6.773	12.500
190	Temte /	Altınyaka	7.500	4.830	6.438
191	Tilenzid /	Doğankuş	4.000	10.450	23.904
192	Tilk /	Gümüşbağlar	1.500	2.298	—

NO	KÖYLER ESKİ ADI	YENİ ADI	1518	1523	1566
193	Tüvân /	—	5.000	7.000	33.269
194	Umutkendi /	—	—	2.443	5.000
195	Uslu /	Uslu	10.130	4.595	15.904
196	Üçağaç /	Üçağaç	5.000	3.460	5.999
197	Ülgel /	—	—	3.796	—
198	Üngüzek /	Dallıca	6.000	4.144	17.634
199	Vartanik /	Kuşhane	4.000	4.150	5.229
200	Vertetil /	Yazıkonak	10.000	12.440	29.960
201	Yağmadere /	—	15.000	12.212	17.297
202	Yalnıztoros /	Yalnız	—	—	5.999
203	Yaylakçı /	—	—	12.794	—
204	Yenice /	Yenice	2.689	2.235	3.962
205	Ziğfirani /	Zafran	—	—	2.246
206	Zalını /	Beydalı	7.000	7.905	15.797
207	Zarato /	Özgören	—	1.914	3.175
208	Zarok /	Kaplıkaya	6.500	6.500	14.000
209	Zâviyecik (Piranlu) /	—	7.500	4.818	6.640
210	Zâviye-i Hersini /	—	—	14.231	26.035
211	Zelihan /	—	—	7.536	—
212	Zeyve /	—	15.000	—	—
213	Zâviye-i Abdurrahman		Mezrea	455	Mezrea
	TOPLAM		1.089.078	1.135.416	2.700.777

TABLO 28
HARPUT SANCAĞINDAKİ VERGİ VE RESİMLER
1518 - 1566

			1518		1523			1566			
		Verginin Adı	Vergi Bedeli	(x) %	Vergi Bedeli	(x) %	ÖTA %	Vergi Bedeli	(x) %	ÖTA %	Ta %
	1	Öşr-i Hınta (Buğday)	517.960	33.6	—	—	—	1.228.454	33.6	—	137
	2	" Arpa (Şa'ir)	166.110	10.7	—	—	—	505.650	13.8	—	204
	3	" Darı (Dıhn)	52.920	3.4	—	—	—	5.136	0.1	—	109
	4	" Mercimek (Ades)	10.850	0.7	—	—	—	—	—	—	—
	5	" Börülce	—	—	—	—	—	1.211	0.03	—	—
	6	" Pamuk (Penbe)	84.174	5.4	—	—	—	309.456	8.4	—	267
	7	" Meyve	10.316	0.6	—	—	—	21.004	0.5	—	1103
	8	" Bostan	—	—	—	—	—	18.706	0.5	—	—
	9	" Şıra	63.125	4.1	—	—	—	—	—	—	—
	10	" Bağat (Kürüm)	17.136	1.1	—	—	—	136.962	3.7	—	699
	11	" Yonca	—	—	—	—	—	5.014	0.1	—	—
	12	" Asel (Bal)	837	0.05	—	—	—	18.413	0.5	—	2099
		TOPLAM	923.428	60	—	—	—	2.250.006	60.3	—	143

× Toplam sancak hasılatı içerisindeki nisbet, ÖTA : Önceki tahrire göre artış, TA : 1518 - 1566 toplam artış.

			1518		1523			1566			
		Verginin Adı	Vergi Bedeli	(x) %	Vergi Bedeli	(x) %	ÖTA %	Vergi Bdeli	(x) %	ÖTA %	TA %
	1	Resm-i Çift	26.200	1.7	—	—	—	41.625	1.1	—	58.8
	2	Resm-i Bennâk	1.644	0.1	—	—	—	40.908	1.1	—	2388
	3	Resm-i Mücerred	1.092	0.07	5.196	0.3	375	13.644	0.3	162	1149
	4	Resm-i İspenç	43.575	2.8	103.723	6	138	204.150	5.4	97	368
	5	Cizye-i Gebrân	150.000	9.7	178.710	10.3	19	354.703	9.5	98	134
	6	Cizye-i Murahhasayan	5.500	0.3	8.500	0.5	54	—	—	—	—
	7	Âdet-i Irgadiye	1.248	0.08	—	—	—	67.068	1.7	—	5274
	8	Âdet-i Hime	2.152	0.1	—	—	—	—	—	—	
	9	Âdet-i Alef	1.055	0.06	—	—	—	—	—	—	—
	10	Resm-i İdiye	270	0.01	—	—	—	—	—	—	—
	11	Resm-i Nayibcelik	600	0.03	—	—	—	—	—	—	—
	12	Resm-i Mevâşi	678	0.04	—	—	—	—	—	—	—
		TOPLAM	234.014	15.2	296.131	17.2	26.5	722.098	19.3	143	208.5

× Toplam sancak hasılatı İçerisindeki nisbet, ÖTA : Önceki Tahrire göre artış, TA : 1518 - 1566 arası toplam artış.

			1518		1523			1523			
		Verginin Adı	Vergi Bedeli	(x) %	Vergi Bedeli	(x) %	ÖTA %	Vergi Bedeli	(x) %	ÖTA %	TA %
	1	Mahsûl-i İhtisab	8.000	0.5	7.700	0.5	3.7	10.000	0.2	29.8	25
	2	Tamga-yı siyah ve Bâc-ı Übûr	50.000	3.2	127.367	7.4	154.7	130.000	3.5	2	160
	3	Tamga-yı Üsera	5.000	0.3	—	—	—	—	—	—	—
		TOPLAM	63.000	4	135.067	7.8	114	140.000	3.7	3.6	122
	1	Mukataa-i Boyahâne	44.000	2.8	62.028	3.6	40.9	122.000	3.2	97.6	178.6
	2	" Şemhane	3.000	0.1	—	—	—	34.930	0.9	--	1064
	3	" Kirişhâne	—	—	—	—	—	1.080	0.02	—	—
	4	" Tabakhâne	1.000	0.06	—	—	—	2.160	0.05	—	116
	5	" Darbhane	—	—	60.000	3.4	—	—	—	—	—
	6	" Bezirhâne	—	—	—	—	—	3.300	0.08	—	—
	7	Resm-i Asiyab	2.940	0.1	—	—	—	7.560	0.2	—	157
	8	Resm-i Yaylak-Kışlak	8.000	0.5	11.500	0.6	43.7	18.145	0.4	57.7	126.8
	9	Âdet-i Ağnam	27.000	1.7	72.242	4.2	167	130.000	3.5	80	381.4
		TOPLAM	85.940	5.5	205.770	12	139	319.775	8.5	55.4	272
	1	Bâd-ı hevâ (A. Deşt-	28.679	1.8	35.246	2	22.8	100.942	2.7	186	251
		Diğer Vergiler	106.805	6.9	953.503	55.4	—	14.842	0.3	—	—
		Vakıflar	18.752	1.2	37.574	2.1	1037	81.779	2.1	117	336
		Mezrea Gelirleri	78.400	5	53.574	3.2	28	97.290	2.6	81.6	24
		TOPLAM	1.539.018	—	1.719.997	—	11.7	3.726.098	—	116	142

ye göre kına, sabun, demir ve benzeri maddeler geçip gider olsa *"her yükden nîm batmanının kıymeti" bâc* alınacağı belirtilmiştir ki, 1 yük ortalama 150 kg (yaklaşık 25 batman) kabul edilirse 1 yükden yarım batmanının kıymeti alındığına göre % 2'sinin kıymeti nisbetin de *bâc* alınıyor demektir.

E — SANCAK GELİRİNİN BÖLÜŞÜMÜ

(Haslar, Zeâmetler, Timarlar)

İncelememizin ana kaynağını teşkil eden *Tahrir Defterleri*'nde, sancağın gelirinin hangi maksatlarla ve ne şekilde bölüşüldüğü konusunda oldukça detaylı bilgi bulunmaktadır. Vakıf hisseleri dışında sancağın bütün geliri hâslar, zeâmetler ve timarlar arasında taksim edilmiştir. Zaten tahrirlerin yapılışının esas gayesi, timar sisteminin tesis edilmesi, dolayısıyle devletin asker ihtiyacının karşılanmasıdır.

Tahrir sırasında bir sancağa ait gelirler genel olarak iki kısma ayrılmaktadır. Gelirin mühimce bir kısmı padişah hasları (havâss-ı hümâyûn) olarak merkeze alınmakta geri kalanı dirlik sahipleri arasında taksim edilmektedir. Dirlik sahipleri içersinde en büyük pay sahibi sancakbeyi'dir. Onu zeâmet ve timar sahipleri takip etmektedir. Her sipahinin elindeki *berât*'da belirtilen miktarda dirlik, köy ve mezreaların gelirlerinden tevcih olunmaktadır.

İki tahrir arasında meydana gelen değişmeler ise *Timar Ruznamçe* ve *Timar Tevcih Defterlerine* işlenmekte ve yeni bir tahrir sırasında bu değişiklikler gözönüne alınmaktadır. Öte yandan sancağın gelirlerinden bir kısmı bazen sancağa bağlı olmayan sipahilere, komşu sancakbeylerine ve diğer bazı görevlilere tevcih olunabilmektedir. Nitekim bunlardan Eğil sancakbeyi'ne ait hasların tamamı Harput Sancağı gelirlerinden teşkil olunmuştur ki, aşağıda temas edilecektir.

a — *Hâslar*

1 — *Padişah Hâsları* (Hâssahâ-i Hümâyûn)

Osmanlı İmparatorluğu'nda mîrî arazi rejiminin uygulandığı yerlerde, devlete ait gelir kaynaklarının bir kısmı doğrudan *"hazine-i hümâyûn"* a alınmakta, bir kısmı ise, dirlik sahiplerine belli mükellefiyetler mukabilinde tevcih edilmektedir. Doğrudan devlet hazinesine alınan gelir kaynaklarına *"hâssahâ-i padişah-ı âlem-penâh"* veya *"havâss-ı hümâyûn"* denmektedir. Padişah haslarını teşkil eden gelirler genel olarak iki kısma ayrılmaktadır: *Mahsûlât* ve *Maktu'ât*. Yani köy ve mezreaların vergi geliri ile *mukâta'ların* gelirleri. Ayrıca zeâmet ve timar köyleri içersinde bulunan *cizye, âdet-i ağnâm* gibi bir kısım *maktu'* vergiler de padişah haslarına aittir ve dirlik olarak tevcih olunamazlar.

Mukâta'alar, önceki bahislerde görüldüğü üzere sanayi ve ticaretle ilgili faaliyetlerin götürü usûlde vergilendirilmesi ile ortaya çıkmıştır. Bunlar her tahrirde genellikle padişah hasları içersinde kalır.

Bununla beraber, inceleme konumuz olan Harput Sancağ'nda bir kısım *mukata'ala*rın evvelce padişah hasları içinde yer aldığı halde, bir sonraki tahrirde sancakbeyi haslarına dahil edilebildiği görülmektedir. Meselâ 1518 tahririnde "*hâssahâ-i hümâyûn*" içersinde olan *Boyahâne mukâta'ası*, 1523 tahririnde sancakbeyinin haslarına dahil edilmiştir. Yine ilk tahrirde sancakbeyi haslarına dahil olan "*beytü'l-mâl ve mâl-ı gâib ve mâl-ı mevkûf ve mâl-ı medfûn ve mâl-ı sürh-serân ve yâve ve mahsûl-i livâ-i mezbûre*" adı altında ifade edilen gelirler 1523 tahririnde padişah hasları içersine alınmıştır. Bunlar, devletin mülkiyetinde bulunan malların gelirleri, boş bulunan (münhal) dirliklerin gelirleri (mâl-ı mevkûf), sahibi bulunmayan mallar (mâl-ı gâib), mirasçısı olmadan ölenlerin malları (mâl-ı medfûn), kızılbaşların mallarının müsaderesinden hâsıl olan gelir ve sahibi bulunmayan hayvanların satışından elde edilen gelir (yâve) lerden oluşmaktadır.

Hükümet, çoğu zaman "*hâssa-i hümâyûn*" a dahil olan gelirleri iltizâma vermektedir. İltizâmı alan kişi iltizam bedelinin muayyen bir kısmını peşin olarak hazineye yatırmaktadır. İdarî kısımda bahsedildiği üzere iltizamı alanlar da genellikle Harput Sancakbeyileridir.

1518 tarihli *Mufassal Defter*'e göre Harput Sancağının toplam gelirinin % 30'u padişah haslarına ayrılmıştır[473]. Toplam 462.350 akça olan hasların 161.850 akçası köy ve mezraların gelirlerinden, 300.500 akçası da *mukâta'alar*dan hâsıl olmaktadır (Tablo 30).

1523 yılındaki tahrirde ise padişah haslarının sancak geliri içersindeki nisbeti artmıştır. Gerçekten toplam 1.808.425 akça gelir içersinde padişah hasları 695.613 akçaya yükselmiştir (Tablo 30). Bu durumda nisbet % 30'dan % 38.4'e çıkmış demektir (Tablo 37).

TABLO 30
GELİR ÇEŞİDİNE GÖRE PADİŞAH HASLARI

Gelir Çeşidi	1518	%	1523	%	1566	
Köy ve Mezrea	161.850	35	208.089	30	1.635.725	71
Mukataalar	300.500	65	488.114	70	669.733	29
TOPLAM	462.350	—	695.613	—	2.305.458	—

[473] Tablo 37.

TABLO 29
HARPUT SANCAĞINDA PADİŞAH HASLARI

1518			1523			1566		
NO	GELİRİN CİNSİ	TUTARI	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTARI	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTARI
1	Tamga-i Siyâh	50.000	1	Tamga-i siyah ve bâc-ı übûr ve kirishâne ve bâzar resmi ve mumhâne ve debbağhâne	127.367	1	M. tamga-i siyah maa-bâc-ı übur	130.000
2	Hamr (şarap)	15.000				2	M. Kirişhâne-i şehr	1.080
3	Tamga-i üserâ	5.000				3	M. Büzâr-ı rişte ve şemhâne ve arsaya	34.930
4	Boyahâne	40.000	2	Mukataa-i ihtisâb-ı nevâhi-i liva-i Harput ma'a Gölcük ve Ebutâhir	5.000	4	M. Tabakhâne	2.160
5	Tamga-i saman(?)	4.000				5	M. Beytül-mâl ve mâl-ı gâib vemâl-ı mefkûd ve mâl-ı mevkûf ve yâve ve mâl-ı medfûn	4.000
6	Şemhâne	3.000	3	Mukataa-i bedel-i meyhâne ber-vech-i maktu'	12.000	6	M. Cizye-i gebrân	354.703
7	Tabakhâne	1.000				7	M.Â Ağnam liva-im	130.000
8	Âdet-i ağnam	10.000	4	Beytül-mâl ve mâl-i gâib ve mâl-ı mevkuf ve mâl-ı mefkûd ve mâl-ı medfûn ve mâl-ı sürh-serân ve yave M. livâ-i m.	10.000	8	M. Yaylak livâ-i m.	3.000
9	Âdeti Ağnam-ı Gölcük-i Ulya	2.000				9	M. Zemin-i timarhâ	2.000
10	Adeti Ağnam-ı Hersini	10.000				10	M. Kışlak livâ-i m.	5.060
11	Adeti Ağnam-ı Ebutâhir	5.000				11	M. Mezâri-i hârice	1.000
12	Cizye-i kefere	150.000	5	R. saman şehir ve nevâhi 'an reâyâyı hâric.	5.000	12	R. Yaylak-ı Gölcük	300
13	Cizye-i Marhasa	5.500				13	M. Çayır	1.500
	Yekûn	300.500	6	Cizye-i gebrân-ı livâ-i m. ma'a Hersini ve Gölcük ve Ebutâhir	178.710		Yekûn	669.733
	Karyeler						Karyeler	
1	Aşvan	18.000	7	Cerîme ve arûsiyei mu'âfan ve müslümân ve çiftlikyân ma'a âdât-ı ağnâm-ı işân veâdet-i ağnâm-ı sipahiyân ki yek sürü ziyâde bâşed ve cerîme-i müslüman ve çiftlikyân ve cebelüyan ki dîrân-ı vâki-i livâ-i hizmet-i sefer nikoned	3.000	1	Temte (Kuzâbâd N.)	6.438
2	İçme	33.000				2	Yağmadere	17.297
3	Huh	22.000				3	Hersenk	35.000
4	Kinederiç	6.250				4	Körpe	8.224
5	Sarını	7.000				5	Arındık	16.537
6	Ekrüz	12.000				6	Pağnik	52.290
7	Üngüzek	6.000				7	Akçakale	4.508
8	Hünekrek	6.000				8	Şabanlı	8.916
9	Germiri	7.000				9	Ekrüz	42.120
10	Caferi	5.000						
11	Zalını	7.000						
12	Gölçük-i Süflâ	15.000						
13	Mişki	2.000						

1518			1523			1566		
NO	GELİRİN CİNSİ	TUTARI	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTARI	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTARI
14	Hefthisar	3.000	8	Mahsulât-ı timarhâ-i livâ-i m.	5.000	10	Hacemerek	23.000
15	Cünd	2.000	9	M. mezâri-i hâric ez defter	2.000	11	Aşvan	50.000
16	Kürk	4.000	10	Mukâtaa-i Darbhâne-i Diklos (?)	60.000	12	Pekinik	18.524
17	Güney	3.000	11	Â. ağnam-ı aşiret-i Zeykân Altaklu ma'a Çobanbeği işân	950	13	Çorkiğ	18.599
18	Husrik	2.000	12	Â. ağnam-ı livâ-im. ve Gölcük	70.587	14	Karingid	9.146
19	Perdik	2.000	13	Cizye-i Marhasayân	8.500	15	Bizmişen	46.886
20	Alıncık	1.000		Yekûn	488.114	16	Han Sürsürü	2.400
	Yekûn	161.850		Karyeler		17	Mezrea-i Tar	1.000
	GENEL TOPLAM	462.350	1	Yaylakçı	12.794	18	Holvenk	20.978
			2	Huh	12.830	19	Güllüseğrek	1.000
			3	Caferi	3.905	20	Zalını	15.797
			4	Zalını	7.906	21	Hamedi	9.126
			5	Zertaric	17.005	22	Avcı	9.840
			6	Rbat-ı Hersini	8.741	23	Pınarlı	3.000
			7	Hünekrek	6.460	24	Mornik	26.848
			8	Akçakale	1.512	25	Muzafferiye	3.660
			9	Pağnik	14.550	26	Huh	40.047
			10	Haceri	8.159	27	Mürü	25.834
			11	Kuyulukend	44.439	28	Şintil	41.479
			12	Ünzügek	4.144	29	Etminik	23.605
			13	Mişki	5.873	30	Tilenzid	23.904
			14	Gölcük-i Süflâ	28.500	31	Hırnik	25.365
			15	Kürk	7.580	32	Daldik	19.856
			16	Güney	3.035	33	Dadayiç	7.098
			17	Perdik	2.048	34	Vartanik	29.960
			18	Hefthisar	5.270	35	Germiri	15.859
						36	Haceri	16.615
						37	Kuyulukend	50.146
						38	Tüvân	33.269
						39	Elamanlu	26.351
						40	Ahur	28.031
						41	Caferi	8.876
						42	Sürsürü	51.126

1518			1523			1566		
NO	GELİRİN CİNSİ	TUTARI	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTARI	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTARI
			19	Cünd	3.051	43	Norşin	18.959
			20	Hayro	1.844	44	Sarpulu	12.204
			21	Alıncık	1.286	45	Ağınsı	32.046
			22	Halifecik	1.035	46	Kesrik	46.757
			23	Karacaviran	1.098	47	Miyadun	2.480
				Yekûn	203.065	48	Kışlacık	450
			1	R. Kışlak-ı nâhiye-i Gölcük-i Süflâ	1.400	49	Malatyacık-ı diğer	5.373
			2	Niyâbet-i nıfs-ı hâssaha-i hümâyûn'an Uluâbad	1.193	50	Çulçapur	11.082
			3	Niyabet-i nısf-ı hassahâ-i hümâyûn'an Kuzâbâd	531	51	Holvenk	2.000
			4	Niyabet-i nıfs-ı hassahâ-i hümayûn'an Hersini	811	52	Hankah	3.924
			5	Niyabet-i nısf-ı hassahâ-i hümâyûn'an Gölcük-i Süflâ	1.089	53	Mişki	9.372
				Yekûn	5.024	54	Harabto	3.572
				GENEL TOPLAM	695.613	55	Halifecik	1.073
						56	Güney	7.920
						57	Gölcük-i Süflâ	50.194
						58	Hefthisar	11.459
						59	Perdik	11.459
						60	Karacaviran	5.036
						61	Alıncık	5.036
						62	Cünd	11.908
						63	Kozaklu	3.146
						64	Kamışlık	7.394
						65	Kürk	19.232
						66	Ribat-ı Hersini	14.461
						67	Zâviye-i "	26.035

İsmail AYTAÇ
Kitaplığı

1566				1523				1518			
NO	GELİRİN CİNSİ	TUTARI		NO	GELİRİN CİNSİ	TUTARI		NO	GELİRİN CİNSİ	TUTARI	
68	Parçekanlu	15.774									
69	Hoş	15.000									
70	Kiğivank	10.42									
71	İçme	50.000									
72	Şemsi	13.976									
73	Perçenç-i Ulyâ	69.623									
74	Perçenç-i Süflâ	10.500									
75	Irtımnik	53.594									
76	Hanibrahimşah	6.408									
77	Sarını	30.688									
78	Tadım	60.000									
79	Eğin	2.000									
80	Mürü	1.100									
81	Avsiya	11.418									
82	Bekerme	16.972									
83	Samahto	14.828									
84	Ayvos	4.844									
	Yekûn	1.635.725									

1523 tahririne göre padişah haslarının % 30'u köy ve mezrealarn gelirlerinden, % 70'i ise *mukâtaalar*ın gelirlerinden meydana gelmektedir. 1518 tahririne nazaran *mukâtaalar*dan elde edilen gelirlerin nisbeti % 5 arttığı gözlenmektedir. Padişah haslarına ayrılan gelirlerin toplam artışı ise % 50 nisbetinde olmuştur (Tablo 37).

Öte yandan 1566 tarihli *Mufassal Defter*'de, "*hâss-ı atîk*" olarak zikredilen ve 1540 yıllarındaki bugün elimizde bulunmayan tahrire ait olması lâzım gelen padişah hasları ise 1523'teki 695.613 akçadan 1.449.162 akçaya yükselmiştir (Tablo 37). Bu durumda 1523-1540 arasında padişah hasları % 108 nisbetinde artmış demektir. Ne var ki, bu tahrire ait toplam sancak hâsılatını bilmediğimizden padişah haslarının toplam sancak geliri içersindeki nisbetini tesbit edemiyoruz.

1566 tarihli tahrire göre ise, padişah haslarının daha da arttığı gözlenmektedir. Gerçekten 3.726.519 akça olan toplam sancak hasılatı içersinde padişah hasları 2.305.458 akça ile % 61.8'lik bir nisbet teşkil etmektedir. Bu durumda 1540'a nazaran % 59'luk bir artış sözkonusudur. 1523 tahririndekinin hilafına 1566 tahririen göre padişah haslarının % 71'i köy ve mezrealarn gelirinden oluşmaktadır (Tablo 30).

Dikkati çeken nokta ise 1518'den 1566'ya kadarki 48 senelik sürede padişah haslarının % 398'lik bir artış göstermesidir. Nitekim sancak hasılatı içersindeki nisbeti de % 30'dan % 61.8'e yükselmiştir. Halbuki toplam sancak hasılatı 1518'den 1566'ya % 142 civarında artmıştır (Tablo 37).

Padişah haslarının bu derece arttırılmış olmasının sebebini *Kanuni Sultan Süleyman*'ın doğuya ve batıya olan seferlerinde ve timar sisteminin ehemmiyetini kaybetmeye başlamasında aramak lâzım gelir. Hakikaten *Kanuni*'nin her biri zaferle biten seferleri büyük masraflarla mümkün olabilmiştir. Bunun için de devamlı olarak sancak ve eyaletlerdeki merkeze ayrılan gelirler arttırılma yoluna gidilmiştir. Ayrıca timarlı sipahi mevcudundaki artış yavaşlamış ve hatta azalmaya başlamış; fakat kapıkulu ordusu arttırılma yoluna gidilmiştir. Nitekim incelediğimiz 48 senelik dönem içersinde timar ve zeâmetlere ayrılan gelir sadece % 69 nisbetinde artmıştır (Tablo 37).

Bu arada akçanın sözkonusu dönem içersindeki reel değerinde düşüş meydana gelmişse de bu, son derece ehemmiyetsizdir ve bunun % 20 civarında kaldığı anlaşılmaktadır[474].

2 — *Harput Sancakbeyi Hasları*

Mîrî arazi sistemi içersinde kalan sancaklarda, padişah haslarından sonra, sancağın gelirlerinden önemli bir kısmının sancakbeyi hasları olarak ayrıldığı görülmektedir. Fakat sancakbeyi haslarının miktarı sancakbeyinin kıdem ve is-

[474] M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, II, s. 406.

tihkakına göre değişmektedir. Tahrirler sırasında sancakbeyine ayrılan hasların miktarı, o sırada sancakbeyi olan şahsın istihkakına göre belirlenmektedir[475]. Ancak sancakbeyi değiştiği zaman, yeni tayin olunan sancakbeyinin kıdem durumuna göre haslar, azaltılmakta veya arttırılabilmektedir.

Bu durumu Harput Sancakbeyilerine ait hasların incelenmesinden de anlayabiliriz. Meselâ 3 Eylül 1554 (4 Şevvâl 961) tarihli bir vesikaya göre Harput Sancakbeyi olan *Han Ahmed Bey,* tasarruf ettiği haslar bedeliyle Kiğı Sancakbeyiliğine; Kiğı Sancakbeyi *Timurtaş Bey* de "*sâbıkâ mutasarrıf olduğu Kiğı Sancağı hasları bedeliyle*", Harput Sancakbeyiliğine tayin edilmişlerdir. Fakat Harput Sancakbeyiliği hasları, *Timurtaş Bey*'in evvelce tasarruf ettiği haslar bedelinden, yani istihkakından, 25 bin akça noksan olması sebebiyle, bu miktarın Harput'taki timarlardan "*tekmîl olunması*" emredilmiştir[476]. *Timurtaş Bey*'in Harput Sancağında tasarruf ettiği haslar bedelinin 304.576 akça olduğunu öğrendiğimize göre[477], *Han Ahmed Bey*'in Harput Sancakbeyi iken tasarruf ettiği haslar bedeli, bunun 25 bin akça eksiği ile 279.576 akça demektir. Halbuki "*defter-i cedîd-i hakanîde*", yani 1540'lı yıllara ait olan fakat bugün elimizde bulunmayan *Tahrir Defteri*'nde, Harput Sancakbeyi hasları 336.376 akçadır[478]. Bu, 1540'lı yıllardaki tahrir sırasında Harput Sancakbeyi olan şahsın istihkakı demektir. *Han Ahmed Bey*'in istihkakı 279.576 akça olduğuna göre, 56.800 akçanın "*ifrâz*" (fazla) kaydedilerek dirlik sahiplerine tevcih edildiği anlaşılmaktadır. Yerine tayin edilen *Timurtaş Bey*'in istihkakı ise 304.576 akça olmakla tahrir sırasında belirlenen "*icmâllü haslar*" bedelinden yine de 31.800 akçalık bir fazlalık mevcuttur. Şehir halkından "*bâğât-ı şehirlüyân*" adı altında "*ber-vech-i maktu*" alınan bu kısım da "*ifrâz*" kaydedilerek timar sahiplerine verilmiştir. Ancak 1556 Haziran'ı başlarında (Evâhir-i Receb 963) Harput Sancakbeyiliğine tayin olunan *Gâzi Kıran Bey oğlu Şah Mehmed Bey*'in kıdem ve istihkakı elverişli olduğundan, Harput Sancakbeyi haslarının "*defter-i hakanî*" de kayıtlı "*icmâllü haslar*" bedeli üzerinden 336.376 akça olarak tevcih edilmesi emredilmiştir[479].

1566 tahririnde sancakbeyi haslarının 343.070 akça olduğu görülmektedir ki, bu sırada sancakbeyi olan *İbrahim Bey*'in kıdem ve istihkakı gözönüne alınarak, bu miktar tesbit edilmiş olmalıdır[480]. Sonraki devirlerde bu meblağ artmış veya azalmış olabilir. Nitekim *Ayn-ı Ali Efendi*'nin kaydına göre, XVII. yüzyılın başlarında Harput Sancakbeyi hasları 219.900 akçaya düşmüştür[481].

[475] Tahrir Defteri'nde kayıtlı haslara "*icmâllü haslar*" denmektedir. Bkz. *MM* 15580, s. 110.

[476] *Mühimme* 1, s. 30.

[477] *TD 310,* s. 6., *Timurtaş Bey,* Palu hâkimi *Kara Cemsit Bey*'in oğludur. Bkz. Şerefhan, *Şerefnâme,* (çev. M. Emin Bozarslan), İstanbul 1975, s. 235.

[478] *MM* 15580, s. 110.

[479] *TD* 310, s. 6.

[480] *TD* 332, s. 31/b.

[481] Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman .....*, s. 30.

Böylece Harput'un ilk sancakbeyilerinden olan *Çavuş Ahmed Bey* ve *Gâzi Kıran Bey*'in 400.000 akçalık haslar tasarruf etmeleri, onların kıdem ve istihkaklarının fazla olmasından ileri geldiği ortaya çıkmaktadır. Belki de bunun sebebi gerek *Çavuş Ahmed Bey*'in ve gerekse *Gâzi Kıran Bey*'in bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesini temin eden savaşlara katılıp yararlılık göstermiş olmalarıdır.

Öte yandan 1523 tarihli defterde Harput Sancakbeyi haslarının 375.933 akça olduğu görülmektedir ki, muhtemelen bu sırada *Çavuş Ahmed Bey*'in yerine başka bir şahıs sancakbeyiliğine tayin edilmiştir. 1526'da sancakbeyi olduğu görülen *Gâzi Kıran Bey* 'in istihkakı yüksek olmalı ki, sancakbeyi hasları bedeli tekrar 400.000 akçaya yükselmiştir[482].

TABLO 31
GELİR ÇEŞİDİNE GÖRE SANCAKBEYİ HASLARI
1518 — 1566

GELİR CİNSİ	1518 %	%	1523 %	%	1540 %	%	1566 %	%
Mukataalar	68.040	17	102.869	27	156.877	47	193.737	56
Köyler	332.560	83	273.124	73	179.699		149.333	44
TOPLAM	400.600	—	375.933	—	336.576	—	343.070	—

Tahrirlere göre, sancakbeyi haslarına ait gelirler, bir kısım *mukâta'alar*ın gelirleri ile bazı köy ve mezreaların gelirlerinden müteşekkildir. Meselâ 1518 tahririne göre *mukâta'a* gelirleri 68.040 akça, köy ve mezrealardan hâsıl olan gelir ise 332.560 akçadır (Tablo 31). Bu durum sonraki tahrirlerde gittikçe azalarak devam etmiştir. Meselâ 1518'de köy ve mezrea gelirlerinin sancakbeyi haslarının içersindeki nisbeti % 83 iken 1523'te % 73'e 1540'ta % 53'e 1566'da % 44'e düşmüştür. Çünkü sancakbeyi hasları arasında yer alan birçok köy zamanla padişah haslarına dahil edilmiştir. Nitekim 1518'de sancakbeyi hasları arasında 28 köyün geliri mevcutken 1566'da bu sayı 4'e inmiştir (Tablo 32). Öte yandan sancakbeyi haslarının toplam sancak hasılatı içersindeki nisbeti de her tahrirde düşüş göstermiştir; 1518'de nisbet % 26 iken, 1523'te % 20.7'ye 1566'da ise % 9.2'ye düşmüştür (Tablo 37).

Diğer taraftan XVI. yüzyılın ortalarından itibaren akçanın değeri düşmeye başladığı halde[483], sancakbeyi haslarında da düşüş meydana gelmesi, sancakbe-

[482] *Livâ-i Harpurt, be-nâm-ı Gâzi Kıran Yûsuf Bey, hâsıl 400.000",* Toplu Sarayı Müzesi Arşivi, D. 10057, V. 7/a.

[483] M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve ....*, s. 405 vd.

TABLO 32
TAHRİRLERE GÖRE HARPUT SANCAKBEYİ HASLARI

1518			1523			1540			1566		
NO	GELİR KAYNAĞI	TUTARI	NO	GELİR KAYNAĞI	TUTARI	NO	GELİR KAYNAĞI	TUTARI	NO	GELİR KAYNAĞI	TUTARI
	Nefs-i şehir			Şehir ve Nâhiyeler			Nefs-i şehir			Nefsşi şehir	
1	Hums-ı Hınta	4.800	1	M. İhtisâb	2.500	1	Bâd-ı hevâ-i şehr	48.358	1	M. Öşr-i gallât-ı	
2	Heftyek şire	5.000	2	İcâre-i Hân-ı		2	M. İhtisâb	5.000		şehirlüyân	5.700
3	Heftyek meyve	4.000		Venk	720	3	M. çayırhâ	2.500	2	M. R. bennâk ve	
4	" Penbe	6.000	3	Cerîme ve arûsi		4	M. nıfs-ı niyâbet			mücerredât	9.372
5	R. Bostan	1.000		ye-i şehir	7.500		ve cerâim-i reâyâ		3	M. İspenç	28.000
6	Ades ve Bakla	500	4	Hârâc-ı bağat-i			ve resm-i arûsane		4	M. R. bağat-ı şe-	
7	Bâğat-ı hassa	3.000		şehirlüyan ve di			gayri ez hassaha-i			hirlüyân ber-vec-	
8	İspenç (367 ne.)	9.175		rahtâ-i meyve ve			padişah-ı alem-			h-i maktu'	34.000
9	R. Bâd-ı hevâ	6.525		sebzevât	13.200		penâh ve zeâmet-		5	M. R. Güvâre ve	
	Müteferrik		5	Hârâc-ı bağat	235		hâ ve timarhâ	10.000		R.arûs ve R. tapu	
1	R. Yaylak	5.000	6	Bâc-ı İbrahim		5	M. Boyahâne-i			ve deştbani	4.165
2	R. nısf-ı bâd-ı he-			sürh-ser	250		şehr ve karye-i	59.000	6	M. Bâd-ı hevâ	10.000
	vâ ve niyâbet'an		7	R. Güvâre-i şehr	500	6	Bağat-ı şehirlüyân		7	M. İhtisâb	10.000
	ceraim	10.000	8	M. Boyahâne	58.000		ma'a dirahthâ-i		8	M. Boyahâne-i	
3	Çayırhâ-i hass	2.000	9	Nısf-ı cerîme- ve			meyve ve sebzevât			şehr ve tevâbihâ	80.000
4	R. İhtisâb	5.000		arûsiye-i livâ-i m.	7.089		gayrı ez vakf ber-		9	M. çayırhâ	1.520
5	Beytülmâl ve		10	R. Kışlak 'an Ulu-			vech-i mâktu'	31.800	10	Mukâta'a-i ze-	
	mâl-ı gâib	5.000		âbâd-Kuzbâd	4.500		Toplam	156.658		min-i der-karye-i	
6	Bağat-ı Hersini	1.040	11	R. Yaylak-ı Her-						Şemsi ve Tavili-	
	Toplam	68.040		sini	5.700					depecik	400
			12	M. Çayır	2.675				11	Mukâtaa-i zemin-	
										karye-i Kürdepe	300

1518			1523			1540			1566		
NO	GELİR KAYNAĞI	TUTARI	NO	GELİR KAYNAĞI	TUTARI	NO	GELİR KAYNAĞI	TUTARI	NO	GELİR KAYNAĞI	TUTARI
	Karyeler			Karyeler			Karyeler		12	Mukataa-i zemin-i	
1	Sürsürü	22.000	1	Yağmadere	12.212	1	Könk	36.520		karye-i Şemsi	200
2	Kesrik	25.000	2	Percenç	27.500	2	Hoğu	54.418	13	Mukataa-i zemin-i	
3	Etminik	13.000	3	Ağınsı	13.660	3	Perçenç	39.873		çayır der-karye-i	
4	Hoğu	14.000	4	Kesrik	20.299	4	Irtimnik	27.796		Şemsi	80
5	Kuyulukend	20.000	5	Sürsürü	23.530	5	Alaca	11.513	14	Mahsulât-ı nısf-ı	
6	Kehli	5.000	6	Kiğivank	16.322	6	Ziyarethan			bâd-ı hevâ ve	
7	Ağınsı	10.000	7	Irtimnik	17.024					cürm-i cinayet ve	
8	Hersenk	10.000	8	Bizmişen	8.349		Toplam	179.999		R. arûsâne-i ti-	
9	Tilenzid	4.000	9	Şintil	20.922		Genel Toplam	336.376		marhâ-i livâ-i m.	
10	Mürü	8.000	10	Mahko	9.088					gayri ez hassahâ-i	
11	Habusu	20.000	11	Şemsi	5.403					padişah-ı alem-	
12	Perçenç	26.000	12	Hoğu	32.389					penah	10.000
13	Könk	33.600	13	Könk	31.062					Toplam	193.737
14	Zertariç	12.000	14	Tilenzid	10.450						
15	Haceri	3.950	15	Mürü	12.310					Karyeler	
16	Koçkale	1.500	16	Hâr	1.380				1	Hoğu	75.360
17	Şintil	7.000	17	Harsik	11.524				2	Könk	50.000
18	Tüvan	3.000							3	Ribât	12.375
19	Yüvan	5.000		Toplam	272.124				4	Alaca	11.598
20	Vertetil	10.000								Toplam	149.333
21	Daldik	6.000		Genel Toplam	375.933						
22	Ribat-ı Hersini	6.000								Genel Toplam	343.070
23	Herdi	12.000									
24	Zeyve	15.000									
25	Parçekanlu	12.000									
26	Sanık	4.000									
27	Şahaplu	11.000									
28	Arındık	6.000									
	Toplam	332.560									
	Genel Toplam	400.600									

yilerini güç durumda bırakmış olmalıdır. Çünkü sancakbeyileri sefere çağırılırken "*mükemmel kapu halkı*" ile gelmeleri emredilmektedir[484]. Reel değer itibariyle hiç mesabesine inmiş olan haslar bedeli ile bunun mümkün olmayacağı ve dolayısiyle sancakbeyilerinin kanunda mevcut olmayan bir takım vergiler toplamaya başlayacakları âşikârdır. Nitekim XVII. yüzyılda buna ait örnekler bulmak mümkündür. Meselâ 1634 Mart'ı sonları tarihli bir hükme göre, Harput sancakbeyi olanlar eskiden beri alageldikleri vergilere "*kanaat eylemeyüb*" "*hilâf-ı kanun*" halka zulm etmişlerdir[485].

3 — *Eğil Sancakbeyi Hasları*

İdarî Yapı bölümünde temas edildiği üzere, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun fethi sırasında Osmanlı'ya itaat ve hizmette bulunmuş olan bir kısım yerli hâkimlere eskiden beri sahip olageldikleri bölgeler, devlete olan sadaâkatlerinin devamını ve İran'a karşı mücadele etmelerini sağlamak için bir takım imtiyazlar tanınarak kendilerine bırakılmıştır. Bu yüzden Diyarbekir ve Van eyaletlerinde "*yurtluk-ocaklık*" ve "*hükümet*" denilen bir kısım idarî imtiyaza sahip sancaklar teşekkül etmiştir[486].

İşte Eğil, Diyarbekir eyaletine tâbi "*hükümet*" sancaklardan birisi olarak dikkati çeker. Eğil Sancakbeyilerinin ise Harput Sancağı gelirlerinden haslar tasarruf ettikleri görülmektedir.

Gerçekten 1518 tahririne göre, Eğil Mirlivâsı olan *Kâsım Bey*'in *Ebutâhir* nâhiyesi gelirlerinden 127.145 akçalık hassı olduğu gözlenmektedir[487].

Buna göre Eğil Sancakbeyi hasları toplam sancak hasılatının % 8.2'sini teşkil etmektedir (Tablo 37). 1523 tahririnde ise Eğil Sancakbeyi haslarından bahsedilmemektedir. Bunun yerine 1518'de *Kâsım Bey*'in haslarına dahil olan köy ve mezreaların geliri bu defa Çermik Mirlivâsı haslarına dahil edilmiştir[488]. 1566 tahririnde ise 96.750 akça olarak *Ebutâhir* nâhiyesi gelirlerinden bir kısmı tekrar Eğil Sancakbeyi haslarına ayrılmıştır[489].

b — *Zeâmetler*

Bilindiği üzere Osmanlı timar sistemine göre geliri 20 bin akçadan 100 bin akçaya kadar olan dirliklere zeâmet adı verilmekte, tasarruf edenlere de *zâim* denilmektedir.

Zeâmet, "*kılıç zeâmet*" ve "*icmâllü zeâmet*" olmak üzere iki kısımdır. Vilayet kâtibi (muharrir) *İcmâl Defter*'de bir kimsenin üzerine 20 bin akça zeâmet kaydederse buna "*İcmâllû Kılıç Zeâmet*" denir. Mahlûl kaldığında 20 binden eksik olarak tevcih edilemez. Fakat bir sipahinin tasarruf ettiği 10-15 bin akçalık timar, terakkilerle 20 bin akçaya ulaşsa buna da zeâmet denir ancak "*icmâllü zeâmet*" sayılmaz. Çünkü mahlûl kaldığında terakkiler bozulup başkalarına hisseler halinde verilir. Şayet tahrir sırasında bir kimseye 40-50 bin akçalık zeâmet tevcih olunsa bunun 20 bin akçasına *kılıç*, geri kalanın *hisse* denilir[490]. Aynı durumu tımar için de söylemek mümkündür.

Harput Sancağı'nda 1518 tarihli deftere göre sadece bir zeâmet vardır ki, o da Akkoyunlu ümerasından olup, Güneydoğu Anadolu'nun fethi sırasında Osmanlı hizmetini kabul etmiş olan *Tur Ali Bey*'in zeâmetidir[491]. *Tur Ali Bey, Gölcük-i Ulyâ* nâhiyesine tâbi 15'i "*virân*" durumda bulunan toplam 21 köyün gelirlerini ve nâhiyesinin *mukataa* gelirlerini tasarruf etmektedir ki, toplam zeâmeti 59.000 akçadır[492].

[484] M. Kunt, *Sancaktan Eyalete,* s. 103.

[485] *Harput Şer. Sic.,* No: 386, s. 299, h. 1

[486] Bu hususta bkz. Mehmet Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdari Statüleri", *Ziya Gökalp Dergisi,* sayı 44 (Aralık 1986) s. 31-40.

[487] *TD* 64, s. 661-669.

[488] *TD* 998, s. 118.

[489] *TD* 332, s. 32/a.

TABLO 33
HARPUT SANCAĞINDA ZEAMETLER
1518 — 1566

NO	Zâimin Adı	Zeâmeti	NO	Zâimin Adı	Zeâmeti
1	Tur Ali Bey	59.000	1	Abdülhâlik	21.000
			2	Ferhad	20.000
			3	Hasan b. Cemşid	20.558
			4	Bekir b. Ali	22.000
			5	Nâsır	25.000
			6	Kara Mustafa	23.508
			7	Ali b. Gazi Kıran	20.470
			8	Muhammed b. Yahya	26.923
			9	Ahmed b. Devletşah	20.000
			10	Yûsuf b. Devletşah	20.000
			11	Zülfikâr b. Devlet şah	20.000
			12	Ahmed Çavuş	24.000
			13	Hüseyin Kethüda	29.313
			14	Aslı Bey	31.299
			15	Yezdan Kulu	20.607
			16	Haydar	21.000
			17	Mehmed	20.124
	TOPLAM	59.000		TOPLAM	386.002

[490] Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman...*, s. 62.

[491] *TD* 64, s. 657.

[492] *TD* 64, s. 659.

Tur Ali Bey'in bunun dışında başkaca gelirlerinin de olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kendisi bu sıralarda *Berriyecik* (Mardin-Kızıltepe) Sancakbeyidir[493].

1523 tarihli *İcmâl Defter*'de ise dirlik sahiplerinin isimleri zikredilmemekle beraber verilen *İcmâl*'den 8 zeâmet bulunduğu görülmektedir[494]. Fakat 1566 tarihli tahrire ait *İcmâl Defter*'den timar ve zeâmet sahiplerinin isimlerini öğrenmek mümkün olmaktadır. Buna göre en büyük zeâmet 31.299 akçayla *Aslı Bey*'in zeâmetidir. Ondan sonra *Hüseyin Kethüda*'nın 29.313 akçalık zeâmeti gelmektedir. Diğerleri ise 20-26 arasında değişmektedir (Tablo 33).

1566 tarihli defterden zeâmet tasarruf edenlerin bazılarının şahsiyeti hakkında bir takım bilgiler edinebiliyoruz: Meselâ 21 bin akçalık timar tasarruf eden *Abdülhâlik* hakkında "*mîr-livâ-i Harput*" notu düşülmüştür. Fakat hakkında daha fazla açıklayıcı bilgi olmadığından , onun sadece bu tarihten önce sancakbeyiliği yaptığını anlayabiliyoruz[495].

Yine 20.470 akçalık timar tasarruf eden *Ali Bey b. Gâzi Kıran Bey* ise, 1526-27'lerde Harput sancakbeyiliği yapan *Gâzi Kıran Bey*'in oğludur. *Gâzi Kıran Bey*'in diğer oğlu *Şah Mehmed Bey,* Harput Sancakbeyiliği yapmıştır[496]. *Ali Bey*'in de esasen sancakbeyi rütbesinde olduğu, ancak bu sıralarda "*mazûl*" olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü zeâmetinin kaydedildiği yerde düşülen notta zeâmeti için, nerede sancak tasarruf ederse hâslarına mahsub edilmesi ve zeâmetinden artan 10.642 akçayı her sene "*havâss-ı hümâyûn eminleri*" ne ödemesi şartıyla kendisine bırakıldığı belirtilmiştir[497]. Öte yandan her biri 20.000 akçalık zeâmet tasarruf eden *Yusuf, Ahmed* ve *Zülfikâr* adlı zâimler Palu hâkimi *Cemşid Bey*'in oğlu *Devletşah*'ın oğullarıdır[498].

Sancakbeyilerinin kendi sancaklarındaki hasları tasarruf ettikleri halde"*çiftlik tarîkiyle*" tasarruf ettikleri timar ve zeâmetlerin kendilerinden alınmamasının sebebi XVI. yüzyılın sonlarına doğru "*mazûliyet*" sürelerinin uzamaya başlamasıyla alâkalıdır. "*Mâzûliyet*" devresi sırasında, sancakbeyilerinin sözkonusu dirliklerini tasarruf ettikleri, fakat sancakbeyiliğine tayin edildikleri zaman zeâmetlerinin haslarına mahsûb edildiği bilinmektedir[499].

c — Timarlar

Timar, kısaca devlete ait gelirlerin, belli mükellefiyetler karşılığında kişilere tevcih edilmesi olarak tanımlanabilir. Timar, tasarruf eden kişinin yaptığı görev ve icrâ ettiği fonksiyona göre ve gelirlerine göre çeşitli gruplara ayrılır.

[493] N. Göyünç, *XVI. Yüsyılda Mardin Sancağı,* s. 80.

[494] *TD* 998, s. 193

[495] *TD* 332, s. 32/a.

[496] *TD* 310, s. 6, *Gâzi Kıran Bey*'in kardeşinin oğlu *Nâsır* da Sincar Sancağında 25.000 akçalık zeâmet tasarruf etmektedir. Bkz. *aynı defter,* s. 11.

[497] *TD* 332, s. 33/a.

[498] Şerefhan, *Şerefnâme,* (çev: M. Emin Bozarslan), İstanbul 1975, s. 235.

[499] M. Kunt, *Sancaktan Eyalete,* s. 89-90.

İsmail AYTAÇ Kitaplığı

Meselâ gelirlerine göre timar iki gurupta mütalaa edilir: *Tezkereli timar* ve *tezkeresiz timar. Tezkereli timar,* tevcihi merkeze ait olan timarlardır. *Tezkeresiz timar* ise, beylerbeyi ve vezirler tarafından tevcih edilebilen timarlardır. *Tezkeresiz timar* Diyarbekir eyaleti için en fazla 5999 akça olabilir[500]. 6000 akça olması için "*tezkere*" olması gereklidir. Böyle bir timar tevcihi için takip edilen yol şu şekildedir: Sancakbeyi "*mahlûl*" (boş) bir timar için adayın eline "*Divân*" a hitaben yazılmış bir tavsiye mektubu vermektedir. Aday kendisine timar tevcihi için gerekli formaliteleri tamamlamaya bu şekilde başlamaktadır. Eğer tavsiye mektubuna hükümet uygun mütalaa bildirirse, adaydan bir *tezkere* istenmektedir ki, bu da timarın bulunduğu sancaktaki sancakbeyi veya beylerbeyi tarafından verilebilmektedir. Daha sonra adaya timar tasarruf etmeye hak kazandığını belirten "*berât-ı âlî-şân*" verilmektedir[500].

Timarın çekirdeğini teşkil eden en az kısmına "*kılıç*" denirdi. Bu, Erzurum, Şam, Diyarbekir, Bağdat vs eyaletleri için 2000 akçaydı. "*kılıç timar*" ın parçalanması câiz değildi. Fakat birden fazla kişiye "*ber-vech-i iştirâk*" tevcih edilebilirdi. Merkezdeki *İcmâl Defterleri*'nde "*kılıç timar*" esastır. 2000 akçadan fazla olan kısım "*terakki*" lerden oluşurdu ki, bunlar parçalanıp başkalarına da tevcih edilebilirdi. Babadan oğluna intikal ederken de sadece "*kılıç*" kısmı oğula verilirdi.

Timarlar statülerine göre iki kısma ayrılmıştı: *Serbest* timarlar, *serbest olmayan* timarlar. *Serbest* timarlar, *deftardar, alaybeyi, çeribaşı, subaşı, dizdar, divan kâtipleri* vs. gibi yüksek rütbeli subay ve devlet görevlilerinin tasarruf ettikleri timarlardı. Serbest olmayan timarlar ise daha çok sipahilerin tasarruf ettikleri timarlardı. *Serbest* timar sahipleri, *şer'î* vergiler yanında *bâd-ı hevâ* veya *niyâbet* adı altında zikredilen ve asayişle ilgili olaylardan hâsıl olan *örfî* bir takım vergileri de tasarruf ederlerdi[502]. Halbuki *serbest olmayan* timarlarda, dirlik sahipleri bu resimleri sancakbeyi veya subaşı gibi, *serbest* dirlik tasarruf edenlerle paylaşmak zorundaydı. Öte yandan *serbest* dirlik tasarruf edenler, kendileri bizzat sefere gitmekle mükellef olmayıp, yerlerine *cebelü* gönderirlerdi. Bunu yapmadıkları takdirde sadece dirliklerinin bir yıllık geliri müsadere edilmekle iktifa olunurdu. Fakat *serbest olmayan* timar sahipleri mutlaka sefere gitmek zorundaydı. Aksi halde timarı elinden alınır veya daha ağır bir cezaya çarptırılabilirdi[503].

[500] Aynı-ı Ali Efendi, *aynı eser,* s. 64; Feridun Bey, ***Münşe'atu's-Selâtîn*** **II,** s. 304.; Ayrıca bkz. BA, *KPT* 309, s. 1, "*Timar-ı Mehmed veled-i Cafer, hisse-i mezbur 6000, mezkûr Cafer oğlu Mehmed'in timârı için de bir akça hisse mahlûl olmağın ve mezbûr yarar olub timarı tezkereli olmak ümidi ile elinde olan 5999 akçalık timarına ber-vech-i terakki zamm olunub 6000 akçalık üzere tevcih olunub berât-ı hümâyûn için tezkere virildi* (13 Şevvâl 981)".

[501] Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar,* Ankara, 1985, s. 71 vd.

[502] Bkz. Arızî Vergiler kısmı.

[503] Barkan, "Timar", *İA,* XII, s. 286-333.

İsmail AYTAÇ Kitaplığı

Diğer taraftan sipahi, timarı dahilinde "*hassa çiftlik*" veya "*hassa çayırlar*" olarak adlandırılan ve *ra'iyyet*'e verilmemiş olan kısımda kendisi bizzat zirâatla meşgul olabilir veya bu yerleri kiraya verebilirdi [504].

1 — *Harput Sancağı'ndaki Timarların Durumu*

1518 tahririne göre, Harput Sancağı'nda 62 timar bulunuyordu. Bunlardan en büyüğü, gerçekte bir zeâmet olan Harput'un ilk sancakbeyilerinden *Çavuş Ahmed Bey*'in 20 bin akçalık timarıdır. Bunun, sancakbeyinin "*mazûliyet*" dönemlerinde tasarruf ettikleri bir nevi makam maaşı olduğu anlaşılmaktadır.

Sözkonusu 62 timardan % 40'ı gelirleri 2000 ila 5999 akça arasında değişen *tezkeresiz* timarlar grubundandır. Geri kalanın % 35'inin geliri 6000 ilâ 10.000 akça arasında değişmektedir. % 25'nin geliri ise 10 bin akçanın üzerindedir. (Tablo 34).

1523 tahririne ait *Mufassal Defter* elimizde olmadığından timar sahipleri ve kaç akçalık timar tasarruf ettikleri konusunda bilgi edinemiyoruz. Ancak elimizdeki *İcmâl Defter*'den sancakta toplam 50 timar, 8 zeâmet ve 3 çiftlik sahibi olduğunu öğreniyoruz. Bu durumda 1518'den 1523'e dirlik sahibi sayısında bir değişiklik olmamış, fakat zeâmet sayısı 1'den 8'e yükselmiştir. Bunun da bir kısmı 1518'de timar tasarruf etmekte iken, timarına "*terakki*" verilerek 20 bin akçaya geçtiğinden dolayı zeâmet sınıfına giren timarlar olduğu muhakkaktır.

1566 tahririne göre ise, timarların % 79'u *tezkeresiz* olup, 5999 akça ve daha az geliri olan timarlardır. Geri kalanın % 16'sı 6-10 bin akçalık, % 5'i ise 10 bin akçanın üstünde olan timarlarıdır. (Tablo 34) Bu rakamlardan dirliklerin zamanla küçüldüğü ve *tezkeresiz* timarların gitgide çoğaldığı dikkati çekmektedir. 1518'da % 60 olan *tezkereli* timar nisbeti, 1566'da % 21'e düşmüştür. Bunun, *Kanunî Sultan Süleyman*'ın orduya daha fazla asker kazandırmak maksadıyla sipahi timarlarını teftiş ettirerek "*ifrâz*" kaydettirmesi siyasetiyle yakından alâkalı olduğunu tahmin ediyoruz [505].

1518 tahririne nazaran timar beylerinin (sipahiler) çoğunlukla muayyen bir köyün gelirini tasarruf ettikleri görülmektedir. Yani köylerin geliri bölünmemiştir. Fakat bir kısım sipahiler de bir köyün hâsılını "*müşterek*" olarak tasarruf etmektedirler. Bunların her birinin "*hisse*" si ayrı ayrı belirtilmiştir. "*Hisse*" ler her zaman için eşit değildir; sipahinin kıdem ve istihkakına göre farklı olabilmektedir (Tablo 35).

[504] Bkz. Hassa Çiftlikler kısmı.

[505] M. Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten*, XIII/51, (1949), s. 553.

TABLO 34
GELİRLERİNE GÖRE TİMARLARIN DAĞILIMI
1518 — 1566

Gelir Gurubu	1518	%	1566	%
2000-5999	25	40	79	79
6000-10000	22	35	16	16
10000-20000	15	25	5	5
TOPLAM	62	—	100	—

1566'da ise daha değişik bir durum sözkonusudur. *İcmâl Defter*'de yer alan sipahi timarlarının bir kısım köy ve mezreaların gelirlerinden birkaç "*hisse*" nin birleştirilmesiyle teşekkül ettiği göze çarpmaktadır. Yani 1518'deki durumun hilâfına, köylerin geliri muhtelif büyüklüklerdeki "*hisseler*" e bölünmüştür. Bu hâle göre bir köyün *hâsıl*'ı üç veya dört kısma ayrılarak, her bir "*hisse*" (parça) bir sipahinin tasarrufuna verilebilmektedir. Dolayısiyle bir sipahi birkaç değişik köy ve mezreanın *hisseler*'inden oluşan bir timar tasarruf etmekte, bu yüzden "*müşterek*" timara tesadüf edilmemektedir. Öte yandan timarın gelirini teşkil eden müfredât, umumiyetle *öşür*, ile *resm-i çift, resm-i mücerred, resm-i bennâk* ve *ispenç* gibi şahıs başına ödenen resimlerdir. Bunların dışında, *serbest* timarlarda *bâd-ı hevâ* grubu vergiler de yukarıda temas edildiği üzere sipahiye aittir.

1518'den 1566'ya timar ve zeâmetlere ayrılan vergi geliri, toplam hasılat içersinde, padişah hasları lehine devamlı surette azalma göstermekle beraber, miktar itibariyle artış göstermiştir. 1518'de 531.971 akça ile toplam sancak gelirinin % 34.5'i olan dirlik gelirleri, 1523'te 608.658 akça ile % 33.6'ya, 1566'da ise 900.362 akça ile % 24.1'e düşmüştür (Tablo 37). Bu durumda dirlik gelirleri 1518'de 1523'e % 15, 1523'den 1566'ya % 48 nisbetinde artış göstermiş demektir. İncelediğimiz dönemdeki toplam artış ise % 69'dur (Tablo 37). Ancak aynı dönemdeki sancak hasılatındaki artış % 142 olmuştur. Netice itibariyle dirlik gelirleri sancak gelirleri içersinde % 10 azalmış demektir (Tablo 37). Buna karşılık dirlik sahibi sayısında % 85 nisbetinde bir artış olmuştur.

2 — *Harput Sancağı Timar Beyleri*

Timar ve zeâmet sahiplerinin isimleri arasında *Budak, Oruç, Durak, Baysungur, İlaldı, Aydın* gibi tamamiyle Türkçe kökenli isimlere çokça rastlanmakla beraber Tablo 35'in tedkikinden de anlaşılacağı üzere çoğu İslamî kökenli isimlere sahiptir. Bazı sipahiler sadece *Maksûd, Mehmed, Velican, Alican* gibi isimleri ile

kaydedildiği halde, bazılarının babalarının isimleriyle beraber; *Pîrî b. Pervâne, Ömer b. Velican, Durak b. Halil* şeklinde kaydedildiği görülmektedir. Muhtemelen bu durum, herhangi bir karışıklığa yol açmamak için yapılmış olmalıdır.

İsimlerin başında en fazla görülen ünvan ise "*Şah*" dır. Bu unvan bilindiği gibi, gerek Safevîler'de ve gerekse Osmanlılar arasında ve gerekse önceki Türk-İslam devletlerinde pek yaygındır. Gerçekten Osmanlı yazarları Farsça kökenli[506] bu kelimeyi meselâ *Şah Selim* şeklinde çok kullanmışlardır. 1518 tarihli defterde 3 sipahinin isminin başında *Şah* unvanı yer alırken, 1566'da kendisinin veya babasının isminin başında *Şah* unvanı olan 8'e çıkmıştır.

Bazı sipahilerin kardeş olduklarını, babalarının isminin aynı oluşundan çıkarmak mümkün olmaktadır. Meselâ 1518 tarihli defterde, 18 bin akçalık timar tasarruf eden *Mehmed b. İvâz* ile 8 bin akçalık timar tasarruf eden *Fethi b. İvaz*'ın kardeş oldukları tahmin olunabilir. 1566 tarihli defterde ise, 5999 akça timar tasarruf eden *Yûsuf b. Mustafa* ve *Rıdvan b. Mustafa;* 6400 akçalık timar tasarruf eden *Veli b. Mehmed* ile 2241 akçalık timar tasarruf eden *Hüseyin b. Mehmed* ve 5200 akçalık timar tasarruf eden *Behlül b. Mehmed* ile 4207 akçalık timar tasarruf eden *Hasan b. Mehmed;* her ikisi de 2272 akçalık timar tasarruf eden *Rüstem b. Seydi* ve *Velican b. Seydi;* her üçü de 3757'şer akçalık timar tasarruf eden *Süleyman b. Pîr Ali, Şah Mehmed b. Pîr Ali* ve *şah Hüseyin b. Pîr Ali*'nin kardeş oldukları muhakkaktır. Çünkü bunların gelirlerinden, sipahi olan babalarının ölümü veya feragati ile babalarının timarını müştereken tasarruf etmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Bu usûlde, tımar sistemi içersinde çok sık rastlanır[507].

Meselâ 1518 yılında, 6000 akçalık "*hisse*" timar tasarruf ettiği görülen *Bâri Yiğit*[508] adlı sipahinin 1554 yılında 9000 akçalık timar tasarruf ettiğini öğreniyoruz. Diyarbekir Beylerbeyisine gönderilen 26 kasım 1554 (1 Muharrem 962) tarihli hükümde *Bâri Yiğit*'ten, *Bâri Çavuş* diye bahsedilmektedir ki, zamanla *çavuş* rütbesini haiz olduğunu gösterir. Sözkonusu hükümde; *Bâri Çavuş*'un "*feth-i hakanîden berü mîrî hizmet idüb hâliyâ pîr ve nâtüvân olub sefer-i hümâyûna iktidarı olmamağın kendüye min-ba'd dirlik olmamak üzere timarı dârendegân-ı fermân Ali ve Ahmed ve Süleyman nâm oğullarına olmasın rica....*" etmesi üzerine adı geçen *Ali, Ahmed* ve *Süleyman, Bâri Çavuş*'un "*sahîh sulbî oğulları*" olup, "*sefer-i hümâyûn*" a gelebilecek şekilde "*kılıca yarar*" iseler, adı geçen 9000 akçalık timarın "*ber-vech-i iştirâk tezkerelü timar*" olarak tevcih edilmesi emredilmektedir[509]. 1566 tahririnde

[506] C. V. Büchner, "Şah", *İA*, XI, s. 272.

[507] BA *KPT*, s. 2, "*.....8000 akçalık timar tasarruf iden Allah-verdi vefât itdükde timardan 6000 akçalık ahare virilüb bâkî kalan 2000 akçası oğullarından işbu Mahmud'a virilmek için 981 Muharreminin evâsıtı târîhiyle müverrah emr-i şerîf ibrâz ilmeğin ve merkûm müteveffâ-yı mezkûrun sulbî oğlu olub..... 2000 akça hisse timar mezbûra tevcîh olunub.....*".

[508] *TD* 64, s. 652.

[509] BA, *Mühimme* 1, s. 218.

Bâri Çavuş'tan bahsedilmemektedir. Muhtemelen bu tarihte ölmüş olmalıdır. Fakat kendi adıyla anılan "*Ekrüz*" köyündeki çiftliği, oğullarından *Ali Bey*'in tasarruf ettiği görülmektedir[510].

Dirlik sahiplerinin isimlerinden hareketle, gördükleri iş ve vazifeleri hakkında bazı bilgiler edinmek mümkün olmaktadır. 1566 tarihli defter bu hususta 1518 tahririne göre daha elverişlidir. 1518 tarihli defterde timar beylerinin isimlerinin yanına daima "*sipahiyân-ı Harput*" şeklinde kayıt düşüldüğü görülmektedir. Bazı sipahilerin isimlerinin yanına memleketlerini belirten kayıtlar konmuştur. Meselâ *Hoca b. Karamanî* ve *Hâcı Trabzonî*[511] gibi.

Öte yandan bazı timar sahiplerinin askerlikle ilgisi olmadığı anlaşılmaktadır. Meselâ "*kethüdâ*" ve "*derviş*" unvanı taşıyanlar bu gruba dahildir. Ancak bunların sayısı fazla değildir.

Yine 1518 tarihli deftere göre bazı sipahilerin sosyal statüleri hakkında bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Meselâ 12 bin akçalık timar tasarruf eden *Mesih Arnavud* hakkında "*merdümân-ı Ahmed Bey mîrlivâ*"kaydından Harput Sancakbeyinin adamlarından olduğunu öğreniyoruz[512].

Sadece görev adı verilen dirlik sahibi ise, Harput Kadısı'dır. "*Timâr-ı Kâdı-i Harput*" [513] kaydından başka herhangi bir isim zikredilmemiştir.

1566 tarihli defterde ise bazı timar beylerinin yaptıkları iş ve vazifeler hakkında daha geniş malûmât ile kökenleri konusunda açıklamalar verilmektedir. Meselâ 4500 akçalık timar tasarruf eden *Mustafa*'nın *Yeniçeri* olduğu belirtilmektedir. Yine 1279 akçalık timar tasarruf eden *Sefer*'in babası *kethüdâ*'dır. *Mustafa Bey* adlı birisinin *kethüda*'sı olan *Hüdâverdi,* 12 bin akçalık timar tasarruf etmektedir[514]. 8000 akçalık timar tasarruf eden *Allahverdi* ise *Harput Çeribaşısı*'dır. 5999 akçalık timar tasarruf eden *Mustafa* ise *Alayçavuşu*'dur[515].

Öte yandan bazı *cebelüler*'in de küçük çapta timar tasarruf ettikleri görülmektedir. 1566 tahririne göre bunların sayısı 6'dır. 4'ü 1100 akçalık, 1'i bin akçalık, 1'i ise 500 akçalık yer tasarruf etmektedir[516].

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki, Harput Sancağı'nda dirlik tasarruf eden Timar Beylerinin Büyük çoğunluğu bizzat sefere "*eşmek*" (savaşmak) ve "*cebelü eşdirmek*" mecburiyetinde olan askerlerdir. Bunlardan bazıları subay rütbesinde olup, muhtelif görevlerde bulunmaktadırlar. Sivil şahıslardan timar tasar-

[510] *TD* 106, s. 140/a, "*çiftlik-i Bâri Çavuş hâliyâ der-tasarruf-ı Ali Bey*".

[511] *TD* 64, s. 640, 648.

[512] *TD* 64, s. 638.

[513] *TD* 64, s. 656.

[514] *TD* 332, s. 35/a, 37/b, 38/b.

[515] *TD* 332, s. 38/a.

[516] *TD* s. 47/b, 51/a-b.

TABLO 35
HARPUT SANCAĞINDA TİMAR BEYLERİ
1518 - 1566

	1518			1566	
	Timar Beyinin Adı	Geliri	NO	Timar Beyinin Adı	Geliri
1	Abdullah	10.000	1	Ahmed b. Bâli Çavuş	4.164
2	Abdullah	5.750	2	Ahmed (b. Bari Çavuş)	3.061
3	Ahmed	3.000	3	Ahmed b. Süleyman	2.000
4	Ahmed Şeyhlü	7.500	4	Ahmed	4.200
5	Ali	4.000	5	Ahmed b. Ali	1.100
6	Ali	5.000	6	Ali b. Abdullah	4.280
7	Ali	4.75	7	Ali	3.000
8	Ali b. Kara Pîrî	12.000	8	Ali (b. Bâri Çavuş)	3.000
9	Bahadır	12.000	9	Ali	7.286
10	Bâri Yiğit	6.000	10	Ali b. Mustafa	5.000
11	Ca'fer	10.000	11	Ali Kulu	4.000
12	Eynehan b. Hâcı	3.000	12	Ali b. Kâsım	3.112
13	Ebu Sâid	4.000	13	Ali b. Velican	6.000
14	Fethi b. İvâz	8.000	14	Alican	6.640
15	Habib	3.950	15	Allahverdi Çeribaşı	8.000
16	Hâcı Trabzonî	16.000	16	Babür	2.000
17	Hamza	4.000	17	Bâli Çavuş	6.640
18	Hamza b. Kara Pîr Ali	8.000	18	Baysungur	3..369
19	Hasan	8.000	19	Behrâm	3.456
20	Hasan	6.000	20	Behlül b. Mehmed	5.200
21	Hasan	3.950	21	Budak b. Kazan	6.400

	1518			1566	
	Timar Beyinin Adı	Geliri	NO	Timar Beyinin Adı	Geliri
22	Hasan Ali b. Şeref	6.000	22	Cafer b. Selim	2.000
23	Hoca b. Ali Karamanî	6.000	23	Dâvud	1.100
24	Hıdır Ozan	3.000	24	Derviş Mehmed b. Yûsuf	5.000
25	Hüseyin	3.000	25	Derviş b. Ahmed	2.662
26	Hüseyin İlbeyi	6.000	26	Durak b. Halil	7.330
27	Hüseyin merdûm-ı Ahmed Bey	5.000	27	Ebu'l-Kâsım b. Bayram	4.950
28	İlyas Çavuş Ahmed Bey	20.000	28	Ebû Sâid	4.100
29	İskender	19.280	29	Elvend	3.450
30	İskender	6.000	30	Emir	3.100
31	Kadı-i Harput	4.000	31	Emir Ahmed	2.425
32	Kara Ali	12.000	32	Fethullah b. Tengiz	2.000
33	Kaya b. Merdum-ı Menteş	18.280	33	Gâzi merdum-ı Murâd Bey	5.500
34	Köse Mustafa	15.000	34	Hasan Ali	1.536
35	Mehmed b. İvâz	18.000	35	Hasan b. Mehmed	4.207
36	Mehmed b. Şahsuvar	3.000	36	Hasan b. İbrahim	2.000
37	Mehmed b. Ağa Büyük	12.000	37	Hasan b. Eynehan	2.106
38	Mehmed Tüfekçi	7.500	38	Hasan b. Bahşi	2.106
39	Mehmed b. Ahmed Bey	10.500	39	Hasan b. İbrahim	4.000
40	Mesih Arnavud merdûmân-ı Ahmed Bey mirlivâ	12.000	40	Hasan Çavuş	7.000
			41	Hasan b. Cafer (Cebelü)	1.000
41	Murad merdumân-ı Ahmed Bey	12.000	42	Hızır b. Ferhad	2.050
43	Mustafa b. Cavit	7.000	43	Hüdaverdi methüda-i Mustafa Bey	12.000

1518				1566	
	Timar Beyinin Adı	Geliri	NO	Timar Beyinin Adı	Geliri
44	Mustafa b. Kara Musâ	10.000	44	Hüseyin b. Mehmed	2.241
45	Mustafa b. Dede Çavuş	22.000	45	Hüseyin Kulu	5.999
46	Nazar	6.000	46	İbrahim b. Behlül	5.999
47	Oruç b. Karakaş	6.000	47	İlaldı	2.204
48	Pir Veli	3.500	48	İlyas b. Mehmed	2.017
49	Pîrî	2.815	49	İlyas b. Pîr Mehmed	2.000
50	Ramazan Divâne	7.000	50	İnebey	9.221
51	Ramazan b. Aydın	4.000	51	İskender b. Kılavuz	6.343
52	Rüstem	2.815	52	Mahmûd b. Hasan	3.126
53	Sinan b. Parmaksuz	7.000	53	Mahmûd (Cebelü)	1.100
54	Süleyman b. Sûfi Ahmed	6.000	54	Maksûd	6.000
55	Şah Veli	4.000	55	Mehmed b. Budak	2.226
56	Şahrûz	4.000	56	Mehmed b. Haydar	3.200
57	Şahsuvar b. Pervâne	8.700	57	Mehmed b. Mustafa	2.000
58	Tahir	4.000	58	Mehmed b. Süleyman	8.300
59	Yûsuf	10.500	59	Mehmed	2.000
60	Yûsuf	6.538	60	Mehmed b. Nurullah	5.999
61	Yûsuf	5.000	61	Mehmed b. Abdullah	7.000
62	Yûsuf b. Hasan	4.640	62	Mehmed b. Kâsım	6.300
63			63	Mehmed b. Hâlikverdi	4.000
	TOPLAM	472.971	64	Mustafa Yeniçeri	4.500
			65	Mustafa	6.000

1518				1566	
	Timar Beyinin Adı	Geliri	NO	Timar Beyinin Adı	Geliri
			66	Mustafa Çavuş-ı Alay	5.999
			67	Mustafa	14.241
			68	Nur Ali	5.999
			69	Osman b. Nazar	4.045
			70	Ömer b. Velican	7.300
			71	Pîrî b. Şah Ali	5.999
			72	Pîrî b. Pervâne	5.000
			73	Pîr Budak	5.000
			74	Rıdvan b. Mustafa	13.500
			75	Rüstem b. Seydi	2.272
			76	Sâmin b. Emir Sâid	5.000
			77	Sefer b. Cafer Kethüda	1.279
			78	Selim b. Nizameddin	3.000
			79	Seyfeddin b. Bârik	4.219
			80	Sinan b. Yûsuf	2.200
			81	Sührâb	3.450
			82	Süleyman b. Pîr Ali	3.757
			83	Süleyman b. Hârun	10.110
			84	Süleyman (b. Bari Çavuş)	3.000
			85	Şah Ali b. Mehmed	2.021
			86	Şah Kınalı	10.300

1518			1566		
Timar Beyinin Adı		Geliri	Timar Beyinin Adı	NO	Geliri
			Şah Hüseyin b. Pîr Ali	87	3.757
			Şah Hüseyin (Cebelü)	88	500
			Şah Kulu (Cebelü)	89	1.100
			Şah Mehmed b. Pîr Ali	90	3.757
			Şahverdi b. Mustafa	91	5.800
			Tur Ali b. Kubâd	92	3.179
			Veli b. Mehmed	93	6.400
			Velican b. Seydi	94	2.272
			Velican	95	4.314
			Yakup	96	2.150
			Yûsuf	97	2.150
			Yûsuf b. Mustafa	98	5.999
			Yûsuf b. Süleyman	99	3.100
			Zülfikâr	100	2.000
			TOPLAM		435.474

ruf edenlerin sayısı azdır. Timar sisteminin en mütekâmil bir devri sözkonusu olduğundan timarların normal bir tarzda istihkak sahiplerine intikal ettiği müşahede olunmaktadır. Hatta *Bârî Yiğit* örneğine bakarak bu hususta oldukça istikrarlı bir durum mevcuttur diyebiliriz.

F — Tahrirlere Göre Sancak Geliri

(Genel Olarak)

Buraya kadar olan müşahhas rakam ve mukayeselerden de anlaşılabileceği gibi, Harput Sancağı, Osmanlı hâkimiyeti altına girdikten sonraki 50 sene içersinde iktisadî bakımdan büyük bir gelişme göstermiştir. Başta buğday olmak üzere hububat üretiminde yüzde yüzü aşan artışlar meydana gelmiş, diğer mahsulattaki artışlarda bundan az olmamıştır. Meselâ pamuk üretiminde % 176'lık bir artış olmuştur (Tablo 28). Bağcılık alanında da büyük bir ilerleme kaydedildiği *resm-i bağat* gelirinin % 700'lük bir artış göstermesinden anlaşılmaktadır (Tablo 19). Kezâ *resm-i asel*'deki büyük artış, sancakta arıcılığın son derece ehemmiyet kazandığını göstermektedir. Yine *âdet-i ağnam* vergisinin % 500'ü geçen artışı koyun sayısının ve dolayısiyle hayvancılığın gelişmesi hakkında bir fikir verebilir. Bunları *mukâtaa* gelirleri için de söyleyebiliriz.

1518'den 1523'e kadarki 5 yıllık sürede toplam sancak hâsılâtında % 11.7'lik bir yükselme görülmektedir. 1518'den 1566'ya kadarki toplam 48 senelik sürede ise toplam hâsılat % 142 civarında bir artış göstermiştir (Tablo 37).

Burada dikkati çeken husus, 1518 yılındaki tahrire nazaran 1523 tahririnde köy ve mezreaların hâsıllarında meydana gelen % 3 civarındaki azalmadır. Genel hâsılât nazar-ı itibara alındığında her ne kadar % 11.7'lik bir artış görünüyorsa da, bu artış sadece 94 köy için geçerlidir. Sözkonusu bu 94 köyün hâsılı % 23 civarında artmıştır. Ancak 68 köyün hâsılında % 25'i aşan bir azalma görülmektedir. 68 köyün hâsılı 511.492 akçadan 384.141 akçaya düşerken, 94 köyün hâsılı 470.801 akçadan 581.506 akçaya yükselmiştir. Dolayısiyle 94 köyün hâsılında meydanagelen yükselme 68 köyün hâsılındaki azalmanın altında kalmıştır (Tablo 27).

Genel hâsılat açısından 1518'den 1523'e köy ve mezreaların gelirinde % 3'lük bir azalma meydana gelmesine rağmen, toplam hâsılatın % 11.7'lik bir artış göstermesi daha çok -padişah ve sancakbeyi haslarına ait tabloların tedkikinden de anlaşılacağı üzere- *mukâtaa* gelirlerinin artması ve 1518'de "*hâlî*" olan birçok köyün 1523'te tekrar iskân edilmesi sonucu iktisadî ve sosyal faaliyetlerin canlanmasıyle izâh edilebilir. Gerçekten nüfus artışı ve *mukataa* gelirlerinin yükselmesi iktisadî hayatın canlılığına delalet eder.

Öte yandan 1518'den hemen 5 yıl sonra yapılan tahrirde nüfus artışına paralel olarak normalde vergi hâsıllarının da artması beklenirken, aksine azalması şaşırtıcı görünmektedir. Ancak ne yazık ki, bunun sebebini kesin olarak tesbit

TABLO 36
TAHRİRLERE GÖRE
BAZI KÖYLERİN HASILLARI
1518 - 1566

	KÖYLER	1518	1523	1540	1566
1	Alaca	8.000	4.938	11.513	11.598
2	Ardak	3.805	4.219	4.800	8.014
3	Cüğe	7.618	5.300	4.500	14.170
4	Elbistan	1.000	916	1.500	2.834
5	Emlik Kaçmaz	6.000	2.673	5.014	5.687
6	Gidefik	3.000	3.469	9.540	13.309
7	Hacıseli	4.000	4.780	9.271	10.579
8	Hâl	3.000	1.995	3.500	6.536
9	Helindir	5.000	2.098	3.858	71.515
10	Hoğu	14.000	12.310	54.418	75.360
11	Kavak	3.000	1.366	1.700	2.795
12	Kemahas	2.000	2.552	3.000	5.540
13	Kiğivank (Köğenk)	20.000	16.322	20.470	31.112
14	Koçkale	1.500	1.220	2.641	3.085
15	Könk	35.000	38.280	36.520	61.080
16	Mollakendi	15.880	10.908	6.000	9.608
17	Mürüdü	10.000	7.088	9.780	13.720
18	Perçenç	30.000	34.400	39.872	99.861
19	Şahaplu	11.000	4.753	6.542	13.161
20	Süntürk	5.000	3.498	8.996	11.624
21	Üçağaç	10.130	4595	5.999	5.999
22	Zarok	6.500	6.500	5.384	14.000
23	Zertariç	12.000	17.005	18.423	21.032
	Önceki T.G.A (x)	—	-14	43	87
	TOPLAM	217.433	191.155	274.241	512.219

(x) Önceki Tahrire göre artış (%)

edemiyoruz. Çünkü 1523 tarihli *Mufassal Defter* elimizde mevcut değildir. *İcmâl Defter*'de ise herhangi bir köye ait hâsılatın hangi kalemlerden oluştuğuna dair malumat yer almamaktadır. Fakat muhtemelen azalmanın sebebi, 1518 yılı tahririnin sancağın gerçek vergi gücünü yansıtmamasıdır. Osmanlı idaresinin henüz yerleşmekte oluşu, toprağın verim gücünün sıhhatli bir şekilde tesbit edilememiş olması ve muharrirlerin halkın gerçek ödeme gücünü dikkate almadan, maliye lehine bir takım tasarruflarda bulunma gayretleri gibi sebepler yüzünden 1518 tahririnde bazı hatalar yapılmış olabilir. Tahrir işlemini yürüten muharrirlerin her zaman için hazineye daha fazla gelir sağlamak maksadıyla mümkün olduğu kadar fazla miktarda vergi tahakkuk ettirmeye çalıştıkları bilinmektedir[517]. Ayrıca 1518-1523 arasında nüfusun da normalin üstünde artmış olması, ilk tahrir sırasında, halkın çeşitli sebeplerle köyünü, yurdunu terkederek *defter hârici* kalmış olduğunu akla getirmektedir. Nitekim yukarıda bahsedildiği gibi 1518 tahririnde "*virân*" ve "*hâli*" kaydedilen birçok köyün 1523'te iskân edilmiş olması bu hususu teyid etmektedir.

İşte bu gibi sâikler altında gerçek ödeme gücünün üstünde bir vergi yükünün altına girmiş olan *re'âyâ*'nın, sonradan bu vaziyetin düzeltilmesi için "*divân-ı hümâyûn*"a "*tezallümler*" (şikayet) de bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Böyle bir durumda "*divân-ı hümâyûn*", gerekli incelemelerden sonra genellikle mevzubahis olan sancak veya kazada, bir daha benzeri adaletsizliklere meydan verilmemesi hususunda tahrir işini yürütenlere "*muhkem tenbih ve tekid*" lerde bulunduktan sonra "*müceddeden*"tahrir yapılmasını emretmektedir[518]. Bu yüzden buna benzer bir sebepten dolayı ilk tahrirden henüz daha 5 yıl geçmiş değil iken yeni bir tahrire ihtiyaç duyulmuş olabilir. Dolayısiyle *Kanuni Sultan Süleyman*'ın imparatorluğu yeniden tahririni esas alan genel siyasetinin de adı geçen sebeplere dayandığını söyleyebiliriz. Bu siyasete paralel olarak Diyarbekir eyaletine bağlı bütün sancaklarda tahrir yapıldığı *TD* 998'den anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan 1523-1566 arasındaki döneme ait bazı *Timar Tevcih* ve *Ruznamçe Defterleri*'ndeki kayıtlardan Harput Sancağı'na bağlı 23 köyün, 1540'lı yıllarda yapılmış olan tahrirde belirlenmiş olan vergi hâsıllarını tesbit etmek imkanını bulduk. Buna göre 1518'den 1523'e sözkonusu 23 köyün hâsılında % 14 civarında bir azalma meydana gelirken 1523-1540 arasında % 43'lük bir artış olmuştur. 1540'tan 1566'ya ise % 87 gibi oldukça yüksek nisbette bir artış görülmektedir (Tablo 36).

Öte yandan tahrirler arasındaki mukayeseyi sağlamak için örnek olarak seçtiğimiz 23 köyün hâsılının 1518'den 1566 yılına kadarki sürede % 134 civarında

[517] Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri...", *İFM*, II/1, (1940-41), s. 227.

[518] 1646 (1056) tarihli, Avârız hânelerini tesbit maksadıyla yapılmış olan Harput Sancağı'na ait tahrir defterinde tahrir işlemini yürütecek olan Diyarbekir Defterdarı *Muhammed Efendi* ve *Ruznâmeci İbrahim*'e hitaben kaleme alınmış olan hüküm sureti bu konuda güzel bir örnek teşkil eder. Bkz. *MM* 3938, s. 3.

TABLO 37
TASARRUF EDENLERE GÖRE
HARPUT SANCAĞI VERGİ HASILATININ DAĞILIMI
1518 - 1566

CİNSİ	1518	(x)	1523	(x)	(xx)	1540	(xx)	1566	(x)	(xx)	(xxx)
Padişah Hasları	462350	30	695613	38.4	50	144912	108	2305458	61.8	59	398
Sancakbeyi Hasları	400600	26	375933	20.7	-7	336776	-11	343070	9.2	1.8	-15
Eğil Sancakbeyi H.	127145	8.2	89986	4.9		—	—	96750	2.5	—	-24
Timâr ve Zeâmetler	531971	34.5	608658	33.6	14.4	—	—	900362	24.1	47.9	69
Vakıflar	16952	1.1	38235	2.1	125	—	—	80879	2.1	111	377
TOPLAM	1539018	—	1808425	—	11.7	—	—	3726519	—	116	142

(x) Toplam vergi hasılâtı içindeki payı (%)
(xx) Önceki Tahrire göre artış (%)
(xxx) 1518'den 1566'ya artış (%)

bir artış meydana geldiği görülmektedir. Bu nisbet Tablo 37'deki görülen % 142'lik toplam sancak hasılatı artış nisbetine uygundur.

Artış Tablo 36'daki 23 köyün Harput Sancağı'na ait dört tahrirde de meskûn durumda olan köyler olduğunu belirtelim. *Timar Tevcih Defterleri*'nde köylerin sadece hâsılları verildiğinden aynı mukayeseyi nüfus ve benzeri hususlarda yapmak mümkün olamadı.

IV. BÖLÜM

XVI. YÜZYILDA HARPUT ŞEHRİ

Harput şehri, *Uluova*'ya bakan ve denizden yüksekliği 1280 m. olan bir tepeler silsilesi üzerinde kurulmuştur. Stratejik bakımdan çevreye hâkim olan bu tepeler, esasta birbirinden bağımsız, sarp kayalıklardan müteşekkildir. Bu kayalıklardan, etrafı derin uçurumlarla çevrili bir kütle üzerinde Harput Kalesi yer almaktadır. Kalenin inşası çok eskidir ve muhtemelen şehirden çok öncedir. Tamamen savunma maksadına yönelik olan kalenin etrafında, sonradan şehir teşekkül etmiş ve böylece Harput Kalesi bir içkale özelliği kazanmıştır. Sonraki yüzyıllarda şehir çevresinin de surlarla çevrilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bugün, bu surlara ait hiçbir ize rastlanmamaktadır. XVII. yüzyılın ortalarında Harput'a uğramış olan *Evliya Çelebi,* şehrin etrafını saran bu surların harâbe halinde ve tamire muhtaç olduğundan bahsetmektedir[519].

Surların tamamen harâb olmasının sebebi muhtemelen Celalî isyanları sırasındaki muhasaralardır. Gerçekten 1605 yılında Harput'u ele geçiren *Tavîl Mehmed* adlı şakî, kendisi gibi eşkiya iken devlet hizmetine girmiş olan *Karakaş Ahmed Paşa* tarafından muhasara edilmiştir. Bu muhasara sırasında *Tavîl Mehmed*'in harâb durumda olduğu anlaşılan surları tahkim etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır[520]. Fakat *Karakaş Ahmed Paşa*'nın muhasarası sırasında surlar büyük ölçüde tahrip olmuş olmalıdır.

A — KALE

Harput Kalesi, şehrin güneydoğusunda, üç tarafı derin uçurumlarla birbirinden ayrılmış olan ve hemen hemen aynı hizada bulunan üç büyük kaya kütlesinin ortasındakinin üzerinde kurulmuştur. Üç cephesi yüksek kayalarla çevrili olduğundan sadece toprak zemine yakın olan ön cephesinde yüksek duvarlar yer alır. Kale bir yamuk planındadır. Ön cephesi takriben 75-80, güneyi 150-200, yanlar ise 400-450 m. arasında olup, 50-60 bin metrekarelik bir alanı kaplar. Yüksekliği ise çevresinin aynı seviyede bulunmaması sebebiyle değişir. Önde 100 m. civarında bir yüksekliğe sahip olduğu halde yanlarda ve arkada 200 ilâ 300 m. arasında değişir. Kalenin önündeki burç silindirik olmasına rağmen yanlardaki burçların çoğu köşelidir[521].

[519] E. Çelebi, III, s. 218.

[520] *"..... Tavîl zâlim 1014 senesinde kasaba-i Harput'a müstevli olmağla şehirden taşra evlerimin taş ve toprakları ile şehir etrâflarını ihyâ olunub....."*, *Harput Şer. Sic.* No: 181, s. 153, h. 4

[521] İ. Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* I, s. 260 vd.

Harput Kalesi'nin tarihi M.Ö. 2000 yıllarına kadar uzanır[522]. Ne zaman ve kimin tarafından inşa ettirildiği hakkında kesin birşey söylenememesine rağmen M.Ö. VII.-IX. yüzyıllarda Urartular devrinde bu kavmin en ünlü ve kuvvetli krallarından olan *Manua* (M.Ö. 785-810) zamanında yaptırıldığı ileri sürülmüştür[523]. Harput Kalesi'nin Yunan ve Roma devirlerinde de müstahkem bir mevkii olarak önemini koruduğundan şüphe edilemez. Bizanslılar Harput Kalesi'ne "*Ziata Castellum*" diyorlardı ki, Araplar bunu "*Hısn-ı Ziyâd*" şeklinde ifade etmişlerdir[524].

Harput Kalesi Doğu Anadolu'daki en müstahkem kalelerden biri olduğu için her çağda önemli bir müdafaa merkezi olmuş, bu yüzden sık sık muhasaralara marûz kalmış ve birçok kere tamir edilmiştir[525]. Osmanlılar zamanında kalenin tamir görüp görmedeğine dair herhangi bir kayda rastlayamadık. Ancak, *Evliya Çelebi*'nin XVII. yüzyılda kalenin sağlamlığından bahsettiğine bakılırsa [526] kale, 1516 muhasarasından sonra kısmî de olsa bir tamirat görmüş olabilir. Çünkü muhasara sırasında kale üç gün topla dövüldüğüne[527] göre hasar gördüğü muhakkaktır. Nitekim XVII. yüzyıla ait *Şer'iyye Sicilleri*nden kalenin bir mimarı olduğu görülmektedir[528].

XVI. yüzyılda, Osmanlı fethinden sonra kalede 100 civarında muhafız bulunduğu görülmektedir; 1523 tarihli *İcmâl Defter*'de kalenin bir *Dizdar*'ı ve 42 *Mustahfızân* ile 42 *Azebân*'ı olduğu kayıtlıdır[529]. 1579 tarihli bir *Mühimme Defteri* kaydından ise muhafız sayısının 120 nefere çıktığını fakat bunlardan bir kısmının çekip gitmeleriyle 58 nefer kaldığını öğreniyoruz[530].

XVII. yüzyılda kalenin içersinde "*Kale Mahallesi*" adı altında bir mahalle teşekkül ettiği anlaşılmaktadır[531]. *Evliyâ Çelebi,* kalenin içersindeki bu evlerin 1000 kadar olduğunu söylerse de, oldukça mübalağalı bir rakamdır[532].

Kalenin ortasında bir de câmi bulunmaktadır ki, minaresiz olan bu câmiden bugün hiçbir iz kalmamıştır[533]. Bundan başka kalenin sağ tarafında, kargîr,

[522] N. Sevgen, *Anadolu Kaleleri,* s. 128 vd.

[523] Sunguroğlu, s. 262; N. Ardıçoğlu, *Harput Tarihi,* s. 8.

[524] Bkz. Giriş bölümü, Harput İsminin Menşei ve Yazılışları kısmı.

[525] Bu hususta geniş bilgi için bkz. N. Ardıçoğlu, *Harput Tarihi,* İstanbul 1964.

[526] E. Çelebi, III, s. 217.

[527] Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevârîh,* II, s. 313.

[528] *Harput Şer. Sic.* No: 386, s. 351, h.l, *"....kal'a-yı mezbûre Dizdarı Mustafa-zîde kadrehü- 'arzı mûcebince kendü ihtiyarı ile feragât iden Hâcı Bayram b. Hasan yerine mezbûr Ahmed mahall ve müstehakk ve mimarlık hidmetine kâdirkimesne olmağın 1042 Recebinin beşinci gününden yevmî altı akça ile mimar nasb idüb bu berât-ı hümâyûnu virdim....."*

[529] *TD* 998, s. 189.

[530] *Mühimme* 36, s. 359.

[531] Bkz. Meselâ *Harput Şer. Sic.* No: 324, s. 188, h. 2.

[532] Evliya Çelebi, III, 217.

[533] Adı geçen câmiin ayakta kalan sütunlarının biri üzerindeki kitabeye göre 1348 (805) tarihinde inşa edildiği ileri sürülmüştür. Bkz. N. Ardıçoğlu, *Harput Tarihi,* s. 80.

İsmail ... AĞ
Kitaplığı

ufak bir câmiin daha olduğu ve evvelce mevcut olan minaresinin sonradan yıkılmış olduğu belirtilmektedir[534].

Harput Kalesi'nin bir kapısı vardır. Kale Mahallesinin de kapıdan içeri girilince dar bir yoldan kapıya bağlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca kalede su sarnıçları, kale zindanı gibi bölümlerin de varlığından bahsediliyorsa da, bugün tamamen örtülmüş durumdadır[535].

Harput Kalesi bugün, büyük ölçüde harâb olmuş vaziyettedir. Herhangi bir tamirat ve restorasyona tâbi tutulmadığı takdirde beş on sene içersinde tamamiyle yok olması muhtemeldir.

B — MAHALLELER

Harput'taki mahallelerin sayısı ve adları tahrirlere göre farklılıklar göstermektedir. Meselâ 1518 tahririnde mahalleler daha çok şahıs adları ile zikredildiği halde, 1523 ve 1566 tahrirlerinde müslüman mahallelerinin hepsi bir mescid veya câmiin adını taşımaktadır. Bu durum XVII. yüzyıldaki tahrirlerde de değişmemiştir[536].

1518 tahririne göre Harput şehrinde 13 mahalle bulunuyordu. Bunlardan 9'u müslim, 4'ü ise gayrimüslim mahalleleri idi (Tablo 38). Gayrimüslim mahallelerinden *Sinabud* mahallesi kalenin güney, *Norsis* mahallesi de doğu yamaçlarında kurulmuştu. Diğer ikisinden *Şehroz* mahallesi, şehrin bugünkü Elazığ şehrine bakan batı kısmında, *Gürcü Bey* mahallesi ise, kalenin kuzeyinde, *Ulu Câmiin* güneydoğusundaki yamaçta kurulmuştu. Müslim mahalleleri, bugünkü şehir girişinden başlayarak, kalenin önüne kadar inen caddenin iki yanında yer almışlardı (Kroki 1).

1523 tahririnde müslim mahallesi sayısı 14'e çıkmış fakat gayrimüslim mahalle sayısı değişmemiştir. Ayrıca müslim mahallelerinin adlarında da değişiklik olmuştur (Tablo 38). 1518 tahririnde 9 olan müslim mahallelerinin 1523'te 14'e çıkması öyle görünüyor ki, bazı mahallelerin iki veya üç ayrı mahalle haline getirilmesi sonucu olmuştur. Bazı mahallelerin nüfus durumundan bunu çıkarmak mümkün olmaktadır. Meselâ 1518'de 101 *hâne* olan *Hâcı Satılmış* mahallesi 1523 tahririnde zikredilmemektedir. Bu tahrirde en kalabalık mahalle ise 67 *hâne*'dir. Halbuki 1518-1523 arasında müslim nüfus % 9 artmıştır (Tablo 2).

a — *Müslüman Mahaleleri*

— *1518 Tahririne Göre*

1 — Kaya Mahallesi

[534] İ. Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* I, s. 264.
[535] Sunguroğlu, *aynı eser,* s. 263.
[536] Bkz. *MM* 3038, s. 5-20.

Bu mahallenin bulunduğu yeri bugün kesin olarak tesbit edemiyoruz. Çünkü 1518 tahririnde *Kadı Kayası* adını taşıyan bir mahalle daha vardır ki, bunlardan hangisinin 1523 tahririnde *Sergerdân Kayası* olarak zikredilen ve bugün *Kayabaşı* denilen mahalle olduğunu kestiremiyoruz. 1518 mahallede 44 *hâne* ve 5 *mücerred* nüfus bulunduğu görülmektedir (Tablo 38).

2 — Hoca Hasan Mahallesi

1523 tahririnde *Mescid-i Hoca-zâde* ve 1566'da *Mescid-i Hoca* olarak zikredilen bu mahalle adını *Hoca Hasan* adlı bir zatın yaptırdığı mescidden almış olmalıdır. *Şeytan Çarşısı*'ndan, eskiden *Hükümet Meydanı*'na doğru yürürken *Yağcı Hanı*'na varmadan evvel caddenin sağında bulunduğu belirtilmekte ise de[537], bugün bunlardan hiçbirisi mevcut değildir. Mahalledeki *hâne* sayısının 1518'de 40 iken 1523'te 21'e düşmesi bir kısmının ayrı bir mahalle haline getirildiğini göstermektedir.

3 — Aşçı Mahallesi

Sadece 1518 tarihli defterde zikredilen bu mahalle, sonraki tahrirlerde yer almamıştır. Bundan ise, isminin değiştiği akla gelmektedir. Mahallede 28 *hâne* ve 1 *mücerred* nüfus bulunduğu kayıtlıdır[538].

4 — Börekçi Pîr Mehmed Mahallesi

Bu mahalle de sadece 1518 tarihli *Mufassal Defter*'de zikredilmektedir. Sonraki tahrirlerde isminin değiştiği muhakkaktır. *Börekçi Pir Mehmed*'in kimliği hakkında da bilgi sahibi olamıyoruz. Öte yandan bu mahallenin ismi *Börkcü* şeklinde de okunmuştur[539].

5 — Kadı Kayası Mahallesi

Yukarıda temas edildiği üzere bu mahalle 1523 tahririnde *Mescid-i Sergerdân Kayası* olarak zikredilen mahalle olmalıdır. 1566 tahririnde yer almamıştır.

6 — Medrese-i Hümmâm Mahallesi [540]

Sadece 1518 tarihli defterde zikredilen bu mahallenin 1523 ve 1566 tahrirlerinde *Melik Zahiriye Mahallesi* ve *Saray Hatun Mahallesi* adı altında zikredilen mahallelerin kapladığı alanda olduğunu tahmin ediyoruz. Çünkü 1518 tahririnde *Zâhiriye Medresesi* geçtiği halde, mescid ve mahalleden sözedilmemiştir. Ayrıca *Saray Hatun Mahallesi* de 1518 tarihli defterde geçmemektedir. Nüfus durumunun tedkiki de bu tahminimizi kuvvetlendirmektedir. 1518'de mahallede 44 *hâne* ve 6 *mücerred* mevcuttur (Tablo 38). Oysa 1523'te *Saray Hatun* ve *Zahiriye* mahal-

[537] Sunguroğlu, *aynı eser,* s. 317.
[538] *TD* 64, s. 614, ayrıca bkz. Tablo 38.
[539] F. Kırzıoğlu, "450 Yıl Önceki Harput Mahalleleri İle Nâhiyeleri", *Yeni Fırat Dergisi,* I, (1963), sayı 17, s. 17; (بورکجی) şeklindeki kelime için bkz. *TD* 64, s. 615.
[540] *TD* 64, s. 616, (همّام).

leleri nüfus toplamı 69 *hâne* ve 6 *mücerred*'tir. Nüfus artışı dikkate alınırsa *Medrese-i Hümmâm* adı altında kaydedilen mahallenin sonraki tahrirlerde iki ayrı mahalle haline getirildiği anlaşılır.

7 — Hanke Mahallesi

Bu mahallenin yerini tesbit edemediğimiz gibi, *Hanke* ismi konusunda da bilgi edinemiyoruz[541]. 1523 tahririnde ismi geçmediğine göre, başka bir adla anılmaya başlamış olmalıdır. 1518'de 37 *hâne* ve 1 *mücerred* nüfusu mevcuttur (Tablo 38).

8 — Mescid-i Cuma Mahallesi

1518 tahririnde zikredilen bu mahalleden 1523 ve 1566 tahrirlerinde sözedilmemektedir. Fakat XVII. yüzyıla ait belgelerde *Mescid-i Cuma Mahallesi*'nden bahsedilmektedir[540].

9 — Hâcı Satılmış Mahallesi

Muhtemelen adı değişmiş olduğundan 1523 ve 1566 tahrirlerinde zikredilmeyen bu mahallenin yeri ve *Hacı Satılmış* ismi konusunda maalesef bilgi edinemiyoruz. Mahallede 101 *hâne* ve 17 *mücerred* nüfus bulunmaktadır ki, 1518 tahririnde en kalabalık mahalledir (Tablo 38).

— *1523 ve 1566 Tahrirlerine Göre Mahalleler*

Bu iki tahrirde müslüman mahallelerinde *Mescid-i Ahmed Bey Mahallesi* dışında herhangi bir değişiklik olmadığından tek bir başlık altında ele almayı uygun bulduk.

1 — Saray Hatun Mahallesi

Bu mahallenin büyük ihtimalle *Zahiriye Mahallesiyle* beraber 1518 tahririnde *Medrese-i Hümmâm* adı altında kaydedilmiş olduğunu yukarıda belirtmiştik. *Uzun Hasan Bey*'in annesi *Saray Hatun* tarafından yaptırılmış mescide izafetle bu adı almış olan mahallede 1523'te 47 *hâne,* 3 *mücerred;* 1566'da 36 *hâne* ve 4 *mücerred* nüfus bulunduğu görülmektedir (Tablo 38).

2 — Mescid-i Muzafferüddin (Kara Sufi) Mahallesi

Kara Sufi Mahallesi olarak da bilinen bu mahalle, kalenin tam karşısında, *Kale Hamamı*nın arkasında kurulmuştur (Bkz. Kroki 1). *Sûfi* ismine bakılırsa mahallenin isminin izafe edildiği şahsın bir mutasavvıf olduğu anlaşılmaktadır. 1518 tahririnde mahalle zikredilmemekle beraber, mescidin mevcut olduğu vakıf kaydından anlaşılmaktadır[543]. Mahallede 1523'te 17 *hâne,* 5 *mücerred* ve 1566'da 39 *hâne,* 13 *mücerred* bulunmaktadır (Tablo 38).

[541] TD 64, s. 616, (حنكه).
[542] Sunguroğlu, *aynı eser,* s. 241.
[543] Bkz. Câmiler ve Mescidler kısmı.

3 — Câmi-i Kebîr (Ulu Câmi) Mahallesi

Anadolu'nun en eski câmilerinden biri olan *Ulu Câmi*'in çevresinde kurulmuş olan bu mahalle de 1518 tahririnde zikredilmemiştir. Şüphesiz bunun sebebi de Mahallenin adının değişik olmasıdır. Mahallede 1523'te 36 *hâne,* 8 *mücerred;* 1566'da 73 *hâne* ve 13 *mücerred* nüfus yaşadığı görülmektedir (Tablo 38).

4 — Mescid-i Ortak Mahallesi

Saray Hatun Câmii'nin kuzeyinde yer alan bu mahalle ve mescid 1518 tahririnde zikredilmemiştir. 1523 tahririnde ise "*Arûtâk*"[544] şeklinde kaydedilmiştir. Fakat sonraki tahrirde ve *Şer'iyye Sicillerinde "Ortak"* şeklinde geçmektedir[545]. Mahallede 1523'te 27 *hâne,* 1566'da 44 *hâne* ve 6 *mücerred* olduğu kayıtlıdır (Tablo 38).

5 — Mescid-i Atik ve Cedid (Meydan) Mahalleleri

Büyük Meydan'dan kasaplara ve *Attarlar Çarşısı*'na giden yolun solunda bulunan[546] bu mahalle 1518 tahririnde zikredilmemekle beraber mescid vakfından bahsedilmektedir[547].

1523 tahririnde ise "*Atîk*" ve "*Cedîd*" olmak üzere *Meydan* mevkiinde iki mescid bulunduğu görülmektedir. 1523 tahririnde her iki mescid de ayrı ayrı mahalle kaydedilmişse de 1566 tahririnde *Mescid-i Meydan* adı altında zikredilmektedir. 1523'te *Mescid-i Atik Mahallesi*nde 17 *hâne,* 2 *mücerred;* 1566'da 29 *hâne* 3 *mücerred* nüfus bulunduğu görülmektedir. *Mescîd-i Cedid Mahallesinde* ise, 1523'te 36*hâne,* 13 *mücerred;* 1566'da 79 *hâne,* 3 *mücerred* nüfus vardır (Tablo 38).

6 — Molla Seydi Ahmed Mahallesi

Mahallenin adının izafe edildiği *Molla Seydi Ahmed*'in kimliği konusunda bilgi edinemiyoruz. Ancak *Molla* ve *Seydi* unvanlarının kullanılması bu zâtın ulemâdan birisi olduğunu ortaya koymaktadır. Mahalle ilk defa 1523 tarihli *İcmâl Defter*'de zikredilmektedir. Buna göre mahallede 62 *hâne* ve 21 *mücerred;* 1566'da ise 84 *hâne* ve 18 *mücerred* bulunduğu görülmektedir (Tablo 38).

7 — Zahiriye Mahallesi

Bugün *Saray Hatun Câmii*'nden aşağı, kaleye doğru giden yolda bulunan *Zahiri Baba Türbesi*'nin çevresinde kurulmuştu. *Zahiri Baba* da zâviye (bu'ka), medrese, mescid ve imarethâneden müteşekkil külliyenin kurucusu veya medrese ders vermiş bir müderris ya da zâvîyede oturmuş bir şeyh olabilir. Mahalle

[544] *TD* 998, s. 179, (ارو تاق).
[545] *Harput Şer. Sic.* No: 324, s. 236, h. 2.
[546] Sunguroğlu, *aynı eser,* s. 319.
[547] *TD* 64, s. 639, bkz. Câmiler ve Mescidler kısmı.

1518 tahririnde zikredilmemiştir. Ancak medrese vakfından bahsedilmektedir[548]. Mahallede 1523'te 22 *hâne,* 3 *mücerred;* 1566'da 38 *hâne* ve 6 *mücerred* bulunduğu kayıtlıdır (Tablo 38).

8 — Mescid-i Ahi Musa Mahallesi

Bu mahallenin adı, esnafın ileri gelenlerinden *Ahi Musa* nâm bir zâtın yaptırmış olduğu mescidden gelmektedir. Ahi ileri gelenlerinin mütevazi görünüşlerine rağmen hayli zengin kişiler oldukları bilinmektedir[549]. Mahalle ve mescidin adı 1523 tahririnde ilk defa zikredilmektedir. Buna göre 1523'te 27 *hâne,* 4 *mücerred* ve 1566'da 48 *hâne,* 15 *mücerred* bulunduğu görülmektedir (Tablo 38).

9 — Mescid-i Müderris Mahallesi

Harput'taki medreselerden birinde ders verdiği anlaşılan *Mehmed* adlı bir müderrisin adına izafetle bu ismi almış olan mahalle ve mescidden 1518 tahririnde sözedilmemektedir. Mahallede 1523'te 42 *hâne* ve 8 *mücerred,* 1566'da ise 49 *hâne* 11 mücerred bulunduğu görülmektedir (Tablo 38).Mahalle, *Saray Hatun* ile *Câmi-i Kebîr* Mahallesi arasında yer almaktaydı.

10 — Arslaniye Mahallesi

Esediye[550] olarak da bilinen ve câmi, medrese, imarethâneden müteşekkil bir külliyenin etrafında teşekkül etmiş olan bu mahalle de ilk defa 1523 tahririnde zikredilmektedir. Buna göre mahallede 67 *hâne* ve 9 *mücerred,* 1566'da 99 *hâne* ve 17 *mücerred* nüfus bulunduğu görülmektedir (Tablo 38).

11 — Mescid-i Alaca Mahallesi

1518 tahririnde *Alaca Mescid*'den bahsedilmekle beraber mahalle olarak zikredilmemektedir. Bugün *Arap Baba Türbesi* olarak bilinen mescidin çevresinde kurulmuştur. 1523'te 19 *hâne* ve 3 *mücerred,* 1566'da ise 36 *hâne* 4 *mücerred* nüfus bulunduğu görülmektedir (Tablo 38).

12 — Mescid-i Ahmed Bey Mahallesi

1518 ve 1523 tahrirlerine zikredilmeyen bu mahalleye ilk defa 1566 tahririnde rastlıyoruz. İsmine izafe edilen şahsın *Bey* unvanı taşıdığı dikkate alınırsa mahallenin merkezini teşkil eden mescidin ümerâdan birisi tarafından yaptırıldığı anlaşılır. İlk defa 1566'da zikredildiğine göre 1523'ten sonra yapılmış olmalıdır. Şehrin batı kısmında *Dağ (Dar) Kapısı*'ndan girişte hemen sağda kurulmuştur. Mahallede 1566'da 37 *hâne* ve 5 mücerred olduğu görülmektedir (Tablo 38).

[548] Bkz. Medreseler kısmı.

[549] *İbn-i Batuta Seyahatnâmesi,* I, İstanbul, 1333-35, s. 314.

[550] Bkz. Medreseler kısmı.

13 — Hoca (Hasan) Mahallesi

Her üç tahrirde de zikredilen bu mahalle 1518'de *Hoça Hasan Mahallesi* şeklinde geçmektedir. Mahallede 1523'te 21 *hâne,* 4 *mücerred;*1566'da 26 *hâne* ve 10 *mücerred* nüfus kayıtlıdır (Tablo 38).

b — *Gayrimüslim Mahalleleri*

Gayrimüslim mahalleleri, müslim mahallerine göre az olmakla beraber, nüfusça daha kalabalıktırlar. 1518'de müslüman mahallelerinde ortalama 47 *hâne* bulunurken gayrimüslim mahallelerinde ortalama 80 *hane* vardır. 1523'te müslim mahalleleri *hâne* ortalaması 33 iken gayrimüslim mahalleleri için bu rakam 124'tür. Kezâ 1566 tahririnde müslim mahallelerinde ortalama 55, gayrimüslim mahallelerinde ise 211 hâne bulunduğu görülmektedir.

1 — Sinabud Mahallesi

Kalenin güney yamacında kurulmuştur. Şehrin en eski mahallelerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. 1518'de 40 *hâne* ve 15 *mücerred,* 1523'te 70 *hâne* 18 *mücerred,* 1566'da ise 137 *hâne* 23 *mücerred* nüfus bulunduğu görülmektedir (Tablo 38).

2 — Norsis Mahallesi

Kalenin doğu yamacında kurulmuştur. Aynı mahallede kaleye bitişik *Süryani* kilisesi hâlâ ayaktadır. XVI. yüzyılda kalabalık bir mahalle olarak dikkati çeker.Halkının çoğunluğu *Süryani*'dir. Polonyalı Simeon'a göre adı geçen kilise kaleden daha eski bir yapıdır[551]. Mahallede 1518'de 96 hâne 11 *mücerred,* 1523'te 133 *hâne* ve 45 *mücerred,* 1566'da 263 *hâne* ve 45 *mücerred* bulunduğu görülmektedir (Tablo 38).

3 — Gürcü Bey Mahallesi

Kalenin kuzey tarafında *Ulu Câmi'nin* güneydoğusunda kurulmuştur. Adının nereden geldiğini bilemiyoruz. Mahallede 1518 tahririne göre 116 *hâne* ve 18 *mücerred,* 1523'te 180 *hâne,* 53 *mücerred,* 1566'da 153 *hâne* ve 186 *mücerred* vardır (Tablo 38).

4 — Şehroz Mahallesi

Şehrin batı yönünden girişte *Meteris* semtinin batısında kurulmuştur. XVI. yüzyılda kalabalık bir mahalledir. 1518'de 68 *hâne,* 13 *mücerred,* 1523'te 112 *hâne* ve 49 *mücerred,* 1566'da 292 *hâne* ve 21 *mücerred* bulunduğu görülmektedir (Tablo 38).

[551] H. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi,* s. 99.

TABLO 38
HARPUT ŞEHRİNDEKİ MAHALLER

NO	MAHALLENİN ADI	1518		1523		1566	
		H	M	H	M	H	M
1	Kaya Mahallesi	44	5	23	5	—	—
2	Hoca Hasan Mahallesi	40	9	21	4	26	10
2	Aşçı "	28	1	—	—	—	—
4	Börekçi Pîr Mehmed M.	45	5	—	—	—	—
5	Kadı Kayası	54	3	—	—	—	—
6	Medrese-i Hümmâm (Saray Hatun Mahallesi)	44	6	47	3	36	4
7	Hanke	37	1	—	—	—	—
8	Mescid-i Cuma Mah.	32	3	—	—	—	—
9	Hacı Satılmış	101	17	—	—	—	—
10	Mescid-i Muzafferiddin M.	—	—	17	5	39	13
11	Mescid-i Ortak Mah.	—	—	27	—	44	6
12	" Cedid Mah.	—	—	36	13	79	3
13	Molla Seydi Ahmed Mah.	—	—	62	21	84	18
14	Mescid-i Zahiriye Mah.	—	—	22	3	38	6
15	" Ahi Musa Mah.	—	—	27	4	48	15
16	" Müderris Mah.	—	—	42	8	49	11
17	Câmi-i Kebir Mah.	—	—	36	8	73	13
18	Mescid-i Arslaniye Mah.	—	—	67	9	99	17
19	" Atik (Meydan) Mah.	—	—	17	2	29	3
20	" Alaca Mah.	—	—	19	3	36	4
21	" Ahmed Bey Mah.	—	—	—	—	37	5
	TOPLAM	425	50	463	88	717	128
	Gayrimüslim Mahalleri						
1	Sinabud Mahallesi	40	5	70	18	137	23
2	Norsis "	96	11	133	45	263	45
3	Gürcü Bey "	116	18	1280	53	153	186
4	Şehroz "	68	13	112	49	292	21
	TOPLAM	320	47	495	165	845	274
	GENEL TOPLAM	745	97	958	253	1562	403

Not : Müslim hâne toplamına vergiden muâf olan *imâm, müezzin, hatip, pir-i fanî, sadat* vs. gibi zümrelerle fiilen askerlikle uğraşan *sipahi, yeniçeri, hisareri, azeb* vs. gruplar dahil değildir.

C — DİNÎ VE SOSYAL YAPILAR

Vakıf Eserler

Bir Osmanlı şehrinin fizikî yapısını oluşturan unsurlar genel olarak câmi, mescid, imarethâne, medrese, hamam gibi dinî ve sosyal amaçlı binalardır. Bunlardan câmi, medrese ve zâviye (imarethâne) üçü bir arada, bir *külliye* halinde bulunabildikleri gibi, ayrı ayrı binalar halinde de olabilirler. Bu yapıların pek çoğu vakıf eserlerdir. Yani her birinin faaliyet göstermesi için bir kısım gelirler tahsis edilmiştir. Bundan dolayı, birçok dindar kimseler kendi ismini uzun yıllar yaşatacak olan dinî ve hayrî gâyeye hasredilmiş tesisleri yaptırmak ve yaşatmak için hiçbir fedarkârlıktan çekinmemişler; bunların bakımı ve personelinin maişetinin temin için gelir getiren mülklerini vakfetmişlerdir. Zira, müslüman inancına göre, Allah'a yakın olmak, büyük ölçüde muhtaçlara yardım ve insanlığa hizmetle mümkündür. Bunun karşılığında ise eser sahibinin, yani vâkıfın tek isteği hayredilen eserlerden istifade eden kişilerin, öldükten sonra, kendi ruhuna fatiha okumalarıdır.

Harput şehri içerisinde yer alan câmi, medrese, hamam gibi binaların hemen hepsi bu gâyelerle meydana getirilmiş olan vakıf eserlerdir. Çoğunluğu Osmanlı öncesi devirden intikal eden bu vakıflar, Osmanlı idaresi tarafından muhafaza edildiği gibi, zamanla gelirleri de arttırılmıştır. Bu eserlerin bânileri, umumiyetle zenginlik bakımından halkın fevkinde olan *ümerâ, ulemâ, âyân* ve *eşrâf*tan olan kimselerdir.

Vakıf, kısaca kişilerin, mallarını cemiyetin yararına bağışlamaları olarak tanımlanabilir. Menşei konusunda değişik görüşler ileri sürülen vakıf müessesesi[552], İslamiyetle birlikte yepyeni bir veche kazanarak Türk-İslâm tarihinde son derece müsbet bir rol oynamıştır.

Türk tarihinde en yaygın ve en fonksiyonel olarak uygulandığı dönem ise, Osmanlılar, zamanıdır. Osmanlı, diğer birçok müessesede olduğu gibi, vakıf müessesesinde de Selçuklu devri vakıf sistemini örnek almıştır. Daha *Sultan Orhan*'ın İznik'in fethinden hemen sonra, ilk Osmanlı medresesini kurarak, idaresi için kifâyet edecek miktarda gayrimenkuller vakfetttiği bilinmektedir[553]. Bu durum sonraki padişahlar zamanında daha da gelişerek devam etmiştir.

İmparatorluğun altı yüz yıllık ömrü içerisinde vakıf sisteminin toplum hayatında oynadığı rol ve icrâ ettiği fonksiyon pek mühimdir. Devletin kuruluşundan, yirminci yüzyılda Türkiye Cumhuriyeti Devleti halinde inkılabına kadar, toplum hayatının her safhasında ve her sahasında vakıfların vazgeçilmez bir unsur olduğu görülür.

[552] M. Fuât Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *VD,* II (1942), s. 9; Ayrıca B. Yıldız, "Vakıf", *İA,* XII/2, s. 154 vd.

[553] A. Hikmet berki, "Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı", *VD,* V, (1962), s. 127-129.

Fakat burada vakıf müessesesi ve fonksiyonları üzerinde duracak değiliz. Burada vesikaların elverdiği ölçüde XVI. yüzyılda Harput sancağı'ndaki vakıf eserler ve dolayısıyle vakıflar hakkında bazı tesbitler yapmak amacındayız. Bu arada daha evvel bu konu üzerinde çalışma yapılmamış olduğunu belirtmek icabeder[554].

XVI. yüzyılda Harput sancağı'nda bulunan vakıfların ekserisi Osmanlı öncesi devirlerden kalmadır. Bunlar, *mâlikâne* sahiplerinin mülklerini bizzat kendilerinin veya başkalarının yaptırdıkları câmi, mescid, zâviye, medrese vs. gibi hayır eserleri yararına vakfetmeleri ile ortaya çıkmıştır. Sözkonusu mülkler Osmanlı öncesi devirde, bölgede hâkimiyet kurmuş olan hükümdarların, bir kısım toprakları bazı nüfuzlu kişilere *"temlik etmeleri"* ile meydana gelmiştir. Buradaki mülkiyet, toprağın her türlü hukukuna şâmil olmayıp, sadece *rakabe* (çıplak mülkiyet) sine inhisar etmektedir. *Mâlikâne* sahibi, yalnızca, çiftçinin zirâat yaptığı mülk arazisinde bir nevi *toprak kirası* olarak *öşür* taleb edebilir. Öte yandan devlet, arazinin vergi gelirini sipahiye dirlik olarak tevcih ettiği için çiftçi (re'âyâ) mahsûlden bir *öşür* de sipahiye vermek durumundadır. İşte bu usule *"iki baştan tasarruf"* veya *"mâlikâne-divânî sistemi"* denilmektedir[555].

Mâlikâne sahiplerinin zamanla mülklerini vakfetmeleri üzerine, toprakların *"mâlikâne hissesi"* vakfın tasarrufu altına girmiştir. Bu işlem birçok yerde, daha Osmanlı öncesi devirde gerçekleşmiştir.

Diğer taraftan vakfedilen *"mâlikâne hissesi"* her yerde *öşür*, yani 1/10 nisbetinde değildir. Bölgelere göre 1/8 ilâ 1/4 arasında değişmekte veya daha fazla olabilmektedir. Meselâ Harput'ta *"mâlikâne hissesi"*, *"rub'-ı hububât"* yani hububatın dörtte biri olarak ifade edilmiştir. Buradaki 1/4, *re'âyâ*nın elde ettiği toplam mahsulün 1/4'ü olmayıp, mahsûlden 1/5 nisbetinde alınan *öşür*'ün 1/4'üdür.

Bununla beraber vakıflara ayrılan gelir, sadece bazı köylerin hububat hâsılının *rub'u* olan *"mâlikâne hissesi"* değildir. Şehirde bulunan birçok dükkan, hamam, bedesten gibi yerlerin *"icâresi"* de vakıflara tahsis edilmiştir. Bunlar da başlangıçta mülk iken, zamanla sahipleri tarafından mevcut vakıflara bırakılmış veya yeni bir vakıf tesis edilerek ona tahsis edilmiştir.

İncelediğimiz kadariyle XVI. yüzyılda Harput'taki vakıflardan hiçbirinin vakfiyesi maalesef günümüze intikal etmemiştir. Bu konuyla ilgili olarak vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yaptığımız çalışmalar sırasında birkaç mütevelli ve mürtekiza berâtı'ndan başka vesikaya rastlıyamadık. Sadece 1585 (993) tarihli *el-*

[554] Harput'taki vakıflar hakkında genel bilgi verilen şu yazımız bunun dışındadır: M. Ali Ünal, "Osmanlı İmparatorluğunda Vakıf ve XVI. Yüzyılda Harput'taki Vakıflar", *2. Vakıf haftası, 3-9 Aralık 1984*, Ankara 1985, s. 182-186.

[555] Barkan, "Mâlikâne-divânî Sistemi", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 151-205.

TABLO 39
HARPUT SANCAĞINDAKİ VAKIFLAR VE GELİRLERİ
1518 - 1566

NO	Vakfın Adı	1518	1523	1566
	MEDRESE VAKIFLARI			
1	Ahmed Peykericî Medresesi V.	2.880	3.515	7.544
2	Arslaniye (Esediye) " V.	3.500	7.620	20.680
3	Melik Zahiriye " V.	1.540	6.840	6.046
	ZAVİYE VAKIFLARI			
1	Ahmed Peykerici Zâviyesi V.	1.400	7.816	14.328
2	Hâcı Bey " V.	1.400	—	—
3	Mansuriye " V.	1.750	1.352	8.980
4	Derviş Beyezid " V.	962	—	—
5	Şeyh Şâdi " V.	—	2 müd[x]	—
6	Seyyid Kâsım " V.	—	25 kile	25 kile
7	Ankuzu Baba " V.	—	2 müd	—
8	Şeyh-i Kâinat (F. Ahmed Baba) Zâviyesi V.	—	813	2.010
9	Nazar Baba Zâviyesi V.	—	—	644
	CÂMİ VE MESCİD VAKIFLARI			
1	Saray Hatun Mescidi Vakfı	720	911	2.976
2	Alaca " "	360	262	720
3	Meydan (Atik) " "	720	720	720
4	Peygamber (Nebialeyhisselam)	—	768	480
5	Muzafferüddin (Kara Sûfi) Mescidi Vakfı	720	720	720
6	Müderris Mehmed Mescidi V.	—	813	1.810
7	Câmi-i Kebir (Ulu Câmi) M.V.	2.800	3.735	7.640
8	Kale Câmii Vakfı	—	1.712	3.201
9	Pervâne (Ağa) Câmii Vakfı	—	—	2.280
10	Hâcı Nazar Câmii V. (Kürk Köyünde)	—	—	1.000
	TOPLAM	18.752	37.574	81.779

[x] Buğday

hâc Dayı Mustafa Ağa'nın vakıflarına ait vakfiye sureti mevcuttur ki, zaman bakımından konumuzun dışında kalmaktadır[556].

Yine de Harput Sancağı'ndaki vakıflarla ilgili birçok bilgiyi *Tahrir Defterleri*'nden ve bilhassa 1566 tarihli *Evkaf Tahrir Defteri*'nden öğrenmek mümkün olmaktadır. Bunlar Tablo 39'da gösterilmiştir.

a — *Câmiler ve Mescidler*

XVI. yüzyılda, Harput şehri ve çevresinde bir düzineden fazla câmi bulunduğu görülmektedir. Bunların birçoğunun vakıfları da mevcuttur. Câmi, Türk şehirciliğinin en mühim unsurudur. Mahalle biriminin merkezidir. Harput'taki câmiler de diğer Anadolu şehirlerinde olduğu gibi, halkın toplandığı, birbiriyle görüştüğü meydanlarda bulunmaktadır. Câmi cemâati, bir mahalle teşkil etmektedir. Her biri bir mahalleye adını vermiş olan câmi ve mescidler çoğunlukla yaptıranların adını taşımaktadır.

1 — Ulu Câmi (Câmi-i Kebîr)

Harput'ta ve Anadolu'nun en eski câmilerinden birisidir. *Câmi-i Kebir*[557], *Câmi-i Muazzam* ve *Câmi-i Âzam* adları ile de anılmaktadır[558].Bulunduğu çevreye de *Câmi-i Kebir Mahallesi* denilmektedir. Câmi, günümüze kadar, zaman zaman yapılan tamir ve restorasyonlarla ayakta kalabilmiştir. Bilhassa eğri bir tarzda olan minaresi, yapıldığı zamandaki mimarî özelliğini muhafaza etmektedir.

Ulu Câmi, Artukoğulları'ndan Harput hükümdarı *Fahreddin Kara Arslan* tarafından yaptırılmıştır[559]. Câmi duvarına yerleştirilmiş ve 541 h. tarihinde yazılmış olan kitabede *Kara Arslan,* Harput halkı için *bâc, öşür* ve benzeri vergilerin kaldırılmasını emretmektedir[560]. Fakat vergi ve üretimle ilgili kısımda gördüğü üzere, vergi muâfiyeti onun ve birkaç halefinin hayatı ile kâim olmuş olmalıdır. Çünkü gerek Safeviler ve Akkoyunlular zamanında ve gerekse Osmanlı hâkimiyeti altında iken vergi alındığı görülmektedir.

Câmiin mimarî özellikleri muhtelif yazarlarca incelenmiştir[561]. Ancak bu konuda *Tahrir Defterleri* ve *Evkaf Tahrir defterleri*'ne mürâcaat eden olmamıştır.

Câmi vakfına 1518 tarihli defterlerde 2.800 akça bırakıldığı görülmektedir ki, câmi ve mescid vakıfları içerisinde en fazla gelire sahip vakıf durumundadır.

[556] Vakıflar genel Müdürlüğü Arşivi, No: 145, 1255 Ana. başlar.

[557] *TD* 106, s. 69/a; *MM* 3038, s. 8.

[558] *TD* 889, s. 179, 190; Sunguroğlu, *aynı eser,* s. 302.

[559] Sunguroğlu, *aynı eser,* s. 304; Ardıçoğlu, *aynı eser,* s. 45.

[560] M. Zeki Oral, "Harput Ulu Câmi Duvarındaki vergi Kitabesi", *VI. TTK, Ankara 20-26 Ekim 1961,* Ankara 1967, s. 144.

[561] İlhan Akçay, "Harput'ta Ulu Câmi", *Yeni Fırat,* II, (1966), sayı 27, s. 15-22; aynı yazar, "Ulu Câmi", *yeni Fırat,* II/35, (1967), s. 28-30; Sunguroğlu, *aynı eser,* s. 302 Ardıçoğlu, *aynı eser,* s. 45; Ara Altun, "Harput Ulu Câmiinin Durumu", *Sanat Tarihi Yıllığı,* İstanbul 1973.

Bu meblağ *Kesrik* köyünün gelirinden *"mâlikâne hissesi"* olarak ayrılan kısımdan müteşekkildir[562]. Muhtemelen *imâm* ve *müezzin* için sarfolunuyor olmalıdır.

1523 tarihli defterde ise vakfın geliri 3.735 akçaya yükselmiştir. Bunun 495 akçası *"Muzafferi"* köyünün *"mâlikâne"* geliri ile bağlarının *"icâresi"* nden; 1800 akçası da *"arsa"* ve bazı dükkanların kirasından elde edilmektedir. Bu meblağdan günde 10 akça aşağıdaki cihetlere sarfolunmaktadır: *Hitâbet* 3, *İmâmet* 2.5, *Müezzin* 1.5, *Ferrâş* 1, *Revgan ve hasır* 1, *hâfız* 1[563].

1566 tarihli *Evkaf tahriri*'ne göre ise, vakfın geliri 7.460 akçaya yükselmiştir. Bunun 1.120 akçası yine *"Muzafferi"* mezreasının hububat mahsulünün 1/4'ünün, 3.200 akçası *"Muzafferi"* mezreasının bağlarından, 1.440 akçası bazı dükkanların kirasından, 1550 akçası da bazı nakidlerden ve bir kısım evlerin kirasından elde edilmektedir. Bu meblağdan günde 16 akça ise aşağıdaki şekilde sarfolunmaktadır[564]: *Hitâbet* 3, *İmâmet* 3, *Müezzin* 2, *Ferraş* 1, *Huffâz (2 nefer) 2.5, Tevliyet* 2, *Maarif* 1, *Ta'rif-i Uhra be-nâm-ı Ali* 1, *Burya ve tamir* 1/2, el-bâkî 1.520.

2 — Saray hatun Câmii

Cemşid Hamamı'nın doğu kıyısında, şehrin büyük meydanlarından *Buğday meydanı*'nın güney kısmında kurulmuştur. Akkoyunlu hükümdarı *Uzun Hasan bey*'in annesi *Saray Hatun*[565] tarafından bir mescid olarak yaptırıldığı[566], sonradan büyük bir câmi şeklinde inşa ettirildiği anlaşılmaktadır[567]. Câmiin kıble duvarının sol tarafındaki bir kitabeye göre 1585 (993) yılında tamir ettirildiği anlaşılmaktadır[568].

Birçok eserde *"Sârâ"* olarak kaydedilen *Uzun Hasan*'ın annesinin adı kaynaklarda çok değişik şekillerde yazıldığı görülmektedir[569].

3 — Arslaniye (Esediye) Câmii

Arslaniye medresesi ve imârethânesiyle birlikte bir külliye teşkil eden bu câmiden ilk defa 1523 tarihli defterde bahsedildiği görülmektedir. Bugün harâbe hal-

[562] *TD* 65, s. 622.

[563] *TD* 998, s. 190.

[564] *TD* 552, s. 45/a.

[565] Bazı kaynaklarda Saray Hatun'un, Trabzon seferi sırasında Bulgar Dağı'nda Fatih Sultan Mehmed ile konuştuğu rivayet edilir. Bkz. İ. H. uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* II, Ankara 1975, s. 54; F. Kırzıoğlu, "1461 Turabuzon Fethi Sırasında Fatih Sultan Mehmed'in Yaya Aştığı Bulgar Dağı Neresidir?", *VI. TTK, Ankara 20-26 Ekim 1961,* Ankara 1967, s. 322-328.

[566] Sunguroğlu, *aynı eser,* s. 285.

[567] Nitekim 1518 ve 1523 tahrirlerinde de câmi olarak değil, mescid olarak zikredilmektedir.

[568] Sunguroğlu, aynı yer, yazar câmiin bugünkü yapısının planını da vermiştir. Bkz. s. 288.

[569] Bkz. *TD* 64, s. 647 (صراى); *TD* 998, s. 190 (سارا), s. 179 (سارا); *TD* 106, s. 120/a (سارا); *TD* 522, s. 45/b (ساره); XVII. yüzyıla ait şer'iyye sicillerinde (ساری); şeklinde yazıldığı halde yine XVII. yüzyıla ait bir *Avârız Tahrir Defteri*'nde (صراى) şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. *MM* 3038, s. 7.

de bulunan külliyede, câmiin 1940'lara kadar ayakta kalmış olduğu belirtilmektedir[570]. Külliyenin bulunduğu mahalle de *Arslaniye* veya *Esediye* mahallesi olarak anılmaktadır. Külliye vakfına ayrılan gelirler ve vakıflar hakkında *Arslaniye Medresesi*'ni anlatırken bilgi verilmiştir.

4 — Kale Câmii

Harput Kalesi içinde, kale kapısından içeri girilince dar ve dik bir yol ile hisarın üstüne çıkmadan evvel, sağ kol üzerinde [571] bulunduğu bildirilen bu câmiden bugün hiçbir iz kalmamıştır. Osmanlı öncesine dayanan *Kale Câmii*nin 1398 yılında yaptırıldığı, üzerinde evvelce mevcut inşa kitabesine istinaden belirtilmektedir[572].

XVII. yüzyılda Harput'u ziyaret etmiş olan *Evliyâ Çelebi, Kale Câmii*nden bahsederek, bir minareli eski bir câmidir, şeklinde bir ifade kullanmakla beraber, müteakip sayfada, câmiler bahsinde *Kale Câmii*nin minaresiz olduğunu kaydetmektedir[573].

Kale Câmii vakfından ilk defa 1523 tarihli *icmâl defteri*'de sözedilmektedir. Buna göre, vakfın geliri 1.712 akçadır. Bunun 1.416 akçası *"Seli"* köyü *"hâsıl"*ından, 200 akçası *"Perçenç"* köyündeki değirmenlerin kirasının 1/4'ünden, 96 akçası da bazı dükkanların *"icâresi"*nden meydana gelmektedir. Bu meblağ *Zahiriye Medresesi Vakfı*'na ait gelirle birleştirilerek sarfolunmaktadır[574].

1566'da *Kale Câmii* vakfının geliri 3.201 akçaya yükselmiştir. Bunun 2.421 akçası yine *"Seli"* köyünden, 360 akçası *"Perçenç"* köyü değirmenlerinden, 420 akçası da *Attarlar* çarşısı ile *Haffaflar* ve *Kasabhâne* çarşısındaki bazı dükkanlardan elde edilmektedir. Bu meblağdan günde 6 akça şu şekilde harcanmaktadır[575]: *Hitâbet* 1, *İmâmet* 1, *Müezzin* 1, *Ferrâş* 1, *Tevliyet* 1, *Revgan* ve *hasır* 1, kalan 1041.

5 — Ağa (Pervane) Câmii

Harput'ta *Ağa Mahallesi*'nde[576], hükümet ve *Saraçhâne* caddelerinin birleştiği köşebaşında, bugün sadece minaresi ayakta kalmış olan bu câmiin *"Sarını"* köyü ağaları tarafından tamir edildiğinden dolayı *Ağa Câmii* dendiği ileri sürülmüşse de, bu bilginin nereden alındığı belirtilmemiştir. Ayrıca, 1889 yılında *Saray Hatun Câmii*nin mütevvellisi Hacı Abdülhamit Efendi'nin himmetiyle harâbe haline gelmiş olan câmiin yıktırılarak kargîr, kubbeli ve minareli olarak

570 Sunguroğlu, *aynı eser,* s. 278.
571 Sunguroğlu, *aynı eser,* s. 278.
572 Ardıçoğlu, *aynı eser,* s. 80.
573 Evliya Çelebi, III, s. 218.
574 *TD* 998, s. 192, Bkz. Medrese vakfı.
575 *TD* 552, s. 45/b.
576 XVI. yüzyılda bu mahalleden söz edilmemektedir.

yeniden yaptırılmıştır[577]. XVI. yüzyıldaki *Evkaf Tahrir Defteri*'nde câmiden *Pervane Câmii* olarak bahsedilmektedir. İlk defa 1566 yılında bahsedildiğine bakılırsa 1523'ten sonra yaptırılmış olmalıdır. Defterin kaydına göre câmiin vakfına 2.280 akça gelir tahsis edilmiştir. Bunun 2.000 akçası nakid olarak, 144 akçası *"Genefik"* köyü hâsılınından, 96 akçası bazı dükkanların kirasından ve 40 akçası da 1 evin kirasından sağlanmaktadır. Günde 10.5 akça aşağıdaki cihetlere sarfolunmaktadır[578]: *İmâmet* 2, *Mu'allim* 1, *Hitâbet* 2, *Ferrâş* 2, *Müezzin* 2, *Tevliyet* 1.5.

6 — Muzafferüddin (Kara Sûfî) Mescidi

Kara Sufi Mahallesi'nde bulunan bu mescidi, *Muzafferüddin* adlı ve *Kara Sûfi* lakaplı bir mutasavvıfın yaptırmış olabileceğini zannediyoruz. Mescid bugün ayakta olmadığı için hakkında bilgi edinemiyoruz.

1518 tahririnden mescid vakfına *"Sarpulu"* köyünün gelirinden *"ber-vech-i maktu"* 720 akça tahsis edilmiştir[579] ki, 1523 tahririnde de bu miktar değişmemiştir. Sözkonusu bu meblağ *İmâmet* ve *Müezzin* cihetlerine sarfolunmaktadır[580]. Bu durum 1566 tahririnde de değişmemiştir[581].

7 — Ortak Mescidi

Saray Hatun Câmii'nin kuzey yönünde, aynı adla anılan mahallenin merkezinde bulunan bu mescid hakkında teferruatlı bilgi edinemiyoruz. Ancak 1523 tahririnde zikredildiğine göre Osmanlı öncesinden intikal etmiş olmalıdır. Mescide ait vakıf kaydı bulunmamaktadır.

8 — Meydan Mescidi

Meydan mevkiinde bulunduğu için *Meydan Mescidi* denildiği anlaşılan bu mescidden ilk defa 1518 tarihli defterde bahsedilmektedir. 1523'te ise bu mevkide *Atîk* ve *Cedîd* olmak üzere iki mescidden sözedildiği görülmektedir. Bundan 1518'de *Meydan Mescidi* adı altında zikredildiği anlaşılmaktadır. *Câmi-i Atîk* 1703 (1115) da tamir ettirilmiştir[582].

1518 tahririnde *Meydan Mescidi* vakfına 720 akça ayrıldığı görülmektedir. Bu meblağın *İmâmet* ve *Müezzin* cihetlerine sarfedildiği anlaşılmaktadır[583]. 1523 tahririnde de aynı olan vakfın gelirinin 1,5 akçası *İmâm*'a, 1/2 akçası da *Müezzin*'e verilmektedir[584]. 1566 tahririnde de durum değişmemiştir[585].

577 Sunguroğlu, *aynı eser,* s. 273.
578 *TD* 552, s. 47/a.
579 *TD* 64, s. 637.
580 *TD* 998, s. 191.
581 *TD* 552, s. 45/b.
582 Sunguroğlu, aynı eser, s. 282 vd.
583 *TD* 64, s. 639.
584 *TD* 998, s. 190.
585 *TD* 552, s. 45/b.

9 — Zahiriye Câmii

Zahiriye Mahallesi'nde, medrese ve imarethâne ile birlikte bir külliye teşkil eden bu mescid, Osmanlı devrinden çok önce, muhtemelen XIII-XV. yüzyıllarda yapılmış olmalıdır. Medrese vakfına ait gelirden sözedildiği halde, mescide ait herhangi bir vakıf kaydına rastlanmamıştır. Bundan medrese vakfına ait gelirden mescid için de harcama yapıldığı ortaya çıkmaktadır.

10 — Ahi Musa Mescidi

Ahi ileri gelenlerinden bir zat tarafından yaptırıldığı anlaşılan bu mescid hakkında etraflıca bilgi edinemiyoruz [586]. Aynı adla anılan mahallede bulunan [587] mescide ait vakıf mevcut değildir. Arslaniye (Esediye) külliyesinin güneyinde bulunan mescid günümüzde harab bir vaziyettedir.

11 — Müderris Mehmed Mescidi

Müderris Mahallesi'nde bulunan bu mescid de ilk defa 1523 tarihli defterde zikredilmektedir. Muhtemelen Harput medreselerinden birinde ders veren *Mehmed* adlı bir müderris tarafından yaptırıldığı için bu adı almıştır.

Müderris Mescidi vakfına, 1523 tahririne göre *"Hamedi"* köyünün gelirinden 813 akça ayrılmıştır. Bunun 2 akçası *İmamet* ve 1/2 akçası da *Müezzin* için sarf olunmaktadır[588]. 1566'da vakfın geliri 1.810 akçaya yükselmiştir. Bu da yine *"Hamedi"* köyünün gelirinden *"mâlikâne hissesi"* olarak ayrılmaktadır ve yine *imâmet* ve *Müezzin* için sarfolunmaktadır[589].

12 — Alaca Mescid (Arap Baba Mescidi)

Bugün *Arap Baba Türbesi* olarak bilinen bu mescid oldukça eski bir tarihe sahiptir. Kitabesine göre 1279 (h. 678) yılında Anadolu Selçuklu hükümdarı *III. Gıyaseddin Keyhüsrev* zamanında, *Yûsuf b. Arapşah b. Şaban* tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır[590]. XIII. yüzyılda, Güneydoğu Anadolu'da rastlanan tek mescid örneğidir[591]. Mescidde bugün halk arasında *"Arap Baba"* olarak bilinen bir zata ait bir ceset bulunmaktadır ki, halk bunun bir evliyaya ait olduğuna inanmaktadır. Harput'un önemli ziyaret yerleri arasındadır.

[586] İ. Sunguroğlu, *"Ahi Musa Herdi"* nâmında bir zat tarafından yaptırıldığını ve bunun *"Emirü's-şehr be-Harputi"* nâmiyle anılan meşhur bir mücahidin neslinden geldiğini kaydediyor. Bkz. *aynı eser,* s. 315.

[587] *TD* 998, s. 179.

[588] *TD* 998, s. 191.

[589] *TD* 552, s. 46/a.

[590] Sunguroğlu, *aynı eser,* s. 310 vd.

[591] Z. Bayburtluoğlu-E. Madran, "Anadolu'da 1308 Miladî Yılına Kadar Gerçekleştirilmiş Türk-İslam Yapıları Üzerine Sayısal Sınamalar", *VIII. TTK,* II, Anlara 1981, s. 943.

1518'de *Alaca Mescid* vakfına 360 akça ayrılmıştır[592]. 1523'te ise vakıf geliri 262 akçaya düşmüştür[593]. 1566 tahririnde 720 akça olmuştur. Bunun 1,5 akçası *İmâmet,* 1/2 akçası da *Müezzin* için sarfolunmaktadır[594].

13 — Ahmed Bey Mescidi

Aynı adla anılan mahallede bulunan bu mescid ilk defa 1566 tahririnde zikredilmektedir. Muhtemelen 1523'ten sonra inşa edilmiş olmalıdır. Harput'un ilk sancakbeyilerinden *Çavuş Ahmed Bey* tarafından yaptırıldığı ileri sürülmüşse de[595] bu konuda kesin bir delil bulunmamaktadır. Câmiye ait vakıf kaydına da rastlıyamadık.

14 — Peygamber (Nebi Aleyhisselâm) Mescidi

Attarlar Çarşısı ile *Yemeniciler, Saman Pazarı* ve *Berberler* arasında güzel bir mescid olduğundan bahsedilen bu mescidin mazisi de XVI. yüzyıla, belki de daha da öncelere dayanmaktadır. Mescidin 1930'lara kadar ayakta olduğu kaydedilmektedir[596].

Mescide ait vakıftan ilk defa 1523 tahririnde bahsedilmektedir. Buna göre, *"Kuyulu"* köyünün buğday mahsulünden 6, Harput müdü mescide bırakılmıştır. Bunun 4 müdünü *İmâm,* 2 müdünü de *Müezzin* olanlar tasarruf etmektedir[597]. 1566 tahririnde ise 6 Harput Müdüne eşit olan 48 İstanbul Kilesi buğday[598] vakfa ayrılmıştır ki, bunu da yine *İmam* ve *Müezzin* olanların tasarruf etmesi öngörülmüştür[599]. Resmi narh o sırada buğday için 10 akça olduğundan 480 akça tutmaktadır.

b — *Medreseler*

İncelediğimiz dönemde Harput Sancağı'nda üç medrese bulunduğunu görüyoruz. Bunlardan ikisi şehir merkezinde, biri ise *Mollakendi* köyünde bulunmaktadır.

1 — Arslaniye (Esediye) Medresesi

Bu medrese, 1518 tarihli defterde muhtemelen *Bahaüddin Medresesi* olarak geçen medrese olmalıdır[600]. Çünkü 1523 tahririnde *Bahaüddin Medresesi*nden bahsedilmediği gibi, medrese vakfına ait gelir her iki tahrirde de *"Perçenç"*

[592] *TD* 64, s. 652.

[593] *TD* 998, s. 190.

[594] *TD* 552, s. 54/b.

[595] "Harput-Elazığ rehberi", *Yeni Fırat,* II (1965), sayı 25, s. 2.

[596] Sunguroğlu, *aynı eser,* s. 230.

[597] *TD* 998, s. 191; XVII. yüzyılda bir tayin berâtına göre İmâm'ın hissesi 5 müd olmuştur. Bkz. *harput Şer. Sic.* No: 386, s. 297, h. 4.

[598] Bkz. İktisadî Yapı bölümü, Narh Fiyatları kısmı.

[599] *TD* 552, s. 46/a.

[600] *TD* 64, s. 627.

köyünün gelirinden *"mâlikâne hissesi"* olarak ayrılmaktadır. 1523 tahririnde *Arslaniye*[601] olarak geçen medresenin ismine bazı kaynaklarda kelimenin Arapçası olan *Esediye* dendiği de görülmektedir[602]. Medrese, câmi ve zâviye (buk'a) ile birlikte bir külliye teşkil etmektedir[603].

Medrese ve külliyeyi teşkil eden diğer yapıların ne zaman yapıldığı konusunda kesin bir bilgiye sahip olmamakla beraber, Selçuklu ve Artuklular zamanında yapılmış olabileceği bugün mevcut olmayan, fakat 20-30 sene önce metruk bir halde bulunduğu ifade edilen avlusunun medhalindeki üslub ve mimarî özelliklerine istinaden ileri sürülmüştür. Sözkonusu medhalin üst köşelerini teşkil eden iki tarafındaki evvelce mevcut olduğu bildirilen arslan kabartmasından da bahsedilmektedir ki, isminin buradan geldiğini tahmin olunmaktadır[604]. Belki de külliyeyi Artuklu *Fahreddin Kara Arslan* inşa ettirmiş olduğundan ismi *Arslaniye* kalmıştır.

XVII yüzyılda *Evliya çelebi* de *Arslaniye câmii* ve medresesinden bahseder[605].

1518 tahririne göre medrese vakfının geliri 3.500 akçadır. Bu meblağ sadece *"Perçenç"* köyü hâsılından *"hisse-i mâlikâne"* olarak ayrılmıştır[606]. 1523'te vakfın geliri 7.620 akçaya yükselmiştir. 720 akçası da yine *"Perçenç"* köyünün gelirinden sağlanmaktadır. Bu meblağlardan günde 21 akça aşağıdaki cihetlere sarfolunmaktadır[607]: *Müderris* 8, *Talebe* 2, *İmâmet* 3, *Hitâbet* 3, *Müezzin* 1.5, *Ferrâş* 2, *revgan-ı çerağ* 1,5 ve *Tevliyet* 1.

1566 tahririnde ise, *Arslaniye Medresesi* ile beraber, daha önceki kayıtlarda belirtilmediği halde *câmi* ve *buk'a*'dan da bahsedildiği görülmektedir. Fakat 1523 tahririnde *İmâmet* ve *Müezzin* cihetlerine para ayrıldığına bakılırsa, câmiin o sıralarda mevcut olduğu anlaşılır. Öte yandan 1523 tahririne göre 1566'da *Arslaniye Külliyesi* vakıflarına tahsis edilen gelirlerde büyük bir artış meydana geldiği görülmektedir. 1523'te 7.620 akça olan gelir, 1566'da 20.680 akçaya yükselmiştir (Tablo 39). Bunun 19.720 akçası yine *"Perçenç-i Ulyâ"* köyünün hububat, penpe (pamuk) ve *resm-i bagat*'ından, 720 akçası şehirdeki *kirişhâne* dükkanı kirasından, 240 akçası da şehir çarşısındaki diğer bazı dükkanların kirasından (icâre) elde edilmektedir.

Harcama kalemleri de 1523'e nazaran artmıştır. Nitekim 1523'te 21 akça olan günlük harcama 54 akçaya çıkmıştır. Toplam 19.440 akça olan harcama-

[601] *TD* 998, s. 190.

[602] BA, *Ali Emir,* Murad III, 164.

[603] *TD* 552, s. 45/a; *"vakf-ı buk'a-i medrese ve câmi-i Arslaniye";* Külliyenin mimari özellikleri konusunda bkz. Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri,* I, Ankara 1969, s. 111-112.

[604] Ardıçoğlu, *Harput Tarihi, s. 64.*

[605] E. Çelebi, III, s. 218.

[606] *TD* 64, s. 627.

[607] *TD* 998, s. 190.

lardan sonra 1.240 akçanın *bâki* kaldığı görülmektedir. Harcama kalemleri şunlardır[608]: *Müderris* 20, *Talebe* (3 nefer) 3, *İmâmet* 3, *Hitâbet* 2, *Müezzin* (2 nefer) 3, *Ferrâş* (2 nefer) 2, *İâre* 1.5, *Tevliyet* 1, *İmâmet* ve *Müezzin* (karye-i Perçenç) 2, *Zâbit* 1, *Mu'allim* 1, *'Aşirhân* (2 nefer) 3, *Ta'rif-i uhrâ* (tarifhân) 1, *İcrâhân* (3 nefer) 3, *Hatib* (Meydan Câmii) 1, *Mi'mâr* 1.5, *Nezâret* 1, *Ta'rif* 1, *Revgan* ve *hasır* 1.5.

2 — Zahiriye Medresesi

Aynı adla anılan mahallede bulunan bu külliyenin[609] bulunduğu yerde bugün *Zahirî Baba* olarak anılan türbeden başka yapı kalmamıştır. Türbe de son derece küçük ve basit bir yapıdır. *Zahirî Baba Türbesi*'nde medfûn olan zâtın da medresenin kurucusuna mı, yoksa sonraki devirlerde medresede hizmet vermiş bir zâta mı ait olduğu hususunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Fakat medresenin Osmanlılardan çok önce, muhtemelen Artuklular çağında inşa ettirilmiş olduğunu tahmin ediyoruz. 1523 tarihli *İcmâl defter*deki *"Evkâf-ı Medrese-i Melik Zahiriye"*[610] şeklinde kayıt incelenirse, *"Melik Zâhir"*in bir hükümdar veya unvanı olduğu anlaşılabilir. Artuklular'ın Mardin kolu hükümdarları arasında *Melik üz-Zahir İsa* (1376-1407), adlı birine rastlıyorsak da[611] Harput'la ilgisinin olup olmadığını bilemiyoruz.

Yine Eyyubî hükümdarlarından birinin adı *Melik'üz-Zâhir*[612] ise de Harput'taki medresenin onun tarafından yaptırıldığına dair herhangi bir ipucu elde edemiyoruz. Medrese, 1518 tahririnde zikredildiğine göre, hayli zamandan beri faal durumda olmak icabeder. Vakfına 1518'de *"Haceri"* köyünün gelirinden 1.540 *"hisse-i mâlikâne"* olarak ayrılmıştır[613]. Bunların *müderris, talebe, imâmet* vs. cihetlerine tevzi edildiğine şüphe yoktur.

1523 tarihli *İcmâl Defter*'de ise, *Melik Zahiriye Medresesi* vakfına 6.840 akça gelir tahsis edilmiştir. bu miktarın 2.400 akçası yine *"Haceri"* köyünden, 3.600 akçası *"Hâmam-ı Vasatî"*nin *"İcaresi"*nden ve 840 akçası da şehirdeki *bedesten*'in kirasının yarısından oluşmaktadır. Bunlar *Kale Câmii* vakfının birleştirilerek elde edilen toplam 8.552 akça aşağıdaki cihetlere sarfolunmaktadır[614]: *Müderris* 19, *Talebe* 4, *Eimme* (İmamlar) 3, *Vazife-i Süleyman* 2.

1566'da ise *Hamâm-ı Vasatî*'nin *"hâli ve harabe"* olmasından dolayı, toplam vakıf gelirinden bir miktar düşüş meydana gelmiştir. Fakat vakfın gelirlerinden

[608] *TD* 552, s. 45/a.

[609] Tahrir defterleri'nde bahsedilmesine rağmen 1634 tarihli bir berat suretinden külliyede bir de *"buk'a"* (zâviye) bulunduğu anlaşılmaktadır: *"...nefs-i Harput'ta vâki' Zahiriye dimekle (marûf) buk'aya mutasarrıf olan Osman na-mahall olmağın ref' olunub yerine işbu râfi'-i rik'a-i 'ubûdiyet-i hakanî Mevlâna Mehmed'e tevcih olunup berât-ı şerîf ricâ eylemeğin sadaka idüb bu berât-ı hümâyûn-ı izzet-makrûnı virdim..."*, Bkz. *Harput Şer. Sic.* No: 386, s. 297, s. 1.

[610] *TD* 998, s. 192.

[611] Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi,* İstanbul, 1985, s. 248.

[612] Ş. Tekirdağ, "Melik Zahir" *İA,* VII, s. 683-685.

[613] *TD* 64, s. 629

[614] *TD* 998, s. 192.

fazla giderleri olduğu görülmektedir ki, bunun defterde belirtilmemekle beraber *Kale Câmii* ve diğer vakıfların artan gelirlerinden ('an zevâid) takviye edildiği anlaşılmaktadır. Çünkü vakfın kendi geliri 6.046 akça tuttuğu halde, yapılan harcama 8.100 akçadır. Bu meblağdan günde 22.5 akça aşağıdaki şekilde harcanmaktadır[615]: *Müderris* 17 *Talebe* 2, *İmâmet* 1.5, *Müezzin* 1, *Ferrâş* 1.

3 — Molla Ahmed Peykericî Medresesi

Hayatı ve şahsiyeti hakkında efsanevî rivayetlerin dışında pek az bilgi edinebildiğimiz *Molla Ahmed Peykericî*'nin medrese ve zâviyesine ait kayıtlar, onun evvelce zannedildiği gibi, XVII. yüzyılda, *IV Murad* zamanında[616] değil, ondan en az 120 sene önce yaşadığını ortaya koymaktadır[617]. Bugün *Mollakendi* bucağında, kendi adıyla anılan câmiin yanındaki türbesinde medfûn bulunan zâtın, devrin ünlü mutasavvıflarından biri ve aynı zamanda isminin *Molla* sıfatiyle birlikte zikredilişine nazaran bir âlim olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen o, gayrimüslimlerin terkettiği *Everik*[618] köyüne gelip, bir zâviye ve medrese kurarak yerleşmiş ve burasını *"şenlendirmiş"*; geliştirmiştir. Zamanla *Mollakendi* adını alan köy[619]ün *'"yol üzerinde vâki"* olmasından dolayı, *"âyende ve revende"* ye hizmet eden halkı, *"tekâlîf-i divânîye"* den muâf kaydedilmişler ayrıca, *Molla Ahmed Peykericî*'nin *"merkâd-ı şerifleri"* bulunduğundan *Avârız*'dan da affedilmişlerdir[620].

Peykericî medresenin XIX. yüzyılın sonlarına kadar faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır[621]. Fakat câmi, medrese, zâviye ve türbeden oluşan külliyeden günümüze sadece câmi ve türbe intikal etmiştir.

1518'de *Peykerecî* medresesi vakıflarına, medresenin bulunduğu *Mollakendi* köyünün gelirinden *"Mâlikâne hissesi"* olarak 2.880 akça bırakılmıştır[622]. Fakat diğer vakıflarda olduğu gibi, bu meblağın da ne şekilde sarfedildiğine dair bilgi verilmektedir.

1523'te ise, medrese vakfının geliri yine *Mollakendi* köyünün gelirinden ayrılan 3.155 akça ile, *Peykericî* zâviyesi vakfı gelirinden ayrılan 360 akçadan oluşmaktadır. Toplam 3.515 akçalık gelirden günde 10 akça aşağıdaki şekilde sarfolunmaktadır[623]: *Müderris* 5, *İmâmet* 2, *Hitabet* 1, *Talebe* 1, *Müezzin* 1/2, *Ferrâş* 1/2.

[615] *TD* 552, s. 46/a, XVII. yüzyılda bunlara *"Nezaret"*in de eklendiği görülmektedir. Bkz. *Harput Şer. Sic.* No: 386, s. 297, h. 3.

[616] Sunguroğlu, **aynı eser,** s. 151 vd.; M. Sözeni "Elazığ'ın Mollakendi Bucağında Şeyh Ahmed Peykerî Külliyesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan,* Ankara 1976, s. 421-435.

[617] Hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, "Molla Ahmed Peykericî ve Külliyesi Vakıfları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* sayı 43 (ağustos 1986), s. 145-157.

[618] *TD* 64, s. 653 (اوريك); *TD* 998, s. 189 (اورك).

[619] *MM* 29, s. 229/b, *"karye-i Everik nâm-ı diğer Mollakendi".*

[620] *MM* 3038, s. 27.

[621] *1298 Tarihli Ma'mûretü'l-Aziz Sâlnâmesi,* s. 89.

[622] *TD* 64, s. 653.

[623] *TD* 998, s. 190.

1566'da, vakfın geliri 7.544 akçaya yükselmiştir. Bunun 2.544 akçası yine *Mollakendi* köyünün vergi gelirinden *"mâlikâne hissesi"* olarak, 5.000 akçası da *"divânî hissesi"* olarak alınan nakidden teşkil olunmaktadır[624]. Bu miktara günde 1 akça da zâviye vakfına ait gelirden ilâve edildikten sonra şu şekilde sarfolunduğu görülmektedir[625]: *Müderris* 12, *Talebe* 2, *İmâmet* 2, *Hitâbet* 1, *Ferrâş* 1/2, *Tevliyet* 4, *Revgan* ve *hasır* 1.

c — *Zâviyeler*

Tekke ve zâviyelerin Osmanlı toplum hayatındaki yeri ve önemi büyüktür. Anadolu ve Rumeli'nin Türkleşmesinde bir kısım mutasavvıfların ıssız yerleri şenlendirerek ve yol üzerinde bulunan yerlerde, gelen geçene hizmet ederek olumlu rol oynadıkları; iskân ve ulaşım konularında faydalı oldukları bilinmektedir[626].

Harput Sancağı'nda da, gerek şehir merkezinde ve gerekse sancağın ücra yerlerinde birçok zâviyenin bulunduğu gözlenmektedir. Bunların bulunduğu yerlerdeki köylerin de zaviyelerin kurulmasından sonra teşekkül ettikleri anlaşılmaktadır. Zâviyelerin bulunduğu köyler, *Avârız*'dan muâf tutulmuşlardır. Çünkü umumiyetle yol üzerinde olan bu bu köyler halkı *âyende ve revende"* ye hizmet etmektedirler. Zâviye vakıflarının geliri de çoğunlukla aynı maksatla sarf olunmaktadır.

1. Molla Ahmed Peykericî Zâviyesi

Câmi, medrese ve türbe ile beraber bir külliye teşkil ettiğini belirttiğimiz bu zaviyeye ait günümüze herhangi bir bina intikal etmemiştir. *Mollakendi* köyü, yol üzerinde bulunduğundan halkı *Avârız*'dan muâf kaydedilmiştir[627]. medrese vakfından ayrı zâviyenin de bir vakfı bulunmaktadır. 1518'de zâviye vakfına *"Könk"* köyünün gelirinden 1.400 akça *"hisse-i malikane "* olarak ayrılmıştır[628].

1523'te vakfın geliri 7.816 akçaya yükselmiştir. Bunun 7. 118 akçası yine *"Könk"* köyü hâsılından, 698 akçası da *"Helezür"* köyü hâsılından teşkil olunmaktadır. Bu meblağlardan günde 21,5 akça ise aşağıdaki cihetlere harcanmaktadır[629]: *Mescid* 2, *Tabbah* 1, *Piyaz (soğan)* 1, *Tetimme* ve *Nemek (tuz vs)* 1, *Hınta (Buğday)* 3, *Güşt (et)* 3, *Bal* 3, *Ürz (pirinç)* 2, *Revgan (yağ)* 1, *İmamet* 1, *Nezâret* 3.5.

[624] *TD* 552, s. 46/b, *"ani'l-nükûd 'an karye-i mezbûre* (Mollakendi) *'an hisse-i divanî ber-vech-i maklu' fî sene 5000"*

[625] *TD* 552, s. 46/b; XVII. yüzyılda *Molla Ahmed Peykericî evkafında yevmî 3 akça ile bir de "Şeyh"* bulunduğu görülmektedir. Bkz. *Harput Şer. Sic.* No: 324, s. 253, h. 6.

[626] Zâviyeler ve dervişlerin iskân ve kolonizasyon konusunda oynadıkları rol hakkında bkz. Ö. L. Barkan, "İstilâ Devirlerinin Kolanizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler" *VD,* II, Ankara 1942, s. 279-386; A. Yaşar Ocak, "Zâviyeler", *VD,* XII, Ankara 1978, s. 247-269.

[627] *MM* 3038, s. 40.

[628] *TD* 64, s. 628.

1566'da zâviye vakfının geliri yüzde yüze yakın bir artışla 14.328 akçaya yükselmiştir. Bunun 2.592 akçası *"Helezür"* köyü hâsılının *"mâlikâne hissesi"*nden, 11.736 akçası da *"Könk"* köyü gelirinin *"mâlikâne hissesi"*nden oluşmaktadır. Bunlar aşağıdaki cihetlere sarfolunmaktadır[630]: *Câmi-i şerif Aşirhânı* 1, *Medrese İmâmı* 1, *imâmet* 2, *Câmi ferrâşı* 1/2, *Revgan* ve *hasır* 1, *Mescid* 2, *Tabbah (mutfak)* 1, *Kendüm (buğday)* 1, *Zâbit* 1. Ayrıca *"harc-ı ta'âm"* için: Buğday 4, Et 6, Tuz ve soğan 4, akça sarfolunmaktadır. Bunun dışında her Cuma gecesi pişirilen *pilav* için fiatı 18 akça olan 1 *müd pirinç*, birim fiatı 6 akça olan 2.5 *kıyye* (okka) *yağ; zerde* için 1/2 müd *pirinç*, fiatı 4 akça olan 3 *kıyye bal* ve 1 okka da *yağ* kullanılmaktadır ki, senede toplam 2.880 akça harcandığı görülmektedir. 468 akça ise *bâki* kalmaktadır.

2 — Hâcı Bey Zâviyesi

Peykericî zâviyesi gibi, Osmanlı öncesinde kurulduğu anlaşılan bu zâviyenin nerede bulunduğuna dair bilgi edinemiyoruz. 1518'de zâviye vakfına *"Sarını"* köyü hâsılından 1.400 akça ayrıldığına bakılırsa[631], zâviye *"Sarını"* köyünde olabilir. Fakat 1523 ve 1566 tahrirlerinde zâviyeden bahsedilmediği görülmektedir. Bunun sebebi belki de zâviyenin ortadan kalkmış olmasıdır.

3 — Mansûriye Zâviyesi

Şehir merkezinde, *Câmi-i Kebir Mahallesi*nde bulunan bu zâviye, halk arasında bugün *Mansur Baba Türbesi* olarak bilinmektedir. 1518 tarihli defterde zâviye vakfına *"Kinederiç"* köyü hâsılından 1.750 akça tahsis edildiği görülmektedir[632]. 1523'te zâviyenin geliri 1.352 akçaya düşmüştür (Tablo 39). Bunun 992 akçası yine *"Kinederiç"* köyünün gelirinden, 360 akçası da şehirde bulunan 9 bâb dükkanın elde edilmektedir. Bu mablağlardan günde 2 akçe mescidin *İmâmetine* verilmekte, geri kalanı zâviyede pişen yemek masraflarına (harc-ı ta'âm) sarfolunmaktadır[633].

1566'da, zâviye vakfının gelirinin arttığı gözlenmektedir. Toplam 8.980 akça olan gelirin 8.164 akçası *"Kinederiç"* köyünün gelirinden, 480 akçası *Attarlar çarşısı*nda bulunan 2 bâb dükkanın *"icâresi"*nden ve 252 akçası da *Börekçiler Çarşısı*ndaki 7 dükkanın *icâresi*nden elde edilmektedir. Bundan başka, *Haddedân Çarşısı*'nda bulunan 1 bâb dükkanın kira bedeli olarak 250 gr. (nîm nügi) yağ verilmekte ve *Çilingirân* dükkanlarından birisinin 84 akçalık geliri de vakıf gelirleri arasında yer almaktadır. Bunlar aşağıdaki şekilde harcanmaktadır[635]: *Mescid* 2, *Et* 6, *Bal* 6, *Buğday* 3, *piyaz-nohut* ve *nemek* 3, Ayrıca her Cuma gecesi pişen pi-

629 *TD* 998, s. 191.
630 *TD* 552, s. 46/b.
631 *TD* 64, s. 608.
632 *TD* 64, s. 607.
633 *TD* 998, s. 191.
634 *TD* 552, s. 46/a.

lav için 24 akça kıymetinde 1,5 müd pirinç, 18 akça kıymetinde 3 vakiyye yağ (revgan) satın alınmaktadır.

4 — Derviş Bâyezid Zâviyesi

Sadece 1518 tarihli defterde zikredilen bu zâviyenin nerede olduğu konusunda bilgi verilmemektedir. Sonraki tahrirlerde bahsedilmeyen bu zaviye vakfına *"Hamedi"* köyü gelirinden 962 akça bırakılmıştır[635]. Muhtemelen bu meblağ da *"harc-ı ta'âm"* ve diğer bazı ihtiyaçlar için sarfolunmaktadır.

5 — Şeyh Şâdi Zâviyesi

Bugünkü *Birvanlı* köyünde bulunan bu zâviyeden ilk defa 1523 tarihli defter bahsolunmaktadır. Buna göre o zamanki adı *"Sünkürd"* olan *Birvanlı* köyünün Harput Müdü[636] ile 2 müd tohum ekilebilen *"zemin"*inin geliri *"âyende ve revendeye sarf oluna"* kaydıyla zâviye vakfına bırakılmıştır[637]. Zâviyeden her nedense 1566 tarihli *Evkaf Defteri*'nde bahsolunmaktadır. Fakat aynı tarihli *Tahrir Defteri*'nde şeyhin zâviyesine 2 müdlük zeminin ayrıldığından bahsedilmekte ve ayrıca zâviyedâr olan kişinin *baş akçası* ve *avârız*'dan muâf kaydolunduğu görülmektedir[638].

Öte yandan Ocak 1637 sonları (Evâil-i Ramazan 1046) tarihli bir *kadı Sicili* kaydından, adı geçen tarihte köyün gelirini tasarruf eden sipahinin zâviye vakfına ayrılan 2 müdlük zeminin gelirini de *"kabz"* etmesi üzerine, köy halkının Divân'a mürâcaat ederek vakfa sahip çıktıklarını ve merkez tarafından Harput Kadısına meselenin *"defter-i cedîd-i hakanî"*deki (1566 tarihli son tahrir) gibi zâviye vakfı lehine halledilmesi hususunda emir verildiğini öğreniyoruz[639].

6 — Seyyid Kâsım Zâviyesi

Harput kasabasının hemen altındaki *"Hüseynik"* köyünde bulunan bu zaviyeden ilk defa 1523'te bahsolunmaktadır. Buna göre zaviye vakfına köyün 25 İstanbul Kilesi[640] hububat ekilebilen *zemin*'inin geliri tahsis edilmiştir[641].

1566'da vakfın geliri değişmemiştir[642].

7 — Ankuzu Baba Zâviyesi

Harput şehri yakınında bulunan bu zâviyenin kurucusu *Ankuzu Baba*'nın hayatı hakkında destanî bir takım rivayetlerden sözedilmektedir. Onun VIII. ve

635 *TD* 64, s. 645.
636 1 Harput Müdü = 205 kg.
637 *TD* 998, s. 191.
638 *TD* 106, s. 165/b.
639 *Harput Şer. Sic. No: 384, s. 225, h. 1.*
640 1 İstanbul Kilesi = 25,7 kg.
641 *TD* 998, s. 191.
642 *TD* 552, s. 47/a; *TD* 106, s. 129/a.

IX. yüzyıllarda Arap-Bizans mücadeleleri sırasında bölgenin fethi için savaştığı tahmin olunmaktadır[643]. *Evliya Çelebi,* XVII. yüzyılda *Ankuzu Baba Tekyesi*'nden bahisle, *"mihmân-hâne-i fıkarâdır"* demektedir[644]. XVI. yüzyılda ise, *Ankuzu Baba Zâviyesinden* sadece 1523 tarihli defterde bahsolunmaktadır. Buna göre *"Etminik"* köyünün Harput Müdü ile 2 müd'lük *"zemin"*inden elde edilen hububat *"âyende ve revendeye sarf oluna"* kaydıyla zâviye vakfına bırakılmıştır[645]. Fakat 1566 tarihli *Evkaf defteri*nde zâviye vakfından söz edilmemektedir.

8 — Şeyh-i Kâinât (Fatih Ahmed Baba) Zâviyesi

Harput şehrinin kuzeyinde, türbesi hâlâ halkın ziyaret yerleri arasında bulunan *Fatih Ahmed*'in tarihî şahsiyeti de *Ankuzu Baba*'nın ki gibi VIII. ve IX. yüzyıllardaki Arap-Bizans mücadelelerine dayandırılmaktadır[646].Halk arasında bugün *"Fethamed Baba"* olarak bilinen bu zât, XVI. yüzyıldaki vesikalarda *"Şeyh-i Kâinât"* olarak zikredilmektedir. *Evliya Çelebi, Feth Ahmed Baba Tekyesi*'nin *"Ulu âsitâne"* olduğundan bahsetmektedir[647].

1518'de zikredilmeyen Şeyhin tekyesinden ilk defa 1523 tahririnde bahsedilmektedir. Buna göre, *"Hamedi"* köyünün hububatının 1/4'ünün *"nısfı"* olan 813 akça *"âyende ve revendeye sarf oluna"* kaydıyla zâviye vakfına bırakılmıştır[648]. 1566'da ise vakfın geliri 2.010 akçaya yükselmiştir[649].

9 — Nazar Baba Zâviyesi

*Saray Hatun mahalles*inde, türbesi hâlâ ziyaret edilen yerler arasında olan bu zât, bugün *Nâdir Baba* olarak bilinmektedir[650]. İlk defa 1566 tahririnde bahsolunmaktadır. Buna göre zâviyesi vakfına 644 akça gelir tahsis edilmiştir[651].

d — *Hamamlar*

1523 tarihli İcmâl Defter'de bütün sancakta sadece 1 hamam bulunduğu kayıtlıdır[652]. Bunun geliri de *Zahiriye Medresesi* vakıflarına bırakılmıştır[653]. Ancak hamamın adı zikredilmediğinden, hangi hamam olduğunu tesbit edemiyoruz. 1518 ve 1566 tahrirlerinde ise herhangi bir hamamdan bahsedilmemektedir. Fakat 1566 tarihli *Evkaf Tahrir Defteri*'nde yine *Zahiriye Medresesi* vakıfları içersinde

[643] N. Ardıçoğlu, *Harput Tarihi,* s. 24-25.
[644] E. Çelebi, III, s. 218.
[645] *TD* 998, s. 191.
[646] Ardıçoğlu, *aynı eser,* s. 24.
[647] E. Çelebi, III, aynı yer.
[648] *TD* 998, s. 191.
[649] *TD* 552, s. 47/a; .
[650] *TD* 552, s. 47/a; (***)
[651] *TD* 552, s. 47/a.
[652] *TD* 998, s. 193.
[653] *TD* 998, s. 192.

"İcâre-i Hamâm-ı Vasatî"[654] şeklinde bir hamamdan bahsedilmektedir ki, *"hâlî ve harâbe"* olduğu belirtilen bu hamamın bugün *Cemşid Hamamı* olarak bilinen hamam mı, yoksa başka bir hamam mı olduğunu belirleyemiyoruz. Belki de *Cemsid hamamı* o sıralarda *"Hamam-ı Vasati"* (Orta Hamam) olarak anılıyordu.

XVII. yüzyılın ikinci yarısına ait 1667 (1077) tarihli bir *Şer'iyye Sicili* kaydında ise *Cemşid Bey Hamamı*'ndan bahisle yıllığının 24.000 akçaya kiraya verildiğini öğreniyoruz. Bu gelirin bir kısmı *"cânib-i vakfa"* ait olup kiralayanın peşin olarak ödemesi gerektiği belirtilmektedir[655]. Ancak her nedense vakfın ismi verilmemektedir.

Öte yandan *Evliya Çelebi,* XVII. yüzyılın ortalarında Harput'ta *Cemşid Hamamı, Dere Hamamı* ve *Kale Hamamı* olmak üzere üç hamamın bulunduğunu; bunlardan başka 120 adet "hânedân" hamamları olduğunu kaydetmektedir[656].

*Cemşid Bey Hamamı*nın bânisi, XVI. yüzyılda Palu hükümeti beyi olan *Kara Cemşid Bey*'dir.

e — *Çarşı ve Pazarlar* (Sûk-ı Sultanî)

Osmanlı şehirlerinde her malın muayyen yerlerde satıldığı ve buralara *"han", "kapan", "çarşı"* gibi adlar verildiği bilinmektedir. Meselâ *Attarlar çarşısı, Haffaflar çarşısı, Haddedân çarşısı* gibi.

Harput'ta bütün bu çarşıların bulunduğu yere *"Sûk-ı Sultanî"* (Sultan Çarşısı) denmektedir. XVI. yüzyıldaki *Tahrir defterleri*'nde geçmeyen bu isim, XVII. yüzyıldaki vesikalarda sık sık zikredilmektedir. Evliya Çelebi, *"Sûk-ı Sultanî"* de 600 dükkan bulunduğunu kaydetmektedir[657]. Fakat 1585 (993) tarihli *el-Hâc Dayı Mustafa Ağa*'nın vakfiyesinde *"Sûk-ı Sultanî"* de bulunması lâzım gelen birçok han ve dükkandan bahsedildiği halde, nedense *"Sûk-ı Sultanî"* adından hiç söz edilmemektedir[658]. Bu durumda bu adın XVII. yüzyılda ortaya çıkmış olabileceği ihtimali sözkonusudur. Öte yandan *el-Hâc Dayı Mustafa Ağa*'nın vakfiyesinde sözedilen han, çarşı ve dükkanların hiçbirisi maalesef günümüze intikal etmemiştir. Bu yüzden yerlerini belirlemek mümkün olmamaktadır.

f — *Bedesten*

Harput Şehrindeki *Bedesten*'in bugünkü *Kurşunlu Câmii*'nin bulunduğu *Kömür Meydanı* denilen mevkiide olduğu anlaşılmaktadır[659]. İlk defa 1523 tarihinde zikredilen *Bedesten "icaresi"*nin yarısı *Zahiriye Medresesi*'ne bırakılmıştır[660].

[654] *TD* 552, s. 46/a.
[655] *Harput Şer. Sic.* No: 278, s. 92, h. 2; No: 384, s. 184, h. 1.
[656] E. Çelebi, III, s. 218.
[657] E. Çelebi, III, aynı yer.
[658] Vakıflar genel Müd. Arşivi, No: 145 (1255 Ana. Başlar).
[659] "Harput-Elazığ Rehberi, *Yeni Fırat,* II/25 (1965), s. 5.
[660] *TD* 998, s. 192; *TD* 552, s. 46/a.

g — *Darbhâne*

Bugün yeri tesbit edilememekle beraber, Harput'taki *Darphâne*'nin tarihi XII. yüzyıla dayanmaktadır. Harput her devirde küçüklü büyüklü birçok devlete merkezlik etmesi sebebiyle *Darphâne*'nin daima faal bir vaziyette olduğunu zannediyoruz. Çünkü para bastırmak Türk-İslam devletlerinde hükümdarın önemli hâkimiyet sembolleri arasındadır[661]. Daha Artuklular zamanında *Darphâne*nin var olduğu bilinmektedir. İlk defa Artuklu hükümdarı *İmadeddin Ebubekir*'in Harput'ta para bastırdığı anlaşılmaktadır. Kezâ *Uzun Hasan Bey* ve torunı *Rüstem Han*'ın Harput'ta para bastırdığı bilinmektedir[662]

Safevîler'in Harput'ta para bastırıp bastırmadıklarını bilemiyoruz. Ancak *Yavuz Sultan Selim*'in Harput'ta para bastırdığını görüyoruz. Fakat *Yavuz*'un Harput'un fethi üzerine bastırdığı ileri sürülen paranın üzerinde h. 918/1512 tarihinin bulunduğu kaydedilmektedir ki, 1516 baharında Osmanlı hâkimiyetine girmiş olan Harput'ta 1512 yılında para bastırılmış olması tutarsız görünmektedir[663].

Harput'taki *Darphâne* de, *Kanunî* zamanında da sikke darb edilmiştir. Sikkenin üzerinde 1520/926, yani *Kanunî*'nin tahta çıktığı tarih bulunmaktadır[664]. *Darphâne, mukâtaa* usulü ile işletilmektedir[665].

D — ŞEHİRDEKİ SOSYAL VE İKTİSADÎ HAYAT

Harput şehri, XVI. yüzyıldaki Türk şehirlerinin bütün özelliklerine sahiptir. Artuklular'a ve Akkoyunlular'a uzun süre merkez olduğu için köklü bir şehirleşme mevcuttur. Şehri köyden ayıran en önemli fark veya şehri şehir yapan özellik, halkın daha çok tarım dışı mal ve hizmet üretmesi ve bunları yakın veya geniş bir çevre için pazarlamasıdır. Bu yüzden Osmanlı şehri, *"cuma kılınur ve bâzârı durur"* yer olarak tanımlamıştır[666].

Harput şehri halkı bu özelliklere uygun olarak büyük ölçüde tarım dışı üretimle geçimini temin etmekle beraber şehir çevresinde yapılan tarım faaliyetlerin ve bilhassa bağcılık ve bahçeciliğin ehemmiyeti büyüktür.[667] Bundan dolayı şehir tanımını; üretimde, tarımın yanında, tarım dışı faaliyetlerin ağır bastığı yerleşim merkezleridir şeklinde yapmak daha doğru olur kanaatindeyiz.

[661] Aydın Taneri, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray-Hayatı Teşkilatı*, s. 57.

[662] Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 47, 73.

[663] İ. Artuk, "Yavuz Sultan Selim'in Harput ve Hısn-ı Keyfânın İlhakı ile ilgili İki Sikkesi", *İ. H. Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 415-420, Harput'un fethi hakkında tafsilatlı bilgi vermiş olan yazarın Harput'un Osmanlı kuvvetlerince fethediliş tarihine temas etmemiş olması da garipdir.

[664] İ. Artuk, *Kanuni S. Süleyman Adına Basılan Sikkeler*, s. 47-48.

[665] Bkz. İktisadî Yapı Bölümü, Darphâne Mukataası.

[666] Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. TTK., Ankara, 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara 1981, s. 1265.

[667] Hamit Sadi Selen, "XVI. ve XVII. yüzyıllarda Anadolu'nun Köy ve Küçük Şehir Hayatı", *III. Türk Tarih Kongresi (1943), Ankara 1948*, s. 390-398.

Gerçekten Harput şehrinin ekonomik hayatında tarım, küçümsenmeyecek bir önemi hâizdir. 1518 tahririne göre, *"nefs-i şehir"* de, yılda 3000 kile (77.100 kg.) buğday, 7000 müd. şıra (1.435.000 kg), 14.000 müd. meyve (2.870.000 kg), 700 müd. pamuk (143.500 kg) ve 250 kilo mercimek ve bakla (6.425 kg) yetiştirildiği görülmektedir[669].

1523 yılında ise, *Mufassal Defter* olmadığından elde edilen ürünler hakkında bilgi verilmemektedir. Fakat İcmâl *Defter*'de yer alan kayda göre, *"harâc-ı bağât-ı şehirlüyân ve diraht-hâ-i meyve ve sebzevât"* adı altında şehirli halkın mahsullerinden *maktu'* olarak alınmaya başlanmış olan vergiler toplamı 13.200 akça tutmaktadır ki, bu meblağ 1518 tahririndeki yukarıda zikredilen mahsullerden alınan vergilere eşdeğerdir[670].

Diğer taraftan şehirdeki sanayi ve ticarî faaliyetler, tarımla ilgili faaliyetlerin yanında hayli ileridir. Öyle ki, *tamga-yı siyah, tamga-yı üserâ, şemhâne* ve *tabakhâne* vs. gibi adlar altında sanayi ve ticarî faaliyetlerin vergilendirilmesinden elde edilen hâsıl (gelir) 1518 tahririne göre, 118.000 akça tutmaktadır. Bu meblağ toplam sancak hasılatının % 7.6'sı, şehirden elde edilen gelirin ise % 74.6'sıdır. Bu nisbetler sonraki tahrirler de aşağı yukarı aynı kalmıştır. Bunların dışında kalan, *resm-i ispenç* ve *bâd-ı hevâ*[669] gibi vergiler ise, şehir hasılatının ancak % 10'u civarındadır (Tablo 40).

TABLO 40
ŞEHİRDEN ALINAN VERGİLERİN CİNSLERİNE GÖRE DAĞILIMI
1518-1566

NO	CİNSİ	1518	1523	1566
1	Muhsalât (bağât-ı müslümânân ve gebrân, resm-i saman, ösr-i gâllât-ı şehirlüyan vs.)	24.300	18.435	39.700
2	Sanayi ve ticaret (Boyahâne, şemhâne, tabakhâne kirişhâne, meyhâne mahsûl-i ihtisâb, tamga-yı siyah, Tamga-yı üsera, bâc-ı ubûr vs.)	121.000	201.167	258.170
3	Resm-i İspenç	9.175	16.500	28.000
4	Bâd-ı hevâ-i şehr (Cerime ve arûsiye vs.)	6.525	7.500	10.000
	TOPLAM	161.000	243.602	332.870

[668] *TD* 64, s. 621; 1 Kile (İstanbul Kilesi) = 25.7 kg; 1 müd. (Harput Müdü) = 205 kg.

[669] *TD* 998, s. 183.

1566 tahririne göre toplam şehir hâsılı içerisinde sanayi ve ticarî faaliyetlerin vergilendirilmesinden elde edilen gelir % 77 olarak gerçekleşmiştir. Toplam şehir hasılı ise 1518-1523 arası % 51, 1523-1566 arası % 36, 1518-1566 arasında ise % 106 nisbetinde artmıştır.

Öte yandan Harput'un bir Türk-İslam şehri haline gelmesinde Harput'un ilk fatihlerine ait türbeler ve bu türbelerin yanında teşekkül etmiş olan zâviyelerin büyük payı olmuştur. Meselâ şehrin kuzeydoğusunda türbesi bulunan *Fatih Ahmed Baba*'nın Harput'un Türkleşmesinde manevî açıdan büyük tesiri olmuştur. Keza aynı şey *Ankuzu baba* için de söylenebilir. Nitekim siyasî otoriterlerin bu gibi zâviyelere, halkın mülklerinin gelirini bağışlamasını büyük bir müsamaha ile karşıladıkları ve teşvik ettikleri görülür. Önceki bahislerde görüldüğü üzere Osmanlı idaresi, evvelki idareler tarafından bu hususlarda tanınan statüleri aynen devam ettirmiştir. Ayrıca, câmi, mescid ve medrese gibi toplum yararına kurulmuş olan kuruluşların vakıfları da şehirleşmede büyük rol oynamıştır. Harput şehrindeki benzeri yapıların hemen tamamının vakıf eser olduğu hatırlanırsa vakıfların ehemmiyeti ortaya çıkar [671].

Yine, ticarî ve sanayi faaliyetlerin sürdürüldüğü *Bedesten* ve çarşılar da şehirleşmede mühim unsurlardandır. *Bedesten* ve câmi, esasta Osmanlı şehrinin merkezini teşkil eder [672]. Bu meyânda Harput'taki "*Sûk-ı Sultanî*" ile *Saray Hatun Câmii* şehrin merkezini tayin etmektedir. Ancak şehrin esas ağırlık noktası ve hareketli olduğu yer, batıdaki *Dağ Kapısı*'ndan başlayarak, Kale'ye kadar uzanan cadde üzerinde toplanmıştır. Zaten *Saray Hatun Câmii* ile *Bedesten, Zahiriye Külliyesi* ve *Kale Hamamı* gibi diğer birçok yapılar bu cadde üzerinde bulunmaktadır. *Saray Hatun Câmii*nin karşısından kuzeye doğru uzanan cadde de *Ulu Câmii*'nin yanından bir kavis çizerek tekrar kaleye dönmektedir. Bu cadde de şehrin ana caddesinin bir uzantısıdır ve şehrin ticarî ve sanayi hayatında önemli yeri vardır (Kroki 1, Ek 9).

Sanayi faaliyetleri içersinde en başta geleni dericiliktir. Şehirde boğazlanan hayvanların derileri *debbağhâne*'de (tabakhâne) bir takım kimyasal işlemlere tâbi tutulduktan sonra, yapılacak eşyanın cinsine göre renk ve desen kazandırılarak işlenirdi. Derinin kullanıldığı alanlar o devir için oldukça yaygındı. Halkın giydiği çarık, çizme ve papuç gibi mühim eşyalar ile hayvan koşumları, eğer ve semer gibi pek çok şey, hep deriden imâl ediliyordu. Meselâ 1566 tahririnde *debbağhâne*'de işlenen her yirmi sahtiyan ve deriden 1 akça tamga alındığı belirtilmektedir [673] Bir yılda *debbağhâne*'den hâsıl olan gelir 2.160 akça olduğuna göre bir yılda 43.200 adet deri işlenmiş demektir.

[670] Bkz. Vergiler kısmı.

[671] Vakıfların Türk şehirciliğindeki rolü için bkz. Hilmi Ziya Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *VD*, IX, s. 13-38.

[672] Gönül Tankut, "Osmanlı Şehrinde Ticarî Fonksiyonların Mekansal Dağılımı", *VII. TTK, Ankara 25-29 Eylül 1970, Kongreye Sunulan Bildiriler,* II, Ankara 1973, s. 778.

[673] *TD* s. 67/a, bkz. Ek 4.

Harput'taki dokuma sanayiin varlığını biliyorsak da kapasitesi ve mahiyeti hakkındaki bilgilerimiz azdır. 1518 Kanunnâmesine göre Harput'ta "*Çeharkezi*"denilen bir kuşak bezi dokunmaktadır [674]. Ayrıca Harput çevresinde pamuk üretimi de ileri bir seviyede olduğundan iplik ve kumaş imâl eden atölyelerin bulunduğu da anlaşılmaktadır [675].

Ayrıca kumaş ve iplikleri renk ve desen kazandırmak için şehir merkezinde ve bazı köylerde *boyahâneler* bulunmaktadır. *Mukâtaa* usulü ile işletilen *boyahâneler,* devlet için önemli bir gelir kaynağıdır. 1518'de 44.000 akça olan *boyahâne mukâtaası* geliri, 1523'te 62.028 akça, 1566'da ise 106.300 akça olmuştur (Tablo 25). Fakat *boyahâneler*'in nasıl çalıştığı ve ne gibi işler yapıldığı hususunda teferruatlı bilgiye sahip değiliz.

Halkın aydınlatma ihtiyacının karşılanması için şehirde bulunan *Mumhânenin* (şemhâne) de ehemmiyeti büyüktür. Mum, o devirde câmi, mescid ve evlerde çok kullanılan bir aydınlatma aracıydı. Şehirde bulunan *Mumhâneyi* iltizâma alan "*âmil*" ham olarak aldığı mumu, imâl ederek, iki misli fiyatla satardı [676].

Ticarî faaliyetlerin de Harput şehri için zenginlik kaynağı olduğu görülmektedir. Şehirde bulunan sanayi imâlatının yanında, Harput'un *Diyarbekir-Ergani ve Bingöl* üzerinden gelen kervan yollarının üzerinde bulunması sebebiyle, gelip geçen kervanlardan sağlanan gelirin de önemi büyüktü. Daha Osmanlı fethinden hemen sonra, sosyal ve siyasî istikrarın henüz tam mânâsiyle sağlanmadığı sırada 1518 yılı tahririnde *tamga-yı siyâh* ve *bâc-ı übûr* vs. gibi adlar altında alınan resimlerden önemli ölçüde gelir elde edildiği görülmektedir. Devletin aldığı resim dışında kervanların çevre halkına sağladığı faydalar ve bölgeye kazandırdığı iktisadî canlılık da çok mühimdir.

Öte yandan *ihtisâb mukâtaası*nın da önemli bir yekun teşkil etmesi şehirdeki ticarî faaliyetlerin ve iktisadî gelişmenin çapını gösteren diğer bir göstergedir. *Bâc, tamga* ve *ihtisâb* gelirlerinin yüksek oluşu bilindiği gibi bir bölgedeki şehirleşme ve iktisadî faaliyetlerin gelişmişliğine delalet ettiğini önceki sayfalarda temas etmiştik. Bu bakımdan Harput, çevrede üretilen malların ve dışarıdan gelen ticaret eşyasının pazarlamasının yapıldığı önemli bir merkezdir. Öte yandan Çemişkezek, Palu, Ergani gibi çevre sancaklar halkının ihtiyaçlarını temin ettiği yer de yine Harput'tur. Bu sancaklar halkının üretimlerinin; özellikle Çemişkezek (bugünkü Tunceli ili)'teki konar-göçer aşiretlerin yağ, peynir gibi hayvan ürünleri ile koyun, keçi, sığır vs. hayvanlarını pazarladıkları en önemli pazar yine Harput'tur.

[674] *TD* 64, s. 604, bkz. Ek 1.

[675] "*.....ve dokunub bâzâra satılmağa gelen penbe bezinden....., ve penbe ve iplik bâzâra gelüb satılsa.....ve nefs-i şehirde dokunan çehârkezi kuşağı....*", *TD* 64, s. 604, Ek 1.

[676] Bkz. İktisadî Yapı bölümü, Mumhâne mukâtaası.

SONUÇ

XVI. yüzyılda Harput Sancağı üzerinde yaptığımız çalışma ile ilgili olarak elde ettiğimiz sonuçları şöyle özetleyebiliriz:

1 — Harput, Türk hâkimiyeti öncesinde, Doğu Anadolu'da müstahkem bir kaleye sahip oluşu sebebiyle, İran-Bizans ve Arap-Bizans mücadeleleri sırasında hudutta mühim bir mevkii işgâl etmiştir. Bu yıllarda henüz daha *kale-şehir* hayatının devam ettiği anlaşılmaktadır.

Türk hâkimiyetine geçtikten sonra ise, XVI. yüzyılın başlarına kadar, sırasıyla Çubuk Bey ve oğlu, Artuklular, Selçuklular, Dulkadiroğulları, Akkoyunlular gibi Türk Devletlerinin önemli merkezlerinden birisi olmuştur.

Çok kısa süren Safevî hâkimiyetinden sonra, Çaldıran zaferini müteakip, 1516 baharında Osmanlı idaresine geçen Harput ve çevresinde, Bugünkü Elazığ İli, merkez ilçe ile, Sivrice ilçesini içine alan yaklaşık 3.200 km²'lik bir sahada, Harput Sancağı adı altında Diyarbekir eyaletine tâbi bir sancak vücude getirilmiştir.

2 — Çevresinde Pertek, Eğil, Palu, Çermik gibi *"hükûmet"* veya *"yurtluk-ocaklık"* şeklinde *"mülkiyet"* olarak tasarruf edilen sancaklar bulunmasına rağmen Harput, idarî bakımdan, klâsik bir Osmanlı sancağı statüsündedir. Sancakbeyisi merkezden tayin edilir ve istendiği takdirde değiştirilebilir. Ancak Harput Sancakbeyileri genellikle bölgeyi iyi tanıyan ve ekseriya çevre sancaklarında görev yapmış *ümerâ* arasından tayin edilmektedir. Sancaktaki bütün timarlı askerlerin tabii komutanı olmaları hasebiyle de, Diyarbekir Beylerbeyisinin sancağı altında, bilhassa bütün İran Seferlerine katıldıkları görülmektedir.

Osmanlı idaresi, Harput Sancağı'nı coğrafî özelliklerinin ve mahallî örf ve âdetlerini dikkate alarak *Uluâbâd, Kuzâbâd, Ebutâhir, Gölcük, Behrimâz, Sarıkamış* ve *Hersini* olmak üzere 7 nâhiyeye ayrılmıştır. Bunlar idarî bir birimdirler; ancak coğrafî bir bölgeyi ifade etmekten öteye geçmezler. Kazâ ve idare merkezi esas itibariyle Harput şehridir. Sancağa bağlı bütün köylerin davâları Harput'ta görülmektedir.

3 — Harput Sancağı nüfusu, 1518'lerde, arazinin genişliği ile orantılı değildir; son derece azdır. Bunun sebebi, Doğu Anadolu üzerindeki Osmanlı-Safevî mücadelesinin henüz yeni bitmiş olmasıdır. Aradaki savaşlar yüzünden bölgedeki halk oturduğu yeri terketmiştir. *Tahrir Defterleri*'nde *"virân"* ve *"hâlî"* kaydedilen köy sayısının kabarıklılığı bunu teyid etmektedir. 1523 yılındaki tahrirde sancak nüfusunun yüzde yüzün üzerinde bir artış gösterdiği müşahade olun-

maktadır ki, nüfusun normal artış hızının çok üstünde olan bu nisbetin sebebi, muhtemelen savaş sebebiyle yerini yurdunu terketmiş olan halkın, Osmanlı idaresinin sağlandığı sulh ve sükûn ortamından dolayı geri dönmesidir. Ayrıca çevre sancaklardan da Harput Sancağı'na gelip yerleşmeler sözkonusudur. Nitekim 1518'deki *"virân"* kaydedilmiş olan birçok köyün 1523'te meskûn hâle geldiği dikkati çekmektedir. Bunda, 1518 tarihli tahrir sırasında, vergi mükelleîyetinden kaçmak isteyen halkın, oturduğu yeri terkedip, tahrir bittikten sonra geri dönmüş olması ihtimali de mevcuttur.

1566 yılındaki son tahrirde de sancak nüfusunda 1518 ve 1523 tahrirlerine nazaran önemli artışlar meydana geldiği görülmektedir. 1518'de 25 bin civarında olan sancak nüfusu, 1523'te 50 binin ve 1566'da da 100 binin üzerine çıkmıştır (Tablo 10). Bu durum XVI. yüzyılında Akdeniz ülkelerinde büyük bir nüfus patlaması meydana geldiği konusundaki görüşleri doğrulamaktadır.

İncelediğimiz dönem içerisinde, müslim ve gayrimüslim unsurların toplam sancak nüfusu içerisindeki nisbetlerinde ise büyük bir değişiklik olmamıştır. Sancak genelinde müslim nüfus %156-62 nisbetini muhafaza etmiştir. *Ermeni, Süryani* ve *Rum* olmak üzere üç etnik guruptan oluşan gayrimüslimler ise % 40-45 civarındadırlar.

1518-1523 yılları arasında gayrimüslim nüfustaki artış hızının, müslim nüfusun artış hızının çok üzerinde olduğu dikkati çekmektedir. Fakat 1523-1566 arasında durum tersine dönmüştür. Öyle zannediyoruz ki, bunun sebebi 1518-1523 arasında, XVI. yüzyılın başlarından itibaren, Türkmen aşiretlerinin İran'a doğru başlattıkları göç hareketidir. Sulh ve sükun ortamının sağlanmasından sonra; 1520'lerden itibaren bu göç hareketi tersine dönmüş olmalıdır. Ancak toplam nüfusta 5 yıllık sürede meydana gelen yüzde yüzün üzerindeki artışı şimdilik bütün yönleriyle izah etmek güç görünmektedir. Bunun, Doğu Anadolu'daki bütün sancakların nüfus hareketlerinin incelenmesinden sonra mümkün olabileceğini zannediyoruz. Ayrıca 1518 tahririndeki bu hususa ait bilgilerin sıhhati de şüpheli görünmektedir.

Yerleşime gelince; müslim halkın dağınık bir halde bulunmasına mukabil, gayrimüslimlerin az sayıdaki merkez köylerde, kalabalık guruplar halinde oturdukları görülmektedir (Harita 4). Öyle ki, müslüman köylerin nüfusu, ekseriya 15-20 hâne civarındadır. Gayrimüslim köyler ise 50-100 hâne ve hatta daha fazla nüfusa sahiptir. Fakat sancaktaki köylerin % 70'inden fazlası müslüman yerleşim merkezleridir. Öte yandan gayrimüslim unsurların zamanla şehir merkezinde toplanmaya başladıkları görülmektedir.

Her iki unsurun birlikte yaşadığı köy sayısının çok az olduğu gözlenmektedir. Bunlar da evvelce, sadece gayrimüslimlerle meskûn iken, bir kısım müslüman halkın gelip yerleşmesiyle ortaya çıkmışlardır. Çok defa her iki dinî zümre de ayrı ayrı mahallelerde oturmaktadırlar. Bu arada Türk fethi sonrasında, yerli gayrimüşlimlerin boş bıraktığı birçok köy, müslüman halk tarafından iskân edilmiştir. İsmi Ermenice veya Rumca olduğu halde halkı tamamiyle müslüman olan köyler bunu doğrulamaktadır.

Şehir merkezinde de her iki unsur ayrı ayrı mahallelerde oturmaktadırlar. Müslümanlar 14, gayrimüslimler 4 mahalle halindedirler.

4—Nüfusun bu nisbette yüksek artışının en mühim sebebi şüphesiz iktisadî ve sosyal gelişmedir. Gerçekten 1518-1566 yılları arasında üretim ile sanayi ve ticarî faaliyetlerde büyük gelişmeler kaydedilmiştir. Üretim ve vergilere ait rakamlar bunu ortaya koymaktadır. Sözkonusu dönemde bütün tarım ürünlerinde yüzde yüzün üzerinde artışlar görülmektedir. Ekilebilen arazi miktarında kısmî bir artış sözkonusu olmakla beraber, üretimdeki artış daha yüksektir.

Ticarî ve sanayi faaliyetlerdeki gelişme son derece yüksektir. Bunda en büyük pay, Harput'un önemli ticaret yolları üzerinde bulunmasıdır. İncelediğimiz dönemde henüz Hint deniz yolunun tamamiyle Batılıların eline geçmemiş olması, ticarî faaliyetlerin genişlemesini devam ettirmiştir.

Vergi gelirlerinde de iktisadî gelişmeye paralel olarak bir yükselme görülmektedir. 1518'de, 1,5 milyon akça civarında olan toplam sancak hâsılatı 1523'te 1,7 milyon akçaya, 1566'da ise, 3,7 milyon akçaya yükselmiştir (Tablo 37). Akçanın değerinde incelediğimiz dönemde mühim bir değişme görülmediği nazar-ı itibara alınırsa, yaklaşık 50 sene içersinde, yüzde yüzü aşan reel bir artış gerçekleşmiş demektir.

Vergi gelirleri içerisinde en mühim gurubu % 60 civarında bir nisbetle hububat ve diğer mahsullerden alınan *öşür* teşkil etmektedir. Geri kalan ise, şahsa bağlı vergilerle, ticarî ve sanayi faaliyetlerin vergilendirilmesinden elde edilen gelirler ve *bad-ı hevâ* türündeki vergilerden müteşekkildir.

Vergi ve resimler hakkındaki kanunlardan *bâc, tamga* ve *ihtisâb* hususunda, bilhassa 1518 tarihli defterde yer alanlar genellikle Akkoyunlu *Uzun Hasan Bey*'e ait kanunlardır. Üretimle ilgili hususlarda ise *kanun-ı Osmanî* esastır. *Uzun Hasan Bey*'e ait kanunlardan, Osmanlı kanunlarına çok ters düşenler lağvedilmişse de birçoğu bırakılmıştır. Fakat sonraki tahrirlerde bunlar da yavaş yavaş ortadan kaldırılmıştır.

Ebutâhir nâhiyesi bu bakımdan sancağın diğer nâhiyelerinden farklı, ayrı bir bütünlük arzetmektedir. Birçok vergi ve resimlerin farklı oluşu sebebiyle de *Ebutâhir* nâhiyesi için ayrıca bir kanunnâme vazedilmiştir. Mamafih sonraki tahrirlerde burada da Osmanlı kanunlarına dönülmüş ve nihayet 1566 tahririnde ayrıca bir kanunnâme tertibine lüzum görülmeyerek, sadece arazi yapısının *"çiftlik"*e müsait olmadığından *resm-i çift* yerine *resm-i zemin* kaydedildiği belirtilmekle yetinilmiştir.

5—Harput Sancağı, mîrî arazi rejiminin uygulandığı bölgelerden olduğundan timar sistemi tatbik edilmiştir. Sancağın gelirinin büyük kısmı padişah has-

larına dahil edilmiş; yani merkeze alınmıştır. 1518'de % 30 civarında olan padişah hasları, 1523'te % 45'e, 1566'da % 65'e yükselmiştir (Tablo 37). Buna karşılık Sancakbeyi haslarından 1518'den 1566'ya düşüş görülmektedir. Bu arada 1518 ve 1566 tahrirlerinde *"hükümet"* olarak tasarruf edilen Eğil'in Sancakbeyi'nin de Harput'ta hasları bulunmaktadır. 1523'te sözkonusu bu haslar Çermik Sancakbeyi'ne tevcih edilmiştir.

Timar ve zeâmetlere ayrılan gelirler de her tahrirde yükselmekle beraber, toplam sancak hasılı içerisindeki nisbetinde devamlı bir düşüş gözlenmektedir. Timarlar klasik teoriye uygun olarak ekseriya 2.000 akçanın üzerinde gelire sahiptir. 1518'den 1566'ya sipahi sayısında da artışlar meydana gelmiştir. 1518'de 60 civarında olan timarlı sipahi mevcudu, 1566'da 100'ü geçmiştir. Kezâ zeâmet sahibi de 1518'de 1 iken 1566'da 17 olmuştur. XVII. yüzyılın başlarında *Ayn-ı Ali Efendiye* göre sancağın, *cebelüleri* ile birlikte 2.200 askeri vardır.

6—Harput Sancağı'nın idarî ve kazâî merkezi olan Harput şehri, *Uluova*'nın kuzeyindeki, denizden yüksekliği 1280 metre olan tepeler üzerinde kurulmuştur. Kuzeyde Murad suyu ve güneyde Fırat'ın sınırladığı saha içerisinde stratejik konumu ve ticaret yollarının üzerinde bulunması sebebiyle Harput, klâsik devirler için daima mühim bir mevkii teşkil etmiştir. Şehrin ana unsurlarından olan kale'nin tarihi M. Ö. 2000 yıllarına kadar uzanır. İlk mahallelerin de kalenin etrafında teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. Müslüman mahalleleri ise, bu *kadîm* mahallelerin çevresinde kurulmuştur. Tahrirlere göre bazı farklılıklar görülmekle beraber şehirde, genel olarak müslümanların oturduğu 14, gayrimüslimlerin oturduğu 4 mahalle bulunmaktadır. Ancak gayrimüslim mahallelerinin oldukça kalabalık olmalarına mukabil, müslim mahalleleri daha az nüfusa sahiptir.

Şehirde her biri bir mahalleye adını vermiş olan 14 câmi ve mescid, 2 medrese, 4 zâviye, 1 bedesten, 1 darbhâne, 1 tabakhâne, 1 kirişhâne, boyahâneler, hamamlar ile bir çok dükkan ve çarşılar bulunmaktadır. Bunların birçoğu vakıf eserlerdir. 1523 tarihli *İcmâl Defter*'de ve 1566 tarihli *Evkaf Tahrir Defteri*'nde vakıflarla ilgili geniş bilgiler bulmak mümkündür. *"Vakf-ı hayrî* (hayır için çalışan) durumundaki vakıfların tamamı, kamunun hizmet ve kullanımına açık olan, câmi, mescid, medrese ve zâviyelere aittir. Ne yazık ki, hiçbirinin vakfiyesi günümüze intikal etmemiştir. Osmanlı idaresi vakıflara ait gelirlerin her tahrirde arttırma yoluna gitmiştir (Tablo 39).

Son olarak şunları söyleyebiliriz; Arşivlerimizdeki vesikaların tahlil ve tedkiki ile millî tarihimizin ortaya konmasında ve kültürümüzün gelişmesinde önemli merhaleler katedileceğine şüphe yoktur. Çünkü toplumumuzun istikbale daha iyi hazırlanabilmesi için, geçirdiği tarihî safhaların iktisadî, sosyal ve kültürel yönleriyle bilinmesi gerekmektedir. Bu bakımdan araştırmamızla Doğu Anadolu'da mühim bir yer işgal eden Harput Sancağı'nı muhtelif yönleriyle, vesikaların elverdiği ölçüde, objektif ve ilmî metodlarda ortaya koymaya çalıştık. Gördük ki, sadece bir sancağın yapısının bilinmesi halinde bile birçok meselele-

re ışık tutulmuş olacaktır. Bunun bütün imparatorluğa teşmil edilmesi halinde ise, daha mühim hakikatlerin ortaya konacağı âşikârdır. Fakat bunu gerçekleştirmek çok sayıdaki araştırıcının, daha gelişmiş metodlarla ve tekniğine en son imkanlarını kullanarak çalışmaları ile mümkün olacağı kanaatindeyiz.

TABLO 41
1518 TAHRİRİNE GÖRE NAHİYELER VE KÖYLERİ

	KÖYLER	
	HARPUT NAHİYESİ	
1	AÇEDEPEÇİK	اچه ديه جك
2	AĞINSI	اغنصى
3	AHUR	آخور
4	ALACA	الاجا
5	AŞVAN	اشوان
6	AVCI	اوجى
7	BAĞDERE	بعدره
8	BERTECİK	برته جك
9	BERTECİKHAN (V)	برته جك خان
10	BURYAZ	بوريإز
11	BUZMEŞEN	بوزمشن
12	CAFERİ	جعفرى
13	ÇAKMAK (V)	چقماق
14	CAMKUNUT	جامقنوت
15	CİB	جيب
16	ÇOMAK	جوماق
17	ÇORKİĞ	چوركيغ
18	ÇÖTE	چوته
19	ÇULÇAPUR	چلچاپور
20	DALDİK	دالديك
21	DAMBÜYÜK (V)	دام بيوك
22	DURİK (V)	دوريك
23	EKRÜZ	اكروز
24	ELKİ (V)	الكر
25	EMNİKKAÇMAZ	امنك قجمز
26	EMİKKÜRD	امنك كورد
27	ETMENİK	اتمه ننك
28	EVERİK	اوريك
29	GERMİRİ	كرمرى
30	GİDEFİK	كيده فيك
31	GÜDEYİK	كوديك
32	HABUSI BÜZÜRG	حبوس بررك
33	HACERİ	حجرى
34	HACISEYLİ	حاجى سيلى
35	HAL	خال
36	HAMİDİ	حميدى
37	HANİBRAHİMŞAH (V)	حان ابراهمشاه
38	HÂNKÂH	خانقاه
39	HANRAZATMALU (V)	خان رزتملو
40	HASUDEK (V)	حسودك
41	HAVİK (V)	حاويك
42	HELEZÜR	هله زور
43	HERSENİK	هرسنيك
44	HIRHİK	حرحيك
45	HOGU	خوغى
46	HOLVENK	حلونك
47	HORNİK	خورنيك
48	HOŞ	خوش
49	HUH	حوح
50	İÇME	اچمه
51	İĞİKİ	اغيكى
52	İNEBEY (V)	اينه بك
53	KARİNGİD	كارنكد
54	KAVAK	قواق
55	KEHLİ	كهلى
56	KEMAHAS	كاحص
57	KESRİK	كصريك
58	KİĞİVENK	كيغيونك
59	KİNEDERİÇ	كنه درچ
60	KOÇKAL'A	قوچ قلعه
61	KONAKALMAZ	قناق المز
62	KÖNK	كونك
63	KÖRPE	كورپه
64	MALATYA-I KÜÇÜK (V)	ملاطيهِ كوجك
65	MALATYA-I BÜZÜRG (V)	ملاطيهِ برزك
66	MIĞI	ميغى
67	MİYADUN (V)	ميادون
68	MORENİK	مورە نيك
69	MURİ	مورى
70	MÜRİDİ	مريدى
71	NORŞUN	نورشون
72	PEKİNİK	پكه نيك
73	PELTE	پلته
74	PERÇENÇ	پرچنچ
75	PİNÇİRİK (V)	پنچيريك
76	PİRİNÇCİ	برنجى
77	SARBİ	صربى
78	SARPULU	صارپلو
79	SARUNI	صارونى
80	SEFERNİK (V)	صفرنيك
81	ŞEMSİ	شمس
82	ŞİNTİL	شنتل
83	SOVUCAK (V)	صوجك
84	SÜNKÜRD	صون كودك
85	SÜNTÜRK	صون تورك
86	SÜRSÜRÜ	صورصرى
87	TADIM	دادم
88	TAVLADEPECİK (V)	تاوله ديه جك
89	TEMTE	تمته
90	TEŞTEDİ (DİŞİDİ)	تشتدى
91	TİL (V)	تيل
92	TİLENZİD	تيل انذيد
93	TİLKUDUNA - KUYU	تيل قدونه قويل كند
94	TUVAN	توان
95	ÜÇAĞAÇ	اوچ اغاچ
96	ÜNGÜZEK	اككوزك
97	VARTANİK	وارتاتيل
98	YUVAN	يوان
99	ZALUNI	زالونى
100	ZAROK	راروك
101	ZAVİYE-i ABDURRAHMA	زاويه عبدالرحمن
102	ZAVİYECİK	زاويه جك
103	ZERTARİÇ	زرتاريچ
	EBUTAHİR NAHİYESİ	
1	AKSEKİ	اغ سكى
2	ARDAK	اردق
3	ASLO (V)	اصلو
4	AVSİYA	اوصيا
5	AYVOS	ايوس
6	BEKERME	بكرمه
7	CEVLANİ	جولانى
8	CÜGE	جوكه
9	EBUTAHİR	ابوطاهر
10	ELGÜK-İ ULYÂ	الكوك عليا
11	ELGÜK-İ SÜFLÂ	الكوك سفلا
12	FENK	فيك
13	HUZİ	حورى
14	İRİNGİL	ارنكل
15	KAMIŞLIK	قامشل
16	KEFERDİZ-İ BÜZÜRG	كفرديز برزك
17	KEFERDİZ-İ KÜÇÜK (V)	كفرديز كوجك
18	KEVÂDÇERKES	كواد جركس
19	KIZARİ	قرارى
20	MERAKLU (V)	مراقلو
21	MESKEN (V)	مسكن
22	SAMAHTO	صماحته
23	TAHTO	تاحتو
24	TİLK (V)	تيلك
25	USLU	اوصلو
26	YENİCE	يكنج
	GÖLCÜK-İ SÜFLÂ NAHİYESİ	
1	ALINCIK	النجوق
2	BEKŞİ	بكشى
3	CÜND	جو ند
4	GÖLCÜK-İ SÜFLA	كولجك سفلا
5	GÜNEY	كونى
6	HALİFECİK (V)	حلينه جك
7	HAVİDİ	حويدى
8	HEFTHİSAR	هفت حصار
9	KÜRK	كورك
10	PERDİK	پرديك
	GÖLCÜK-İ ULYA NAHİYESİ	
1	ALUSLU	الوسلو
2	BAHRİ	بحرى
3	BİŞİRTO	بشورته
4	DUSTERİK	دوستريك
5	ELBİSTAN	البوتان
6	EMİRZE (V)	امرز
7	ETMİNİK-İ SÜFLA	اتمنك سفلا
8	ETMİNİK-İ ULYA (V)	اتمنك عليا
9	EVMEN	اومن
10	GARAKSİN (V)	عرقسين
11	GENEPİ	كنه بى
12	GÖLCÜK-İ ULYA	كولجك عليا
13	HAVRİ (V)	حاورى
14	HELÂL	حلال
15	HELİNDİR	حلندر
16	KENGERLÜ (V)	كنكرلو
17	KOZİN (GEZİN)	كوزين
18	MELİK (V)	مليك
19	PURNOS	پورنوس
20	ŞEYH EKEME	شيح اكه مه
21	VARTENİK	وازنه نيك
	HERSİNİ NAHİYESİ	
1	ARINDIK	ارنديك
2	HERDİ	هردى
3	PARÇIKANLU	پارچكانلو
4	RİBAT (HERSİNİ)	ربات
5	ŞAHAPLU	شهابلو
6	SANIK	صانك
7	ZEYVE	ريوه

TABLO 42
1523 TAHRİRİNE GÖRE NAHİYELER VE KÖYLERİ

	KÖYLER	
	ULU ÂBÂD NAHİYESİ	
1	AÇEDEPEÇİK	ايچه دپه جك
2	AĞINSI	اغنسى
3	AHUR	اخور
4	CAFERİ	جعفرى
5	ÇULÇAPUR	چيل حپور
6	DADAYIMVENK	داديم ونك
7	DADAYİŞ	دهده يشى
8	DALDİK	دالديك
9	EMNIKKÜRD	امنيك كورد
10	EVERIK	اوريك
11	GERMÜRI	كرمورى
12	GİDEFİK	كيدهفيك
13	HABUSI	حبوس
14	HACERİ	حجرى
15	HALFE	خالفه
16	HAVIK	حاوك
17	HELEZÜR	حلذور
18	HIRHİK	حرحيك
19	HOĞU	حوغى
20	HOŞ	حوش
21	HUH	حوح
22	HURKENK	حركنك
23	HÜSEYNİK	حسينيك
24	İÇME	ايچمه
25	İĞİKİ	اغيكى
26	İLMENLÜ	ايلمنلو
27	İRTİMNİK	ارتمنيك
28	KAVAK	قواق
29	KEMAHAS	كماحس
30	KESRİK	كسرل
31	KİĞİVANK	كيغ وانك
32	KİNEDERİÇ	كنه درج
33	KOÇKAL'A	قوچ قلعه
34	KONAKALMAZ	قناق الماز
35	KÖNK	كونك
36	MAHKO	محكو
37	MIĞI	ميغى
38	MORNİK	مورنيك
39	MURİ	مور
40	MUZAFFERİ	مصطفرى
41	NORŞİN	نورشن
42	PAĞNİK	پاغنيك
43	PERÇENÇ	پرچنچ
44	SARPULU	صاريل
45	ŞEMSİ	شمس
46	ŞİNTİL	شنتيل
47	SÜRSÜRÜ	سرسرى
48	TAVİLİDEPECİK	طويلى دنه جيك
49	TİLANZİD	تيل انزيد
50	TİLKUTUNA (KUYUL	تيل قطونه قيولوكندى
51	TİLON	تلون
52	VERTETİL	ورته تيل
53	YALANUZTOROS	يلاكوزتوروس
54	YAYLAKÇI	ييلاقجى
55	ZAĞFİRANİ	زغفرانى
56	ZERTARİÇ	زرتارجا
	KUZÂBÂD NAHİYESİ	زاويه عبدالرحمن
1	(ZAVİYE-Yİ) ABDURRAHMAN	
2	AKÇAKAL'A	اقچه قلعه
3	ALACA	الاجه
4	ANTAYİK	عنتايق
5	AŞVAN	اشوان
6	AVCILI	اوجلى
7	BERTECİK	برته جك
8	BUNCU	بونجى
9	BURYAS	بورياس
10	BUZEŞEN	بورشن
11	ÇAKMAK	چقمق
12	CİP	جيب
13	ÇOMAK	چوماق
14	ÇORKİĞ	چوركيغ
15	TAMBÜYÜK	حام بيوك
16	EKRÜK	اكروك
17	EKRÜZ	اكروز
18	EMNİKKAÇMAZ	امنيك قاچمز
19	GARAKSİN	عراقسى
20	GUDEYİK	كوديك
21	HACEMEREK	خاجه مرك
22	HACISELİ	حاجى سيلى
23	HAL	حال
24	HAMİDİ	حميدى
25	HANİBRAHİMŞAH	حان ابراهمشا

	KÖYLER	
26	HAR	خار
27	HASUDEK	حسودك
28	HERSENK	حرسيك
29	HİNSOR	هنسور
30	HOLVENK	حلونك
31	HORNİK	حورنيك
32	HÜNEKREK	هنكرك
33	KARİNGİD	كارنكيد
34	KÖRPE	كورپه
35	MALATYA-ı BÜZÜRG	ملاطيه برزل
36	MALATYA-I KÜÇÜK	ملاطيه كوجك
37	MÜRİDİ	مريدى
38	PEKİNİK	پكنيك
39	PELTE	پلته
40	PERCEDİKAN (PARÇİKAN)	برجدكان
41	PİNCİRİK	پنجريك
42	SARBİ	
43	SARINI	صارنى
44	SEFERNİK	صارنى
45	SELFUR	سفرنيك
46	SEYLİ	سلفور
47	SİNOKÜRD	سيلى
48	SİNOTÜRK	سينو كورد
49	TEMTE	سينو تورك
50	TEŞDET (DİŞİDİ)	تمته
51	ÜÇAĞAÇ	تشتد
52	ÜNGÜZEK	اوچ اغاج
53	YAĞMADERE (BAĞDERE)	انكوزك
54	ZALUNI	باغه دره
55	ZARATO	زالونى
56	ZAROK	زاراتو
57	ZAVİYE-İ PİRANLU	ياروق
58	ZELİHAN	زاويه پرانلو
		زلحان
	EBUTAHİR NAHİYESİ	
1	ASKESİ	اغ سكو
2	ARDO	اردو
3	ASLO	اسلو
4	AVSİYA	اوصيه
5	AYVOS	ايوس
6	BEKERME	بكرمه
7	CEVLANİ	جولا نى
8	CÜGE	جوكه
9	EBUTAHİR	ابوطهر
10	ELGÜK-İ SÜFLA	ايلكوك سفلا
11	ELGÜK-İ ULYA	ايلكوك عليا
12	İRİNGİL	ارنكل
13	KAMIŞLIK	قامشلق
14	KIZARİ	قزار
15	MESKEN	مسكين
16	SAMAHTO	صماحتو
17	TİLK	تليك
18	USLU	اوصلى
19	YENİCE	يكنجه
20	MEGU	مكو
21	MEZREA	مررعه
22	HAYRO (?)	حيرو
23	KIRKUYU	قرقيو
24	MEŞK	مشك
25	CEVLİ	جولى
	GÖLCÜK-İ SÜFLA NAHİYESİ	
1	ALINCIK	النجق
2	BEŞKİ	بشكى
3	CÜND	جوند
4	GÖLCÜK-İ SÜFLA	كولجوك سفلا
5	GÜNEY	كونى
6	HALFECİK	خلفه جك
7	HAVİDİ (HİRSO?)	هويد
8	HEFTEHİSAR	هفت خصار
9	KÜRK	كورك
10	PERDİK	پرديك
	GÖLCÜK-İ ULYA NAHİYESİ	
1	GÖLCÜK-İ ULYA	كولجوك عليا
2	HATUNKENDİ	خاتون كندى
	HERSİNİ NAHİYESİ	
1	ARINDIK	ارندق
2	GÖRGÜŞAN	كوركيان
3	HERDİ	هدى
4	RİBAT-I HERSİNİ	ربات هرسنى
5	ŞAHAPLU	شهابلو
6	SANIK	سانيك
7	ZAVİYE-İ HERSİNİ	زاويه هرسى

	KÖYLER			KÖYLER	
	SARIKAMIŞ NAHİYESİ			*BEHRİMAZ NAHİYESİ*	
1	GENEBİ	كنه بى	1	BERSUKİ	برسوق
2	İĞİKİ	اغيكى	2	BERVİ	بروى
3	İĞİKİ ULYA	اغيكى عليا	3	BİŞİRTO	بشيرتو
4	KARIKŞAH	قارقشا	4	ELBUSTAN	البوستان
5	MELİK	ملك	5	HAVRİ	حورى
6	VARTENİK	ورتنك	6	HELİNDİR	حلندر
			7	KOÇULU (?)	قجل
			8	MEZREA	مزرعه
			9	MİLLİLÜ	مللو
			10	MUŞYEK	موش يك
			11	PIRNOZ	پرنور
			12	ŞEYHKATİL	شيح قاتيل
			13	UMUTKENDİ	اومد كندى

TABLO 43
1566 TAHRİRİNE GÖRE NAHİYELER VE KÖYLERİ

	KÖYLER			KÖYLER	
	ULUÂBÂD NAHİYESİ		42	MIĞI	ميغى
1	AÇEDEPE	اچه دپه	43	MORNİK	مورنيك
2	AĞINSI	اغنى	44	MOLLAKENDİ	ملاكندى
3	AHUR	اخور	45	MUZAFFERİ	مظفرى
4	ALİŞAM (BİLAL)	على شام	46	MÜRÜ	مورى
5	CAFERİ	جعفرى	47	NORŞUN	نورشون
6	ÇILÇAPUR	چيل چوپور	48	PERÇENÇ-İ SÜFLÂ	پرچنچ سفلا
7	DADAYİŞ	ده ده مشى	49	PERÇENÇ-İ ULYÂ	پرچنچ عليا
8	DALDİK	دالديك	50	SARPILI	صارپى
9	EKREK	اكرك	51	SÜRSÜRÜ	سورسرى
10	ELAMANLU	المنلو	52	ŞEMSİ	شمسى
11	EMLİKKAÇMAZ	امليك قچماز	53	ŞİNTİL	شنتيل
12	ETMENİK	اتمنك	54	TAVİLİDEPESİ	طويلى دپه سى
13	GARAKSİN	عرقسن	55	TİLANZİD	تيلانزد
14	GERMÜRİ	كرمورى	56	TÜVAN	توان
15	GİDEFİK	كده فيك	57	VARTETİL	وارته تيل
16	HABUSI	حبوسى	58	YALNIZTOROS	يالكزتورس
17	HACERİ	حجرى	59	ZERTARİÇ	رزتاريچ
18	HÂNKÂH	حاتصات		*KUZÂBÂD NAHİYESİ*	
19	HAVİK	هاوك	1	AKÇAKAL'A	اقچه قلعه
20	HELEZÜR	هله زور	2	ALACA	الاجه
21	HIRHİK	حرحيك	3	ANTAYİK	عنتايق
22	HOĞU	حوغى	4	ARINDIK	ارندق
23	HOŞ	حوش	5	AŞVAN	اشوان
24	HOZEKDEK	حوزكدك	6	AVCI	اوجى
25	HUH	خوخ	7	AYSOR	الصور
26	HÜSEYNİK	حسنيك	8	BERTECİK	برته جك
27	İÇME	ايچمه	9	BİZMİŞEN	بزميش
28	İĞİKİ	اغنكى	10	BURYAZ	بوباز
29	İRTİMNİK	ايرتمنك	11	CAMKUNUT	جامقنود
30	KAVAK	قواق	12	CİP	جيب
31	KEHLİ	كهلى	13	ÇAKMAK	چقماق
32	KEMAHAS	كماحسى	14	ÇOMAK	چوماق
33	KESRİK	كسرك	15	ÇORKİĞ	چوركيغ
34	KİĞİVANK	كيغى وانك	16	DAMBÜYÜK	دام بيوك
35	KİNEDARİÇ	كنه دارچ	17	DİŞİDİ	تشيدى
36	KOÇKAL'A	قوچ قلعه	18	EKRÜZ	اكروز
37	KONAKALMAZ	قناق المز	19	ELKİ	الكى
38	KÖNK	كونك	20	ERZÜK	ارزوك
39	KUYULUKENDİ	قويلو كندى	21	GÖLEKRÜK	كولاكروك
40	KÜRDAMLİK	كوردامك	22	GÖRGÜŞAN	كوركشان
41	MALATYACIK-I DİĞER	ملاطيه جك دكر			

	KÖYLER			KÖYLER	
23	GÜDEYİK	كوديك	65	ZARATO	زارتو
24	HACEMEREK	خاچه مرك	66	ZAROK	زاروق
25	HACISELİ	خاجى سيلى	67	ZAVİYE-İ BİRVANLU	زاويه بروانلو
26	HAL	حال		*EBUTAHİR NAHİYESİ*	
27	HAMİDİ	حميدى			
28	HANİBRAHİMŞAH	حان ابراهمشا	1	AKSEKİ	اغ سكى
29	HAR	حار	2	ARDO (ARDAK)	اردو
30	HARLI	حارلى	3	AVSİYA	اوسيا
31	HASUDEK (FATMALI)	حسودك	4	AYVOS	ايوس
32	HERSENK	هرسنك	5	BEKERME	بكرمه
33	HİNSOR	هنصور	6	CEDİK	جديك
34	HOLVENK	حلونك	7	CEVLANİ	جولانى
35	HORNİK	حورنيك	8	CÜGE	جوكه
36	HÜNEKREK	هنكرك	9	EBUTAHİR	ابو طاهر
37	KARİNGİD	كارنكد	10	ELGÜK-İ SÜFLA	الكوك سفلا
38	KIÇVAN	كحوان	11	ELGÜK-İ ULYA	الكوكغليا
39	KÖRPE	كوربه	12	FENK	فنك
40	LOĞMAR	لغمر	13	İRİNGİL	ارنكل
41	MALATYACIK	ملاطيه جك	14	KAMIŞLU	قامشلو
42	MELEK	ملك	15	KIRKUYU	قرقيو
43	MİYADUN	ميادون	16	KIZARİ	قزارى
44	MÜRÜDÜ	موريدى	17	KÜRDCÜGE	كوردجوكه
45	PAĞNİK	پاغنيك	18	LEDİ	لدى
46	PEKİNİK	پكنه نيك	19	MESKEN (BİZKEŞİN)	بزكشن
47	PELTE	پلته	20	MEZREA	مزرعه
48	PİNCİRİK	پنجرك	21	MİRYERİ	ميريرى
49	PİRİNÇCİ	پرنجى	22	SAMAHTO	سماحته
50	RİBAT	ربات	23	TAHTO	تاحدو
51	SANUK	صانوك	24	USLU	اوسلو
52	SARINI	صارونى	25	YENİCE	يكنج
53	SEFERNİK	سفرنيك		*GÖLCÜK NAHİYESİ*	
54	SELFUR	سلفور			
55	SEYLİ	سيلى	1	ALINCIK	النجق
56	SİNOKÜRD	سينوكورد	2	BEŞKİ	بشكى
57	SİNOTÜRK	سينوتورك	3	CÜND	جوند
58	TADIM	طادم	4	GÖLCÜK-İ SÜFLA	كلجوك سفلا
59	TEMTE	تمته	5	GÖLCÜK-İ ULYA	كلجوك عليا
60	ÜÇAĞAÇ	اوچ اغاج	6	GÜNEY	كنى
61	ÜNGÜZEK	انكوزدك	7	HALİFECİK	حليفه جك
62	YAĞMADERE (BAĞDERE)	يعمه دره	8	HEFTHİSAR	هفت خصار
63	ZAĞFİRANLU	زاغفرانلو	9	HİRSO	هرسو
64	ZALUNI	زالونى	10	KOZAKLU	قزاقلو
			11	KÜRK	كورك
			12	PERDİK	پرديك

	KÖYLER			KÖYLER	
	SARIKAMIŞ NAHİYESİ		6	ELBİSTAN	البستان
			7	HATUNKENDİ	حاتونكندى
1	GENEPİ	كنه لى	8	HAVRİ	حورى
2	İĞİKİ	اغيكى	9	HELİNDİR	حلندب
3	İĞİKİ SÜFLA	اغيكى سفلا	10	KEZİN	كزنن
4	İĞİKİ ULYA	اغيكى عليا	11	KOÇULU (?)	قجل
5	KARIKŞAH	قرقشا	12	MALATYACIK	ملاطيه جك
6	MELİK	ملك	13	MEZREA	مزرعه
7	VARTANİK	وارتانيك	14	MELEK	ملك
	BEHRİMAZ NAHİYESİ		15	PURNOS	پورنوس
			16	ŞEYHKATİL	شيخ قاتل
1	BERSUTİ	برسوتى	17	UMUTKENDİ	اومت كندى
2	BERVİ	بروى			
3	BİŞİRTO	بشورتو			
4	DERMİ	درمى			
5	DÜSTERİK (HUSRİK)	دوسترك			

BİBLİYOGRAFYA

I. Arşiv Vesikaları

a - Başbakanlık Arşivi'nde;

– Tapu Tahrir Defterleri Tasnifinde 64, 998, 313, 310, 764, 939 numaralı defterler.

– Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifinde 29, 32, 15580, 17669, 4663, 7287, 3038 numaralı defterler.

– Kâmil Kepeci Tasnifinde 309, 487, 3374 nolu defterler.

– Mahimme Defterleri'nden 1'den 75 nolu deftere kadar.

b - Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde;

– Kuyûd-ı Kadîme kısmında 164, 552, 332, 106 nolu defterler.

c - Diyarbekir Müzesinde;

– Harput Şer'iyye Sicilleri'nden 181, 278, 324, 384, 386 nolu defterler.

II. Basılı Eserler

Akdağ, M., *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* II, İstanbul 1977.

_____., "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *DTCFD* XIII/1-2, (1955), s. 27-28.

_____., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten,* XIII/51, (1949), s. 497-568; XIV55, (1950), s. 319-411.

_____., *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası,* Ankara, 1975.

Altun, A., "Harput Ulu Câmii'nin Durumu", *Sanat Tarihi Yıllığı,* İstanbul 1973.

Altundağ, Ş., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", *DTVFD,* V/2., (1947), s. 187-197.

Andreasyan, H., *Polanyalı Simeon'un Seyahatnâmesi,* 1608-1619, İstanbul 1964.

Ardıçoğlu, N., "Harput Artukoğullarına Ait Kitabeler", *TM,* VI, (1939), s. 41-48.

_____., *Harput ükümdarı Balak Gâzi,* Ankara 1966.

Artuk, İ., "Yavuz Sultan Selim'in Harput ve Hısn-ı Keyfâ'nın İlhaki ile İlgili İki Sikkesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan,* Ankara 1976, s. 415-420.

AYN ALİ EFENDİ, *Kavânin-i Âl-i Osman der-Hülasa-i Mezamin-i Defter-i Divan,* İstanbul 1280.

BARKAN, Ö.L., *XV ve XVI'ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin hukuki ve Mali Esasları I, Kanunlar",* İstanbul 1943.

_____., "Tarihi Demoğrafi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *TM,* X, (1953), s. 1-26.

_____., *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I,* İstanbul 1980.

_____., "Çiftlik", *İA,* III.

_____., "Timar", *İA,* XIII.

_____., "Öşür", *İA,* IX.

_____., "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İ.Ü. İFM,* II, (1941), s. 20-59; 214-247.

BELDİCEANU, M., *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar,* Ankara 1985.

ÇAĞATAY, N., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler" *DTCFD,* V/5, (1947), s. 483-511.

ÇETİN, A., *Başbakanlık Arşivi Klavuzu,* İstanbul 1979.

DARKOT, B., "Harput", *İA,* V.

– Dünkü, Bugünkü, Yarınki Elazığ, Elazığ Kültür Derneği Yayını No: 1.

– Elazığ İl Yıllığı 1973.

ERGENÇ, Ö., "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Düşünçeler", *VIII. TTK,* II, Ankara 1981.

EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme,* III, IV, İstanbul 1314.

GÖKBİLGİN, M.T., *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar,* İstanbul 1952.

GÖYÜNÇ, N., *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı,* İstanbul 1969.

_____., "Diyarbekir Beylerbeyliğinin İlk İdarî Taksimatı", *Tarih Dergisi,* XXIII, (Kart 1969), s. 23-24.

_____., "XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik durumu, Kanuni Süleyman ve II. Selim Devirleri", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar,* Ankara 1975, s. 71-98.

_____., "Hâne Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi,* sayı: 32, /1979), s. 331-348.

GÜÇER, L., *XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorlug'nda Hububat meselesi ve hububattan Alınan Vergiler,* İstanbul 1964.

HALAÇOĞLU, Y., "Tapu Tahrir Tefterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısından Sis (= Kozan) Sancağı", *tarih Dergisi,* s. 32, (1979), s. 819-892.

HOCA SADEDDİN EFENDİ, *Tacü't-Tevârih,* II, İstanbul 1279.

HONİFMANN, E., *Bizans Devletinin Doğu Sınırı,* (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul 1970.

İNALCIK, H., *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arnavid,* Ankara 1954.

_____., "Çiftlik", *EI²,* II.

_____., "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", *Belleten,* XXIII/92, (1959), s. 575-610.

_____., "Bennâk", *EI²,* I.

_____., "Beglerbeg", *EI²,* I.

_____., "Örf", *İA,* IX.

_____., "Adaletnâmeler", *Belgeler,* II, (1967), s. 49-145.

KÖPRÜLÜ, M.F., "Artukoğulları", *İA,* I.

_____., "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", *VD,* II, (1942), s. 1-32.

_____., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu,* Ankara, 1972.

KRAMERS, J. H., "KHARPUT", *EI²,* II.

KUNT, M., *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerâsı ve İl İdaresi,* İstanbul 1978.

MİROĞLU, İ., *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı,* İstanbul 1975.

NAZLI, H., *Elazığ İlinin Çoğrafî, Zirâî, Ticarî, tarihî, Nüfus ve Jeopolitik Durumu,* Ankara 1937.

ORAL, M.Z., "Harput Ulu Câmii Duvarındaki Vergi Kitabesi", *VI. TTK,* Ankara 1952.

OSMANOĞLU, C., "Harput Çevresindeki Kaleler ve Beğlikler", *Yeni Fırat,* II/32, (1966), s. 7-13.

– "Osmanlı Kanunnâmeleri", *MTM,* I, (1331).

ÖZDEĞER, H., *XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Antep'in Sosyal ve Ekonomik Durumu,* İstanbul 1982.

PAKALIN, M. Z., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* İstanbul 1972, 3 cilt.

SAHİLLİOĞLU, H., "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnâmesi", *Belgeler,* II, (1967), s. 1-35.

— *Salnâme-i Vilâyet-i Ma'mûretu'l-Aziz, 1298, 1312, 1310.*

SEVGEN, M., *Anadolu Kaleleri,* Ankara 1959.

SOLAKZÂDE, *Tarih,* İstanbul 1297.

– *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları,* İstanbul 1928.

SÖZEN, M., "Elazığ'ın Mollakendi Bucağı'nda Şehy Ahmed Peykerî Külliyesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan,* Ankara 1976, s. 421-436.

SUNGURLUOĞLU, İ., *Harput Yollarında,* İstanbul 1958, 4 cilt.

SÜMER, F., Oğuzlar (Türkmenler), İstanbul 1980.

_____., *Zafevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü,* Ankara 1976.

_____., *Karakoyunlular,* I, Ankara 1967.

ŞEMŞEDDİN SAMİ, *Kamusu'l-a'lâm,* İstanbul 1316.

TANERİ, A., *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilatı,* Ankara 1978.

TEKİNDAĞ, M.Ş., "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *Tarih Dergisi,* XVII, (1968), s. 49-78.

TUNCER, H., *Osmanlı İmparatorluğunda Arazi Kanunları,* Ankara 1963.

TURAN. D., *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul 1971.

_____., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,* İstanbul, 1973.

TÜRKAY, C., *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret, ve Cemâatler,* İstanbul, 1979.

– *Türkiye'de Meskûn Yerler Klavuzu,* Ankara 1946-1950.

UZUNÇARŞILI, İ.H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri,* Ankara 1984.

_____., *Osmanlı Tarihi,* I, II, Ankara 1975.

UZUNÇARŞILI, İ.H., *Osmanlı Deivletinin İlmiye Teşkilatı,* Ankara 1984.

ÜNAL, M. A., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Vakıf ve XVI. Yüzyılda Harput'taki Vakıflar", *2. Vakıf Haftası, 3-9 Aralık 1984,* Ankara 1985, s. 182-186.

_____., "Molla Ahmed Peykerici ve Külliyesi Vakıfları" *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 43 (Ağustos 1986) s. 145-157.

_____., "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri" *Ziya Gökalp Dergisi,* Sayı: 44, (Aralık 1986).

YEDİYILDIZ, B., "Vakıf", *İA,* XII/2.

YINANÇ, M.H., "Diyarbekir", *İA,* IV.

_____., "Belek", *İA,* II.

_____., "Akkoyunlular", *İA,* I.

_____., *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri,* İstanbul, 1944.

YÜCEL, Y., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler", *Belleten,* XXVIII/152, (1974), s. 657-708.

EK II

1518 TARİHLİ HARPUT KANUNNÂMESİ

DEFTER-i YASAHA-İ LİVÂ-İ HARPURT

Tafsîl-i Kânûnnâme-i livâ-i Harpurt ber-mûceb-i kânûn-ı 'Osmânî mahsûlât-ı kurâ ma'a şehr ü bâc ü tamga ve sâir cihât-hâ ki der-şehr-i mezkûre ber-mûceb-i kânûn-ı Hasan Pâdişâh nihâde şude be-ma'rifet-i mîr-i mîrân ve be-kâdi-i Âmid be-ihtiyâr-ı re'âyâ-yı vilâyet-i mezbûre.

Evvel kurâda vâki' olan re'âyâ ki müslümanlardur ânun kim çift ola her çift başına resm-i çift deyü ellişer Osmânî akçaların alalar ve anlarun kim çift olmaya veya bir hânede tekrâr müzevvec ola anlardan dahi on ikişer akça resm-i bennâk alalar. Ve bunlardan zirâ'at ider kimesne olsa zirâ'atına göre hesâb idüb her iki dönümüne bir akça alalar. Ve anlâr kim ferd olalar atalarına hizmet ider olmayub ki 'ala-hide kendü öz kârlarında olalar anlarun gibiden altışar akça resm-i cabâ-bennâk alalar ve kefere tâifesinden bu zikr olan rûsimiyyât alınmayub hemân her harâc-güzâr nefer başına yirmi beşer akça ispenç alalar. Bu zikr olan husûslarun alınmasının mevsimi evvel-bahâr, evâil-i Martdadır. Andan mukaddem almıyalar. Ve zirâ'atlerinden eğer müslüman ve ger keferedür hums üzere alalar. Ammâ müslümanlarun penbelerinden ve bûsâtinînden ve bağ ü meyvelerinden yedide bir alalar. Ve girü keferesinden hums üzere alalar. Ve resm-i 'arûsiyye, her 'arûsiyyeden altmış akça alalar. Ol kim kız oğlan ol (a) nikâhı ne yerde vâki' olursa olsun atası ne yerde mukayyed ise anda alalar. Ammâ dul 'avret her ne yerde nikâh olsa anda alalar. Ve resm-i 'asel, hâsıl olan baldan 'öşr üzere alalar. Ve resm-i âsiyâb, her birine ayda beşer akça hesâb idüb alalar ki, yıllığı altmış akça olur. Ve 'âdet-i âğnâm, her iki koyuna bir akça alalar. Ve resm-i yaylak, her yaylakcı olan kimesnelerden ki, çehâr-pâsı ola anlarun her hânesinden bir nügi yağ alalar ki, iki yüz dirhem ola. Ve cerâim-i hayvanât içün dahi ya at veyâ sığır ekine girüb ziyânlık eylese her sığır veya at başına beşer akça cürmün alalar. Ve beşer ağaç dahi uralar ziyânlık eden hayvânât sâhibine. Ve ziyânlığın dahi ödedeler. Ve bu husûsta maktû' akça dahi almayalar.

Ve tamga husûsu dahi kânûn-ı kadîm üzere bâc-ı harîr gelse gelen ipeği batmana urub dahi her menn-i Harpuridiye ki, bin sekiz yüz dirhem olur, doksan karaca akça bâc alurlar imiş ki, hesâbda otuz üç 'Osmân akçası olur. Ve batmânına dörder akça tamga-i siyâh içün dahi alurlar imiş. Ve diyâr-ı Rûmdan pastav ile çuka gelse anı dahi vezne urub her menninde kırk beşer karaca akça bâc alurlar imiş ki, onbeş 'Osmân akçası olur.

Ve kara tamga didikleri dahi her metâ'dan ki şehre gelüb satılsa her neden olur ise yüzde beş tamga alınır imiş. Ve geçüp gider olsa ketân yükünden bir Şâmî Eşrefî alurlar imiş ki, kırk 'Osmân akçası olur. Ve sâir bez kısmından **geçüp gitse bir altun alurlar imiş. Ve bunlardan eğer hınnâ ve ger sabun ve ger** demürdür ve bunlara nisbet ne kim vardur 'ubûr itse her yükü neyse nîm batmânının kıymeti bâc alınır imiş. Ve şehre gelüb boğazlanan koyundan beş karaca akça alurlar imiş ki, hesâbda bir buçuk 'Osmân akçası olur. Ve sığır boğazlansa on iki karaca akça alurlar imiş her başdan ki dört 'Osmân akçası olur. Ve 'arsaya gelen gallevâtdan ki Harpurd müdünden sekiz İstanbul kilesidir bir çâr-yek-i İstanbulî alurlar imiş. Ve mazu yükünden yirmide iki alurlar imiş birin arsada ve birin tamga-i siyâhda. Ve tuzdan yirmide bir 'arsacı alur imiş. Ve tabbak-hâne içün dahi her postdan birer mikdâr cüz'î nesne alurlar imiş. Ve kiriş-hâne içün dahi şehirde boğazlanan koyunun ve keçinin bağursağın alub kiriş iderler imiş. Ammâ dükkânının icâresi vakf imiş ol vakfa kayd olubdur. Ve Ebutâhir'den gelen yaş üzüm yükünden her yüküne iki karaca akça tamga alınır imiş. Şehr-i Harpurd üzümünden satılsa nesne alınmaz imiş. Ve sebzevâtdan bir mikdâr nesne alurlar imiş olıgeldiği üzere. Ve penbe ve iplik bâzâra gelüb satılsa her nügisinden rub' karaca akça tamga alınır imiş ki altı nügiye bir 'Osmânî düşer. Ve dokunub bâzâra satılmağa gelen penbe bezinden her nev'i ki yirmi arşundur tamga urub dahi bir Hasan Beği alınır imiş ki iki 'Osmân akçası olur. Ve Trabzon ketânı gelüb satılsa andan yüzde beş alınmaz imiş. Hemân her topunda iki buçuk 'Osmân akçası alınır imiş. Ve nefs-i şehirde dokunan çehârkezi kuşağı dahi tamgalayub rub' karaca akça tamga alurlar imiş. Ve mum-hâne içün dahi 'âmil olan ham mumu alub düzedüb birin bir haziye (X) satar imiş. Ve ihtisâb husûsu dahi balda ve yağda ve kuru üzümde ve sâir buna nisbet husûsda yükde iki nügi alınır imiş. Ve bakkal dükkânlarından dahi ayda birer akça alurlar imiş. Ve etmekçi ve aşçıdan dahi ayda haline göre üçer dörder akça alurlar imiş. Ve bunlardan gayri eksüklerin bulsalar dirhem başına bir akça cürmün alurlar imiş.

EK II

1518 TARİHLİ EBUTAHİR NÂHİYESİ KANUNNÂMESİ

TAFSİL-İ KANUN-NÂME-İ NÂHİYE-İ EBUTÂHİR

BER-MÜCEB-İ KANUN-I HASAN PADİŞAH

Evvel nâhiye-i mezkûrede vâki' olan re'âyâların eğer müslüman ve ger kefereder zira'atlerinden yedide bir alınır imiş ve bağlarından her yüz devekden bir tenge alınır imiş ki iki 'Osmân akçası olur alınmasının mevsimi üzüm vaktindedir. Ve her bağdan bir hek üzüm dahi alınır imiş ki hek denilen bir sebetdir ki at yükinün bir dengi olur imiş. Ve girü kara salgun dirler imiş bu zikr olan nâhiyenin re'âyâsından yılda iki yüz sikke-i Şâmî Eşrefî alurlar imiş ki kırkar

akçadan sekiz bin 'Osmân akçası olur. Bunun dahi alınmasının mevsimi nısfı evvel bahâr Nevrûz'da ve nısfı dahi kışun evvel imiş. Bu hususlar ber-karâr-ı sâbık girü mukarrer kılındı. Ve şehrinden gayri kurâ re'âyâsından her hâneden iki yük odun ve bir yük otluk alınır imiş ki her yüki dörder Osmân akçasına imiş. Otluk alınmasının mevsimi çayır vaktindedir. Ve odun alınmasının mevsimi kışun evvel ayındadır. Ve şehirden gayri girü kurâ re'âyâsı girü her hâneden altışar tenge ırgâdiya virürler imiş ki dört Osmân akçası olur. Bunun dahi alınmasının mevsimi nısfı evvel bahâr ve nısfı güzin orak vaktindedir. Ol vakit alına andan mukaddem alınmaya. Ve resm-i mevâşi dahi her inekden bir tenge alınır imiş ki iki Osmân akçası olur. Ve merâ'îleri dahi her üç baş koyuna bir tenge alınır imiş ki iki Osmân akçası olur ki her koyuna üç rub' düşer. Ammâ şehrinden alınmaz imiş. Bunların dahi alınmasının mevsimi Nevrûz'dadır. Ve resm-i 'arûsiye her ' arûsiyeden bir koyun alınır imiş. Ve Nâbiçlik deyü şehrinden gayri kurâdan â'lâsından on kile-i Âmid ve ednâsına beş kileye varıncaya **değin alınır imiş ve resm-i 'ıydiyye her karyenin â'lâsından iki vakiyye revgân-ı sâde ve ednâsına bir vakiyyeye değin 'an kadîm virürler imiş. Bunlarun dahi** alınmasının mevsimi orak vaktindedir. Ve Ayvos nâm Ermeni kendinden yılda altı yüz batmân maktû' şarâb alurlar imiş. Batmânları dahi sekiz nügi imiş. Bu**nun dahi alınmasının mevsimi şıra vaktindedir. Bu zikr olan karyeden her hâe**den ikişer tavuk dahi alurlar imiş ikişer akçadan dört Osmânî olur. Ve şehrinde koyun boğazlansa her koyuna bir Osmânî ve sığır iki Osmânî tamga alınır imiş. Bundan gayri bu zikr olan nâhiyeden bâc ve tamga alınmaz imiş. Bu husûslar külliyen ber-karâr-ı sâbık mukarrer kılındı. Ve emlâk satılsa ondasın alurlar imiş.

EK III

1523 TARİHLİ EBUTAHİR NÂHİYESİ KANUNNÂMESİ

KANUNNÂME-İ NÂHİYE-İ EBUTAHİR

Galleleri hums ve penbeleri südüs ve bağlarının yüz deveklerine dört akça alınmak üzere bağlandı. Ve resm-i cullâhları ref' olundı. Ve bundan akdem iki yüz batman 'asel Kânûn-ı Hasan Beğ iken virirler imiş hâliyâ kânûn-ı 'Osmânî olmağın ref' olundı. Ve yılda üzüm akçası beş yüz akça alurlarmış oldahi ref' olundı. Ve re'âyâ kısmının koyunları 'âdet-i âğnâm kayd alundı çoban beği alınmaya. Ve her 'aselin tengine iki akça kayd olundı. Ve zikr olunan nâhiyenin yerleri kem olub çiftliğe kâbiliyeti olmaduğı cihetden çift bağlanmayub resm-i zemîn kayd olundı â'lâ yerden iki dönümüne bir akça ve ednâ yerden üç dönüme bir akça kayd olundı. Kadîmden her kişi eke geldüği yerleri eker. Ve İslâmiyenin bennâklarine on iki akça resm-i bennak ve altı akça ırgâdiye kayd olundı. Ve meyveleri yedide bir kayd olmuşdur. Ve keferelerinin her yüz deveklerine beş akça kayd olundı. Ve zikr olan nâhiyede olan muhtesibe her ganem başına bir akça ve sığır başına iki akça virmek kânûnları imiş böyle vireler dahi ziyâde virmeyeler.

EK IV

1566 TARİHLİ HARPUT KANUNNÂMESİ

KANUNNAME-İ LİVA-İ HARPURD

Der-beyân-ı bâc-ı 'ubûr ve tamgavât ve gayre.

Harîr yükü gelse zamân-ı sâbıkda ba'zı yük Âmid'e uğramayub Çapakçur ve Ebûtâhir veya gayri yoldan gelse gelen harîr yüküni vezn idüb Harpurd batmânı ki bin sekiz yüz dirhem olur, her batmânından toksan karaca akça bâc alınırmış ki otuz 'Osmânî akça olur ve her batmândan dörder karaca akça tamga alınırmış ammâ mahrûse-i Âmid'e uğrayub anda olan ʿâdeti virüb elinde temessüki olsa her yükden kırk akça bâc ve her batmândan dörder karaca akça tamga alınırmış sonra mahrûse-i Âmid'de mizân vaz' olunub dahi Âmid'e uğramayub 'ubûr iden harîr girift olmak emr olunub külliyen harîr yükü Âmid'e uğrayub rüsûmı her ne ise virüb dahi gelüb 'ubûr eyledikde her yükden elli 'Osmânî bâc ve batmânda dörder karaca akça tamga alınmak üzere defter-i 'atîkde mukayyed bulunmağın defter-i cedîdde dahi olıgeldügi üzere mukarrer kılındı. Ve diyâr-ı Rûmdan pastav ile çuka gelse anun dahi mahrûse-i Âmid'e uğramayanlar girift olmak emr olunub tüccâr tâ'ifesi Âmid'e varmak mukarrer olub ol asıl 'ubûr iden çuka yükünden elli beşer akça-i 'Osmânî bâc alınub tamga alınmaz imiş. Ve Yezidî akmişe ve Burusa kumaşı 'ubûr itse harîr gibi alınırmış girü olıgedügi üzere mukarrer kılındı. Ve kara tamga didikleri her metâ' ki şehre gelüb satılsa her ne olursa olsun yüzde beş akça tamga alınır ve geçüb gider olsa ketân yükünden ve sâ'ir bez kısmından kırkar akça alınur. Ve bunlardan gayri hınna ve sabun ve demür ve bunlara yakın ne ki var ise 'ubûr itse her yüki ne ise nîm batmânın kıymeti alınurmış yine ol vech üzerine mukarrer kılındı. Ve esîr 'ubûr eylese ak esirden elli akça ve kara esîrden yigirmi beş akça alınır ammâ satılsa yüz akçada iki buçuk akça alınur nısfı alandan ve nısfı satandan. Ve şehre gelüb boğazlanan her koyundan bir buçuk 'Osmânî akça ve sığır boğazlansa dört 'Osmânî akça alınur. Ve arsaya gelen gallâtdan her Harpurd müddünde ki sekiz İstanbul kilesidir. Bir çâr-yek-i İstanbulî alınırmış girü mukarrer kılındı. Ve mazu yükinden dahi sâir metâ' gibi yigirmide bir tamga alınmak üzere defter-i 'atîkde mukayyed olunmağın yine alıgeldügi üzere mukarrer kılındı ki nısfın sâhib-i arsa alub nısf-ı ahârı tamga-i siyâh içün alına. Ve tuzdan yigirmide bir arsacı alunmış girü ol üslûb üzere mukarrer kılındı. Ve debbağ-hânede işlenen sahtiyândan ve meşinden yipirmi sahtiyâna ve meşine bir akça tamga alınur ve şehirde satılanlardan nesne alınmaz ammâ yük tutulub taşra gitse her yükden iki akça bâc alına. Ve inek gönünden iki göne bir akça ve camus gönünden birer akça alınıgelmeğin üslûb-ı sabikları üzere mukarrer kılındı. Ve aş-hâne içün şehirde boğazlanan tavarlarun bağırsağun cebr ile râygân almayub akçalarıyle alalar. Ve Ebûtâhirden gelen yaş üzüm yükünden iki karaca akça tamga alınur ammâ şehirlü getirüp satarsa nesne alınmaz. Ve sebzevâtdan dahi birer mikdâr nesne alunurmuş ziyâdeye te'addî

iderlerse hâkimü'l-vakt olanlar men' eyleye. Ve penbe ve iplik bâzâra gelüb satılsa batmânda iki 'Osmân akçası alına ve satılmağa gelen penbe bezinden her topu ki yigirmi arşundır tamga urulub iki 'Osmânî akça alına ve Trabzon ketân bezi satılsa yüzde beş akça alınmayub hemân her topda iki buçuk 'Osmânî akça alına. Ve nefs-i şehirde çehârkezi kuşak tamgalanub rub' karaca akça alınur. Ve şem'-hâne emini veya âmili ham bal numunı kaç akçaya alursa ki şer'-i şerîf **ile vakiyye ve batmânı niceye oldugı sâbit ve zâhir ola fitili içün ve dögdügi içün bir alduğı bahâya dahi sata ziyâdeye satmaya faraza vakiyesini sekiz akçaya alursa on altı akçaya sata ve on akçaya alırsa yigirmi akçaya sata. Ve ihtisâb** husûsu dahi balda ve yağda ve kuru üzümde ve sâir bunlara mensûb husûslarda kat'a nesne alınmayub hemân muhtesib olan kimesne yılda ma'rifet-i kâdı ile narh ta'yîn eyledikde bir mikdâr narhcalık alub eksük satandan kıymetdâr olan metâ'dan dirhem başına bir akça cerîme ala ve az kıymetlüden eksüğüne göre bir mikdâr cerîme ala. Ve etmekci ve aşcı bişirdüği nesneyi temüz tutmaz ise anlardan dahi hâline göre cerîme alına. Ve cullâhlardan dahi ayda ikişer akça alınub cullâhlardan muhtesib nesne almaya. Ve nefs-i şehrin bağları defter-i 'atîkde maktû' olmağın yine maktû' olmak üzere ibkâ olunub nefs-i şehrin hâsılı altında ba'zı tafsîli vardır ana mürâca'at oluna. Ve nefs-i şehirde olan buğday döğecek değirmenlerden yılda onbeş akça alına. Ve livâ-i mezbûrede olan kurâ ve mezâri' eğer pâdişâh-ı 'âlem-penâh hâslarıdır ve ger sancakbeği hâslarıdır ve ger sâir zu'emâ ve erbâb-ı timârındır defter-i cedîdde kıymetleri kaçda bir kayd olunmuş ise ölçülüb re'âyânın rızâları olmayınca cebr ile hazer itmeyeler ve ölçüldükden sonra bedel-i gallât akça alınmayub ayniyle buğdaydan buğday ve arpadan arpa ve sâir hubûbât her ne ise aynîyle terike alalar şöyle ki ümenâ veyâ sancak subaşıları ve sâir erbâb-ı timâr re'âyâdan aynı ile terike almayub 'öşr bedeli akça taleb iderlerse hâkimü'l-vakt olanlar men' ideler. Ve vilâyet-**i mezbûrede harâc cem' olunmalu oldukda harâççılar gelüp re'âyâdan koyun ve** arpa ve mehletcelük deyü her cizye başına ikişer akça cem' olunurmuş zikr olan husûslar merfû' olmuşdur re'âyâ defterde kayd olunan cizyesin virüb ve her cizye başına ikişer akça resm-i kalem virdikten sonra koyun ve arpa ve tavuk ve mehletcelük deyü bir akça ve bir habbe virmeyeler harâççılar cebr iderse hâkimü'l-vakt olanlar men' ideler. Ve vilâyet-i mezbûrede ba'zı kadîm nöker ve nöker-zâdeler ve zâviyedârlar olub defter-i cedîdde nöker ve nöker-zâde ve zâviyedâr kayd olunmuşlardır ol asl kimesneler baş akçasından ve 'avârız-ı dîvânîyeden mu'âf ve müsellem kayd olunmuşdur eküb biçdiklerinin kıymetlerin virüb ve 'avârız ve baş akçası teklîf olunmaya. Ve resm-i deştbânî deyü tarlaya at ve sığır girüb ziyanlıg eylese her at ve sığır başına beşer akça cerîme alub ve onun sâhibinin ziyânlığın dahi tazmîn itdireler madâmki ekine tavar girüb ziyâlık etmeye kimesneden deşt-bânî deyü bir akça alınmaya. Ve vilâyet-i mezbûrede olan kurâ ahalisinin zemînleri ölçülmeli oldukta üzerlerine şahne konılub ve birkaç at gönderilüb yemlerin ve yemeklerin re'âyâdan alınurmış ol dahi merfû'dur re'âyâ defter mûcebince hukûk-ı şer'iyyelerin bî-kusûr edâ eylediklerinden sonra şahneye ve atlarına yem ve yemek virmeyeler cebr ile almak isterlerse

hâkimü'l-vakt olanlar men'eyleyeler. Ve livâ-i mezbûrede vâki' olan kurânın eğer hâsdır ve ger erbâb-ı timâra ve sâire virilmişdir cümlenin deşt-bânîsi kendü köyine bağlanmışdır hâsılın kim zabt iderse deştbânîsini dahi ol zabt eyleye kat'a bir köyün deşt-bânîsine âhardan kimesne dahl eylemeye sâhib-i arz mutasarrıf ola. Ve şol şerîfler ki sahîh siyâdetleri sâbit olub nakîbü'l-eşrâfdan temessükleri ola baş akçası ve 'avârız virmezler. Ve bezir-hânenün bazı yıl temâm ve ba'zı altı ay ve ba'zı dahi eksük işler cümlesinden altmışar akça resm kayd olunmuşdur yıl temâm işlemez deyü sâhibleri nizâ' eylemeyüb temâm resimlerini virmekde ta'allül eylemeyeler.

EK 5

1518 Tarihli Harput Kanunnâmesi

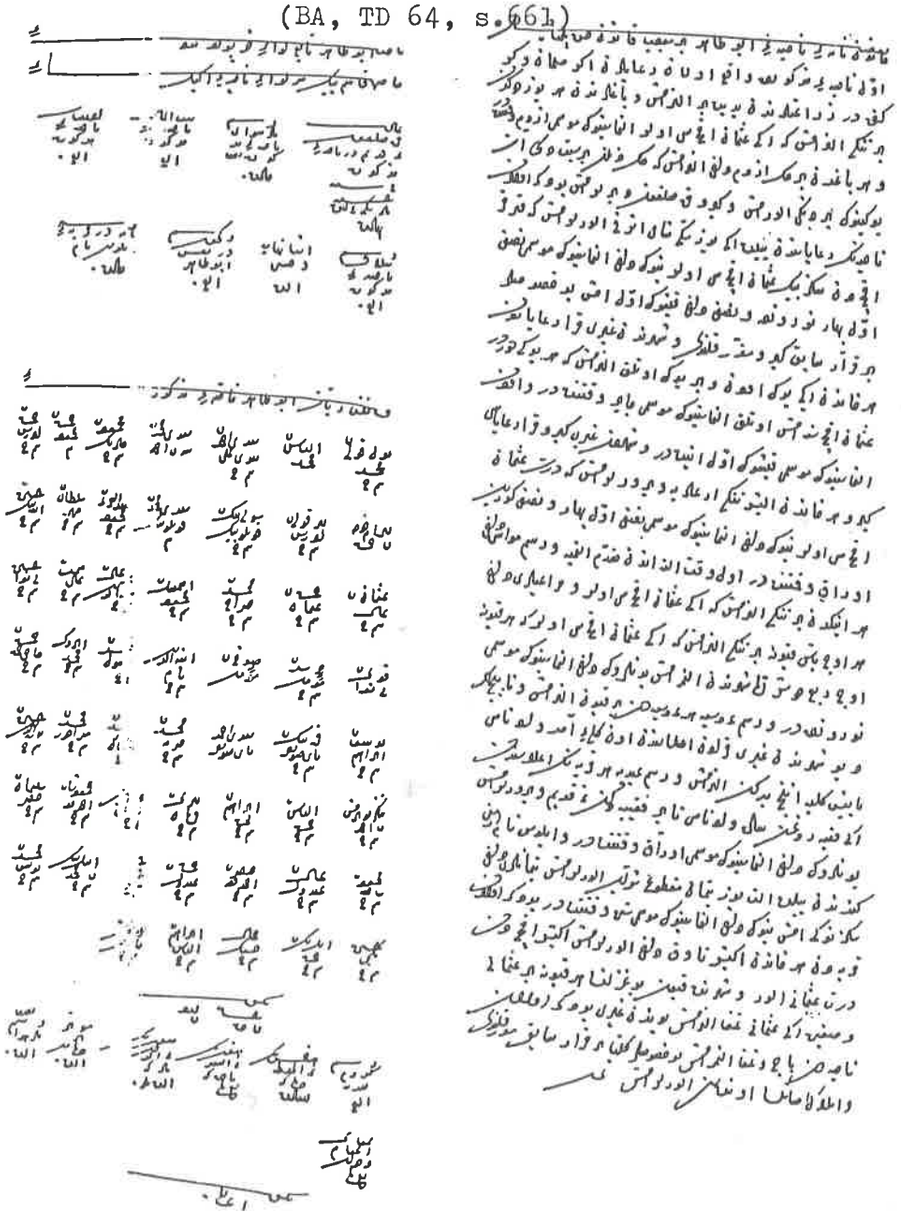
(BA, TD 64, s.603-604)



EK 6

1518 Tarihli Ebutâhir Kanunnâmesi

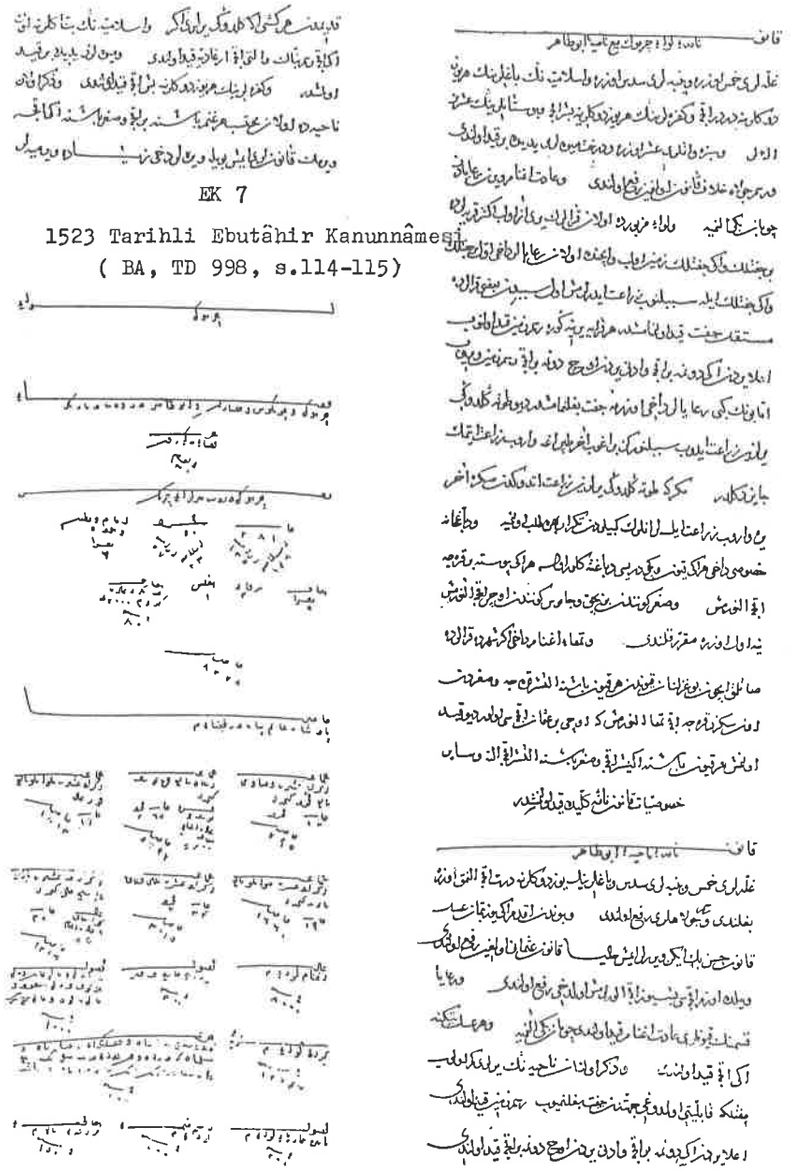
(BA, TD 64, s.661)



EK 7

1523 Tarihli Ebutâhir Kanunnâmesi

(BA, TD 998, s.114-115)



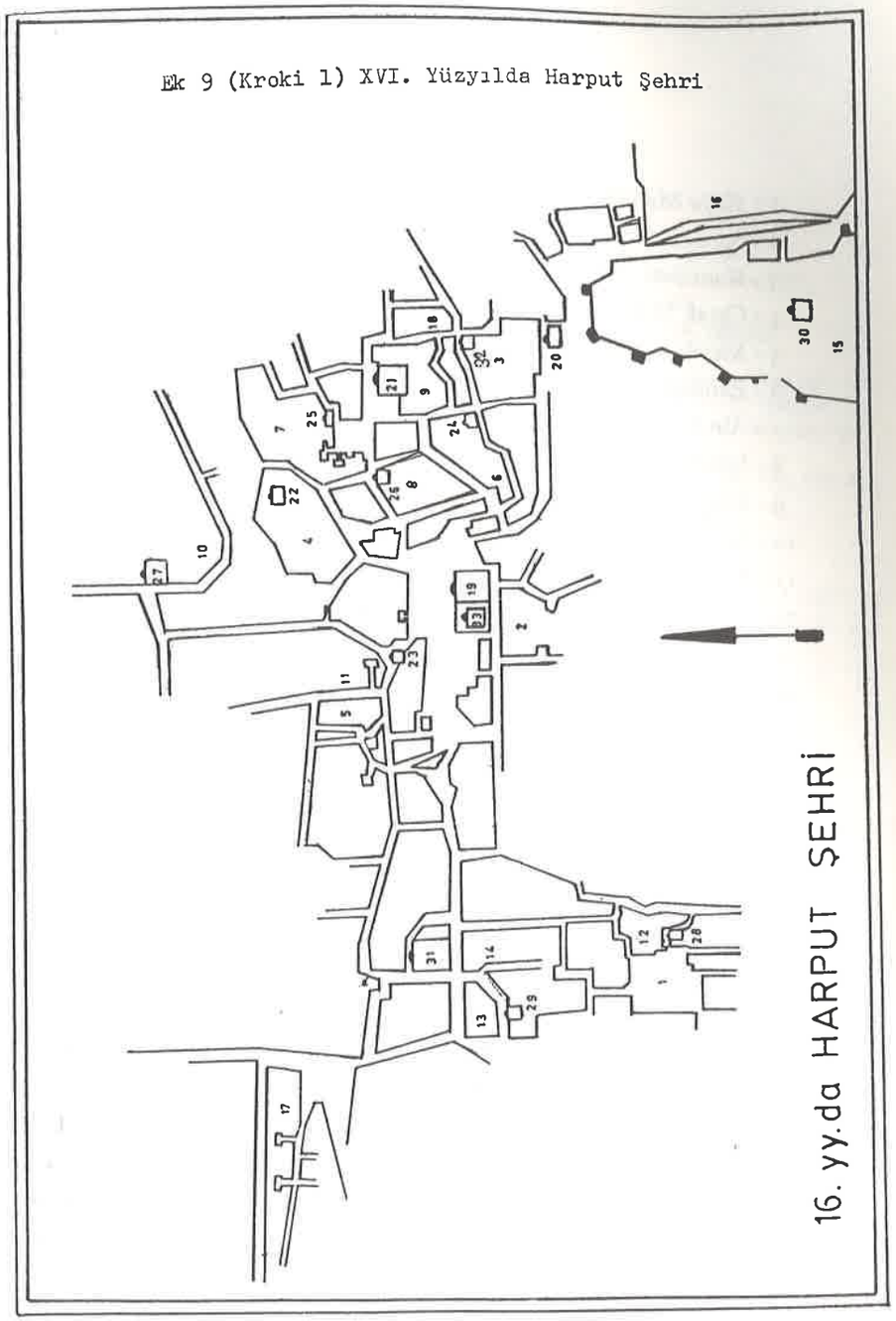
EK 8

1566 Tarihli Harput Kanunnâmesi

(TKGMA, TD 106, s.67/a-b)



Ek 9 (Kroki 1) XVI. Yüzyılda Harput Şehri



Not: Açıklamalar için bir sonraki sayfaya bakınız.

XVI. YÜZYILDA HARPUT ŞEHRİ

1 - Kaya Mahallesi
2 - Saray Hatun Mahallesi
3 - Kara Sufi Mahallesi
4 - Ortak Mahallesi
5 - Meydan Mahallesi
6 - Zahiriye Mahallesi
7 - Ahi Musa Mahallesi
8 - Müderris Mahallesi
9 - Câmi-i Kebîr Mahallesi
10 - Arslaniye Mahallesi
11 - Meydan Mahallesi
12 - Alaca Mescit Mahallesi
13 - Ahmed Bey Mahallesi
14 - Ağa Mahallesi
15 - Sinabud Mahallesi
16 - Norsiz Mahallesi
17 - Şehroz Mahallesi
18 - Gürcübey Mahallesi
19 - Sara
20 - Saray Hatun Câmii
21 - Ulu Câmii
22 - Ortak Mescidi
23 - Meydan Mescidi
24 - Zahiriye Câmii
25 - Ahi Musa Mescidi
26 - Müderris Mescidi
27 - Arslaniye Külliyesi
28 - Alacalı Câmii
29 - Ahmed Bey Mescidi
30 - Kale Câmii
31 - Ağa Câmii
32 - Kara Sufi Mescidi
33 - Cemsid Hamamı

DİZİN

A

Abağa Han 20
Abd-ı âbık 148
Abdal 57, 69
Abdal 57,69
Abdal Bey 24
Abdhi 94
Abdullah (spahi) 186
Abdullah (sipahi) 186
Abdülhülik (zaim) 179, 180
Abdülhay 90
Abdülvahid veled-i Abdülhay 90
Abdürrezzak 47
Açedepecik 77, 108, 124, 157, 232, 234, 237
Adaletnâme 31
Adres 102, 176
Âdet 45, 46, 139
Âdet-i Alef 136, 139, 164
Âdet-i Hime 136, 139, 165
Âdet-i Irgadiye 134, 135, 136, 165
Âdet-i Kara Salgun 129, 249
Âdet-i Ağnam 136, 138, 166, 179, 170, 191, 245, 247
Âdet-i Deştbani 148, 149, 151, 176
Adudevle 14
Ağa Mahallesi 210
Ağaçviranı 94
Ağınsı 77, 108, 124, 157, 171, 177, 232, 234, 237
Ahi Musa 202, 212
Ahkâm (Defteri) 2, 9
Ahkâm-ı Şenîfe 43
Ahlat 14, 19
Ahmed (Harput Kadısı) 52
Ahmed (Şehir Kethüdası) 50
Ahmed 49
Ahmed (sipahi) 186
Ahmed (sipahi) 186
Ahmed Bey (Harput Sancakbeyi) 84
Ahmed Bey Mescidi 213
Ahmed (bin Devletşah 179, 180
Ahmed bin Ali (sipahi) 186
Ahmed bin Bali Çavuş 186
Ahmed bin Pirameş 92
Ahmed Çavuş 179, 180
Ahmed (bin Bari Çavuş) 184-186
Ahmed Peykericî Zaviyesi 207, 217, 218
Ahmed Şeyhlü (sipahi) 186
Ahur 77, 108, 156, 170, 232, 234, 237
Akbuğday 157
Akça 45, 93, 120-123, 129, 130, 132-140, 145, 147-150, 152-156, 173-175, 178-182, 184, 185, 197, 210-213, 214-221, 223, 245, 246
Akçakale (mezrea) 94
Akçakale (köy) 55, 77, 104, 157, 169, 170, 234, 237
Akçakiraz 162
Akçaviran 94
Ak Esir 154, 248
Akkoyunlu(lar) 4, 21-23, 32, 37, 57, 86, 118, 119, 134, 135, 145, 147, 178, 208, 209, 222, 227, 229
Akseki 55, 77, 111, 124, 157, 233, 235, 238
Akşehir 19
Akviran 94
Alaca 55, 77, 104, 124, 157, 177, 192, 212, 234, 237
Alaca Mescid 202, 207, 212, 213
Alaeddin Bey 42, 43, 46
Alaeddin Keykubad (I) 19
Alaüddevle Bey 23
Alaybeyi 41, 42, 44, 46, 47, 53, 57, 181
Alayçavuşu 185
Alcuz 94
Ali (sipahi) 186
Ali (sipahi) 186
Ali (sipahi) 186
Ali (sipahi) 186
Ali (sipahi) 186
Ali 89
Ali Bey (Akkoyunlu) 22
Ali Bey 100
Ali Bey (Sason Hakimi) 24
Ali (bin Bâri Çavuş) 184-186
Ali bin Abdullan 186
Ali bin Gâzi Kıran Bey 179, 180
Ali bin Kasım 186

Ali bin Mustafa 186
Ali bin Velican 186
Ali bin Kara Pîrî 186
Ali Kulu 186
Alican 183, 186
Ali Kömü 94
Ali Kuduk 94
Alişam (Bilâl) 77, 108, 157, 237
Alıncık 77, 112, 157, 170, 171, 233, 235, 238
Allahverdi 47, 184-186
Altı Bölük Sipahi 43
Altun (Köy) 94
Altınçevre 158
Altınkuşak 162
Altınvaka 162
Aluslu 77, 112, 157, 233
Amasya 19, 25, 26, 144, 152
Amedî Kile (Amid Kilesi-Kile-i Amid) 101, 136, 247
Amid 17, 18, 21, 46, 52, 60, 61, 153, 154, 245, 248
Amid Kadısı 3, 43, 45, 46, 53
Amid Kalesi 43
Amid Livâsı 134
Âmil 142, 145-147, 225, 246, 249
Anadolu 55, 57, 67, 69, 102, 217
Anadolu Eyaleti 30
Anadolu Kazaskeri 51, 52
Anadolu Selçukluları (Devleti) 15, 41, 212
Ankara 23, 32, 144, 152
Ankuzu Baba (Zaviyesi) 207, 219, 220, 224
Antakya 16
Antalya 19
Antayik 77, 87, 104, 157, 234, 237
Antep 148
Arağsa 94
Arap(lar) 14, 20, 86, 197, 220, 227
Arap Baba(Türbesi) 202, 212
Arapkir 15
Ardak (Ardo) 77, 111, 124, 157, 192, 233, 235, 238
Arındık 77, 104, 124, 157, 169, 177, 233, 235, 237
Arpa 101, 102, 104-116, 119, 121, 155, 156, 249
Arsamosota 11
Arslan Doğmuş 17
Arslaniye Câmii 214
Arslaniye Külliyesi 121, 214
Arslaniye (Esediye) Medresesi 207, 209, 210, 213, 214
Arslaniye Mahallesi 202, 204, 210
Arşın 146, 246
Artukâbâd 35
Artuk Bey(mezrea) 94
Artuklu(Lar) 10, 15-19, 32, 56, 57, 208, 214, 215, 222, 227
Arûsiye 146-151, 169, 176, 223, 245
Arzuhâl (arz-ı hâl) 12, 89, 90
Asarcık 94
Asdo (Aslo) 77, 233, 235
Asel 247
Ases(ler) 54, 57
Askerî(ler) 41, 43, 52, 57, 58, 60, 63, 71, 72
Aslı Bey 179, 180
Aslu 94
Asur 11, 13
Aşağı Huh 69
Aşçı Mahallesi 199, 204
Aşhane 248
Aşiret 50, 69, 85, 86, 87, 137
Asirhan 215, 218
Aşvan 77, 94, 86, 99, 104, 124, 157, 169, 170, 232, 234, 237
Attarlar Çarşısı 210, 212, 218, 221
Avarız (Defteri-hanesi-Bedeli) 2, 9, 12, 52, 58, 63, 64, 71-73, 88, 193, 216, 217, 219, 250
Avârız-ı Divâniye 249
Avcı(lı) 77, 99, 104, 124, 157, 170, 232, 234, 237
Avid (Zımmî) 48, 74
Avrupa 31, 70
Avsiya 77, 111, 124, 157, 172, 233, 235, 238
Aydın 183
Ayn-ı Ali Efendi 72, 174, 230
Aynî 44, 117, 119, 120, 123, 154, 155
Aysor 77, 104, 157, 237
Ayvos 77, 111, 124, 157, 172, 233, 235, 238, 247
Azeb(ler) (Azebân) 48, 49, 57, 152, 197, 204
Azerbaycan 14, 19

— B —

Babür 186
Bâc 32, 118, 142, 153, 154, 167, 208, 225, 229, 245-248
Bâc-ı Harîr 245
Bâc-ı İbrahim Sürhser 176
Bâc-ı übûr 152-154, 166, 169, 223, 225, 248
Bad-ı Hevâ 4, 147-151, 166, 176, 177, 181, 183, 223, 229
Badempınarı 161
Bağ(cılık) 101-103, 120, 123, 124, 191
Bağ Resmi 122
Bağat-ı Hassa 176

Bağat-ı Şehürlüyân 50, 176, 223
Bağat-ı Müslümanân 222
Bağdat 9, 32, 33, 51, 55, 144, 152, 181
Bahadır 70
Bahadır (sipahi) 86
Baharat Yolu 55
Bahaüddin Medresesi 213
Bahçekapı 162
Bahri (Bahro) 77, 111, 112, 157, 233
Bahsayiş Oğlu Ali 49
Bakla 102, 176, 223
Bal Öşrü 123
Bali Ağa 25, 26
Bali Çavuş 186
Barbaro 22
Bari (Yiğit) Çavuş 100, 184-186, 191
Baskil 37, 85, 86
Basra 32, 55 152
Baş Akçası (vergisi) 132, 134, 219, 249, 250
Baş Hakkı 130
Batı Anadolu 23, 61
Batman 153, 167, 245-249
Batman Bâcı 154
Baudouin (Kudüs Kralı) 16
Bayburt 25
Bayezid (II) 23
Bayındır 57
Baysungur 89, 183, 186
Bâzâr 225, 246, 249
Bâzâr Resmi 169
Bâzâr-ı Rişyte 169
Bedel-i Gallât 249
Bedel-i Siyaset 149
Bedesten 215, 221, 224, 230
Behisni 21
Behlül bin Mehmed 184, 186
Behram (Artuklu) 15
Behram (sipahi) 186
Behrimaz 31, 37, 39, 85, 90, 93, 113, 137, 227, 236, 239
Bekçitepe 158
Bekerme 77, 111, 124, 157, 172, 233, 235, 238
Bekir bin Ali 179
Bekşi (Bekşi) 78, 112, 124, 157, 235, 238
Belek (Gâzi) 10, 15-17, 56
Belek (Mezrea) 94
Belenlü 94
Bennâk 92, 129-132, 135, 152, 247
Berât 167
Berât-ı Hümâyûn 49, 50, 57, 197, 215
Berât-ı âlîşân 181
Bereketlü 94
Berriyecik 180
Bersuti (Bersuki) 77, 113, 157, 239
Bertecik 77, 94, 96, 104, 157, 232, 234, 237
Bertecikhan 94
Bervi 77, 113, 124, 157, 236, 239
Beşoluk 159
Beydalı 163
Beylerbeyi 9, 25, 26, 30, 41-43, 149, 181
Beylerbeyilik (Divânı) 29, 45
Beyt 94
Beytülmâl 128, 168, 176
Bezirhâne 139, 141, 142, 250
Bid'at 147
Bilmez 94
Bingöl 32, 225
Biranes 94
Birecik Senyörü 16
Birvanlu 219
Bişirto 78, 94, 113, 124, 157, 233, 236, 239
Bitlis 24
Bizans 12-14, 49, 69, 128, 197, 220, 227
Bizmişen (Buzeşen) 78, 104, 124, 142, 157, 170, 234, 237
Bıyıklı Mehmed Paşa 25
Bogos 70
Bolu (Mezrea) 94
Bostan 101, 120, 122, 176
Boyahane 142, 143, 169, 176, 223, 225, 230
Boyunduruk 128
Bölük 35
Börekçi Pîr Mehmed Mahallesi 199, 204
Bönekçiler Çarşısı 218
Börülce 102
Budak 70
Budak (bin Kazan) 183, 186
Buğday 43, 44, 101, 102, 104-116, 119-121, 155, 156, 191, 207, 213, 223, 249
Buğday Meydanı 209
Bugudek 94
Bulgur 101
Bulgur Dağı 209
Bulutlu Dağı 31, 32, 157
Buncu 78, 157, 234
Bursa 52, 144
Bur(u)sa Kumaşı 154, 248
Burya ve Ta'mir 209
Buryaz(s) (Poyraz) 56, 78, 104, 124, 157, 232, 234, 237
Busatîn 122, 245
Bütün Çift 90, 91
Büyük Köseler 64
Büyük Selçuklular 15

— C —

Caba-bennâk 130
Ca'fer (sipahi) 186
Ca'fer bin Selim 187
Ca'feri 55, 78, 108, 157, 169, 170, 232, 234, 237
Câmi-i Azam bkz. Câmi-i Kebir Câmi-i Kebir Mahallesi 201, 202, 204, 207, 208, 218
Câmi-i Muazzam bkz. Câmi-i Kebir
Câmi-i Şerîf 218
Camkunut 78, 94, 157, 232, 237
Cebelü (cebelüyân) 7, 41, 42, 69, 72, 87, 181, 185, 230
Cedik 78, 111, 238
Cedileddin (Herizmşah) 16, 18-20
Celâli İsyanları 67, 71, 196
Cemâ'at 34, 85, 86, 87
Cemâ'at-ı Gebrân 65, 70
Cemâ'at-ı İslâmiye 65
Cemşid Hamamı 209, 221
Cerâim-i (hayvanat 149, 176, 245
Cerime 146, 149, 150, 151, 169, 176, 223, 249
Cevlani 78, 111, 124, 233, 235, 238
Cevli 78, 235
Cihanbeğlü 86, 87
Cihanşah 18, 19
Cip 78, 104, 158, 232, 234, 237
Cizye 2, 20, 129, 132-134, 142, 167, 249
Cizye-i Gebrân 165, 169
Cizye-i Marhasiye 133, 169
Cizye-i Murahhasayân 165, 170
Cüğe 78, 111, 124, 158, 192, 233, 235, 238
Cullah 146, 249
Cünd 78, 111, 112, 124, 158, 170, 171, 233, 235, 238
Cürm-i Cinâyet 148, 149, 177
Cürüm 146, 148-150, 245, 246

— Ç —

Çağlar 162
Çakıl Komü 94
Çakmak 55, 78, 104, 158, 232, 234, 237
Çakmakkaya 158
Çakmaközü 160
Çaldıran 24, 31, 118, 227
Çalıca 158
Çanakcı 94
Çapakçur 32, 153, 248
Çâr-yek-i İstanbulî 246, 248
Çarşı 221, 224
Çatalçeşme 161
Çatalkaya 162
Çavuş Ahmed Bey 27, 175, 182, 187, 213
Çeharkezi Kuşağı 102, 225, 246, 249
Çeharpa 245
Çeharsancak 61, 85
Çemişkezek 6, 15, 17, 33, 46, 55, 61, 85, 225
Çemişkezek Mukataası 142
Çeribaşı 41, 44, 46, 47, 57, 181
Çerkes Hüseyin Bey 25-27
Çermik 6, 33, 37, 39, 143, 178, 227, 230
Çevrimtaş 157
Çift Resmi bkz. Res-i çift
Çift-bozan akçası 66, 89
Çift 39, 90-92, 100, 128-131, 135, 152, 245, 247
Çiftlik 66, 89-91, 93, 100, 117, 128, 129, 135, 151, 169, 180, 229
Çiftlikköy 159
Çilingiran Dükkanı 218
Çingâne Sancağı 30
Çomak 55, 78, 104, 158, 232, 234, 237
Çorkiğ 78, 105, 124, 142, 158, 170, 232, 234, 237
Çorbacı 48
Çoban Beği 247
Çöpcübaşı 52
Çördük 94
Çöte 78, 158, 232
Çubuk Bey (Emir) 15, 56, 57, 227
Çubukoğulları 15, 32
Çuha (cuka) 152-154, 245, 248
Çukurova 15
Çukar 94
Çulçapur 78, 95, 108, 158, 171, 232, 234, 237

— D —

Dadaş (Dadayiç) 78, 108, 158, 170, 234, 237
Dadayim (venk) 78, 98, 158, 234
Dağ (Dar) Kapısı 202, 224
Daldik 78, 108, 124, 158, 170, 177, 232, 234, 237
Dallıca 163
Dambüyük 78, 95, 105, 158, 232, 234, 237
Danişmend 51
Danişmendiye Vilayeti 19
Danişmendli 16, 17
Darende Bedir 44, 45
Darı 101, 102, 104-115, 121, 155, 156
Darphane 22, 144, 145, 170, 222, 230
Davud (sipahi) 187
Davud 17
Davul 30
Debbağhane (Tabakhane) 142, 144, 145, 169, 223, 230, 246

Dede-Kargın 26
Dedepınarı 158
Defterdâr 41, 181, 193
Defterhâne 7
Defter-i Atîk 3, 147, 153, 248, 249
Defter-i Cedîd (-i Hakanî) 3, 7, 147, 174, 219, 248, 249
Defter-i Köhne 3
Defter-i Yasaha 245
Değirmen 139
Demir 152, 153, 167
Demirgülü 159
Deniz Azebleri 48
Dere Hamamı 221
Dergâh-ı Âlî 25
Derkenâr 7
Dermi 78, 113, 158, 239
Dersim 16
Derviş 185, 217
Derviş bin Ahmed 187
Derviş Beyazid Zâviyesi 207, 219
Derviş Mehmed bin Yûsuf 187
Despina Hatun 22
Deştbanî 249, 250
Devek 103, 133, 246, 247
Devletşah 17, 180
Devletşah (zımmî) 70
Devletşah Oğulları 66
Dıhn 101
Dikmen 158
Dilek 162
Diocletianus 13
Dirhem 146, 156, 245, 248, 249
Dirlik 7, 46, 47, 69, 87, 93, 117, 139, 142, 148-150, 154, 167, 174, 178, 180-183, 185
Dişidi 78, 95, 105, 124, 158, 237
Divân 34, 35, 42-44, 46, 90, 181, 219
Divânî Hissesi 217
Divân-ı Hümâyûn 9, 29, 34, 42, 51, 53, 142, 193
Diyarbekir 5, 9, 22-26, 32, 55, 86, 101, 147, 152, 181, 193, 225
Diyarbekir Beylerbeyisi 3, 9, 42, 43-46, 49, 184, 227
Diyarbekir Eyaleti (Vilayeti) 3, 6-8, 30, 33, 46, 61, 118, 119, 137, 178, 195, 227
Diyarbekir (Vilâyeti) Kanunu 134, 135, 146, 147, 149, 154, 181
Diyar-ı Rum 153, 154, 245, 248
Dizdâr 41, 47, 48, 57, 181, 197
Doğanbağı 158
Doğankuş 162
Doğu Anadolu 2, 4, 13, 15, 17, 18, 20, 21, 23-25, 30, 31, 61, 63, 68, 86, 87, 129, 134, 135, 178, 197, 227, 228, 230
Döğen 128
Dönüm 90, 128, 130
Dul Avret 148-150
Dulgâh 95
Dulkadiroğulları 21-23, 25, 57, 227
Durak 183
Durak bin Halil 104, 187
Durdek (Hurdek) 95
Durik 95, 232
Durmuş Bey 24
Duygulu 158
Düsterik (Husrik) 78, 95, 158, 233, 239
Düzbahçe 159

— E —

Ebubekir 901
Ebubekir 92
Ebul-kasım bin Bayram 187
Ebu Said 186
Ebu Talip 14
Ebussuud Efendi 128
Ebutahir 4, 6, 35, 37, 78, 85, 90, 91, 93, 103, 11, 118-122, 124, 129, 135-141, 143, 147, 152, 153, 156; 158, 169, 178, 229, 233, 235, 238, 246-248
Edirne 51, 52, 144
Eğil 33, 39, 147, 167, 178, 194, 227, 230
Eğin 172
Ehl-i Örf 41, 43, 44, 52, 53, 67, 117
Eimme 215
Ekinlik 92
Ekinlü (bennâk) 130, 152
Ekrâd 85-87
Ekrâd Türkmanı 85
Ekrek 158, 237
Ekrük 158, 234
Ekrüz 78, 100, 105, 158, 169, 185, 232, 234, 237
Elamanlu (İlmenlü) 78, 95, 108, 124, 158, 234, 236
Elazığ 31, 32, 35, 56, 198, 213, 227
Elbustan 20, 21, 23
Elbistan (köy) 79, 95, 113, 158, 192, 233, 237, 239
El-Cezire 14
Elgük-i Süflâ 79, 111, 124, 158, 233, 235, 238
Elgük-i Ulyâ 79, 111, 125, 158, 233, 235, 238
El-Hâc Dayı Mustafa Ağa, 207, 221
Elki 79, 95, 105, 158, 232, 237

Elmasuyu 157
Elvend 187
Emanet 3, 143, 145
Emin(ler) 43, 44, 119, 142, 143, 145, 146, 249
Emir 187
Emir Ahmed 187
Emir Bey 23
Emir Bozan 15
Emir Gâzi 16
Emir Davud 24
Emir Şerafeddin 24
Emirî 95
Emlikkaçmaz 79, 108, 125, 158, 192, 232, 234, 237
Emnikkürd 79, 158, 232, 234
Emr-i Şerîf 184
Endek 95, 97
Engürek Noyin 20
Erbâb-ı Timar 25, 42, 249, 250
Erbil 42
Erbildi 159
Erdebil 34
Ergani 24, 32, 37, 39, 134, 135, 52, 225
Ermeni(ler) 14, 15, 60, 63, 69, 70, 71, 228, 229, 247
Ertana (Bey-Devleti) 21
Erzenşe (hatun) 90
Erzincan 20, 61
Erzük 79, 105, 125, 158, 237
Erzurum 14, 18, 19, 45, 86, 181
Erzurum Beylerbeyisi 45
Esediye 202
Esendere 95
Esenkent 139
Esir 248
Esnaf 52
Esnaf Kethüdaları 52
Etmenik 79, 95, 158, 170, 177, 220, 232, 237
Etminik-i Süflâ 79, 112, 125, 158, 233
Etminik-i Ulyâ 79, 95, 112, 125, 158, 233
Everik 56, 216, 232, 234
Evkâf (Tahrir) Defteri 7, 208, 209, 211, 219, 220, 230
Evlad-ı Fatihan 47
Evliya Çelebi 11, 47, 64, 72, 196, 197, 210, 214, 220, 221
Evmen 79, 95, 233
Eyalet 8, 29, 51, 52, 117, 173, 181
Eynehan bin Hacı 196
Eyyubiler 17-19, 215
Ezeli 95
Ezrek 95
Eskinci 47

— F —

Fahreddih Kara Arslan 17, 208, 213
Fatih Ahmed Baba 224
Fatih Kanunnâmesi 128, 132, 149
Fatih Sultan Mehmed 209
Fatmalı 56, 159
Fenk 79, 111, 158, 232, 238
Feodal 30, 139, 150
Feodal Hizmetler 128, 134
Ferhad (zaim) 179
Ferhad Paşa 34
Fermân 9, 31, 42, 45, 87
Ferrâş 209, 211, 214, 218
Fethi bin İvaz 184, 186
Fetva 53, 54, 151
Fırat 12, 14, 20, 23, 31, 32, 55, 123

— G —

Galeran De Puiset 16
Ganem 247
Garaksin 79, 95, 108, 158, 233, 234, 237
Gayrimüslim 55, 57, 65, 67,-84, 91, 120, 121, 131-135, 198, 203, 228-230
Gâzi Kıran Bey 32, 144, 175, 180
Gâzi merdum-ı Murad Bey 187
Gebrân 233
Gedikkuyu 157
Genepi 79, 95, 115, 159, 233, 235, 237
Gergâh 95
Gerger Kalesi 16
Germasur 95
Germiyanlı(lar) 56
Germürü 79, 108, 125, 159, 169, 170, 232, 234, 237
Gezin bkz. Kezin
Gidefik (Genefik) 79, 108, 125, 159, 192, 232, 234, 237
Gılâl (galle-gallât) 45, 247, 248
Gıyaseddin Keyhüsrev (I) 18
Gıyaseddin Keyhüsrev (II) 19, 20
Gıyaseddin Keyhüsrev (III) 212
Gökköprü 162
Göl 95
Gölük 37, 39, 65, 90, 93, 141, 159, 169, 170, 227, 238
Gölcük-i Süflâ 35, 39, 79, 93, 112, 113, 125, 140, 14, 143, 159, 169-171, 233, 235, 238
Gölcük-i Ulyâ 35, 37, 39, 79, 93, 112, 113, 125, 138, 140, 141, 143, 147, 159, 169, 179, 233, 235, 238
Gölköy 159

Görgüşan 79, 105, 169, 235, 237
Gözebaşı 161
Gözpınar 161
Güdayik 79, 95, 105, 125, 159, 232, 234, 238
Gülekrük 79, 105, 159, 237
Güllü 79, 159
Güllüseğrek 95, 170
Gümüşbağlar 161, 162
Güney 79, 113, 125, 159, 170, 171, 233, 235, 238
Güneydoğu Anadolu 2, 21, 24, 30, 60, 61, 86, 278, 179, 211, 212
Güneydoğu Toroslar 31
Güneytepe 159
Güngören 162
Güntaşı 161
Gürcübey (Mahallesi) 60, 198, 203, 204
Gürpınar 95
Güşt 217
Güvare 123, 176

— H —

Habbe 147, 149, 249
Habib 86
Habusı (büzürg) 79, 95, 108, 125, 159, 177, 232, 234, 237
Hacekerek 79, 105, 159, 170, 234, 238
Haceri 55, 79,. 108, 159, 170, 177, 215, 232, 234, 237
Hacı Abdülhamid Efendi 210
Hacı Bayram bin Mustafa 197
Hacı Rüstem Bey 33
Hacı Satılmış Mahallesi 198, 200, 204
Hacıseli 53, 79, 105, 125, 159, 192, 232, 234, 238
Hacı Trabzonî 185, 186
Haçlılar 15, 16
Haddedân Çarşısı 218, 221
Haffaflar Çarşısı 210, 221
Hafik 35
Hâfız 57, 209
Hakkari 20
Hal 79, 105, 125, 159, 192, 232, 234, 237
Halep 5, 9, 14, 16, 144
Halfe 159, 234
Halid Bey (Harput Sancakbeyi) 100
Halifecik 113, 159, 180, 233, 235, 238
Halikvindi 42, 47
Halil Bey 21
Halo 95
Hamam-ı Vasatî 215, 221
Hamdanoğulları 14
Hamedi 80, 105, 125, 159, 170, 212, 219, 220, 232, 234, 238
Hammer 26
Hamr 169
Hamza 186
Hamza bin Kara Pîr Ali 186
Hamza Mirzâ 34
Han 95, 221
Han Ahmed Bey 42, 174
Han-ı Venk 176
Handak 95
Hanedanlar 64
Han İbrahimşah 55, 80, 95, 105, 159, 172, 232, 234, 238
Hane 6, 57-65, 69-73, 77-84, 86, 87, 91, 93, 134-136, 198, 204, 245, 247
Hakkâh 66, 80, 108, 171, 232, 237
Hanke Mahallesi 200, 204
Hankendi 159
Han Razatmalu 95, 232
Han Sürsürü 96, 170
Hanzit 14, 80, 159
Har 80, 105, 159, 177, 235, 238
Harapto 113, 171, 173
Harâc 20, 119, 133, 176, 249
Harâcgüzâr 135, 245
Harâc-ı Mukamese 119, 128
Harâc-ı Muvazzafa 128
Harbert 11
Harbût 12
Harc-ı Ta'am 218, 219
Harîc Ra'iyyet 152
Haringet 32
Harîr 153, 248
Harisik 177
Harkik 96
Harlı 80, 105, 159, 238
Harmanpınarı 157
Harprt 12
Harpurd 12, 245, 246, 248
Harput 2, 4, 6-27, 31-36, 38, 40, 44-47, 50, 51, 55-57, 61, 62, 64 67, 86, 87, 101-103, 118, 146, 152-154, 156, 169, 174, 175, 180, 182, 196, 198, 202, 206, 208, 210, 213, 215, 219, 221-225, 227, 229, 230
Harput Alaybeyisi 42, 46, 47
Harput Batmanı 153, 156, 248
Harput (Sancağı) Çeribaşısı 47, 185
Harput Kadısı 44-47, 51-53, 185, 219
Harput Kalesi 10, 13, 16, 18, 19, 21, 22, 25-27, 48, 49, 55, 73, 74, 196, 197, 210
Harput (Sancağı-Livâsı) Kanunnâmesi 3, 7, 8, 10, 37, 39, 118, 119, 130, 135, 145, 146, 148, 245, 248

Harput Kazâsı 53, 54, 90
Harput Methüdası 90
Harput Müdü 102, 116, 156, 213, 219, 220, 223, 246, 248
Harput Mukataası 44, 45, 142
Harput Nâhiyesi 35, 37, 39, 140, 232
Harput Nâibi 44, 53
Harput Sancağı 1-4, 6-11, 27, 31, 32, 34, 37, 43, 47, 51, 52, 58, 61, 62, 64, 65, 67, 68, 70, 72-74, 76, 77, 85, 86, 88, 90, 91, 93, 94, 100-104, 116, 122-124, 128, 134, 137, 138, 140-143, 147, 150, 152, 155,-157, 164, 167-169, 173-176, 178, 179, 182, 183, 186, 191, 193-207, 213, 217, 227-230
Harput Sancakbeyi 9, 26, 42, 43, 45, 46, 53 72, 100, 142, 247, 151, 168, 178, 180, 185, 223,
Harput Şehri 49, 51, 56, 60, 62-64, 71, 120, 147, 152, 196, 204, 205, 208, 219, 221-224, 227, 230, 246
Harput Mütesellimi 101
Harput Şer'iyye Sicili 9, 48, 51, 52, 61, 63, 64, 74, 85, 101
Harput Subaşısı 20
Hartabird 11, 12
Harzemliler 19, 20
Haslar 72, 119, 133, 137, 142, 144, 147, 149, 150, 167-169, 174-176, 178, 183, 194, 249, 250
Hass-ı Atîk 173
Hasan 92
Hasan (sipahi) 186
Hasan (sipahi) 186
Hasan (sipahi) 186
Hasan Ali 187
Hasan Ali bin Şeref 187
Hasan bin Eynehan 187
Hasan bin Bahşi 187
Hasan bin Ca'fer 187
Hasan bin Cemşid 179
Hasan bin İbrahim 187
Hasan bin İbrahim 187
Hasan Beği 246
Hasan Çavuş 187
Hasan bin Mehmed 184, 187
Hasan (Haroğlu) Dağı 31, 137
Hasan Kömü 96
Hâsıl(lar) 4-9, 85, 92, 93, 120-122, 143, 144, 148, 183, 191-195, 210, 218, 223, 224, 245
Hassa Çayır 100, 176, 182
Hassa Çiftlik 100, 182
Hasudek 55, 80, 96, 105, 159 232, 235, 238
Hatip 6, 57, 73, 204, 215
Hatunkendi 80, 113, 159, 235, 239
Hatunköy 159
Havass-ı Hümâyûn 43, 142, 167, 168, 171
Havass-ı Hümâyûn Emini 44, 45, 180
Havass-ı Hümâyûn Eminliği 43
Havidi 80, 235
Havik 80, 96, 159, 232, 234, 237
Havri 80, 96, 159, 233, 236, 239
Haydar (Zaim) 179
Haydar Bey 34
Haydar Bey (Harput Sancakbeyi) 47
Hayro 80, 125, 159, 170, 235
Hazar Gölü 31, 35, 37, 39, 85
Hazine-i Hümâyûn 167
Hefthisar 80, 113, 159, 170, 171, 233, 235, 238
Hek 246
Helâl 80, 159, 233
Helerüz 80
Helezür 96, 108, 125, 159, 217, 218, 232, 234, 237
Helindir 80, 97, 113, 159, 191, 233, 236, 239
Herdi 80, 86, 94, 95, 97, 114, 160, 177, 233, 235
Hersini 35, 37, 41, 85, 86, 90, 93, 11, 137, 138, 140, 141, 169, 171, 176, 227, 233, 235
Hersenk 80, 98, 105, 125, 142, 160, 169, 177, 232, 235, 238
Hıdırbaba 158
Hıdır Ozan 187
Hinsor 80, 160, 235, 238
Hınta 101, 176, 217
Hırhik 80, 108, 125, 160, 170, 232, 234, 237
Hisro 80, 160, 238
Hisareri 49, 204
Hısn-ı Keyfâ 17, 18, 24, 144
Hısn-ı Ziyâd (Hisnâ de Zâid) 11, 14, 197
Hisse 179, 182, 183, 184
Hitabet 209, 211, 214-217
Hititler 13
Hizan 19
Hızır bin Ferhâd 187
Hoca bin Karamanî 185, 187
Hoca Sadeddin Efendi 25
Hoğu 80, 109, 125, 142, 160, 177, 192, 232, 234, 237
Holvenk 80, 105, 125, 160, 170, 171, 232, 235, 238
Hornik 80, 105, 160, 232, 235, 238
Hoş 80, 94, 96, 109, 125, 160, 172, 232, 234, 237
Hoşköy 160

Hozekdek 80, 109, 160, 237
Höyüközü 96
Hububat 44, 45, 101, 103, 119-121, 124, 136, 139, 140, 154, 155, 191, 206, 219, 249
Huffâz 209
Huh 68, 80, 109, 125, 160, 169, 170, 232, 234, 237
Huh-ı Süflâ 69
Huh-ı Ulyâ 69
Hurkenk 80, 160, 234
Husrik 96, 114, 169
Huzi 160, 233
Hurri 11, 13
Hurşin 18
Hüccet(-i Şer'iyye) 90, 155
Hüdaverdi (Kethüda-i Mustafa Bey 187
Hükm-i Hümâyûn 44
Hüküm 9, 45, 46, 49, 52
Hükümet (sancak) 30, 33, 34, 178, 227, 230
Hükümet Meydanı 199
Hünekrek 80, 109, 125, 160, 219, 234, 237
Hüsameddin Baycar 20
Hüseyin 187
Hüseyin bin Mehmed 184
Hüseyin bir Mehmed 188
Hüseyin Hanoğulları 64
Hüseyin İlbeyi 187
Hüseyin Kethüda 179, 180
Hüseyin Kulu 188
Hüseyin merdum-i Ahmed Bey 187
Hüsneynik 80, 109, 125, 160, 219, 234, 237
Hüsrev Paşa 25, 26
Hz. Ömer 14

– I –

Ilıncak 158
Irak 14, 17
Irdadiye 134-136, 247

– İ –

İare 215
İbrahim 52
İbrahim (Kethüda) 87
İbrahim Bey 21
İbrahim Bey (Harput Sancakbeyi) 45, 174
İbrahim bin Behlül 188
İcâr Bedeli 119
İcâre 144, 206, 209, 210, 214, 215, 218, 221, 246
İcmâl 7, 8, 180
İcmâl Defter 4-7, 57, 118, 143, 149, 151, 178, 180-183, 193, 197, 201, 210, 215, 220, 223, 230
İcmâllü Has(lar) 34, 174
İcmâllü Zeamet (kılıç) 178, 179
İcmâl Muhasebe Defteri 45
İçme 81, 109, 125, 160, 169, 172, 232, 234, 237
İçmecik 96
İcrâhân 215
İd 136
İdris-i Bitlisî 24, 25
İfrâz 174, 182
İğdişbaşı 49
İğiki 81, 115, 125, 142, 148, 160, 234, 235, 237, 239
İğiki Süflâ 239
İğiki Ulyâ 236, 239
İhtisâb 142, 146, 147, 169, 176, 225, 229, 246, 249
İkitepe 160
İkizdemir 159
İlaldı 183, 188
İlgâzi (Artuklu) 15-17
İlgeris 86
İlhanlı Devleti 20, 21
İlmiye Sınıfı 52
İltizâm 42-46, 142-168
İltizâm Bedeli 146
İlyas bin Mehmed 188
İl Yazıcı 3, 85
İmadeddin Ebubekir 17, 18, 222
İmâm 6, 57, 69, 73, 204, 208, 211, 213
İmâmet 209, 210, 218
İnebey 96, 160, 232
İnebey 188
İpek 152, 154
İpek Yolu 55
İpek Yükü 55
İran(lılar) 11, 13, 24, 25, 32-34, 42, 57, 101, 227, 228
İringil 81, 111, 125, 160, 233, 235, 238
İrtımnik 81, 109, 125, 142, 160, 172, 177, 234, 237
İshâk (Mengücekli) 16
İshâk Ağa 25
İskanlu Cemâati 87
İskender 187
İskender 187
İskender (Akkoyunlu) 22
İskender bin Klavuz 188
İsmail 89
İspenç 129, 135, 176, 245
İstanbul 32, 34, 49, 51, 52, 55, 144, 152
İstanbul Kilesi 101, 102, 116, 136, 154, 213, 219, 223, 246, 248

İşuwa 13
İznik 205
İzzeddin Ahmed 18, 19
İzzeddin Keykavus (II) 20

– J –

Josselin de Courtenay 16

– K –

Kabakçı 96
Kadı 6, 9, 41, 43-46, 49, 51-54, 57, 72, 146, 150, 155, 249
Kadı Burhaneddin 21, 23
Kadı-i Harput 187
Kadı Kayası Mahallesi 199, 204
Kadılık 52, 142
Kadı Sicili 219
Kağnub 96
Kahire 21
Kale Azebleri 48
Kale Câmii 207, 210, 215, 216
Kale Erenleri 48
Kale Hamamı 200, 221, 224
Kale Kethüdası 48
Kale Mahallesi 197, 198
Kale Muhafızları 48, 72, 73
Kamışlık (Kamışlu) 81, 111, 125, 160, 171, 233, 235, 238
Kantar 146
Kanun 45-47, 92, 118, 119, 134, 135, 178
Kanuni (Sultan Süleyman) 5, 133, 144, 173, 182, 193, 222
Kanun-ı Hasan Padişah (Beğ) 118, 245, 247
Kanun-ı Osmanî 118, 229, 245, 247
Kanunnâme 3, 6, 7, 30, 37, 39, 42, 102, 103, 117-119, 121-123, 128, 129, 131, 132, 134, 135, 140, 141, 145, 146, 149, 151-155, 225, 245, 248
Kapan 221
Kapıkulu 43, 173
Kaplıkaya 163
Kapu Halkı 41, 42, 57, 178
Kar 96
Kara Ali 187
Karabet 70
Karaca Akça 153, 245, 246, 248
Karacalu 96
Karacaviran 65, 93, 96, 171
Kara Cemşid Bey 174, 221
Karaçin-zâde(oğlu) Ahmed Bey 25, 26
Kara Esir 154, 248
Karahan 24, 25
Karakaş Ahmed Paşa 196
Karakoyunlular 21, 22
Karamanoğulları 23, 25, 26
Kara Mustafa 179
Karapınar 96
Karasenk 98, 99
Kara Seydi 96
Kara Tamga 154, 246, 248
Kara Yülük Osman Bey 22, 23
Karındaşoğulları 64
Karıkşah 81, 115, 160, 236, 239
Karingid 81, 106, 126, 160, 170, 234, 235, 238
Karkathiokerta 11
Karpata 12, 13
Karşıbağ 160
Kartaldere 160
Karye 65, 89, 90, 93-99, 151, 169-171, 215, 247
Kasabhâne Çarşısı 210
Kasım Bey (Eğil Sancakbeyi) 178
Kâtip(ler) 3, 9, 48, 178, 181
Kavacık 96
Kavakaltı 157
Kavaklu 96
Kavaktepe 160
Kavallı 159
Kayabaşı 199
Kavak 55, 81, 109, 126, 160, 192, 232, 234, 237
Kaya Mahallesi 198, 204
Kaya merdum-ı Menteş 187
Kayırhan 20
Kayseri 19, 21, 144, 152
Kazâ 49-53, 193
Kazâbâd 35
Kazâ Bölgesi 51
Kazâ İdaresi 51
Kazasker 51, 52
Keban 31
Keferdiz-i Küçük 233
Keferdiz-i büzürg 81, 96, 111, 126, 160, 233
Kefere(tâifesi) 132, 135, 245-247
Kehli 81, 109, 126, 142, 160, 177, 232, 237
Kehrek 96
Kemah 16, 17, 25, 26
Kemahas 81, 96, 109, 160, 192, 234, 237
Kendir 96
Kendüm 218
Kegerlü 97, 233
Kenizek 148
Kepektaş 159
Kervan 32, 88, 152, 153
Kesikköprü 96
Kesper 70

Kesrik 81, 96, 109, 126, 142, 160, 171, 177, 209, 232, 234, 237
Keten 152, 153
Kethüdâ 48, 49, 57, 87, 185
Kethüdâlık 50
Kevadçerkes 81, 126, 160, 233
Kevork 70
Kezin 81, 96, 114, 160, 233, 239
Kharpote 12
Kiçvan 81, 106, 161, 238
Kiğı 18, 42, 174
Kiğıvank 56, 81, 97, 109, 126, 142, 161, 172, 177, 192, 232, 234, 237
Kile 101, 102, 104-116, 121, 146, 156, 223
Kılıç (timar-yeri) 72, 100, 181
Kılıç (Zeamet) 178, 179
Kılıç (Bey) 46
Kılıç Arslan (I) 15, 16
Kılıç Arslan (Akkoyunlu) 22
Kına (hınna) 152, 153, 167, 246, 248
Kinederiç 81, 92, 109, 126, 161, 169, 218, 232, 234, 237
Kırımî 96
Kırkuyu 81, 111, 126, 160, 235, 238
Kiriş 246
Kirişhane 142, 144, 169, 214, 223, 230, 246
Kirkor 70
Kış 96
Kışlacık 96, 171
Kışlak 137, 138, 169, 97
Kivare 123
Kıyye 218
Kızari 81, 111, 126, 160, 233, 235, 238
Kızılbaş 34
Kızılkına 97
Kızıltepe 180
Koçkale 55, 81, 109, 161, 177, 192, 232, 234, 237
Koçulu 81, 114, 161, 236, 239
Konakalmaz 55, 81, 109, 161, 232, 234, 237
Konstantin Gabras 16
Konya 51, 144
Korucu 159
Kozaklu 81, 113, 161, 171, 238
Kozluca 97
Kozluca Mahallesi 63
Kozluk 97, 148
Köhnekâr 97
Köm 138
Kömseğrek 97
Könk 81, 109, 126, 142, 161, 177, 192, 217, 218, 232, 234, 237
Körpe 81, 106, 161, 169, 232, 235, 238
Kömür Meydanı 221
Köse Ahmed 50
Köse Mustafa 187
Kösedağ 20
Kudüs Kralı 16
Kulluk Akçası 128
Kumlu 160
Kumyazı 159
Küçük Köseler 64
Küçükova 159
Kürdcüğe 111, 238
Kürdemlik 82, 97, 109, 126, 161, 237
Kürdepe 176
Kürekçi bedeli 52
Kürk 82, 113, 126, 161, 170, 171, 207, 233, 235, 238
Kürkköy 161
Kurşunlu Câmii 221
Kürtler 20, 24, 25, 26
Kuşhane 163
Kuşpınar 162
Kutbeddin Sokman 18
Kutludüğün 158
Kutluşah 70
Külliye 202, 205, 209, 210, 214-217
Küvâre 123
Kuyucuk 97
Kuyulukend (Til kuduna) 81, 109, 142, 161, 170, 177, 233, 234, 237
Kuyuluköy 161, 213
Kuzâbâd 35, 37, 64, 90, 91, 93, 104, 120, 140, 141, 171, 176, 227, 234, 237
Kuzova 31, 32, 55, 90, 100, 102

– L –

Ledi 82, 112, 126, 161, 238
Liva 34, 41, 118, 134, 135, 150, 151, 169, 177, 245, 249, 250
Loğmar 97, 238

– M –

Maarif 209
Madenci 57
Mahalle Bekçisi 50
Mahalle Kethüdası 50
Mahkeme 51-53, 150
Mahko 177, 234
Mahmûd 184
Mahmûd (Bey) 44-46
Mahmûd (Cebelü) 188
Mahmûd bin Hasan 188
Mahmunut 106

Mahsûl 100, 117-120, 128
Maksûl-i İhtisâb 166
Maksûd 87, 183, 188
Malato 82, 97
Malatya 14, 16, 19-21, 32, 55, 86, 87, 152
Malatyacık(-ı diğer) 82, 94, 106, 109, 114, 161, 237, 238, 239
Malatyacık-ı Büzürg 82, 97, 161, 171, 232, 235
Malatyacık-ı Küçük 82, 97, 161, 232, 235
Malazgirt 11, 14, 55, 63
Mâl-ı gâib 168, 169, 176
Mâl-ı ma'kûd 169
Mâl-ı medfûn 168, 169
Mâl-ı mevkûf 168, 169
Mâl-ı mîrî 42, 142
Mâl-ı sürhserân 168, 169
Mâlikâne 4, 100, 206, 209
Mâlikâne-Divânî 206
Mâlikâne Hissesi (Hisse-i Mâlikâne) 206, 209, 212, 214, 215, 217, 218
Mamhanut 97
Ma'muretü'l-Aziz 33
Mansup 41
Mansur Baba Türbesi 218
Mansuriye Zâviyesi 207, 218
Maraş 15, 21
Mardin 16, 17, 24-26, 61, 180, 215
Marhasiye 133
Marhasya 20
Markurik 97
Mastarkalı 97
Mazgert 11, 61
Mazgirt Kalesi 17
Meclis-i Şer' 44, 51, 52
Medrese-i Hümmâm Mahallesi 199, 200
Megu 235
Mehdi Kulu Han 34
Mehletcelük 249
Mehmed (zaim) 179
Mehmed (sipahi) 188
Mehmed 183
Mehmed Bey (Çubukoğlu) 15
Mehmed Bey 43, 44, 46
Mehmed bin Abdullah 188
Mehmed bin Ağabüyük 187
Mehmed bin Ahmed Bey 187
Mehmed bin Budak 188
Mehmed bin Emir Ahmed 151
Mehmed bin Hâlikverdi 181
Mehmed bin Haydar 188
Mehmed bin İvaz 184, 187
Mehmed bin Kâsım 188
Mehmed bin Mustafa 188
Mehmed bin Mustafa 92
Mehmed bin Nurullah 188
Mehmed bin Süleyman 188
Mehmed bin Şehsuvar 187
Mehmed Çelebi 25
Mehmed Tüfekçi 187
Mehmed veled-i Ca'fer 181
Mehmed Tapar 15
Mehterbaşı 48, 74
Mekesür 97
Melek 82, 97, 112, 126, 161, 238, 239
Melik 82, 115, 161, 233, 236, 239
Melik Âdil 18
Melik Afdal 18
Melik Arslan 22
Melik Halil 24
Melik Kâmil 19
Melikşah (zımmî ismi) 70
Melikşah 15
Melikü'z-zâhir 215
Melikü'z-zâhir İsâ 215
(Melik) Zahiriye (Medresesi-Mahallesi) 199, 200, 201, 204, 207, 212, 215
Melkeşin 97
Memlûk(ler) 21, 23
Menbic Kalesi 17
Mengücek İli 16
Mengücekli(ler) 16, 17
Menkizek 106
Menn-i Harpuridiye 153, 156, 245
Menua(kral) 13, 197
Meraklu 97, 233
Mercimek 101, 102, 105-116, 121, 155, 156, 223
Mercumot 97
Merdân 97
Mereni 82, 161
Mergen 97
Merkâd-i Şerîf 216
Meşayih 57
Mescid-i Ahi Musa Mahallesi 202, 204
(Mescid-i) Ahmed Bey Mahallesi 200, 202, 204
(Mescid-i) Alaca Mahallesi 202, 204
Mescid-i Atîk Mahallesi 201, 204
Mescid-i Cedid Mahallesi 201, 204
Mescid-i Cuma Mahallesi 200, 204
Mescid-i Hoca(-zâde) 199
(Mescid-i) Müderris mahallesi 202, 204, 212
Mescid-i Sergerdân Kayası 199
Mescid-i Ortak Mahallesi 201, 204, 211
Mesken 82, 161, 233, 235, 238
Mesih bin Arnavud 185, 187
Meşhedtepe 97

Meşk 161, 235
Mesken 97
Mesudiye Medresesi 52
Meteris 203
Mevlana Mehmed 215
Mevleviyet 52, 53
Meydan Mescidi (Atîk) 207, 211, 215
Meyyafarikin 15
Mezopotamya 13, 14
Mezre 56, 63
Mezrea 82, 112, 126, 161, 235, 239
Mezrea (köy) 82, 114, 161, 236, 238
Mığı 82, 110, 161, 232, 234, 237
Milli(lü) 82, 161, 236
Millü 97
Mimâr 48, 197, 215
Mimarbaşı 52
Minas (zımmi) 52
Miraçlar 68
Mirdesi (mezrea) 97
Mirdesi (aşiret) 137
Mîrî 89, 117, 119, 128, 142, 151, 167, 173, 184, 224
Mir-i Aşiret 87
Mîr-i mirân 245
Mîrî Tereke Anbarı 101
Mirlivâ 7, 143, 178, 180, 185
Miryeri 82, 112, 126, 161, 238
Mısır 20, 144
Mişki 81, 112, 169, 170, 171
Miyadun 82, 97, 106, 126, 171, 232, 238
Moğol(lar) 19, 21
Molla 52
Molla Ahmed Peykericî 56
(Molla) Ahmed Peykericî Medresesi 204, 216
Molla İsmail 89
Mollakendi 56, 82, 110, 126, 161, 192, 213, 216, 217, 237
Molla Seydi Ahmed Mahallesi 201, 204
Monopolye 44
Mornik 82, 110, 126, 142, 161, 170, 232, 234, 237
Muaf 6, 57, 58, 63, 64, 72, 73, 80, 131, 135, 219, 249
Muafiyet 47, 72, 90
Muafiyetnâme 57
Mu'allim 211, 215
Mufassal (Tahrir) Defter 3, 5-8, 50, 55, 68, 70, 85, 87, 88, 91, 102, 103, 118, 122, 135, 144, 147, 148, 154, 156, 168, 173, 182, 193, 199, 223
Muhafaza Hizmeti 42, 46, 47, 49
Muhafız 42, 197
Muhammed bin Yahya 179
Muhammed Efendi 193
Muharrir 193
Muhasebe Defteri 9
Muhtesip 52, 146, 147, 247, 249
Muhzırlar 54
Muhzırbaşı 54
Muineddin Pervâne 20
Muineddin Sokman 17
Mukataa 2, 43, 139, 142-147, 167-170, 174, 175, 179, 191, 222, 225
Mukataa-i Bezirhane 166
Mukataa-i Boyahane 166, 168, 176
Mukataa-i Darphane 166
Mukataa-i Kirişhane 166
Mukataa-i Meyhane 169
Mukataa-i Şemhane 166
Mukataa-i Tabakhane 166
Mukayyid 54
Mumhane (Şemhane) 142, 144, 145, 169, 223, 225, 246, 249
Munzuroğulları 64
Murad 70
Murad (Suyu) 14, 31, 32, 55, 230
Murad (sipahi) 148
Murad (III) 10
Murad (IV) 133, 216
Murad Han Bey 34
Murad merdum-ı Ahmed Bey 187
Muratcık 157
Mustafa (sipahi) 189
Mustafa 188
Mustafa bin Dede Çavuş 188
Mustafa bin Kara Musa 188
Mustafa bin Cavit 187
Mustafa (Çavuş-ı Alay) 189
Mustafa Yeniceri 188
Musul(lu) 18, 20, 23, 32
Muş 24
Muşyek 82, 161, 236
Muasarrıflık 51
Mutasavvıf 211, 216, 217
Muzafferi 161, 170, 209, 234, 237
Muzafferüddin Mescidi (Kara Sufi) 200, 204, 207, 210
Mübarezeddin Ertokuş 20
Mübaşir 3, 50
Mücerred (Ferd) 58-61, 69-71, 73, 77-84, 92, 129-132, 134, 135, 152, 199, 204, 245
Müd 45, 102, 117, 122, 155, 156, 218, 219, 223
Müderris 52, 57, 73, 214-217
Müderris Mehmed Mescidi 212

Müezzin 6, 57, 69, 73, 204, 209-216
Müfti 53, 54, 57, 72
Mühimme (Defteri) 2, 9, 12, 33, 34, 42-46, 49, 73, 117
Mülk 89
Mültezim 143
Mürtezika 206
Mürü 82, 110, 126, 161, 170, 172, 177, 232, 234, 235, 237
Mürüdü 82, 95, 98, 106, 126, 161, 192, 232, 238
Müsellah 72
Müsellem 47, 249
Müslim 55-63, 65, 67-84, 117, 120, 121, 132-135, 198, 228, 230
Müstahfız(lar-Müsahfızân) 48-50, 57, 197
Mütevelli 52, 57
Müayede 52, 57
Müzevveç 245

— N —

Nâbiçlik 247
Nadir Baba 220
Nahiye 34, 35, 37, 39, 41, 64-66, 85, 86, 90, 91, 93, 103, 104, 108, 111-115, 117-120, 129, 134-139, 141, 143, 147, 152, 156, 176, 178, 179, 227, 229, 232, 234, 237, 246, 247
Nâip 45, 52, 53, 57, 72
Nâiplik 35
Nakdî 119, 120, 123, 135, 154, 155
Nakibü'l-eşraf 57, 250
Namran 24
Narh 44, 52, 102, 119, 120, 138, 146, 154-156, 213, 249
Narcalık 146, 249
Narh-ı Rûzî 119, 155
Nasinatnâme 30
Nâsır 90, 180
Nâsıreddin Mahmûd 18
Nâsır (zaim) 179
Nâsıreddin Bey 22
Nayme 97
Nazar (sipahi) 188
Nazar baba Zâviyesi 207, 220
Nâzır 72
Necmeddin Alpı 17
Nefs-i Şehir 115, 147, 150, 176, 223, 246, 249
Nemek 217, 218
Nevâhi 169
Nevrûz 139, 247
Nezâret 215-217
Nikâh Resmi 150
Nîm Çift 90-93, 129-131, 148, 152
Nîm Sâl 140
Nişancı 41
Nişan-ı Hümâyûn 49, 87
Nişasta 101
Niyâbet 147-149, 171, 176, 181
Nizâmeddin İbrahim 18
Nöker 249
Nökerzâde 249
Norşin 82, 110, 126, 162, 171, 232, 234, 237
Norsis (Mahallesi) 60, 63, 198, 203, 204
Nügi 123, 146, 218, 245, 246
Nur Ali (sipahi) 189
Nureddin Artukşah 19
Nureddin Mehmed 17, 18
Nüzül 52

— O —

Okka 136, 218
Orak 128, 136, 247
Ordu-yı Hümâyûn 89
Ortacalı 162
Ortakçılık 57, 100
Oruç 183
Oruç bin Karakaş
Osman 50
Osman bin Nazar 189
Osmanî Akça 245-249
Osmanlı (Devleti-İmparatorluğu) 1-5, 8-12, 22-26, 29-35, 37, 41, 43, 48-52, 57, 64, 67, 69, 70, 85, 88, 89, 92, 100, 117-119, 128, 129, 133-137, 144, 146, 149, 151, 153, 167, 175, 178, 179, 184, 191, 193, 197, 205, 206, 208, 210-212, 215, 217, 221, 222, 224, 225, 227-230
Otluk 136
Otlukbeli 23
Oymaağaç 162
Oymak 29, 56

— Ö —

Örençay 160
Örf-Örfî 30, 41, 44, 52, 53, 72, 128, 129, 132, 139, 181
Öşür 4, 66, 89, 102, 103, 117, 119-123, 128, 139, 154, 155, 183, 206, 208, 229, 245
Öşür Bedeli 89, 249
Özdemiroğlu (Osman Paşa) 34, 42
Özgören 163
Öşr-i Armut 122

Öşr-i Arpa (şair) 164
Öşr-i Börülce 164
Öşr-i Bostan 103, 164
Öşr-i Ceviz 122
Öşr-i Darı (dıhn) 164
Öşr-i Gılâl (gallât) 50, 176, 223
Öşr-i Hınta (buğday) 164
Öşr-i Kiraz 122
Öşr-i Kovan 123
Öşr-i Mercimek (Ades) 164
Öşr-i Meyve 103, 122, 164
Öşr-i Pamuk (Penbe) 164
Öşr-i Petek 123
Öşr-i Şıra 122, 164
Öşr-i Asel (bal) 164
Öşr-i Bağat 164
Öşr-i Yonca 164

— P —

Padişah 43, 57, 92, 133, 137-139, 142-144, 147, 149, 150, 155, 167-169, 173, 175-177, 183, 193, 205, 249
Pağnik 82, 94, 96, 106, 162, 169, 190, 234, 238
Palu 13-17, 32, 33, 39, 55, 85, 174, 180, 221, 225, 227
Pamuk 43, 44, 101, 102, 104-116, 121, 155, 156, 191, 223
Parçekanlu 69, 82, 86, 97-99, 114, 162, 172, 177, 233
Paşa Sancağı 29
Pastav 133, 153, 245, 248
Pazarbaşı 52
Peçenek 57
Pehlivan Seyyidi Ali 22
Pekinik 82, 98, 106, 126, 148, 162, 170, 232, 235, 238
Pelte 82, 97, 106, 126, 162, 232, 235, 238
Penbe 175, 225, 245-247, 249
Perçenç (Süflâ-Ulyâ) 83, 110, 126, 142, 162, 172, 177, 192, 210, 213-215, 233, 234, 237
Perdik 66, 83, 93, 113, 126, 162, 170, 171, 233, 235, 238
Pertek 33, 55, 61, 85, 227
Pervâne (Ağa) Câmii 207, 210, 211
Peygamber (Nebli Aleyhisselâm) Mescidi 156, 207, 213
Philarates (Filaret) Brakhamios 14, 15
Pilnem 98
Pınarlı 98, 170
Pincirik 83, 98, 106, 162, 232, 238
Pîr Ahmed Bey 44, 45
Piran Dağları 31
Pîr Budak (sipahi) 189
Pîr Budak 42, 46, 47
Pîr Hüseyin (Akkoyunlu) 22
Pîr Hüseyin Bey 33
Pîrî (sipahi) 188
pîrî bin Pervâne 184, 189
Pîrî bin Şah Ali 189
Pîr-i fânî 57, 204
Pirinçci 83, 106, 126, 162, 232, 235, 238
Pırnoz 83, 114, 162, 233, 236, 239
Pîr Veli 188
Piyâz 217, 218
Polonyalı Simeon 63, 64, 68, 70, 71, 203
Post 246
Pronaia 128

— Q —

Qugartapiert 12

— R —

Ra'iyyet 66, 89, 123, 130, 131, 134, 135, 182
Ra'iyyet Resmi 128, 130, 152
Rakabe 89, 128, 206
Rakka 86, 87
Ramazan Divâne 148, 188
Ramazanoğulları 23
Ramazan bin Aydın 188
Re'ayâ 5, 29, 41, 43-45, 52, 53, 58, 64, 66, 71, 72, 85, 90-92, 100, 117-121, 123, 128-133, 135, 136, 147-152, 154, 169, 193, 206, 245-249
Reisü'l-küttâb 41
Resm-i Arûs(iye) 148, 150, 151, 176, 177, 245, 247
Resm-i Asel 123, 191, 245
Resm-i Asiyab (Değirmen Resmi) 13-141, 166, 245
Resm-i Bağat 103, 120, 139, 176, 191, 214
Resm-i Bennâk (Bennâk Resmi) 64, 130, 132, 135, 165, 176, 183, 245, 247
Resm-i Bezirhane 141
Resm-i Caba-Bennâk 245
Resm-i Cullah 247
Resm-i Çift (Çift Resmi) 39, 64, 66, 89, 91, 128-130, 132, 134, 135, 165, 183, 229, 245
Resm-i Deştbani 249
Resm-i Dönüm (Dönüm Resmi) 66, 129, 130, 148, 152
Resm-i İdiye 136, 139, 165, 247

Resm-i İspenç (İspenç Resmi) 131-134, 165, 176, 183, 223
Resm-i Kalem 249
Resm-i Köm 137, 139
Resm-i Kürüm 103, 122, 123
Resm-i Küvare 123, 176
Resm-i Merai 137, 247
Resm-i Mevâşi 139, 165, 247
Resm-i Mücerred 4, 131, 165, 176, 183
Resm-i Nâyibcelik 136, 139, 165
Resm-i Saman 223
Resm-i Tapu 92, 148, 151, 176
Resm-i Yatak 137, 139
Resm-i Yaylak 164, 176, 245
Resm-i Yave 148
Resm-i Kışlak 164, 197
Resm-i Zemin (Zemin resmi) 39, 90, 91, 129, 135, 148, 152, 229, 247
Resm-i Zenburiye 123
Resûl Efendi 44, 45
Revân 34
Revgan 217, 219
Revgân-ı Çerağ 214
Revgân-ı Sâde 247
Revgân ve hasır 209, 210, 214, 218
Ribât 83, 106, 162, 238
Ribat-ı Hersini 114, 162, 170, 171, 177, 233, 235
Rıdvân bin Mustafa 184, 189
Roma İmpanatorluğu 13
Romalı(lar) 13, 197
Romanos Le Kapen 14
Rum 9, 22, 60, 63, 69, 70, 228, 229
Rumeli 29, 217
Rumeli Kazaskeri 51
Rumeli Kethüdası 25
Rumiye-i Sugra 25
Rüstem (sipahi) 188
Rüstem bin Seydi 184, 189
Rüstem Han 22, 222
Rusya 70
Rüsûm 90
Rüsûm-ı Niyâbet 148
Ruznamçe 9
Ruznâmeci İbrahim 193

– S –

Sabun 153, 167
Sadaka (Arap Emiri) 12
Sâdât 6, 57, 72, 73, 204
Sadeyağ 136
Sadrazam 52
Safevi(ler) 23-27, 57, 68, 92, 118, 184, 208, 222, 227
Sağman 33, 61, 85
Sağmanik 98
Sâhib-i arz 89, 134, 149, 151, 249
Sahn Pâyesi 52
Sakabaşı 162
Salahaddin Eyyubi 17, 18
Salamati 98
Salamuk 98
Salkaya 160
Salnâme 33
Samahto 83, 112, 126, 162, 172, 233, 235
Saman Pazarı 213
Sâmin bin Emir Sa'id 189
Samsad 16
Samsun 152
Sancak(lar) 29-35, 37, 39, 41-47, 51-53, 61, 64, 69, 72, 75, 85, 88, 90, 102, 103, 117-120, 122, 123, 128, 131, 133, 134, 137, 138, 140, 141, 144, 146, 153, 164, 165, 167, 173, 180, 181, 183, 191, 193, 195, 227-230
Sancakbeyi 4, 6, 8, 25-27, 30, 39, 41-46, 49, 51, 53, 57, 72, 100, 138, 143, 148-151, 167, 168, 173-175, 178, 180-182, 193, 213, 227, 230, 249
Sanık (Sanuk) 83, 98, 114, 162, 177, 233, 235, 238
Saraçhane 210
Saraybaşı 157
Saray Hatun (Sârâ) 23, 200, 209
Saray Hatun Câmii 23, 201, 207, 209-211, 224
Saray Hatun Mahallesi 199, 200, 202, 220
Sarbi 232, 235
Sarıbük 161
Sarıçubuk 157
Sarıkamış 37, 39, 90, 93, 115, 141, 227, 236, 239
Sarımüddin İbrahim Bey 21, 22
Sarını 32, 83, 94, 96, 106, 126, 162, 169, 172, 210, 218, 232, 235, 238
Sarıkakup 98
Sarpulu 83, 110, 127, 162, 171, 211, 232, 234, 237, 238
Sason 24
Sazkırı 98
Sebet 246
Sedeftepe 161
Sefer 42, 43, 46, 72, 87, 101, 178, 181, 185, 227
Sefer bin Ca'fer Kethüda 189,
Sefer-i Hümâyûn 47, 101, 184

Sefernik 93, 98, 106, 162, 232, 235, 238
Segref 98
Selânik 52
Selçuk 70
Selçuklu(lar) 10, 14, 15, 17-20, 32, 41, 49, 70, 148, 205, 214, 227
Selfur 83, 106, 127, 162, 238
Seli 83, 89, 106, 162, 210, 235, 238
Selim bin Nizameddin 189
Semik 98
Seng 98
Senyör 128, 134
Serbest (dirlik-timar) 41, 46, 47, 53, 181, 183
Sergerdân Kayası 199
Serleşker 20
Seyahatnâme 64
Seyfeddin Bayram 20
Seyfeddin bin Bârik 189
Seyyid Kasım Zaviyesi 207, 219
Sikke 222, 246
Silahdarlar Ağası 26
Silahşor 26
Sinabud (Mahallesi) 60, 198, 203, 204
Sinan Ağa 25, 26
Sinan bin Parmaksız 188
Sinan bin Yûsuf 189
Sincan 180
Sinop 19
Sipahi(ler-Sipahiyân) 6, 7, 25, 26, 41, 42, 46, 47, 57, 72, 73, 89, 92, 93, 100, 117, 119, 120, 123, 128, 134, 139, 148-152, 154, 155, 167, 169, 173, 179, 181, 185, 204, 206, 219
Sipahi Oğlanları Ağası 26
Sipahizâde 57
Sivas 21, 23, 32, 34, 51, 64, 152
Sivrice 31, 37, 227
Siyasetnâme 30
Sophone 11
Sovucak 98, 232
Strabo 11
Subarlar 13
Subaşı 19, 25, 41, 42,44, 45, 47, 53, 57, 148, 149, 151, 181, 249
Sugur 14
Sûk-ı Sultanî 221, 224
Sührâb 189
Süleyman 17
Süleyman (II) 18
Süleyman Bey 21
Süleyman bin Bâri Çavuş 184, 189
Süleyman bin Harun 189
Süleyman bin Pîr Ali 184, 189
Süleyan bin Sûfi Ahmed 188
Sultan Orhan 235
Sultanşah (zımmî ismi) 70
Sumeysat 18
Sunkırı 98
Supahi 13
Sünköy 162
Sünkürd (Sinokürd) 83, 107, 162, 209, 233, 235, 238
Süntürk (Sinotürk) 83, 107, 127, 162, 192, 233, 235, 238
Suriye 14, 15, 17
Sürsat 52
Sürsürü 83, 110, 127, 142, 162, 170, 177, 233, 234, 237
Suruç 15
Süryani(ler) 60, 63, 69, 70, 203, 228
Süryani Kilisesi 203

– Ş –

Şâdi Paşa 25, 26
Şah 184
Şah Ali 47
Şah Ali bin Mehmed 189
Şahaplu 69, 83, 86, 114, 162, 177, 192, 233, 235
Şah Hüseyin (Cebelü) 190
Şah Hüseyin bin Pîr Ali 184, 190
Şahinkaya 160
Şah İsmail (Safevi) 23, 24, 32
Şah Kınalı 189
Şah Kulu 190
Şah Mehmed Bey 42, 144, 180
Şah Mehmed bin Pîr Ali 184, 190
Şahne 249
Şah Oğlu Haydar Mirza 34
Şahrûz 188
Şah Selim 184
Şahsuvar bin Pervâne 188
Şah Veli 188
Şahverdi bin Mustafa 190
Şa'ir 101
Şam 5, 181
Şamî Eşrefî 129, 153, 246
Şeh Emir (zımmî ismi) 70
Şehir Kethüdası 41, 49, 50, 52
Şehir Şubaşısı 48
Şehremini 49
Şehroz (Mahallesi) 60, 63, 198, 203, 204
Şemhane bkz. Mumhâne
Şemşi 83, 110, 162, 172, 176, 177, 232, 234, 237

Şemsiviranı 98
Şer'-Şer'î 30, 41, 44, 52, 53, 72, 89, 128, 150, 181
Şerafeddin Ahmed 20
Şerafeddin Mehmad bin Şeydi Adi 20
Şer'iyye Sicili 45, 50, 52, 54, 63, 64, 74, 85, 197, 201,221
Şetariç 98
Şeyh Ekeme 233
Şeyhhacı 98
Şeyh-i Kâinât (Fatih Ahmed Baba) Zâviyesi 207, 220
Şeyhkatil 83, 98, 114, 127, 162, 236, 239
Şehy Şâdi Zâviyesi 207, 219
Şeyhülislam 52
Şeyhvend 98
Şeytan Çarşısı 199
Şiî 24
Şintil 83, 110, 127, 142, 162, 170, 177, 233, 234, 237
Şıra 101, 103-115, 155, 156, 175, 223, 247
Şıra Öşrü 122
Şuhûdü'l-hâl 54
Şuşi 98

– T –

Tabbah 217, 218
Tadım 83, 107, 127, 162, 172, 233, 238
Tâhir (sipahi) 188
Tahrir Emini 155
Tahto 83, 112, 127, 162, 233, 238
Talebe 57, 214-217
Tamga(cât) 32, 118, 142, 153, 154, 225, 229, 245, 249
Tamga-i Siyâh 154, 166, 169, 223, 225, 245, 246, 248
Tamga-i Üserâ 154, 166, 123
Tanzimat 34
Tapu Tahrir 1-3, 5-8, 10, 11, 27, 32, 35, 42, 47, 49, 50, 52, 64, 67, 70, 72, 85, 86, 92, 102, 103, 118, 119, 123, 132, 135, 138, 139, 148, 153-155, 167, 174, 208, 215, 219, 221, 227
Tar 98, 170
Ta'rif-i Uhrâ 209, 213
Tarsus 14
Tavili (Tavla) depecik 83, 98, 110, 162, 176, 233, 234, 237
Tavîl Mehmed 196
Tebriz 34
Tekâlîf(-i divâniye) 57, 71, 216
Tekevler 162
Temessük 90, 92, 153, 248, 250
Temlik(nâme) 33, 206
Temte 83, 107, 162, 169, 232, 235, 238
Tenge 135, 137, 139, 246, 247
Tengrivirmiş 98
Tepecik 162
Terakki 179, 181
Terazi 146
Tercil 134
Tereke 249
Tereke Defteri 57, 64
Tereke Anbarı 101
Teştek 98
Teştedi (Dişidi) 233, 235
Tetimme 217
Tevliyet 209-211, 214, 215, 217
Tezkere 9
Tezkereli Timar 181, 182, 184
Tezkeresiz Timar 181, 182
Til 98, 233
Tilberd 98
Tilenzid 83, 100, 162, 170, 177, 233, 234, 237
Tilk 83, 98, 162, 233, 235
Tilon 234
Timar 1, 4, 6-9, 19, 42, 46, 47, 53, 100, 148-151, 154, 167, 170, 173, 174, 176-182, 184, 191, 194
Timar ruznamçe Defteri 2, 6, 8, 167, 193
Timar ve Zeamet Tevcih Defteri 2, 6, 8, 9, 34, 35, 42, 46, 47, 167, 193, 195
Timur 21, 23
Timur (zımmî ismi) 70
Timurtaş 17
Timurtaş Bey (Harput Sancakbeyi) 100
Timurtaş Bey 42, 174
Tokat 35, 52
Toprak Kadısı 45, 53
Trabzon 22, 209
Trabzon Ketanı 246, 249
Tuğrul Arslan 16, 17
Tunceli 225
Tur Ali Bey 86, 147, 179, 180
Tur Ali bin Kubad 190
Tur Ali Meşhedi 98
Turhal 35
Türkmen Ekrâdı 85, 86
Türkmen(ler) 14, 15, 20, 21, 23, 50, 56, 57, 67, 69, 85, 86, 228
Tütün Resmi 148
Tutuş 15
Tüvan 83, 110, 163, 170, 177, 233, 237
Tuzcu 57

– U –

Uç(lar-Bölgesi) 14
Uğurek 98
Ulak 50
Ulemâ 41, 205
Uluâbâd 35, 37, 39, 64, 65, 91, 93, 108, 120, 140, 171, 176, 227, 234, 237
Ulu Câmi 17, 198, 201, 203, 208, 224
Uyufe(lü-ciler) 25, 43, 48, 143
Uluova 31, 32, 39, 55, 90, 100, 102, 196, 230
Umutkendi 84, 114, 127, 163, 236, 239
Urartu(lar) 11, 13, 197
Urfa 15, 24
Urfa Kontu 16, 17
Urmiye 24
Uslu 84, 112, 127, 163, 233, 235
Ustaclu Mehmed Han 24
Uzun Hasan (Bey-Padişah) 4, 22, 23, 118, 119, 135, 136, 200, 209, 222, 229

– Ü –

Üçağaç 55, 84, 107, 127, 163, 192, 233, 235, 238
Üçtepe 98
Ülbehan 99
Ülgel 84, 163
Ümenâ 149, 227, 249
Ümerâ 6, 34, 42, 86, 147, 205
Ümerâ-i Aşâir 6, 87
Ürgüzek 84, 107, 127, 163, 169, 170, 233, 235, 238
Ürünveren 161
Ürz 217
Üzüm 103, 122

– V –

Vakfiye 206
Vakıf(lar) 4, 6, 7, 50, 52, 72, 73, 89, 117, 144, 156, 166, 167, 176, 241
Vakıf Hademesi 57
Vakıf Mütevellisi 69, 151
Vakiyye (Okka) 136, 145, 219
Van 9, 32, 48, 178
Vartanik 84, 115, 163, 170, 233
Vartenik 233, 236, 239
Vazife-i Süleyman 215
Veli bin Mehmed 190
Veli bin Mehmed 184
Velican 183, 190
Velican bin Seydi 184, 190
Vertetil 84, 90, 110, 127, 142, 163, 177, 234, 237
Vezir (ler) 41, 181
Vezir Hasan paşa 34
Veziriâzâm 41
Vilâyet 32, 35, 43, 137, 146, 147, 178, 215, 249
Voynugân Sancağı 30
Voynuk 47

– Y –

Yağcı Hanı 199
Yağı Basan 17
Yağmadere (Bağdere) 84, 94, 107, 142, 144, 163, 169, 177, 232, 235, 238
Yahsama 99
Ya'kûb (sipahi) 90
Yalnız 163
Yalnıztoros 84, 99, 110, 163, 234, 237
Yassıçemen 18, 19
Yatak 138
Yave 168, 169
Yavtaş (Emir) 20
Yavuz Sultan Selim 24, 25, 32, 144, 222
Yaylacık 99
Yaylak 137, 138, 169
Yaylakçı 84, 163, 170, 234
Yazıkonak 163
Yazıpınar 164
Yedigöze 159
Yedipınar 159
Yemeniciler 213
Yenibuçuk 159
Yenice 55, 84, 112, 127, 163, 233, 235, 238
Yeniçeri(ler) 25, 26, 57, 204
Yeniçeri Mustafa 53
Yenikapı 161
Yeşilova 161
Yezdan Kulu 179
Yezidî Kumaş (akşime) 154, 248
Yiğit Ahmed 25
Yılanlar 99
Yıldere 99
Yıldırım Bayezid 23
Yolüstü 159
Yük 136, 146, 154, 167, 246-249
Yüreğir 57
Yürekkaya 157
Yurtbaşı 160
Yurtluk-Ocaklık 30, 33, 34, 87, 178, 227
Yûsuf (sipahi) 190
Yûsuf (sipahi) 188
Yûsuf (sipahi) 188
Yûsuf (sipahi) 188
Yûsuf bin Arapşah bin Şa'bân 212
Yûsuf bin Devletşah 179, 180

Yûsuf bin Hasan 188
Yûsuf bin Mustafa 190
Yûsuf bin Mustafa 184
Yûsuf bin Süleyman 190
Yüvan 84, 177, 233
Yüzbaşı 47

— Z —

Zâbit 47, 214, 218
Zağfirani (Zafran) 84, 99, 127, 163, 234, 238
Zahiri Baba (Türbesi) 201, 215
Zahiriye (Külliyesi-Câmii-Medresesi-Buk'ası) 199, 210, 212, 215, 220, 221, 224
Zâim 41, 53, 72, 119, 151, 178, 179
Zalunı 84, 107, 127, 163, 169, 170, 233, 235, 238
Zarabo 99
Zarato 84, 107, 163, 235, 238
Zarok 84, 95, 96, 107, 127, 163, 192, 235, 238
Zâviye 94
Zâviyecik 84, 127, 163, 233
Zâviyedâr 57, 69, 249
Zâviyeşi Abdurrahman 84, 99, 163, 233, 234
Zâviye-i Birvanlu (Piranlu) 107, 235, 238
Zâviye-i Hersini 84, 97, 98, 114, 163, 171, 235
Zeâmet 6, 8, 42, 47, 72, 86, 147, 167, 173, 176, 178-180, 182, 183, 194, 230
Zelihan 84, 96, 163, 235
Zemîn 90, 120, 169, 219, 249
Zertariç 84, 110, 127, 170, 177, 192, 233, 234, 237
Zeyneddin Karaca Bey 21
Zeyve 69, 84, 87, 163, 177, 233
Ziata Castellum 11, 13, 197
Zile 35
Zımmî(ler) 68, 69, 71, 117, 134
Ziyarethan 177
Zümeâ 7, 9, 42, 249
Zülfikâr (sipahi) 190
Zülfikar bin Devletşah 179, 180
Zulkadriye 5, 9

İsmail ATAÇ
Kitaplığı